

ERDÉLYI MÚZEUM

A GYERGYÓI MISSZÁLE | 3

VINGÁRTI HORVÁT JÁNOS PÁLYAKÉPE | 34

AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG KIALAKULÁSA ÉS
NEMZETKÖZI MEGÍTÉLÉSE A DINASZTIKUS
KÜLPOLITIKA TÜKRÉBEN (1526–1576) | 49

BÁTHORY ISTVÁN KÍSÉRETE 1572. ÉVI
SZÁSZFÖLDI LÁTOGATÁSA IDEJÉN | 63

REFORMÁTOROK MŰVEI A SEGESVÁRI EVANGÉLIKUS
GIMNÁZIUM KÖNYVTÁRÁBAN | 90

AZ ERDÉLYI ÉS MAGYARORSZÁGI RENDEK
KONFÖDERÁCIÓJA BÁTHORY GÁBOR FEJEDELEMSÉGE
IDEJÉN | 104

TÁRSADALMI-GAZDASÁGI ÉS DEMOGRÁFIAI
KÜLÖNBSEGEK STATISZTIKAI VIZSGÁLATA
A 18. SZÁZADI ERDÉLYBEN | 119

KOLOZSVÁRRÓL A MAGYAR NEMZETI BANK
VEZETŐSÉGÉBE. DR. JUDIK JÓZSEF (KOLOZSVÁR,
1891 – BUDAPEST, 1951) PÁLYÁJA | 142

ERDÉLYI MÚZEUM

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület bölcsészettudományi és társadalomtudományi folyóirata
A folyóirat CNCS B és ERIH PLUS akkreditációs minősítésekkel rendelkezik.

Felelős szerkesztő Varga P. Ildikó

Szerkeszti Fejér Tamás, Papp Kinga (szerkesztőségi titkár), Tánczos Vilmos,
Varga P. Ildikó, Veress Károly

A szám szerkesztője Fejér Tamás

Szerkesztőségi tanácsadók Barta János, Domokos Johanna, Egyed Emese,
Gebei Sándor, Konrad Gündisch, Kovács András, Kovács Magdolna, Mohay Tamás,
Monok István, Nyíró Miklós, Olay Csaba, Szakolczai Árpád

Korrektor András Zselyke

Szerkesztőség:

Cluj-Napoca/Kolozsvár, str. Napoca/Jókai u. nr. 2. szám, etaj I. em.

Telefon/Fax: +40 264 595 176

Postacím: 400750 Cluj-1. C.P. 191, România

E-mail: titkarsag@eme.ro

www.eme.ro/erdelyimuzeum

A lap megjelenését támogatta:

Felelős kiadó Biró Annamária

ISSN 1453-0961

A lapszám DOI-száma: <https://doi.org/10.36373/em-2024-1>

Grafikai- és műszaki szerkesztés: IDEA PLUS (Könczey Elemér, Fazakas Botond)

Készült a kolozsvári IDEA nyomdában

Felelős vezető Nagy Péter igazgató

TARTALOM

TANULMÁNYOK

CZAGÁNY ZSUZSA: A Gyergyói misszále.	3
FARAGÓ DÁVID: Vingárti Horvát János pályaképe	34
HÁMORI NAGY ZSUZSANNA: Az Erdélyi Fejedelemség kialakulása és nemzetközi megítélése a dinasztikus külpolitika tükrében (1526–1576)	49
GÁLFI EMŐKE: Báthory István kísérete 1572. évi szászföldi látogatása idején (Egy fölöttébb szükséges kora újkori archontológia margójára).	63
ŐSZ SÁNDOR ELŐD: Reformátorok művei a Segesvári Evangélikus Gimnázium könyvtárában	90
LÁSZLÓ ANDOR: Az erdélyi és magyarországi rendek konföderációja Báthory Gábor fejedelemsége idején	104
DEMETER GÁBOR–TOMPA LÁSZLÓ: Társadalmi-gazdasági és demográfiai különbségek statisztikai vizsgálata a 18. századi Erdélyben	119
BUZA JÁNOS: Kolozsvárról a Magyar Nemzeti Bank vezetőségébe. Dr. Judik József (Kolozsvár, 1891 – Budapest, 1951) pályája	142

SZEMLE

HEGYI GÉZA: Paradigmaváltó könyv a középkori magyar joggyakorlatról	156
FEJÉR TAMÁS: A Magyar Udvari Kancellária működése és személyzete a kora újkorban	163
GÁLFI EMŐKE: Hunyadi Ferenc és latin nyelvű költeményei	171
KELEMEN KÁLMÁN-LÓRÁNT: Pénzverés és pénzürtékek a 16–17. századi Magyarországon és Erdélyben.	175
IZSÁN CSABA: Újabb tanulmányok Biharország történetéről	180
SIPOS GÁBOR: Szemelvények Erdély történetéből franciául	184
FEHÉR ANDREA: Anyává válni	188
PÁL JUDIT: A dualizmuskori magyar parlamenti élet új szempontú elemzése	193

IN MEMORIAM

SIPOS GÁBOR: Búcsú Keserű Bálinttól	199
---	-----

EGYESÜLETI KÖZLEMÉNYEK

BITAY ENIKŐ: Elnöki tájékoztató az Erdélyi Múzeum-Egyesület 2023. évi tevékenységéről	202
BOGDÁNDI ZSOLT: Jelentés az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az EME Jakó Zsigmond Kutatóintézet 2023. évi tevékenységéről	215

TANULMÁNYOK

CZAGÁNY ZSUZSA

A Gyergyói misszále

Tanulmányunk tárgya a közelmúltig a gyergyószentmiklósi Szent Miklós-templom plébániaépületében őrzött, 2021 óta a Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Gyergyószentmiklósi Gyűjtőlevéltárában 845. jelzet alatt található középkori kézíratos misszále. A f. 261 versön bejegyzett kolofonnak köszönhetően a kódex leírásának pontos idejét és a szkriptor nevét is ismerjük. Eszerint a misszálét 1428 nagyböjtjének második, *Reminiscere* vasárnapja előtti csütörtökön, azaz 1428. február 26-án fejezte be *Petrus filius Wencessaly* (sic!) *de Wischschaw*. A másoló a neve alapján morva származású lehetett, és feltehetően az olmtüzi püspökség területén fekvő Vyškovból származott. Sem korábbi, sem későbbi tevékenységéről egyelőre nincs tudomásunk, s működésének helyszíneit sem ismerjük.

Bernád Rita levéltári kutatásai alapján¹ a misszále a gyergyószentmiklósi plébánia legkorábbi, 1817-ben megkezdett, egy 1822. évi, 256 könyvet listázó könyvleltárt is magában foglaló számadáskönyvében szerepel először a 45. sorszám alatt, „Missale gotticum” megnevezéssel.² Az egyházközség 1716-tól megőrződött ügyviteli iratai között nem maradt fenn a kódexet említő egyéb forrás.

Korabeli könyvtári nyilvántartások híján a püspöki vizitációk jegyzőkönyvei szolgálhatnak fontos támpontot jelentő adatokkal, így ezekhez folyamodtunk. A 18. századi, pontosabban az 1711 és 1796 közötti időszakból fennmaradt jegyzőkönyvek³ nem tesznek említést olyan misekönyvről, amelyet azonosíthatnánk a gyergyói kódexszel. Ezzel szemben az 1823-ban Szepessy Ignác püspök látogatásakor készült terjedelmes, 133 oldalas vizitációs jegyzőkönyv egy plébániai könyvleltárt is magában

1 | Köszönöm Bernád Ritának, hogy megosztotta velem a misszále körül végzett levéltári kutatásának eredményeit.

2 | Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár (a továbbiakban GYFL) Gyergyószentmiklósi Gyűjtőlevéltára (a továbbiakban GGYL), Gyergyószentmiklósi Plébánia Iratai, Számadáskönyv 1817–1837; leltárak 1817, 1822; könyvleltár 1822.

3 | A püspöki vizitációs jegyzőkönyvek az 1711., 1717., 1721., 1723., 1726., 1731–1732., 1735., 1744., 1747., 1755., 1775–1776., 1779., 1786. és 1796. évekből maradtak fenn Gyergyószentmiklósról vonatkozóan a püspöki levéltár egyházlátogatási jegyzőkönyveket tartalmazó gyűjteményében.

Czagány Zsuzsa (1967) – zenetörténész, tudományos főmunkatárs, osztályvezető, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Zenetudományi Intézet, Budapest, czagany.zsuzsa@abtk.hu

A tanulmányt a szerző az NKFIH K 146780. számú, *Töredékek, dallamok, kottairások. A zenei fragmentológia ökoszisztémája* című projektje keretében készítette el.

<https://doi.org/10.36373/em-2024-1-136373>

foglal, amely a negyedrért méretű kötetek közt „Missale gotticum” néven a középkori misszálét is megemlíti.⁴

Az 1831-ben Kovács Miklós püspök által végzett egyházlátogatás jegyzőkönyvében, a korábbihoz hasonlóan részletes lajstrom is található az egyházközség könyveiről, amelyben szintén a 45. sorszám alatt, „Missale gothicum” elnevezéssel örökítették meg a fennmaradt kódexet a kimutatás negyedrért méretű könyveiről szóló, „Libri in quarto” című alfejezetében.⁵

A misszálét az 1800 előtt megjelent könyvekről 1932-ben összeállított könyvteltárban is említik. A kéziratot rögtön az első sorba jegyezték be, a megjelenés événél megadva az 1428-as évet.⁶ Említést tesznek róla a gyergyószentmiklósi plébánia *historia domusa* lapjain is egy statisztikai kimutatás részeként, ahol ezt jegyzik fel róla: „Érdekes és értékes régisége a templomnak csupán a 261 pergamenlapból álló kéziratoss missale (misemondó könyv), melynek utolsóelőtti lapján olvasható: Finitus est hic liber anno MCCCCXXVIII (1428)”⁷.

Az egyházmegyei szinten 1977-ben általánosan elrendelt könyvteltározás nyilvántartásai nem utalnak a misszále meglétére.⁸ Az 1979. augusztus 7-én lezárt könyvteltározás ellenben számításba veszi azt: a 856 tételes leltárban a 845. folyószám alatt tünteti fel, állapotát közepesnek minősítve.⁹

A kódex 1331a szám alatt szerepel Csapodi Csaba és Cs. Gárdonyi Klára 1988-ban megjelent *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt* katalógusának első kötetében, tévesen 1423-as évszámmal. Adrian Papahagi és Adinel-Ciprian Dincă 2018-ban közreadott jegyzékükben valamivel részletesebb kodikológiai leírást közölnek a kézitról, megadva annak kolofonszövegét is.¹⁰

A misszáléra a múlt század 90-es éveinek végén figyelt föl a magyarországi zene-történeti kutatás; szűkebb látóterébe egy 1999-ben készült és a budapesti Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézete Régi Zene-történeti Osztályának archívumában őrzött mikrofilmmásolatnak köszönhetően került. 2017-ben, 2019-ben és 2022-ben megjelent monográfiáiban és kritikai dallamkiadásában Kovács Andrea a gyergyói kéziratot is befoglalta forrásapparátusába.¹¹ Önálló tanulmány azonban mind ez ideig nem készült a kódexről.

4 | GYFL, Visitationes Canonicae, Gyergyószentmiklós 1823. 25.

5 | Uo. Gyergyószentmiklós 1831. 37.

6 | GYFL, GYGYL, Gyergyószentmiklósi Plébánia Iratai, Könyvteltár 1932.

7 | Uo. Historia domus 1911–1938. 88.

8 | Uo. Könyvteltár 1977.

9 | Uo. Könyvteltár 1979.

10 | Adrian Papahagi-Adinel-Ciprian Dincă-Andreea Mârza: *Manuscrisele medievale occidentale din România. Censur. Polirom*, Iași 2018. 142, nr. 397.

11 | Kovács Andrea: *A középkori liturgikus költészet magyarországi emlékei. Szekvenciák – Kritikai dallamkiadás*. Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, Bp. 2017. (*Musica Sacra Hungarica* 1.); uő: *Szekvenciák a középkori Magyarországon. Repertórium, tradíciók, dallamok*. Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, Bp. 2017. (*Musica Sacra Hungarica* 2.); uő: *Graduale Francisci de Futhak* 1463. Topkapı Sarayı Müzesi–Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, Isztambul–Bp. 2019. (*Musica Sacra Hungarica* 4/1–2. – A továbbiakban Kovács: *Graduale Francisci de Futhak*); uő: *A középkori liturgikus költészet magyarországi emlékei. Alleluiák – Kritikai dallamkiadás*. Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, Bp. 2022. (*Musica Sacra Hungarica* 5. – A továbbiakban Kovács: *Alleluiák*).

A kézirat általános jellemzése, kodikológiai és paleográfiai tulajdonságai

A kézirat nem tartozik a késő középkori díszkódexek közé, rendeltetését tekintve sokkal inkább szolgálta a mindennapi liturgikus használat céljait, mint a reprezentációét. Kiállítása, írásképe ugyanakkor rendezett és igényes, a másoló gondosan, fegyelmezetten és pontosan dolgozott, a szöveg leírásában alig ejtett hibát. A kódex írása *gothica textualis*. A kéthasábos szerkesztés megfelel a késő középkori misszáléokban és breviáriumokban általános szövegbeosztás gyakorlatának. A visszafogottan használt díszítésekben következetes hierarchia figyelhető meg: a könyörgések (orációk, *secreták*, *complendák*) egyszerű, vörös-kék tintával rajzolt iniciálékkal indulnak, az evangéliumi szakaszokat bevezető *In diebus illis* kezdő *I* iniciáléinak lefelé ívelő szára azonban 5-6, sőt, olykor 10-12 szövegsornyi távolságot is átfog. Ezek mellett a másoló minden mondatkezdő, egyébként dísztelen betűt – beleértve az énektételekét is – apró, függőleges, vörös vonalkával húzott be. Kidolgozott, tollrajzos iniciáléval csupán a nagyobb ünnepek miséinek kezdőtételét – *introitusát* – látta el. A csonka, egyetlen fóliót magörmözött kalendárium két KL kezdőjét leszámítva ilyenekkel a kódexben összesen 17 alkalommal találkozunk: a temporáléban ádvent, karácsony, vízkereszt, virágvasárnap, *Ascensio*, pünkösd és Szentháromság *introitusánál*, a nagyszombati gyertyaszentelés *Exultetjében* és a kánon *Te igiturjában*, a szanktoráléban András vigíliája és a Gyertyaszentelő miséjének kezdőtételénél, a *commune sanctorum*ban az apostolok vigíliája *introitusánál*, Szűz Mária karácsony utáni időszaki miséjében (*de beata Virgine post Nativitatem*), a Töviskorona (*de Spinea corona*) és a két halotti mise *introitusánál*. A szekvencionáléban – a korabeli szerkesztési gyakorlatnak megfelelően – nem számoltak nagy és díszes iniciálékkal, egyedül az Ágnes-szekvencia méretben nem kiemelkedő kezdőbetűjét díszítette ki talán a kódex egy későbbi használója.

A kézirathoz szerény minőségű pergament használtak: a szöveg elrendezéséből egyértelműen látszik, hogy az anyag folytonossági hiányai már a kódex készülésekor megvoltak, s a másoló gondosan kikerülte azokat.

A szkriptor, feltehetően helytakarékosági okokból, a rubrikázást is szűkszávuán oldotta meg: nemcsak az ének- és szövegtételek műfaji megjelölésében, de a liturgikus időszakok és ünnepnapok meghatározásában is törekedett a tömörségre. A mise *proprium*tételeinek rubrikázásában a megszokott rövidítéseket alkalmazta, az *introitusokat* kivéve, amelyeknél a műfajmegjelölés következetesen hiányzik.¹² Hosszabb magyarázó rubrikaszövegekkel csak a nagyhét három szent napjának szertartásleírásainál találkozunk.¹³

Mai állapotában a kódex 252 pergamenfóliót tartalmaz. A leveleken nem látható eredeti számozás, a rectók jobb felső sarkára azonban – feltehetően a XX. században – piros ceruzával bejegyezték a fóliószámokat 1-től 262-ig. A számozás folyamatos, a kódex első lapjától az utolsóig tart, magában foglalva a csonka, egyfóliónyi kalendáriumot, illetve a kolofon utáni utolsó, eredetileg üres lapot. A 23. fólió után

12 | Olykor a többi *proprium*tétel rubrikája is hiányzik, ezt azonban véletlenszerű másolói figyelmetlenségnek tekinthetjük. Az *introitusok* rubrikáinak hiánya ezzel szemben következetes.

13 | F. 86r–92r.

hiba csúszott a számsorba: a tényleges 24. levél kimaradt a számozásból, amely a 25. fólión folytatódott, immár eggyel lemaradva a lapok valószínű számától. Ugyanez történt az 52. fólió után is: az 53. levél egy számozatlan után következik.

A kézirat negyedréte-formátumú, mai mérete 333 × 250 mm. Az írástükör kéthasábos, 220 × 154 mm, a tükör vízszintes és függőleges keretvonalai lapszélig tartanak. Az oldalak 29, a kánonban 19 sorosak. A kötés új, feltehetően a 19. században került a kódexre. A lapokat valószínűleg ekkor vágták körbe, megcsonkítva ezzel néhány utólagos lapszéli bejegyzést. A gerincre ragasztott címkén a 845-ös szám szerepel.

A kódex eleje csonka: a kalendáriumból mindössze az utolsó lap maradt fenn a novemberi és decemberi ünnepek rendjével. A januártól októberig tartó időszak ünnepeit tartalmazó, feltehetően 5 fóliónyi hiány mellett a tartalmi vizsgálat a kézirat további 13 hiányzó lapjára derített fényt. Ezek a következők:

- (1) f. 99r–100v: a húsvéti vigília szertartásának ének- és szöveganyagával, prefációkkal és feltehetően a kánonképpel;
- (2) f. 104r–v: a misekánon folytatásával, kottás Miatyánkkal;
- (3) f. 107r–109v: a húsvéti ételek megáldásával (*benedictio carniū, carnes avium, casei, ovorum, panis, lardi*), a húsvéti processzióval és nagymisével, valamint a húsvét hétfői mise elejével;
- (4) f. 133r–v: a Szentháromság-napi mise elejével;
- (5) f. 222r–227v: a szüzek közös miséjével, a templomszenteléssel, a votív misék első sorozatával és Szűz Mária évközi szombati miséjének nagy részével.

Összehasonlítva a kódex mai állapotát az említett, 1999-ben készült fekete-fehér mikrofilmmásolattal,¹⁴ sajnálattal állapíthatjuk meg, hogy az utóbbi készülése idején a misszále még jóval teljesebb volt: a kalendárium hiányzó oldalait és a kihásított kánonképet leszámítva – amelyek már korábban, a ceruzás számozás bejegyzését megelőzően elvesztek a kódexből –, a ma hiányzó lapok – fóliószámaikkal együtt – még a helyükön voltak. A mikrofilm azt is elárulja, hogy a közelmúltban elveszett fóliók némelyike díszes iniciálékat, illetve kottairást tartalmazott; talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy éppen e lapok estek áldozatul a kódex megcsonkításának. A f. 227 versón kezdődött Szűz Mária évközi szombati miséje, benne egy terjedelmes, a késő középkor népszerű kompozícióit is magában foglaló *alleluiarium*mal.¹⁵ A hosszú ciklusból ma csupán az utolsó, az *All. O Maria virgo pia* maradt fenn a f. 228 rectóján. A f. 227 versón a lap alján utólag bejegyezték a 14–15. századi cseh, lengyel és peremvidéki magyar forrásokban elszórtan felbukkanó *Laus tibi Christe filio Mariae* tropizált traktust.¹⁶

14 | A mikrofilm a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézete Régi Zenetörténeti Osztályának mikrofilmarchívumában található 702. szám alatt. A felvételt a Zenetudományi Intézet munkatársai – Szendrei Janka, Kiss Gábor, Czagány Zsuzsa, Németh István – 1999. szeptember 1-én készítették a gyergyószentmiklósi plébánián.

15 | A sorozat a következő *alleluiá*kat tartalmazta: *All. Maria Dei Genitrix, All. Sancta Dei Genitrix, All. Virga Iesse floruit, All. Felix es sacra virgo, All. O consolatrix pauperum, All. O gloriosa mater Christi, All. Imperatrix egregia, All. O Maria rubens rosa, All. O Maria virgo pia.*

16 | A traktusról bővebben lásd Rudolf Krisztina: Tropizált traktuskompozíciók a XV. században. A *Laus tibi Christe – Filio Mariae* traktus megjelenési formái cseh, lengyel és magyar forrásokban. In: *Zenetudományi Dolgozatok* 2013–2014. Szerk. Kiss Gábor. MTA BTK Zenetudományi Intézet, Bp. 2016. 46–69.

A kódex szerkezete, kronológiai rétegei és tartalma

A Gyergyói misszále (MGy) a középkori misekódexek hagyományos, Magyarországon is általánosan elterjedt elrendezését, szerkesztésmódját és fejezetbeosztását követi. Az ádvent első vasárnapjától a Szentháromság utáni 25. vasárnapig tartó időszak ünnepek (*temporale*, f. 2r–156v) után a szentünnepek miséi következnek Andrástól Katalinig (*sanctorale*, f. 156v–202v), majd a saját anyaggal nem bíró szentek közös szöveg- és énekkészlete (*commune sanctorum*, f. 203–221v/222v¹⁷) az apostolok, vértanúk és szűzek sorrendjében. A csonka, ma csupán három fóliót (f. 101r–103v) elfoglaló kánon a nagyszombati és a húsvét vasárnapi misék között kapott helyet. Szokványosnak tekinthető a *commune sanctorum* „tömbösített” szerkesztése is, amely az azonos műfajú énektételeket egymás után, mintegy sorozatokba rendezve közli. A *commune sanctorum* fejezete eredetileg a templom- és oltárszentelési misékkel zárult: a kézirat mai állapotában ez a rész a szűzek miséinél megszakad, a *dedicatio ecclesiae* és *dedicatio altaris* tételkészletét már a ma hiányzó lapok tartalmazzák. A hiány a templomszentelést követő votív misékre is áttérjed: az első sorozat votív ciklusai – az angyalokért, a vétkezőkért, a bölcsességért, a szeretetért, a Szentlélekért és a Szent Keresztért mondott misék – hiányoznak, a rend csak a sorozat utolsó egységével, Szűz Mária szombati miséjével áll helyre.¹⁸ Mária időszaki miséit követően a misszále votív, az egyházi év rendjéhez immár nem igazodó ciklusokat tartalmazó szakasza tovább folytatódik: a terjedelmes, 17 fóliót felölelő gyűjteményben összesen 47 mise ének- és szöveganyaga kapott helyet.

A misszáléhoz egyfajta függelékként tartozik a szekvenciagyűjtemény (f. 246r–261v), amelyben a *prosák* a főrészhez hasonló liturgikus rendben, a *temporale–sanctorale–commune sanctorum* hármas tagolásában követik egymást. A kódexet a fol. 261 versóján kolofon zárja le.

A kéziratot a használat során többször kiegészítették. A nem egy időből és nem azonos kéztől származó pótlások részben a votív misék szakaszának utolsó, üresen maradt lapjára (f. 245r–v), részben a korpusz legvégére, a f. 261v jobb kolumnájába írt kolofon utáni helyre, végül a legutolsó, 262. fólió mindkét oldalára kerültek.

A f. 245r jobb oldali kolumnájába a főírással csaknem egykorú, annál legföljebb egy-két évtizeddel későbbi kézírással három könyörgést írtak le. A főszöveghez minden tekintetben idomuló, hasonlóan szerkesztett szövegpótláshoz nem kerültek rubrikák, s a kezdőbetűk helye is üresen maradt. Tartalmuk alapján azonban nyilvánvaló, hogy a könyörgések a tizennégy segítő szent négy fő vértanú szüéhez, Katalinhoz, Antiochiai Margithoz, Borbálához és Dorottyához szóltak, kiegészülve – ötödikként – Mária Magdolnával. A lap versóján, a kódex formai szerkesztésmódjához immár csak a szöveg kétkolumnás elrendezésében igazodva, későbbi hanyag kurzív írással további, a tizennégy segítőszentet megszólító orációkat jegyeztek le *Missa de quatuordecim adiutoribus* felirattal. A szöveg föl is sorolja a szenteket ebben a sorrendben: *Georgius, Blasius, Erasmus, Panthaleon, Vitus, Cristofferus, Dionisius, Eustachius, Egidius, Magnus, Achacius, Katharina, Margaretha, Barbara*. A három

17 | A f. 222 hiányzik a kódexből.

18 | Mária csonka szombati miséje a f. 228 rectón kezdődik a graduále utolsó szakaszával és az *alleluiával*.

könyörgés teljesen kitölti a bal oszlopot, sőt, átnyúlik a jobb oldali kolumna tetejére. Alatta, ismét egy következő kéz *Missa de presentatione Marie* címmel Szűz Mária november 21-i bemutatásának miséjéhez írta be az orációt, *secretát* és *complendát*, a végén megjegyezve, hogy minden egyebet Mária születésének szeptemberi ünnepéről kell kölcsönözni.¹⁹

A 261. fólió versóján a kolofon alatti üres helyre a kódex egy következő használója, aki a főszöveg szkriptoránál ugyancsak nem sokkal később tevékenykedett, a *contra Turcos* misébe szánt három orációt írta le. Az írás az eddig említett kiegészítések közül egyikkel sem mutat hasonlóságot.

Az utolsó, 262. lap rectójára és versójára a *Missa de passione Domini* teljes szöveg- és énekanyagát lejegyezték: e szakasz írásképe mind a főkéztől, mind a török elleni könyörgések lejegyzőjének írásától különbözik, azoknál sokkal kurzívabb, hanyagabb. Hasonló azonban a f. 245 versón Mária bemutatásának miséjét lejegyző kézíráshoz. Nem tartjuk kizártnak, hogy e két utólagos bejegyzés azonos személytől származik.

A felsorolt pótlásokon kívül, jellemzően a szanktoraléban több lapszéli kiegészítést is találunk. Ezek csaknem kivétel nélkül a főszövegből kimaradt szentünnepek könyörgései.²⁰ A kánon sorai, ritkábban a két oszlop közé a celebránsnak szóló utasításokat, a főszövegből hiányzó rubrikákat jegyezte be a kódex használója.²¹

Az alábbi táblázatokban (1–5. táblázat) áttekintjük a misszále teljes tartalmát. Az ünnepeket eredeti rubrikáikkal együtt tüntetjük föl (2. oszlop), a hiányzó ünnepmeghatározásokat szögletes zárójelben pótoljuk. A ma hiányzó fóliók számát a bal szélső oszlopban ugyancsak szögletes zárójelben jelöljük, a harmadik oszlopban viszont megadjuk a fóliókra lejegyzett s a korábbi felvétel alapján rekonstruálható liturgikus tartalmat.

I. Proprium de tempore

fol. ²²	A kódex rubrikája	Liturgikus hely
2r–3r	[Dominica I Adventus]	ádvent 1. vasárnapja
3r–4r	Dominica II	ádvent 2. vasárnapja
4r–v	Dominica III	ádvent 3. vasárnapja
4v–5v	Feria IIII quattuor temporum	ádventi kántorbőjti szerda
5v–6r	Feria VI quattuor temporum	ádventi kántorbőjti péntek
6r–8v	Sabbato quattuor temporum	ádventi kántorbőjti szombat
8v–9r	Dominica IIII	ádvent 4. vasárnapja
9r–10r	vigilia Nativitatis	karácsony előestéje
10r–v	in galli cantu	karácsony, 1. mise

19 | *Require alia omnia, sicut in die Nativitatis Marie virginis* (f. 245v).

20 | Lásd f. 158v (*Ottília*, 1 oráció), f. 171v (*Apparitio Michaelis*, 3 oráció), f. 175v (*Iohannes Baptista*, 1 oráció), f. 180r (*Octava Visitationis BMV*, 1 oráció), 185v (*BMV de Nive*, 3 oráció), f. 228r (*de BMV sabbatis diebus*, 1 oráció).

21 | F. 99v–101v: *hic elevat manus, hic inclinat se accipiendo hostiam, hic elevat corpus Domini* etc.

22 | A fóliószámok megadásában a kódex jobb fölső sarkába írt modern ceruzás számozást követjük, még akkor is, ha, mint azt fentebb jeleztük, a 23. és az 52. levél után egy-egy fólió számozatlanul maradt. A számozatlan oldalakat f. 23bis és f. 52bis jelöléssel látjuk el.

fol.	A kódex rubrikája	Liturgikus hely
10v–11v	in aurora	karácsony, 2. mise
11v–13r	[in summa missa]	karácsony, 3. mise
13r–v	de s. Stephano prothomartyre	Szt. István első vértanú
13v–14r	de s. Iohanne ewangelista	Szt. János evangelista
14r–15r	Innocentuum	Aprószentek
15r	de S. Thoma	Becket Tamás (3 oráció)
15r–16r	Silvestris papae	Szilveszter pápa
16r–v	infra octavam	karácsony nyolcada
16v–17r	octava Nativitatis	karácsony nyolcadnapja
17r–v	vigilia Epyphanie	vízkereszt előestéje
17v–18v	in die sancto	vízkereszt
18v–19r	Dominica infra octavam	vízkereszt nyolcada
19r–20r	in octava Epyphanie	vízkereszt nyolcadnapja
20r–v	Dominica post octavam Epyphanie	vízkereszt nyolcada utáni vasárnap
20v–21r	Dominica II [temporis per annum]	vízkereszt utáni 2. vasárnap
21r–v	Dominica III	vízkereszt utáni 3. vasárnap
21v–22r	Dominica IIII	vízkereszt utáni 4. vasárnap
22r	Dominica V	vízkereszt utáni 5. vasárnap (3 oráció)
22r–23r	Dominica in LXX [Septuagesima]	hetvenedvasárnap
23r–[23bisv]	Dominica in LX [Sexagesima]	hatvanadvasárnap
[23bisv]–24v	Dominica in L [Quinquagesima]	ötvenedvasárnap
24v–26r	Feria IIII in capite ieiunii	hamvazószerda
26r–27r	Feria V	hamvazószerda utáni csütörtök
27r–28r	Feria VI	hamvazószerda utáni péntek
28r–29r	Sabbato	hamvazószerda utáni szombat
29r–30r	Dominica I [in Quadragesima]	nagyböjt 1. vasárnapja
30r–31r	Feria II	nagyböjt 1. hete, hétfő
31r–v	Feria III	nagyböjt 1. hete, kedd
31v–33r	Feria IIII	nagyböjt 1. hete, szerda
33r–34r	Feria V	nagyböjt 1. hete, csütörtök
34r–35r	Feria VI	nagyböjt 1. hete, péntek
35r–36v	Sabbato quattuor temporum	nagyböjt 1. hete, kántorböjti szombat
36v–37v	Dominica II [in Quadragesima]	nagyböjt 2. vasárnapja
37v–38v	Feria II	nagyböjt 2. hete, hétfő
38v–39r	Feria III	nagyböjt 2. hete, kedd
39r–40r	Feria IIII	nagyböjt 2. hete, szerda
40r–41r	Feria V	nagyböjt 2. hete, csütörtök
41r–42v	Feria VI	nagyböjt 2. hete, péntek
42v–44v	Sabbato	nagyböjt 2. hete, szombat

fol.	A kódex rubrikája	Liturgikus hely
44v–45v	Dominica III [in Quadragesima]	nagyböjt 3. vasárnapja
45v–46v	Feria II	nagyböjt 3. hete, hétfő
46v–47v	Feria III	nagyböjt 3. hete, kedd
47v–48v	Feria IIII	nagyböjt 3. hete, szerda
48v–49r	Feria V	nagyböjt 3. hete, csütörtök
49r–51r	Feria VI	nagyböjt 3. hete, péntek
51r–[52bistr]	Sabbato	nagyböjt 3. hete, szombat
[52bistr]–53r	Dominica IV [in Quadragesima]	nagyböjt 4. vasárnapja
53r–54r	Feria II	nagyböjt 4. hete, hétfő
54r–55v	Feria III	nagyböjt 4. hete, kedd
55v–57r	Feria IIII	nagyböjt 4. hete, szerda
57r–58v	Feria V	nagyböjt 4. hete, csütörtök
58v–60r	Feria VI	nagyböjt 4. hete, péntek
60r–61r	Sabbato	nagyböjt 4. hete, szombat
61r–62r	Dominica in Passione	szenvedés vasárnapja
62r–v	Feria II	szenvedés hete, hétfő
62v–64r	Feria III	szenvedés hete, kedd
64r–v	Feria IIII	szenvedés hete, szerda
64v–66r	Feria V	szenvedés hete, csütörtök
66r–v	Feria VI	szenvedés hete, péntek
66v–68r	Sabbato	szenvedés hete, szombat
68r–75r	in die Palmarum, ad benedicendum ramos; processio ad visitandum crucem	virágvasárnap, ágszentelés, processzió
75r–77r	Feria II [hebdomadae maioris]	nagyhét, hétfő
77r–80v	Feria III	nagyhét, kedd
80v–85r	Feria IIII	nagyhét, szerda
85r–86v	in Cena Domini	nagycsütörtök
86v–92r	in Parasceve [Adoratio Crucis]	nagypéntek, kereszthódolat
92r–98v	in Vigilia Pasche, benedictio ignis, [litanía maior]	nagyszombat, húsvét vigíliája: tűszentelés, mindenszentek litániája
[99r–100v]	<i>lacuna</i>	[húsvét vasárnapi vesperás, prefációk] ²³
	[kánonkép ?]	

23 | *Secuntur prephaciones, primo cottidiana.* Ezt követően a prefációk sorrendje a következő: *in Nativitate Domini, in Epyphania Domini, in Quadragesima, in Passione et de S. Cruce, in Resurrectione, in Ascensione, de Sancto Spiritu, de S. Trinitate, de beata Virgine, de Apostolis.* Az első prefációhoz, illetve az azt bevezető recitatív párbeszédhez kotta is tartozik. A másoló eredetileg nyilván nem számolt a hangjegyrírással, hiszen nem hagyott ki helyet a vonalrendszernek. Utólag azonban – ha nem ő, úgy a misszále egyik használója – mégis szükségét érezte a prefációdallam legalább hevenyészett, a hangmagasságokat hozzátvetőleg felidéző, vonalrendszert nem igénylő zenei lejegyzésére.

fol.	A kódex rubrikája	Liturgikus hely
101r–103v	<i>Te igitur clementissime (Canon missae)</i>	kánon
[104r–106v]	<i>lacuna</i>	[a kánon folytatása, <i>Pater noster</i> , ²⁴ áldozás előtti és alatti imádságok, <i>Agnus Dei</i> , ymnus <i>Trium puerorum cantemus</i> , ps. <i>Benedicite</i> ; <i>Actiones nostras</i> (befejezetlen oráció). ²⁵
[107r–107v]	<i>lacuna</i>	[a húsvéti ételek megáldása: <i>Benedictio carniū, ca[r]nes avium, casei, ovorum, panis, lardi</i>]
[107v–108v]	<i>lacuna</i>	[húsvéti processzió: <i>In die Pasche ad aspersionem; In circuitu ecclesie; In introitu ecclesie. In die sancto</i> ²⁶].
[109r–109v]	<i>lacuna</i>	[húsvéti nagymise, hétfői mise introitus, kollektája, szentleckéje]
110r–v	[Feria II Paschae]	húsvét hete, hétfő (folytatása a graduálétól)
110v–111v	Feria III	húsvét hete, kedd
111v–112v	Feria IIII	húsvét hete, szerda
112v–113v	Feria V	húsvét hete, csütörtök
113v–114r	Feria VI	húsvét hete, péntek
114r–115r	Sabbato	húsvét hete, szombat
115r–116r	Dominica I [post Pascham]	húsvét utáni 1. vasárnap
116r–116v	Dominica II	húsvét utáni 2. vasárnap
116v–117r	Dominica III	húsvét utáni 3. vasárnap
117r–118r	Dominica IIII	húsvét utáni 4. vasárnap
118r–118v	Dominica V	húsvét utáni 5. vasárnap
118v–119v	in Rogationibus	keresztjáró napok
119v–120r	vigilia Ascensionis	mennybemenetel vigíliája
120r–121r	in die sancto [Ascensionis]	áldozócsütörtök
121r–121v	Dominica infra octavam [Ascensionis]	áldozócsütörtök nyolcadába eső vasárnap
121v–122r	in octava Ascensionis	mennybemenetel nyolcadnapja
122r–125r	in vigilia Pentecostes (+ ad fontem)	pünkösd vigíliája (körmenet a keresztkúthoz)
125r–126r	[in die sancto Pentecostes]	pünkösd

24 | A korábbi fekete-fehér mikrofilmfelvételen látszik, hogy a Miatyánk csaknem teljesen ki volt kottázva. A kotta nem annyira hevenyészett, mint a f. 99 rectón lejegyzett prefációnál; bár vonalrendszer itt sincs, a másoló szemlátomást törekedett a diasztematikus hangjegyzésre, azaz a hangmagasságok pontos érzékeltetésére.

25 | F. 106v üresen hagyva.

26 | A nagymise rubrikája után másfél oldal üresen maradt, az *introitus* csak a f. 109 rectóján kezdődik.

fol.	A kódex rubrikája	Liturgikus hely
126r–126v	Feria II	pümkösd hétfő
126v–127r	Feria III	pümkösd nyolcada, kedd
127r–128r	Feria IIII	pümkösd nyolcada, szerda
128r–128v	Feria V	pümkösd nyolcada, csütörtök
128v–129v	Feria VI	pümkösd nyolcada, péntek
129v–131r	Sabbato	pümkösd nyolcada, szombat
131r–132r	in octava Penthecostes	pümkösd nyolcadnapja
132r–132v	[Dominica s. Trinitatis]	Szentháromság vasárnapja
132v–[]	de Corpore Christi	úrnapja (introitus és oráció)
[133r–v]	<i>lacuna</i>	[Az úrnapi mise folytatása, saját alleluia]
[133v]	<i>lacuna</i>	[A Szentháromság utáni 1. vasárnap eleje]
134r–134v	[Dominica I post Trinitatem]	A Szentháromság utáni 1. vasárnapi mise folytatása az olvasmánnyal
134v–135r	Dominica II [post Trinitatem]	Szentháromság utáni 2. vasárnap
135r–136r	Dominica III	Szentháromság utáni 3. vasárnap
136r–136v	Dominica IIII	Szentháromság utáni 4. vasárnap
136v–137v	Dominica V	Szentháromság utáni 5. vasárnap
137v–138v	Dominica VI	Szentháromság utáni 6. vasárnap
138v–139r	Dominica VII	Szentháromság utáni 7. vasárnap
139r–139v	Dominica VIII	Szentháromság utáni 8. vasárnap
139v–140v	Dominica IX	Szentháromság utáni 9. vasárnap
140v–141r	Dominica X	Szentháromság utáni 10. vasárnap
141r–142r	Dominica XI	Szentháromság utáni 11. vasárnap
142r–142v	Dominica XII	Szentháromság utáni 12. vasárnap
142v–143v	Dominica XIII	Szentháromság utáni 13. vasárnap
143v–144r	Dominica XIIIII	Szentháromság utáni 14. vasárnap
144r–145v	Feria IIII quattuor temporum	kántorbőjti szerda
145v–146v	Feria VI quattuor temporum	kántorbőjti péntek
146v–148v	Sabbato quattuor temporum	kántorbőjti szombat
148v–149v	Dominica XV	Szentháromság utáni 15. vasárnap
149v–150r	Dominica XVI	Szentháromság utáni 16. vasárnap
150r–151r	Dominica XVII	Szentháromság utáni 17. vasárnap
151r–151v	Dominica XVIII	Szentháromság utáni 18. vasárnap
151v–152r	Dominica XIX	Szentháromság utáni 19. vasárnap
152r–153r	Dominica XX	Szentháromság utáni 20. vasárnap
153r–153v	[Dominica XXI]	Szentháromság utáni 21. vasárnap
153v–154v	Dominica XXII	Szentháromság utáni 22. vasárnap
154v–155r	Dominica XXIII	Szentháromság utáni 23. vasárnap
155r–155v	Dominica XXIIIII	Szentháromság utáni 24. vasárnap

fol.	A kódex rubrikája	Liturgikus hely
155v–156v	Dominica XXV	Szentháromság utáni 25. vasárnap

1. táblázat. A Gyergyói misszále temporáléja

II. *Proprium de sanctis*

fol.	Ünnep / a kódex rubrikája	Tartalom
156v–157r	[in vigilia S. Andreae]	
157r–157v	<i>eodem die</i> [= Saturnini]	3 oráció
157r–157v	in die sancto	
158r	Barbare virginis	
158r	Nicolai episcopi	
158r–158v	in Conceptione sancte Marie virginis	
158v	Lucie virginis	
158v (in margine)	Otilie	1 könyörgés utólag a lapszélre beírva
158v	Thome apostoli	
159r	Thome episcopi	
159r	Silvestri pape	
159v	Felicis confessoris	
159v	Marcelli pape	
159v	Anthonii confessoris	
160r	Prisce virginis	
160r	Fabiani et Sebastiani	
160v	Agnetis virginis	
160v	Vincentii martyris	
161r–162r	in Conversione S. Pauli	
162r	Octava S. Agnetis	
162r	Brigide virginis	3 oráció
162r–164v	in Purificatione S. Marie benedictę	teljes kidolgozott mise
164v	Blasii episcopi	3 oráció
164v	Agathe virginis	
165r	Dorothee virginis	saját alleluia
165v	Apollonie virginis	3 oráció
165v	Scolastice virginis	3 oráció
165v	Valentini martyris	
166r	Iuliane virginis	3 oráció
166r	in cathedra s. Petri	
166v	Mathie apostoli	
167r	Perpetue et Felicitatis	3 oráció

fol.	Ünnep / a kódex rubrikája	Tartalom
167v	Gregorii pape	
167v	Benedicti abbatis	3 oráció
167v	in Annuntiatione sancte Marie	
168r	Ambrosii episcopi	3 oráció
168v	Tiburtii et Valeriani	
168v	Georgii martyr ²⁷	saját alleluia
169r	<i>eodem die</i> [=Adalberti episcopi et martyr ²⁷]	3 oráció
169r	Marci evangeliste	
169r	Vitalis martyr ²⁷	
169v	Quirini martyr ²⁷	3 oráció
169v–170v	Philippi et Iacobi	
169v–170v	<i>eodem die</i> [=Walpurga]	3 oráció
170v–171r	in Inuencione S. Crucis	
170v–171r	<i>eodem die</i> [=Alexandri et soc.]	3 oráció
171r–171v	Iohannis ante portam latinam	saját alleluia
171v (in margine)	[Apparitio Michaelis]	3 oráció utólag a lapszélre beírva ²⁸
171v	Gordiani et Epimachi	
171v	Nerei et Achillei	
171v–172r	Servatii	saját alleluia
172r	Helene regine	3 oráció
172r	Urbani pape	
172r	Nicomedis martyr ²⁷	3 oráció
172v	Marcellini et Petri	
172v–173r	Erasmi episcopi et martyr ²⁷	3 oráció
173r	Primi et Feliciani	
173r	Barnabe apostoli	
173r	Basilidis, Cyrini, Naboris	
173v	Viti et Modesti	3 oráció
173v	Marci et Marcelliani	
173v	Gervasii et Prothasii	
174r	Decem milia militum	
174r–175r	in vigilia sancti Iohannis Baptiste	
175r–176r	[in festo sancti Iohannis Baptiste] ²⁹	
176r	Iohannis et Pauli	
176r–176v	Ladislai regis	saját alleluia

27 | A másoló eredetileg tévesen *Gregorii*-t írt, majd a kezdőbetű utáni r-t kivakarta.

28 | A lap körbevágása miatt az első könyörgés (oráció) csonka.

29 | F. 175v: az ünnep egy könyörgése utólag a lap alján bejegyezve.

fol.	Ünnep / a kódex rubrikája	Tartalom
176v–177r	in vigilia apostolorum Petri et Pauli	
176v–177r	<i>eodem die</i> Leonis	3 oráció
177r–178r	in die sancto	
178r–179r	in commemoratione sancti Pauli	
179r	in vigilia Visitationis S. Marie	körmenet is
179r–180r	in die sancto	saját alleluia
179r–180r	<i>eodem die</i> [=Processi et Martiniani]	3 oráció
180r	[in octava Visitationis]	1 könyörgés utólag a lap szélére beírva
180r–180v	Translatio sancti Martini	saját alleluia
180v	<i>eodem die</i> Udalrici	3 oráció
180v–181r	octava apostolorum Petri et Pauli	
181r–181v	Septem fratrum	
181v	Benedicti abbatis	3 oráció
181v–182r	Margarethe virginis	saját alleluia
182r	Divisio apostolorum	
182r–182v	Allexii confessoris	
182v	Praxedis virginis	
182v–183r	Marie Magdalene	saját alleluia
183r–183v	Apollinaris martyris	
183v	Vigilia sancti Iacobi apostoli	<i>omnia require in communi</i> [<i>apostolorum</i>]
183v	<i>eodem die</i> [=Christine virginis]	3 oráció
183v–184r	in die sancto	saját alleluia
183v–184r	<i>eodem die</i> [=Christophori et Cucuphatis]	3 oráció
184r–184v	Anne matris Marie	3 oráció
184v	Felicis, Simplicii, Faustini	
184v	Abdon et Sennen	3 oráció
184v–185r	ad Vincula Sancti Petri	saját alleluia
185r	<i>eodem die</i> [=Makkabeusok emléknapja] ³⁰	3 oráció
185r	Stephani pape et martyris	
185r	Inventio Sancti Stephani prothomartyris	
185v	Oswaldi regis	
185v	<i>eodem die</i> [Dominici confessoris]	3 oráció
185v	[<i>eodem die</i> S. Mariae Nivis]	3 oráció utólag a lap aljára beírva
185v	Sixti pape	

30 | Feltételezzük, hogy a rubrika és az azt követő három könyörgés az úgynevezett Makkabeus mártírok ünnepére vonatkozik, amelyet Vasas Szent Péterével egyező napon, augusztus 1-én tartottak.

fol.	Ünnep / a kódex rubrikája	Tartalom
186r	<i>eodem die</i> [Felicissimi et Agapiti]	3 oráció
186r	Donati episcopi	3 oráció
186r–186v	Cyriaci martyris	
186v	in vigilia sancti Laurentii	
186v–187r	in die sancto	
187r	Tyburcii martyris	
187r–187v	Ipoliti et sociorum eius	
187v	Eusebii confessoris	3 oráció
187v	in vigilia Assumptionis	
188r	Benedictiones herbarum	3 oráció
188v	in die sancto [Assumptionis]	
189r	infra octavam	1 collecta
189r	in octava sancti Laurentii	
189v	Agapiti martyris	
189v–190r	de sancto rege Stephano	saját alleluia
190r	Timothei et Symphoriani	
190r	in vigilia Bartholomei	<i>omnia require in communi</i> <i>[apostolorum]</i>
190r–190v	in die sancto	saját alleluia
190v	Augustini episcopi	
190v	<i>eodem die</i> [de S. Hermete]	3 oráció
191r	in Decollatione sancti Iohannis Baptiste	
191v–192r	<i>eodem die</i> S. Sabine virginis	3 oráció
192r	Felici et Adaucti	
192r	Egidii abbatis	saját alleluia
192r–193r	in Nativitate sancte Marie	saját alleluia
192v–193r	<i>eodem die</i> [de S. Adriano]	3 oráció
193v	Gorgoni martyris	
193v	Prothi et Iacynthi	
193v–194r	in Exaltatione sancte Crucis	
193v–194r	<i>eodem die</i> [Cornelii et Cypriani]	3 oráció
194r–194v	Nicomedis martyris	
194r–194v	Eufemie	3 oráció
194v	Lamperti episcopi	3 oráció
194v	in vigilia Mathei	
195r	in die sancto	
195r–195v	Mauritii et sociorum eius	
195v	Cosme et Damiani	
195v–196r	Wenceslai ducis	3 oráció
196r–196v	de sancto Michaeli	

fol.	Ünnep / a kódex rubrikája	Tartalom
196v–197r	Ieronimi presbyteri	
197r	Remigii	
197r–197v	Dyonisii et sociorum eius	3 oráció
197v	Gereonis et sociorum eius	
197v	Calixti pape et martyris	3 oráció
197v–198r	Galli confessoris	3 oráció
198r	Luce ewangeliste	
198r	Undecim milia virginum	saját alleluia
198r	Crispini et Crispiani	3 oráció
198v	Demetrii martyris	3 oráció
198v	in vigilia Simonis et Iude	<i>omnia require in communi in vigilia plurimorum apostolorum</i>
198v–199r	in die sancto	
199r–199v	in vigilia omnium sanctorum	
199v	<i>eodem die</i> [de S. Quintino]	3 oráció
199v–200v	in die sancto	
200r–200v	<i>eodem die</i> [de S. Cesario]	3 oráció
200v	Claudii et Nicostrati	3 oráció
200v–201r	Henrici confessoris	
201r	Theodori martyris	3 oráció
201r	Martini episcopi	saját alleluia
201r–201v	<i>eodem die</i> [S. Mennae martyris]	3 oráció
201v	Briccii confessoris	3 oráció
201v–202r	Elyzabeth vidue	saját alleluia
202r	Cecilie virginis	
202r–202v	Clementis pape	
202v	Crisogoni martyris	
202v	Katherine virginis	saját alleluia

2. táblázat. A Gyergyói misszále szanktoráléja

III. Commune sanctorum

fol.	A kódex rubrikája
203r–204r	in vigilia unius apostoli
204r–204v	in vigilia plurimorum apostolorum
204v–205v	in die sancto
205v–206v	de ewangelistis
206v–210r	de martyre et pontifice
210r–210v	de plurimis martyribus
210v–215r	de martyribus et pontificibus

fol.	A kódex rubrikája
215r–219v	de confessoribus ³¹
219v	de pluribus confessoribus
219v–221v	de virginibus ³²
[222r–222v]	<i>lacuna</i> [de virginibus]
[222v–223v]	<i>lacuna</i> [Dedicatio ecclesie]
[223v–224r]	<i>lacuna</i> [Dedicatio altaris]

3. táblázat. A Gyergyói misszále kommúnéja

IV. Missa votiva

fol.	Ünnep / a kódex rubrikája
[224r–224v]	<i>lacuna</i> [Missa votiva de angelis]
[224v–225r]	<i>lacuna</i> [Missa pro peccatis]
[225r–225v]	<i>lacuna</i> [de sapientia]
[225v–226r]	<i>lacuna</i> [de caritate]
[226r–226v]	<i>lacuna</i> [de S. Spiritu]
[226v–227r]	<i>lacuna</i> [de S. Cruce]
[227r–227v]	<i>lacuna</i> [tempore paschali de S. Cruce]
[227v–228r]	<i>lacuna</i> [de beata Virgine eleje]
228r ³³	[de Beata Virgine]
228r–228v	in Adventu de Beata Virgine
228v–229r	de Beata Virgine post Nativitatem
229r–229v	tempore paschali de Beata Virgine
229v–230r	de spinea corona
230r–230v	de omnibus sanctis
230v	de sanctis presentibus
230v–231r	de sanctis quorum reliquie presentes sunt
231r–231v	pro pace
231v–232r	Missa propria sacerdotis
232r–232v	Missa sacerdotis
232v	Missa quam sacerdotes per... cantare debent (?)
232v–233v	Missa pro tribulatione
233v	pro tribulatione
233v–234r	Missa de nuptiis

31 | Ezen belül 3-3 könyörgés tartozik a püspök hitvallók (*de confessore et pontifice*), az egyszerű hitvallók (*de simplici confessore*) és az apát hitvallók (*de confessore et abbate*) miserendjéhez.

32 | Hasonlóan a hitvallókhoz, a szüzek miseliturgiájában is külön könyörgéseket kapnak a vértanú szüzek (*de virgine et martyre*), az egyszerű szüzek (*de simplici virgine*), illetve a több szűz (*de pluribus virginibus*).

33 | A ma hiányzó f. 227 versóján és a meglévő f. 228 rectóján az alsó lapszélen kicsit későbbi betoldások: *Laus tibi Christe Filio Marie* tropizált traktus (f. 227v) és Mária-könyörgés (f. 228r) *Adiuvā nos Dei Genitrix Maria*.

fol.	Ünnep / a kódex rubrikája
234r–235r	Missa pro infirmo
235r–235v	pro temptatione carnis
235v	contra malas cogitationes
235v	pro apostolico
235v	pro antistite
236r	pro rege
236r	pro iter agentibus
236v	pro elemosinariis
236v	pro mortalitate
237r	pro sterilitate terre
237r	pro pluvia
237r	pro serenitate
237v	pro errantibus
237v	pro omnibus christianis
237v	Missa communis
238r	Missa generalis pro vivis et mortuis
238v	post pascha de omnibus sanctis
239r–239v	de Corpore Christi (saját alleluia)
239v–240v	pro defunctis
240v–242v	item pro defunctis
242r	pro femina
242r	pro sacerdote
242v	pro episcopo
242v	pro pluribus sacerdotibus
242v	pro pluribus defunctis
243r	pro pluribus feminis
243r	in anniversario
243r	pro congregatione
243v	pro parentibus
243v	pro amico
243v–244r	pro hiis qui in oracione commendati sunt
244r	pro desiderante penitentia
244r–244v	pro nuper baptizatis
244v	pro in cimiterio quiescentibus
244v	pro pluribus defunctis
245r	pro omnibus fidelibus defunctis
245r	[Quattuor virgines capitales] 3 oráció ³⁴
245v	Missa de quatuordecim adiutoribus, 4 könyörgés ³⁵

34 | Más kézírással. A rubrikák hiányoznak, az iniciálék helye üresen hagyva.

35 | Későbbi kurzív írással.

fol.	Ünnep / a kódex rubrikája
245v	Missa de presentacione Marie, 3 könyörgés ³⁶

4. táblázat. A Gyergyói misszále votív miséi

V. Sequentionale

fol.	Incipit	Ünnep / a kódex rubrikája
246r	Grates nunc omnes ³⁷	[in Adventu]
246r	Eya recolamus	[in Nativitate Domini] in aurora
246r	Natus ante secula	[in Nativitate Domini] ad summam missam
246v	Hanc concordii famulatu	de sancto Stephano
246v	Johnnes Jesu Christo multum dilecte	de s. Johanne ewangelista
246v	Festa Christi omnes christianitas	de Epyphania Domini
247r	Laus sit regi glorie	de s. Agnetha
247v	Dixit Dominus ex Basan	in Conversione s. Pauli
247v	Letabundus exultet fidelis chorus	in Purificatione b. Virginis
247v	Psallat concors symphonia	de s. Dorothea
248r	Victime paschali laudes	de resurrectione Domini
248r	Laudes Salvatori voce modulemur	de resurrectione
248v	Surgit Christus cum tropheo	de resurrectione
249r	Mane prima sabbati	item de resurrectione Domini
249r	Mundi renovatio	Ista sequentia cantatur tempore paschali dominicis diebus
249v	Laudes crucis attollamus	de sancta Cruce
249v	Verbum Dei Deo natum	Johannis ante portam latinam
250r	Lux preclara lux sollemnis	de s. Servacio
250v	Summi triumphum regis	de Ascensione
251r	Sancti Spiritus assit nobis gracia	de S. Spiritu
251r	Veni Sancte Spiritus	de S. Spiritu
251v	Benedicta semper sancta sit Trinitas	de s. Trinitate
251v	Lauda Syon Salvatorem	de Corpore Christi
252r	Omnes una celebremus	dominicis diebus sequentia
252r	Sancti Baptiste Christi preconis	in nativitate s. Johannis Baptiste
252v	Nove laudes attollamus	de s. rege Ladislao
253r	Petre summe Christi pastor	de s. Petro et Paulo
253r	Margaritham preciosam sponsam Christi	de s. Margaretha
253r	Celi enarrant gloriam Dei	in Divisione apostolorum
253v	Laus tibi Christe qui es Creator	de sancta Maria Magdalena

³⁶ | Későbbi kurzív írással.

³⁷ | A G iniciálé és a rubrika helye üresen maradt.

fol.	Incipit	Ünnep / a kódex rubrikája
254r	Laurenti David magni martyr	de sancto Laurentio
254r	Congaudent angelorum chori	in Assumptione s. Marie
254v	Corde voce mente pura	de sancto rege Stephano
255r	Psallite regi nostro psallite	in Decollatione s. Johannis Baptiste
255r	Stirpe Maria regia	in Nativitate s. Marie virginis
255v	Summi regis archangele Michael	de S. Michael
255v	Virginalis turma sexus	de XI milibus virginum
256r	Omnes sancti Seraphyn Cherubim	de omnibus sanctis
256r	Sacerdotem Christi Martinum	de s. Martino
256v	Gaude Syon quod egressus	de s. Elyzabeth sequencia
256v	Ave presignis martyr dignis	de s. Katherina sequencia
257r	Deus in tua virtute	[de s.] Andrea sequencia
257r	Congaudentes exultemus	de s. Nicolao
257v	Sancte Dei pontifex sis reorum opifex	de s. Nicolao sequencia
257v	Clare sanctorum senatus apostolorum	de apostolis
257v	Plausu chorus laetabundo	de ewangelistis sequencia
258r	O beata beatorum martyrum sollemnia	de pluribus martyribus
258r	Hic sanctus cuius hodie celebrantur sollemnia	de uno martire
258r	Dilectus Deo et hominibus	de simplici confessore
258v	Ad laudes salvatoris	item de confessoribus
258v	Ave pater N. ave sydus aureum	ad missam votivam de s. Nicolao vel de alio confessore
258v	Exultent filie Syon	de virginibus
259r	Psallat ecclesia mater illibata	in dedicatione ecclesie
259r	Mittit ad virginem	in adventu de beata Virgine
259v	Virginis Marie laudes	tempore paschali de beata Virgine sequencia
259v	Verbum bonum et suave	de beata Virgine
259v	Hodierne lux diei	de beata Virgine sequencia
259v	Ave Maria gratia plena	Alia de beata Virgine
260r	Imperatrix gloriosa potens	de beata Virgine sequencia
260r	Ave preclara maris stella	de beata Virgine
260v	Salve mater Salvatoris	item alia de beata Virgine sequencia
261r	Uterus virgineus thronus est eburneus	item alia sequencia de beata Virgine
261r	Spe mercedis et corone	de beata Virgine
261v	Ave verbi Dei parens	de Visitacione s. Marie

5. táblázat. A Gyergyói misszále szekvencionáléja

Függelék

262r	missa de Passione Domini	utólagos kiegészítés ³⁸
------	--------------------------	------------------------------------

Megjegyzések a liturgikus tartalomhoz

Az alábbi tartalmi összefoglalás célja, hogy a misszáléban lejegyzett tételkészlet jellegzetes pontjainak kiszűrésével s középkori magyarországi, közép-európai és esetenként szélesebb európai forráskörnyezetbe helyezésével kísérletet tegyen a kódex használati helyének, szűkebb provenienciájának meghatározására. Mivel zenetörténészként túlnyomórészt a középkori misszálék énekes tételeit tartalmazó graduále repertóriumát állítjuk vizsgálatunk középpontjába, a következőkben is erre helyezzük a hangsúlyt. Még akkor is így teszünk, ha a Gyergyói misszálé alapvetően nem kottás, azaz nem tartalmaz hangjelzéssel ellátott miseénekeket.³⁹ Ezek válogatásából és elrendezéséből, a környező térség vagy a távolabb eső egyházak forrásaiban élénk tároló énekkészlethez képest tapasztalt különbségeiből azonban legalább annyi hasznos ismeretet gyűjthetünk össze, mint a kottával lejegyzett dallamok összehasonlító zenei elemzéséből. Természetesen ugyanilyen elemzésnek vethetők alá a kódex szakramentáriumát és lekcionáriumát alkotó szövegek, könyörgések, áldások, olvasmányok, s bízunk benne, hogy a közeljövőben erre is sor kerül.⁴⁰

A zenetörténet kutatói hagyományosan a temporále miséinek négy szakaszából összeállítható *alleluia*-versek sorozatát tekintik a legfontosabb „marker”-nek, a kódex eredetét és használati helyét kijelölő segédeszköznek. A kijelölés bizonyossága természetesen viszonylagos csupán, hiszen még a rítus legszűkebb magjához tartozó források közt is lehetnek véletlenszerű eltérések, amelyek akadályt gördítenek a biztos következtetések levonásának útjába. Ugyanakkor az *alleluia*-szériák, megerősítve a liturgikus tételkészlet egyéb tulajdonságaival, nagyban hozzájárulnak a szóban forgó kódex arculatának pontos megrajzolásához és provenienciájának meghatározásához. Az alábbiakban elsőként mi is erre vállalkozunk a Gyergyói misszálé *alleluia*-sorozatainak és a középkori magyar forráskorpuszból kiválasztott egy-egy reprezentatív misekódex, kódexcsoport megfelelő szakaszának az összehasonlító vizsgálatával. A középkori Magyarország főegyházának, Esztergomnak a miseliturgiáját képviselő források közül az 1341 előtt minden bizonnyal Esztergomban, az esztergomi székesegyház számára készült, ám nem sokkal ezután a pozsonyi káptalanhoz került, s ma is Pozsonyban őrzött Esztergomi missale notatum (*Missale Notatum Strigoniense*,

38 | Feltehetően ugyanaz a kéz, mint amelyik a f. 245 versón beírta a *Presentacio Marie* misét.

39 | Jelen tudásunk szerint a misszálé egyedüli, kottát is tartalmazó tételei a f. 99 rectón és 100 rectón lejegyzett prefációk, valamint a f. 104 rectón beírt Miatyánk voltak. Ma mindhárom fólió hiányzik a kódexből.

40 | Az ilyen típusú kutatás nagyszerű kiindulópontjául szolgálhat az ELTE BTK Vallástudományi Tan-
székén Földváry Miklós István vezetésével kiépített *Usuarium* adatbázis: *Usuarium. A Digital Library and Database for the Study of Latin Liturgical History in the Middle Ages and Early Modern Period*, <https://usuarium.elte.hu/> (utolsó megtekintés: 2023. 09. 06.).

MNS) anyagára támaszkodtunk.⁴¹ Az északi peremvidéki (felvidéki) forráscsoportot a 15. századi Szepesi graduále (GrScep) képviselte,⁴² az erdélyit pedig a 16. századi Kolozsvári graduále (GrKol),⁴³ az 1534-ben készült Erdélyi graduále (GrEr)⁴⁴ és a 15. század végéről töredékesen fennmaradt Gyergyói graduále (GrGy).⁴⁵ Megkülönböztetett figyelemmel fordultunk az erdélyi-szász térség kódexei felé, alapul véve Karl Reinerthnek a középkori szebeni miserítust 14–16. századi források alapján bemutatató *Missale Cibiniense* monográfiájára.⁴⁶ Egyelőre nem állt módunkban az általa felhasznált valamennyi forrás közvetlenül is tanulmányozni, rendelkezésünkre állt azonban a 14. századi Heltaui misszále (MHel),⁴⁷ az 1430-ban elkészült Halbgebachsen-misszále (MHalb)⁴⁸ és az 1394-ben másolt *Liber specialis missarum* (LSM),⁴⁹ valamint két, a 14. század első feléből, illetve a 16. század elejéről származó brassói graduále (GrBr/1, GrBr/2)⁵⁰ digitalizált mikrofilmmásolata.⁵¹ Az *alleluiák* összehasonlító vizsgálatában nagy segítségünkre volt Kovács Andrea nagyszabású, a műfaj

41 | *Missale Notatum Strigoniense*, 1341 előtt. Pozsonyi Állami Levéltár (Štátny archív v Bratislave), EC Lad. 3, EL 18. Kiadva: Janka Szendrei-Richard Rybarič: *Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio*. MTA Zenetudományi Intézet, Bp. 1982. (Musicalia Danubiana 1.) Elérhető online: <http://cantus.sk/source/16685> (utolsó megtekintés: 2023. 04. 26.). A kódex liturgikus és zenei anyagának, valamint kottairásának kimerítő elemzését lásd Szendrei Janka: *Esztergomi Missale Notatum*. In: uő: *A „mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*. Balassi, Bp. 2005. (A továbbiakban Szendrei: „*Mos patriae*”) 282–323.

42 | *Graduale Scephusiense* 1426. Szepesi Káptalan Könyvtára (Knížnica Spišskej Kapituly), Mus. 1. Kiadva: *Graduale Scephusiense Georgii de Kesmark anni 1426*. Ed. Amantius Akimjak–Rastislav Adamko–Janka Bednáriková. Pedagogická fakulta Katolíckej univerzity v Ružomberku, Ústav hudobného umenia, vedy a sakrálnej hudby, Ružomberok 2006. Elérhető online: <http://cantus.sk/source/6778> (utolsó megtekintés: 2023. 08. 26.).

43 | Batthyaneum Könyvtár (Gyulafehérvár – a továbbiakban Batthyaneum Kvt.), R I. 1.

44 | Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban OSZK Kt.), Fol. lat. 3815.

45 | Batthyaneum Kvt., R IX. 57. A forrás ismertetését lásd Merczel György: *A Gyergyói Graduále*. *Magyar Egyházzene* VII. évf. 1999/2000. 187–196.

46 | Karl Reinerth: *Missale Cibiniense. Gestalt, Ursprung und Entwicklung des Meßritus der siebenbürgisch-sächsischen Kirche im Mittelalter*. Böhlau Verlag, Köln–Wien 1972. (Siebenbürgisches Archiv. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, 3. Folge, Bd. 9. – A továbbiakban Reinerth: *Missale Cibiniense*).

47 | Nagydisznódi (Heltau) evangélikus parókia, jelzet nélkül. A forrás monografikus feldolgozását lásd Karl Reinerth: *Das Heltauer Missale. Eine Brücke zum Lande der Herkunft der Siebenbürger Sachsen*. Böhlau Verlag, Köln–Graz 1963. (Siebenbürgisches Archiv. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, 3. Folge, Bd. 3. – A továbbiakban Reinerth: *Heltauer Missale*).

48 | Brukenthal Múzeum Könyvtára (Nagyszeben – a továbbiakban Brukenthal Kvt.), 595. Reinerthnél „Missale C4”, a „Cib-2” forráscsoport fő képviselője. Lásd Reinerth: *Missale Cibiniense* 9–10. A magyarországi zenetörténet-írásban használatos „Halbgebachsen-misszále” elnevezés a kódex másolója, a Nagysinken működő regensburgi származású Heinrich Halbgebachsen nevéből ered, aki a kolofonban (f. 235v) meg is nevezte magát: „Per manus Henrici Halbgebachsen de Ratispona oriundi, pro tunc temporis Regente in Grozschken licet indigno. Sub Anno Incarnacionis Domini M^oCCC^oC^oXXX^o in octavis Assumpcionis gloriose Marie virginis.”

49 | Brukenthal Kvt., 665. Reinerthnél „L.M.”. Lásd Reinerth: *Missale Cibiniense* 10–11.

50 | *Graduale* s. XIV. Fekete templom archívuma (Brassó), I. F. 67; *Graduale* s. XVI. Brukenthal Kvt., 759. Reinerthnél „Graduale Cor 1.” és „Graduale Cor 2.”, mindkettő a „Cib-1” forráscsoporthoz sorolva. Lásd Reinerth: *Missale Cibiniense* 11–14.

51 | A felsorolt források mikrofilmmásolatai és az azokról készült digitális kópiák hozzáférhetők a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézete Régi Zenetörténeti Osztályának mikrofilmarchívumában és az osztály belső hálózatán elérhető digitális forrástárban.

középkori magyar repertóriumát a teljes rendelkezésre álló forrásanyag alapján közreadó kritikai kiadása.⁵²

A négy *alleluia*-ciklusból hármat vettünk alaposabban szemügyre: a húsvét utáni fényszéth napjaihoz, a húsvét utáni öt vasárnaphoz és a pünkösd (Szentháromság) utáni évközi idő vasárnapjaihoz rendelt *alleluiákat*.

	MGy	MNS	GrEr	GrGy	GrKol	GrScep	GrBr/1	MHel	Cib-1
H	Nonne cor nostrum	Angelus Domini / Nonne cor	Angelus Domini	<i>lacuna</i>	Nonne cor	Nonne cor nostrum	Nonne cor nostrum	Nonne cor nostrum	Nonne cor nostrum
K	Angelus Domini	Surgens Jesus	Obtulerunt	Obtulerunt	Surgens Jesus	Angelus Domini	Angelus Domini	Christus resurgens	Angelus Domini
Sze	Surgens Jesus	Christus resurgens	Surgens Jesus	Surrexit Altissimus	Christus resurgens	Christus resurgens	Christus resurgens	Angelus Domini	Surgens Jesus
Cs	Christus resurgens	In die resurrectionis	In die resurr.	In die resurr.	In die resurr.	In die resurr.	In die resurr.	Surgens Jesus	Christus resurgens
P	Dicite in gentibus	Crucifixus surrexit	Christus resurgens	–	Surrexit Dominus	Dicite in gentibus	Dicite in gentibus	Dicite in gentibus	Dicite in gentibus
Szo	Haec dies / Laudate pueri	Haec dies / Laudate pueri	Laudate pueri / Haec dies	–	Haec dies / Laudate pueri	Haec dies / Laudate pueri	Haec dies / Laudate pueri	Haec dies / Laudate pueri	Haec dies / Laudate pueri

6. táblázat. A fényszéth napjainak *alleluia*-sorozatai

A Gyergyói misszáléban lejegyzett első, *húsvét nyolcadának hétköznapjain énekelt sorozat* mind összeállításában, mind a tételek sorrendjében élesen elválik a középkori Magyarország központi, az esztergomi főegyház szokásrendjét képviselő miseforrások *alleluia*-rendjétől.

Hétfőn a Gyergyói misszáléban az *All. Nonne cor nostrum* jelenik meg egyedüli tételként, ellentétben a központi magyarországi – esztergomi és a hozzá közel álló erdélyi (GrEr, GrGy) – források többségével, amelyekben az *All. Angelus Domini* áll az első helyen, s a *Nonne cor* legföljebb másodikként kap helyet a hétfői *proprium*-ban. A Gyergyói misszálé ezen a ponton a középkori Magyarország periferikus – felvidéki és erdélyi-szász – misekódexeinek tételválasztásával egyezik. Ugyanehhez a periferikus forráscsoporthoz idomul a *Dicite in gentibus* *alleluia*-vers beemelésével a pénteki mise tételei közé. A közbülső napok tételeinek kijelölésével azonban még e forráscsoporton belül is nagyobb a szórás: a keddi *Angelus Domini*, a szerdai *Surgens Jesus Dominus* és legfőképpen a csütörtöki *Christus resurgens ex mortuis* ebben a sorrendben és

52 | Kovács: *Alleluiák*.

ezzel az asszignációval kizárólag a szebeni rítust képviselő, Reinerth által *Cib-1*-nek nevezett forráscsoportban fordul elő.⁵³

	MGy	MNS	GrEr	GrKol	GScep	Cib-1, MHel, GrBr/1, GrBr/2	MHalb
1.	In die resur- rectionis	Angelus Domini / Post dies octo	Angelus Domini / Post dies octo	In die resur- rectionis / Dicite in gentibus	Surgens Jesus Dominus	In die resur- rectionis	In die resur- rectionis
2.	Surrexit pastor	Surrexit Dominus / Ego sum pastor	Surrexit pastor / Ego sum pastor	Ego sum pastor / Surrexit pastor	Surrexit pastor	Surrexit pastor	Surrexit pastor
3.	Modicum et non	Surrexit pastor / Modicum	Surrexit Dominus / Modicum	Modicum	Modicum	Modicum	Surrexit altissimus
4.	Vado ad eum	Surrexit Christus / Vado ad eum	Vado ad eum / Surrexit Christus	Vado ad eum	Vado ad eum	Vado ad eum	Surrexit pastor
5.	Usque modo	In die resurrectio- nis / Usque modo	In die resurrectio- nis / Usque modo	Usque modo	Usque modo	Usque modo	Usque modo

7. táblázat. A húsvét utáni vasárnapok *alleluia*-sorozatai

A húsvét utáni vasárnapok magyarországi *alleluia*-készletében a 3–5. vasárnap leggyakrabban énekelt *Modicum et non videbitis me – Vado ad eum – Usquemodo non petistis* hármas változatlanul rögzült a Gyergyói misszáléban is. Bár hiába keressük az erre vonatkozó rubrikákat, feltételezhetjük, hogy az Európa-szerte általános gyakorlat szerint a húsvét utáni vasárnapok miséjéhez kódexünkben is két-két *alleluia* tartozott, s az első, ahogy szinte mindenütt, a húsvétvasárnapi *All. Pascha nostrum* volt.⁵⁴ Külön úton járnak a központi esztergomi források, melyek nem ismétlik a húsvétvasárnapi tételt, hanem minden vasárnapra két-két új *alleluiát* írnak elő. Az Erdélyi graduále és a Kolozsvári graduále is ezt a megoldást követi, bár a konkrét tételválasztásban eltérnek egymástól: előbbi szorosabban kötődik az esztergomi fővonalhoz, míg utóbbi mintegy félúton áll az erdélyi-szász hagyománykörhöz vezető úton. Az összehasonlításból nyilvánvaló, hogy a Gyergyói misszále ismét a szebeni *Cib-1*

53 | Reinerth: *Missale Cibiniense* 5–9, 11–14.

54 | Az első helyen álló *Pascha nostrum* *alleluiát* nyilvánvalóan magától értetődőnek tekintették, s ezért nem tartották szükségesnek kiírni. A jelenségről lásd Szendrei: „*Mos patriae*” 332. A kérdést és a lehetséges válaszokat újabban széles európai forráskörben tárgyalja Kovács: *Graduale Francisci de Futhak* 47–48.

forráscsoporttal egyezik, amelyhez ezúttal mindkét brassói graduále, sőt a Heltaui misszále is csatlakozik.

	MGy	MNS	GrEr	GrKol	Szepesi Gr.	Cib-1 (GrBr/2)	MHel
D1	Verba mea	Verba mea	Verba mea	Verba mea	lacuna	Verba mea	Domine Deus meus
D2	Deus iudex iustus ⁵⁵	Domine Deus meus	Domine Deus meus	Domine Deus meus	Deus iudex	Deus iudex iustus	Deus iudex iustus
D3	Domine Deus meus	Deus iudex iustus	Diligam te	Deus iudex iustus	lacuna	Domine Deus meus	In te Domine speravi
D4	Diligam te	Diligam te	Deus iudex	Diligam te	Domine in virtute	Diligam te	Diligam te
D5	Domine in virtute	Domine in virtute	Domine in virtute	Domine in virtute	In te Dne speravi	Domine in virtute	Domine in virtute
D6	In te Domine	In te Domine	In te Domine	In te Domine	Omnes gentes	In te Domine	In te Domine
D7	Laudate Dominum	Magnus Dominus	Omnes gentes	Omnes gentes	Eripe me	Laudate Dominum	Omnes gentes manibus
D8	Eripe me	Eripe me	Magnus Dominus	Eripe me	Te decet hymnus	Eripe me	Eripe me
D9	Te decet hymnus	Te decet hymnus	Eripe me	Te decet	Attendite	Te decet hymnus	Te decet hymnus
D10	Attendite	Attendite	Te decet hymnus	Attendite	Exsultate Deo	Attendite	Attendite
D11	Exsultate Deo	Exsultate Deo	Attendite	Exsultate	Domine Deus sal.	Exsultate Deo	Domine Deus salutis
D12	Domine Deus salutis	Domine Deus salutis	Exsultate Deo	Domine Deus salutis	Domine refugium	Domine Deus salutis	Domine refugium
D13	Domine refugium	Domine refugium	Domine Deus salutis	Domine refugium	Venite exsultemus	Domine refugium	Venite exsultemus
D14	Venite exsultemus	Venite exsultemus	Domine refugium	Venite exsultemus	Quoniam Deus	Venite exsultemus	Quoniam Deus magnus
D15	Quoniam Deus	Quoniam Deus	Venite exsultemus	Quoniam Deus	Domine exaudi	Quoniam Deus	Paratum cor

55 | A misszáléban lemaradt a tétel „Alleluia” kezdőszava (f. 135r).

	MGy	MNS	GrEr	GrKol	Szepesi Gr.	Cib-1 (GrBr/2)	MHel
D16	Paratum cor	Domine exaudi	Quoniam Deus	Domine exaudi	Paratum cor	Paratum cor	In exitu Israel
D17	In exitu Israel	Paratum cor	Domine exaudi	Paratum cor		In exitu Israel	Dilexi quoniam
D18	Dilexi quoniam	In exitu Israel	Paratum cor	In exitu		Dilexi quoniam	De profundis
D19	Qui confidunt	Dilexi quoniam	In exitu Israel	Dilexi quoniam		Qui confidunt	Exsultate Deo adiutori
D20	Dextera Domini	Dextera Dei	Dilexi quoniam	Dextera Dei		Dextera Dei	Lauda anima
D21	Qui sanat contritos	Qui confidunt	Qui confidunt	Qui confidunt		Qui sanat contritos	Qui sanat contritos
D22	De profundis	De profundis	De profundis	De profundis		De profundis	Lauda Jerusalem
D23	Lauda anima	De profundis	Qui sanat contritos	Qui sanat contritos		Lauda anima	Qui posuit fines
D24	Lauda anima	De profundis	–	–		–	–
D25	Lauda anima	Qui sanat contritos	–	–		–	–

8. táblázat. A pünkösöd utáni vasárnapok *alleluia*-sorozatai

A pünkösöd utáni vasárnapok *alleluia*-rendje kódexünkben a 6. vasárnapig megegyezik a magyarországi források többségében rögzült szisztémával, beleértve a sorozat jellegzetes kezdőtételét, az 1. vasárnap *All. Verba meát*. A 7. vasárnapon azonban az *All. Laudate Dominum omnes gentes* beemelésével elválik a ciklustól. Ez az *alleluia* a liturgia e pontján magyarországi viszonylatban csaknem egyedülálló, sőt, az esztergomi tradíciót képviselő forrásokban a teljes ciklusból hiányzik.⁵⁶ Egyetlen forráscsoportot találunk, amely a Gyergyói misszáléhoz hasonlóan a 7. vasárnaphoz kapcsolja a tételt, s e csoport ugyanaz, amelyik a fényeshét és a húsvét utáni vasárnapok *alleluia*-sorozataiban is egyedülként egyezett misszálénk tételrendjével: a *Missale Cibiniense* Reinerth-féle első (Cib-1) forrásköre.⁵⁷ Ezt követően, egy-egy sorrendcserét, illetve tételkihagyást és ebből fakadóan sorozateltolódást leszámítva a magyarországi források a 16. vasárnapig egységes rendet követnek. A 16. vasárnaptól azonban felbomlik az egység, s a továbbiakban, egészen a ciklus végéig a Gyergyói misszále ismét kizárólag a szebeni Cib-1 csoport *alleluia*-rendjével vág egybe.

Összefoglalva az *alleluia*-sorozatok vizsgálatának tanulságait azt látjuk, hogy a Gyergyói misszále alapvetően a középkori Magyarország keleti, erdélyi-szász

56 | Az *All. Laudate Dominum omnes gentes* a zágrábi források jellegzetes tétele a pünkösöd utáni 20. vasárnapon. Lásd Kovács: *Alleluiák* 35*.

57 | Reinerth: *Missale Cibiniense* 194–197.

térségének forrásaival mutat rokonságot. E rokonság leglátványosabb szálai a Reinerth-féle szebeni tradíció első köréhez, a legtöbbször a brassói graduálékát is magában foglaló Cib-1 csoporthoz vezetnek, s egyértelműen elválnak az e körön kívül eső többi szebeni miseforrástól, így a Heltaui- és Halbgebachsen-misszálétól, illetve a *Liber specialis missarum*tól.

A tételkészlet további, kutatás alá vonható rétegei vajon megerősítik-e a kódex e beágyazottságát? Mit árul el a Gyergyói misszále szanktoráléja? Mely misék tanúskodnak egy-egy szent kiemelt kultuszáról? Megtaláljuk-e a kéziratban Magyarország patrónusainak kidolgozott, saját tételekkel ékesített miséit? Ez utóbbi kérdésre csak részben válaszolhatunk igennel. Szent István és László királyok annak rendje és módja szerint helyet kaptak a *proprium de sanctis*ban, miséikben saját *alleluiával*. Nem mondható ez el azonban a többi hazai szentről, többek között Adalbertről sem. Április 23-i ünnepnapján György mögött a második helyre szorult, szemben az esztergomi kódexekkel, amelyek a vértanú püspököt a katonaszent fölé és a kalendáriumban elé helyezték. Ráadásul Adalbertet a misszáléban – a György-mise után – csupán a szent megnevezése nélküli *eodem die* rubrika vezeti be. S míg Györgynek saját *alleluia*-tétele van (*All. Georgi martyri Christi sanctissime sedule*), addig Adalbertnek csupán három oráció jut. A püspök kiemelt, az esztergomi rítusú misszálékban Györgyöt is háttérbe szorító tiszteletének a kódexben tehát nyoma sincs. A többi magyar vonatkozású szent közül a Gyergyói misszáléban csupán Demetert találjuk, az Adalberthez hasonlóan saját tételek nélkül, három orációval kommemorált szentek sorában.

Különös módon a nagyszombati litániában viszont éppen Adalbert az, aki a magyar patrónusokból egyedül bebocsátást nyert a vértanúk közé: neve közvetlenül Szent István protomártír mögött szerepel a jegyzékben. A hitvallók között hiába keressük Istvánt, Lászlót és Imrét, megtaláljuk viszont a cseh *proprium*ra jellemző Procopiust, a százavi bencés kolostor apátját.⁵⁸ Ebből arra következtethetünk, hogy a második helyen felsorolt Adalbert ebben az esetben nem az esztergomi patrónust és Magyarország védőszentjét, sokkal inkább a prágai püspököt és Csehország védőszentjét jeleníti meg. A gyergyói litánia szentnévsorát, az apostolok, vértanúk, hitvallók és szüzek gyergyói lajstromának tökéletesen azonos mását ismét a Missale Cibiniense első forráscsoportjában látjuk viszont. A gyergyói névsor azonban ezúttal csupán a szebeni forráscsoport egyetlen kéziratában, a Reinerth-kiadás C9 jelzetű 14. századi misszáléjában bukkan föl.⁵⁹

A kódex *sanctoralé*jában összesen 167 ünnep szerepel. Miséik tételkészlete, a tételek mennyisége és válogatása alapján következtethetünk a szentek tiszteletének mértékére, a misekönyv használati helyén betöltött rangjukra. A mindössze három orációval képviselt szentek jelentősége ebből a szempontból csekély, hiszen jelenlétük

58 | Az 1204-ben szentté avatott Procopius kultusza nem lépte át Csehország határait. Lásd Dominique Patier: *Un office rythmique tchèque du XIVème siècle. Étude comparative avec quelques offices hongrois. Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 12. évf. 1970/1–4. 41–129.

59 | Reinerth szerint ez a misszále különleges helyet foglal el a Cib-1 forráscsoporton belül, hiszen a többi idesorolt kódexszel ellentétben nem a szebeni káptalan, hanem a Szent László-prépostság ügynevezett kápolnakönyvtára (Kapellenbibliothek) állományához tartozott. Reinerth: *Missale Cibiniense* 5–6. A Cib-1 forráskör, illetve kiváltképp a C-9 litániájának cseh színezetét Reinerth azzal magyarázza, hogy a Rajna-vidéki szász telepések hosszú vándorlásuk során egy ideig cseh földön időztek. Lásd *uo.* 304–306.

a középkori Európa liturgikus kódexeiben általános, s hasonlóan a kalendáriumok fekete betűs szentünnepeihez, nem tartozik a források proveniencijelző tulajdonságai közé. A Gyergyói misszále 51 ilyen szentünnepet sorakoztat föl. Az említett Adalberten kívül köztük van Saturninus, Walpurga, Udalricus, Christina, Dominicus, Hermes, Adrianus, Quintinus, akik ráadásul név nélkül, többnyire csak az *eodem die* rubrikával szerepelnek a *sanctoraléban*, s a miséikben mondott könyörgések is csak az azonos napra eső másik, magasabb rangú ünnep miséjébe rejtve, commemorációként kapnak helyet. Saturninus három orációja például András vigíliamiséjébe, Walpurga könyörgései Fülöp és Jakab apostolok miséjébe ékelődnek, Domonkos orációi Oswald király tételei között rejtőznek, Quintinuséi pedig mindenszentek előestéjének miséjében.

A „ranglétra” közbülső fokán azok a szentek állnak, akik a kódexben teljes *propriummal* szerepelnek, még akkor is, ha e *proprium* egyes énektételei vagy szövegei nem szigorú értelemben vett sajátjai az adott ünnepnek. Magától értődik, hogy a kutatás – különösen a liturgia- és zenetörténeti kutatás – számára azok az ünnepek tartogatják a legtöbb izgalmat, amelyeknek miséi saját, kizárólag az adott szent tiszteletére írt vagy alkalmazott ének- és szövegtételeket tartalmaznak. Ezek jelenléte sok tekintetben árulkodó lehet a vizsgált forrás eredetére, származási és használati helyére nézve. Bár a Gyergyói misszále nem bővelkedik ilyen jellegű teljes misepropriumokban – a meglévők az európai törzskészlethez tartoznak –, bőséggel tartalmaz viszont különleges, a középkori magyar miseforrások repertóriumában ritkának, egyedinek mondható, túlnyomórészt a szanktorále ünnepeihez kapcsolódó *alleluia*-tételeket. A hagyomány állandósága szempontjából ezek természetesen nem foghatók a temporále korábban tárgyalt *alleluia*-sorozataihoz. Míg azok a középkori egyszólamú liturgikus énekkészlet archaikus alaprétegéhez tartoznak, s csupán válogatásuk, sorba rendezésük vált a fejlődés folyamán egy-egy térség, egyházmegye sajátjává, a késő középkori *alleluia*-kompozíciók, *alleluia*-adaptációk, kontrafaktumok (ismert dallamok újrászövegezései, ismert szövegek új dallamokhoz társítása) önmagukban utalhatnak források közti kapcsolatra. Az egy-egy jellegzetes tétel háttérében fölsejlő, feltételezett forrásközi rokonság azonban csalóka is lehet. Az egyes régiókban föllángoló szentkultuszok és az általuk kiváltott komponálási kedv, a késő középkor divatos liturgikus és paraliturgikus műfajaiban fölvirágzó dallami-poétikai stílus és e stílus „termékei” korántsem bizonyultak olyan erősnek és tartósnak, mint a mise és zsoltosma törzssanyagának kevésbé látványos, ám annál mélyebben gyökerező változatgazdagsága. Ezt szem előtt kell tartanunk akkor, amikor a Gyergyói misszále 16, szűkebb regionális körben elterjedt *alleluia*-tételét vizsgáljuk. A következő táblázat ezeket foglalja össze. A táblázathoz fűzött lábjegyzetekben feltüntetjük az egyes tételeknek Karlheinz Schlager *alleluia*-katalógusában,⁶⁰ valamint Kovács Andrea magyarországi *alleluiákat* közreadó jegyzékében megtalálható számát,⁶¹ továbbá megadjuk a tételek magyarországi forrásadatait.

60 | Karlheinz Schlager: *Alleluia-Melodien*. II. (ab 1100). Bärenreiter, Kassel–Basel 1987. (Monumenta Monodica Medii Aevi, Bd. VIII. – A továbbiakban Schlager VIII.)

61 | Kovács: *Alleluiák*.

Ünnep/szent	Incipit	Magyarországi források	Külföldi párhuzamok
Dorothea	Rutilantes rosas ⁶²	északi és keleti periferikus források ⁶³	cseh, délnémet források
Johannes ante portam latinam	Alter Marie filius ⁶⁴	erdélyi és erdélyi-szász források ⁶⁵	kevés német, cseh forrás
Servatius	O ingens gregis premium ⁶⁶	erdélyi és erdélyi-szász források ⁶⁷	–
Ladislaus rex	Sancte rex Ladislave succurre ⁶⁸	periferikus, köztük brassói és szebeni források ⁶⁹	–
Visitatio BMV	Ave stillans melle alvearium ⁷⁰	elszórta minden térségben ⁷¹	közép-európai (cseh, lengyel) források
Margaritha v.	O sidus summi regis ⁷²	brassói-szebeni források ⁷³	–
Maria Magdalene	Maria haec est illa ⁷⁴	mindenütt	közép-európai források
Iacobus ap.	O beate Dei athleta iacobe ⁷⁵	erdélyi és erdélyi-szász források ⁷⁶	–
Vincula Petri	Tu es pastor ovium ⁷⁷	erdélyi-szász források ⁷⁸	–
Stephanus rex	O rex et apostole Stephane ⁷⁹	mindenütt	–

62 | Schlager VIII. 435; Kovács: *Alleluiák* II 31/II 32.

63 | Ulászló-graduále (s. XVI/1, Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, I. 3), Kassai misszale (Batthyaneum Kvt., R I. 23), GrBr/2, MHalb, „Felvidéki” graduále (s. XIV, Batthyaneum Kvt., R I. 96), LSM.

64 | Schlager VIII. 30; Kovács: *Alleluiák* II 156.

65 | „Felvidéki” graduále, GrBr/2, MHalb.

66 | Kovács: *Alleluiák* II 148.

67 | „Felvidéki” graduále, GrKol, GrBr/1, GrBr/2, MHalb.

68 | Kovács: *Alleluiák* II 1. 2.

69 | Többek között „Felvidéki” graduále, GrGy, GrBr/1, GrBr/2, LSM. Vö. Kovács: *Alleluiák* 273*.

70 | Schlager VIII. 79; Kovács: *Alleluiák* II 36.

71 | Kivéve a zágrábi és a pálos forrásokat, lásd Kovács: *Alleluiák* 154*.

72 | Uo. I 61. 2.

73 | GrBr/1, GrBr/2, MHalb.

74 | Karlheinz Schlager: *Thematischer Katalog der ältesten Alleluia-Melodien aus Handschriften des 10. und 11. Jahrhunderts, ausgenommen das ambrosianische, alt-römische und alt-spanische Repertoire*. Walter Ricke, München 1965. (Erlanger Arbeiten zur Musikwissenschaft 2.) No. 222; Kovács: *Alleluiák* I 78. 6.

75 | Kovács: *Alleluiák* II 63. 2.

76 | Patai-graduále (s. XVI, OSZK Kt., Fol. lat. 3522), GrGy, GrBr/2, MHalb.

77 | Kovács: *Alleluiák* II 2. 1.

78 | „Felvidéki” graduále, GrBr/1, GrBr/2, MHalb.

79 | Kovács: *Alleluiák* II 63. 11.

Ünnep/szent	Incipit	Magyarországi források	Külföldi párhuzamok
Bartholomaeus ap.	Sancte Bartholomaeae Indorum apostole ⁸⁰	erdélyi és erdélyi-szász források ⁸¹	–
Egidius cf.	Egregie confessor Christi Egidi ⁸²	erdélyi és erdélyi-szász források ⁸³	–
Ursula et soc. vv.	O felix Colonia ⁸⁴	erdélyi és erdélyi-szász források ⁸⁵	–
Elizabeth vid.	O pia regum filia ⁸⁶	magyarországi mellék hagyományok	német, elszórtan cseh források ⁸⁷
Katharina v.	Ut rosa prae spina ⁸⁸	többségükben erdélyi-szász források ⁸⁹	? ⁹⁰
Corpus Christi	Ego sum panis vivus	egyedi tétel	–

9. táblázat. A Gyergyói misszále regionális/egyedi *alleluiái*

Amint arra korábban kitértünk, a „*proprium Hungaricum*” szentjei közül a Gyergyói misszále csupán István és László királyok miséjéhez ad saját énekanyagot. Lászlóhoz nem a szentek közös készletéből kölcsönzött tételek közül választ *alleluiát*, ahogy azt a központi magyarországi források többségében tapasztaljuk, hanem egy félig-meddig *commune* szöveget emel be a lovagkirály liturgiájába. A *Sancte rex Ladislave succurre* textust forrásaink – a megfelelő módosításokkal – István király és Adalbert transzlációs miséjébe is beillesztették. A Gyergyói misszále megoldását megtaláljuk a középkori magyar mellék hagyományok legfontosabb kézirataiban, többek között a Futaki graduáléban⁹¹ vagy az Isztambulban őrzött 14. századi kottás misszáléban,⁹² a hagyományozás főszála azonban a brassói-szebeni forráskör felé mutat.

Lászlóval ellentétben István király miséjéhez a magyarországi források többsége saját *alleluiát* írt elő, a tételválasztásban azonban az egyes alhagyományok nem voltak egységesek. Az esztergomi tradíciót képviselő misekódexek túlnyomórészt az imént bemutatott *Sancte rex Ladislave succurre* *alleluiát* alkalmazták Istvánra (*Sancte rex Stephane succurre*).⁹³ A Gyergyói misszáléban is megjelenő *O rex et apostole Stephane* ezúttal nem köthető egyetlen behatárolt térséghez, illetve forráscsoporthoz, hiszen

80 | Uo. II 41.

81 | „Felvidéki” graduále, GrKol, GrBr/2, MHalb, LSM.

82 | Kovács: *Alleluiák* I 61. 4.

83 | „Felvidéki” graduále, GrKol, GrBr/2, MHalb, LSM.

84 | Kovács: *Alleluiák* II 149.

85 | GrKol, GrBr/2, MHalb.

86 | Schlager VIII. 310; Kovács: *Alleluiák* II 63. 13.

87 | Vö. Schlager VIII. 710. A rendkívül népszerű *All. O consolatrix pauperum* kontrafaktuma.

88 | Schlager VIII. 545, 816; Kovács: *Alleluiák* II 150.

89 | Ulászló-graduále, „Felvidéki” graduále, GrBr/2, CantCsik, MHalb, LSM.

90 | Két forrásához lásd a Cantusindex adatbázist: <https://cantusindex.org/id/g04274> (utolsó megtekintés: 2023. 09. 6.).

91 | Isztambul, Topkapı Sarayı Müzesi, No. 68. Kiadva: Kovács: *Graduale Francisci de Futhak*.

92 | Isztambul, Topkapı Sarayı Müzesi, No. 60.

93 | A különböző megoldásokhoz lásd Kovács: *Graduale Francisci de Futhak* 111.

Magyarország valamennyi hagyományágán fennmaradt.⁹⁴ Zenei mintájául az egyik legnépszerűbb késő középkori, eredetileg Máriához írt *alleluia*, az *O consolatrix pauperum* szolgált, ennek dallamát társították az új szöveghez.⁹⁵ Bár misszálénk nem tartalmaz kottát, joggal feltételezhetjük, hogy használói is ezt a dallamot énekelték az államalapító király miséjében.

A táblázat szűk válogatásából is kitűnik, hogy a Misszále feltűnően nagy számban tartalmaz olyan *alleluiákat*, amelyek kizárólag a brassói–szebeni forráskörből adathatók. A 16-ból hét ilyen, köztük Szervác, Margit, Bertalan apostol, Egyed és a 11 000 szűz miséjének tétele. Nyolcadikként ide sorolhatjuk Jakab apostol *O beate Dei athleta Iacobe* alleluiáját, amelynek forrásait – az egyetlen késői Patai graduálét leszámítva⁹⁶ – ugyancsak túlnyomórészt ebben a körben találjuk. A közép-európai „illetőségű” hat darab párhuzamát elsősorban cseh és német késő középkori kódexekben fedezhetjük föl. Míg azonban többségük (*Rutilantes rosas*, *Alter Mariae filius*, *O pia regum filia*, *Ut rosa prae spina*) csupán elszórtan fordul elő külföldön, a szebeni misszálék repertóriumába következetesen beépültek. Külön figyelmet érdemel az utolsó sor úrnapi *Ego sum panis vivus* alleluiája, amely a Gyergyói misszále egyedi tétele. Mivel eddig sem külföldi, sem magyarországi forrásban nem akadtunk a nyomára, azt sem tudjuk, szövegét milyen dallammal énekelték.

Összefoglalás

A Gyergyói misszále tartalmának, rétegeinek első vázlatos áttekintése után úgy véljük, az 1428-ban elkészült kódex tanulságos és izgalmas példája a késő középkori Magyarország keleti peremvidékén feltehetően több, közelebbi és távolabbi térség, úzus, áramlat hatása alatt formálódó liturgikus gyakorlatnak. Bizonyosan hazai használatra készült. A *proprium de tempore alleluia*-sorozatai a sarokpontokon illeszkednek a középkori Magyarország valamennyi forrásában nyomon követhető és a környező országok tradíciójától elváló gyakorlathoz. Megerősítik ezt a véleményt a temporále egyéb, a magyar misekódexekre általában jellemző tulajdonságai, tételválasztásai, liturgikus asszignációi: az ádvent második vasárnapjához rendelt *Alleluia Rex noster*, a hamvazószerdai processzió három antifónájának meghatározott rendbe állítása (*Exaudi*, *Immutemur*, *Iuxta vestibulum*) vagy a szanktoráléban helyet kapó, saját énekanyaggal kitüntetett magyar patrónusok (István, László). Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a misszále nem tartozik az esztergomi főegyház vonzáskörébe eső források közé, hiszen a benne rögzített liturgikus tartalom számos ponton markánsan elkülönül azokétól. Hogy csak a legkirívóbbakat említsük: az esztergomi székesegyház konpatrónusa, Adalbert nemhogy saját *alleluiát*, de saját miseformulát sem kap. Novemberi ünnepe egyáltalán nem szerepel a szanktoráléban. Hiányzik a nemcsak a szorosan vett esztergomi, de a tágabb magyarországi forráskör emblematikus nagyböjti tétele, a *Rex regum* traktus. A Szentháromság-napi misében nem

94 | Vö. Szendrei Janka: A Szent István alleluiák dallamai. In: *Zenetudományi Dolgozatok* 1989. Szerk. Felföldi László–Lázár Katalin. MTA Zenetudományi Intézet, Bp. 1989. 7–35.

95 | Schlager VIII. 703–711.

96 | Patai graduále, f. 102r.

az esztergomi forrásokra jellemző *Alleluia. Honor virtus et imperium laus*, hanem az archaikusabb, Európa-szerte általános *Benedictus es Domine Deus* kapott helyet.

A misszále újabb rétegeinek, kiváltképp a szanktorále miseanyagának összeállítása még inkább a „periféria” s a rá jellemző tartalmi, stílusbeli keveredés jelenségeivel szembesít minket. A saját énektételekkel kitüntetett szentek listája, a nagyszámú, olykor kifejezetten szűk körben ismert divatos *alleluiával* feltöltött miseformula, valamint ezek nagyfokú egyezése a rendelkezésünkre álló szebeni források meghatározott csoportjával arra indít bennünket, hogy a Gyergyói misszále rendeltetési helyét is az e források által kijelölt térségben, Nagyszeben vonzáskörzetében, talán e térség valamely nagyobb városának plébániáján keressük.

The Missal from Gheorgheni

Keywords: Gheorgheni, Sibiu, sources for the mass, Gregorian chant repertory, Late Medieval local practices

The study presented here deals with the manuscript missal which, according to the colophon, was copied in 1428 by *Petrus filius Wencessaly de Wischshaw*, a scribe presumably of Moravian origin. The missal has been kept in the Collective Archives of Gheorgheni/Gyergyószentmiklós of the Archdiocesan Archives of Alba Iulia since 2021. Prior to this, it had been regarded for a long time as one of the precious treasures of the parish of St. Nicholas Church in Gheorgheni. However, it is unknown when, under what circumstances or with whose contribution the manuscript arrived there. Relying on Hungarian and Central European sources, our analysis focuses on the chant repertory of the missal, paying special attention to the Post-Paschal and Post-Pentecostal series of Alleluias, as well as certain layers of the Sanctorale. As a result of the study, the Missal of Gheorgheni can be considered a newly identified member of the group of sources for the Mass representing the late medieval use of the Sibiu missal (*Missale Cibiniense*).

Vingárti Horvát János pályaképe

A vingárti Horvát család¹ a Magyar Királyság 16. századi történetével hivatásszerűen foglalkozó kutatók számára nem ismeretlen. A családalapító János, valamint egyetlen gyermeke, Gáspár a század első felében kiterjedt birtokokkal rendelkeztek Erdélyben, illetve a Jagelló királyok budai udvarában is otthonosan mozogtak, a család történetéről ennek ellenére máig nem született a korunk elvárásainak megfelelő színvonalú feldolgozás. A kutatói érdeklődés hiányának az oka abban kereshető, hogy János nem tartozott a királyság politikai életét meghatározó legbefolyásosabb csoporthoz, a fiában pedig a családnak magva szakadt, így a biztató kezdet ellenére a família hosszú távon nem vált a Habsburgok sokszínű bécsi udvarát alkotó, nemzetek feletti arisztokrácia tagjává. Tehát apa és fia (első pillantásra) nem futottak be olyan, a szakirodalomban manapság gyakran „fényes” vagy „különleges” jelzőkkel illetett életutat, amely méltóvá tette volna őket a kutatók szemében, hogy pályájuk bemutatására önálló feldolgozást szenteljenek.

A szakirodalom lényegében csak Gáspárt tartja számon köszönhetően annak, hogy II. Lajos (1516–1526) asztalnokmestereként (1526–1527), valamint I. Ferdinánd (1526–1564) kamarásmestereként (1527–1544)² a valódi bárók közé emelkedett. A szakmunkákban általánosságban az a kép alakult ki róla, hogy a mohácsi csatát követően a Ferdinánd uralmát támogató erdélyi rendek megszervezésében számítottak egyedül szolgálataira Bécsben.³ Lajos és Ferdinánd királyok felé megnyilvánuló bizalmának,

1 | Hagyománytiszteletből a család előnevét vingárti alakban alkalmazom, azonban a település esetében a ma használatos Vingárd alakot követem.

2 | C. Tóth Norbert–Horváth Richárd–Neumann Tibor–Pálosfalvi Tamás: *Magyarország világi archontológiája 1458–1526*. I. Főpapok és bárók. MTA BTK TTI, Bp. 2016. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak. – A továbbiakban Arch. I.) 117; *A magyar arisztokrácia családi kapcsolatrendszere a 16–17. században*. *Bárói méltóságok*: <https://archivum2004.piarista.hu/arisztokrata/> (utolsó megtekintés: 2023. 12. 17.).

3 | Barta Gábor: Illúziók esztendeje (Megjegyzések a Mohács utáni kettős királyválasztás történetéhez). *Történelmi Szemle* XX. évf. 1977. 1–30. 19, 27–28; uő: *Az Erdélyi Fejedelemség születése*. 2. kiadás. Gondolat, Bp. 1984. (Magyar História) 22–23, 78–79; Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Második változatlan kiadás. MTA BTK TTI, Bp. 2016. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 107.

Faragó Dávid (1993) – doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem; tudományos segédmunkatárs, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest, david.farago93@gmail.com

A tanulmány elkészítését az NKFI K 134690. számú, *A magyar királyi udvar személyi összetétele a Mátyás- és a Jagelló-korban (1458–1526)*. *Életrajzi lexikon* című pályázat támogatta. Itt szeretnék köszönetet mondani a projektben részt vevő kutatótársaimnak, kéziratok munkáikra alább számos helyen hivatkozom. A továbbiakban a szócikk-kéziratokra „*Életrajzi lex.*” rövidítéssel hivatkozom.

<https://doi.org/10.36373/em-2024-1-2>

továbbá előmenetelének pedig az az egyedüli oka, hogy élvezte Habsburg Mária királyné támogatását, akinek az egyik udvarhölgyét, Likerkai Johannát vette feleségül.⁴ Apjáról a legtöbb esetben még csak szó sem esik, pedig, ahogy alább ismertetem, kiterjedt kapcsolatrendszere, valamint szívós birtokszerzési törekvései nélkül Gáspár aligha került volna be a királyi udvarba, illetve emelkedett volna a valódi bárók közé. A tanulmányomban széles körű forrásfeltárással alapozva mutatom be János eddig teljesen ismeretlen életútját. Az életéről szinte kizárólag jogbiztosító oklevelek szólnak, amelyek alapján a személyisége nem ragadható meg, tehát csakis a vázlatos pályaképe rajzolható meg. Ezt figyelembe véve az alábbi írásomban a származása kérdésének tisztázására, a kapcsolati rendszere, az udvari szerepvállalása, a birtokszerzési törekvései, valamint a családja bemutatására törekszem. A tanulmány nem öncélú, mivel János életútján keresztül II. Ulászló (1490–1516) udvarának személyi összetételéről, valamint a török hódítás miatt új hazát kereső horvát nemesség előtt a Magyar Királyságban megnyíló lehetőségekről is bővíthetjük az ismereteinket.

Származása és az Erdélybe vezető útja

János születésének a pontos idejét nem ismerjük. A forrásokban először 1500-ban tűnik fel, ekkor már felnőtt férfi, vingárdi várnagy volt,⁵ ami alapján arra következtethetünk, hogy az 1460–1470-es évek fordulóján látta meg a napvilágot. A legújabb családtörténeti kutatások alapján – az egyelőre nem azonosítható, előnévként használt Raszvjaból származó⁶ – horvát nemesi család sarja volt, és bizonyosan nem azonosítható az erdélyi birtokos mikeszázsi Horvát Pál azonos nevű fiával.⁷ Horvátországi származása mellett szól, hogy eredeti neve egy saját cirill betűs aláírása alapján Ivan Faković volt,⁸ illetve hogy az aradi káptalan középkori jegyzőkönyvtöredékeinek egy bejegyzésében Horvát Iván⁹ néven szerepel mint vingárdi kapitány (*capitaneus*).¹⁰ A családja ősi

4 | Kubinyi András: A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt. In: *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Szerk. Rúzsa Lajos, Szakály Ferenc. Akadémiai, Bp. 1986. 59–99. 71–72; Orsolya Réthelyi: *Mary of Hungary in Court Context (1521–1531)*. Bp. 2010. (CEU PhD Thesis) 92–94.

5 | Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban DF) 245563.

6 | Előnévének rácvajai olvasatát semmi sem támasztja alá. *A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára*. II. 1438–1526. Szerk. Barabás Samu. Athenaeum, Bp. 1895. (A továbbiakban TelOkI II.) 313.

7 | Engel Pál: Középkori magyar genealógia. In: uő: *Magyar középkori adattár*. MTA BTK TTI–Arcanum, Bp. 2001. (Arcanum digitéka, CD-ROM). Horvát (mikeszázszai, szebeni, adámosi, vingárti); Neumann Tibor: A Szapolyaiak erdélyi ága – A Mikeszázszai Horvát család. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* CXXXII. évf. 2011. 73–88. 74–75, 87.

8 | 1503: DF 277676. Lásd az 1. mellékletben.

9 | Az Iván név a János szláv megfelelője. Horvát védőszentje Keresztelő Szent János lehetett, akinek a június 24-i ünnepe az ország déli és keleti tájain Iván napja volt, így lett a keresztneve Magyarországon Ivánból Jánossá. Dömötör Tekla: Szent Iván-nap. In: *Magyar néprajzi lexikon*. IV. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai, Bp. 1981. 664.

10 | MNL OL Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban DL) 36349. (11. fk.), vö. *Az aradi káptalan jegyzőkönyv-töredéke (1504–1518)*. Közzéteszi Gálfi Emőke. EME, Kvár 2011. (Erdélyi Tudományos Füzetek 270.) 4. sz.

birtokára utaló raszvjai előnéven János a haláláig feltűnik a forrásokban,¹¹ azonban 1506-tól mind gyakrabban a családja új erdélyi birtokközpontjára utaló vingárti előnéven szerepel.¹² Egy 1506. évi birtokadományozó oklevélből ismert egyetlen említése keresztúri Horvátként is,¹³ az azonban kérdéses, hogy mely településről vette ezt az előnevet. Az alább ismertetendő birtokszerzési törekvései alapján az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy előneve egy Doboka¹⁴ vagy Kolozs vármegyei¹⁵ birtokra utal.

János a török hódítás elől menekülve az 1490-es évek közepén, második felében érkezhett a Délvidéken kiterjedt birtokokkal rendelkező, egyúttal Mátyás személyében dalmát-horvát-szlavón bánt (1483–1489) is adó vingárti Geréb testvérek¹⁶ kíséretében Erdélybe. 1500-tól¹⁷ nyolc éven át folyamatosan betöltötte a vingárdi kastély várnagyi (*castellanus*) tisztségét.¹⁸ Először Geréb Péter nádor (1500–1503) és testvére, László erdélyi püspök (1476–1501), majd kalocsa-bácsi érsek (1501–1502) szolgálatában állt.¹⁹ 1503-ban Péter nádor halálával a családjának magva szakadt, Jánosnak pedig a család vezető familiárisaként fontos szerep jutott a Geréb-örökség sorsának az

11 | 1500: DF 245563; 1505: DL 24346; DL 26487; 1508: DL 21848., vö. *A podmanini Podmaniczky-család oklevéltára*. II. 1510–1537. Közzétette Lukinich Imre. MTA, Bp. 1939. 551; DL 32569; DL 59979; 1509: DL 26508–509; DL 37849; DL 74337; 1510–1511: DL 26510; 1511: DF 246029; 1512: DL 60003. = DL 106083. p. 111; DL 60004. = DL 106083. p. 114; uo. p. 126; 1515: DL 27410; DL 63002; 1514–1515: DL 26525.

12 | 1506: DF 255073; 1510: DF 245689., vö. *Documente privitoare la istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*. XV/1. 1358–1600. Ed. Nicolae Iorga. Academia Română, Buc. 1911. (A továbbiakban Hurmuzaki XV/1.) 203; 1513: DL 30534; DL 30537; DF 232373; 1514: DL 63010; 1515: DL 74357., vö. TelOkI II. 436; 1516: DL 29385.

13 | DL 26488.

14 | (Réce)keresztúr, (Sajó)keresztúr. Tagányi Károly–Kádár József–Réthy László–Pokoly József: *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*. I–VII. Szolnok-Dobokavármegye közönsége, Deesen 1900–1905. V. 538; VI. 12.

15 | (Ördög)keresztúr. Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–III., V. MTA, Bp. 1890–1913. V. 367.

16 | Engel Pál: *i. m.* Kacsics nem, 6. tábla: Geréb (vingárti); Arch. I. 95.

17 | 1492-ben még szállósi Lósz Demeter volt a vingárdi várnagy. *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*. Kivonatokban közzéteszi és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. I–II. (1289–1556). Bp. 1990. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. II: Forráskiadványok 17. – A továbbiakban KmJkv) II. 2800. sz.; Csánki Dezső: *i. m.* V. 154, 203. Egy 1504. évi oklevél szerint Lósz 12 évvel korábban újravi várnagy volt, azonban az oklevél 18. századi másolatában már vingárdi várnagyként szerepel. DF 277688., vö. Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárrt. (A Gyulafehérvárrt maradt okiratok). (III. közl.) Közli Beke Antal. *Történelmi Tár* 1893. 93–108. 789. sz. A források az 1492–1500 közötti várnagyoknak a neveit nem őrizték meg.

18 | 1500: DF 245563; 1503: DF 277676. = DF 253773., vö. Antonius Szeredai: *Notitia veteris, et novi capituli ecclesiae Albensis Transilvaniae, ex antiquis, ac recentioribus literarum monumentis eruta*. Typis Episcopalis, Albae Carolinae 1791. 124–126; Az Erdélyi Múzeum eredeti okleveleinek kivonatai (1232–1540). (IV. közl.) Közli Szabó Károly. *Történelmi Tár* 1890. 328–359. (A továbbiakban *Erdélyi Múzeum oklevelei* IV.) 435. sz.; 1504: DL 36349. (11. fk.); Ferdinand Baumann: *Geschichte der terra Siculorum terrae Sebus des Andreanischen Freibrief's oder des adligen Gutes Gießhübel bei Mühlbach*. In: *Programm des evangelischen Untergymnasiums und der damit verbundenen Lehraustalten in Mühlbach am Schluß des Schuljahres 1873/4*. Veröffentlicht vom Director Gustav Arz. S. Filtsch's Buchdruckerei, Hermannstadt 1874. (A továbbiakban Baumann: *Geschichte*) 1–50. 38–39; 1506: DL 26488; 1508: DL 32569; 1501 előtt: DF 245560.

19 | Arch. I. 81; C. Tóth Norbert: *Magyarország késő középkori főpapi archontológiája. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusai és jövedelemkezelőik az 1440-es évektől 1526-ig*. Győri Egyházmegyei Levéltár, Győr 2017. (A Győri Egyházmegyei Levéltári Kiadványai. Források, Feldolgozások 17. – A továbbiakban C. Tóth: *Főpapi arch.*) 31, 37.

elrendezésében. 1503-ban a néhai nádor két másik vezető familiárisával, feltehetően uruk végrendeletének a végrehajtói voltak, megfogadta ugyanis, hogy addig nem adja át a nádor özvegyének, Kanizsai Dorottyának a néhai sógora, László érsek által az erdélyi káptalan előtt Péternek tett százezer forintos zálogról szóló bevallását, amíg, vélelmezhetően Péter végrendeletének megfelelően, az asszony vissza nem adja az erdélyi káptalannak a feltehetően László érsek által jogtalanul elfoglalt jószágait.²⁰ Egy 1519-ben kelt oklevél szerint azonban megszegve az esküjét vagy átadta úrnőjének a néhai László érsek bevallásáról kiállított oklevelet, vagy elrejtette azt, és az erdélyi káptalannak visszaadandó birtokokat a fiának adományoztatta.²¹

Péter nádor halálával a Gerébek vingárdi kastélyát a csáktornyai Ernuszt Zsigmond pécsi püspökkel (1473–1505) és fivérével, János lovászmesterrel (1493–1505)²² 1503 márciusában kötött egyezség értelmében Corvin János herceg, majd 1504. évi halála után felesége, Frangepán Beatrix örökölte meg,²³ akiknek János szintén a szolgálatába lépett. 1508-tól Beatrix solymosi és lippai (Arad vm.) várnagya,²⁴ tisztségében az asszony új férjével, György brandenburgi örgróffal 1509 márciusában erősítette meg,²⁵ amikor a két várat és tartozékait átadták neki.²⁶ Ugyanezen év végéig még bizonyosan Beatrix asszony és férje szolgálatában állt várnagyként.²⁷

Oláh Miklós a *Hungaria* című művében örökítette meg János életének egyik érdekes pillanatát. Miklósnak az apjával, István/Sztojan szászsebesi királybíróval (1504–1520)²⁸ együtt ő kísérte a Nagyszében főterén álló templomból a szállására visszatérő száműzött (I.) Mihnea (Mihnea cel Rău) havasalföldi vajdát (1508–1509),²⁹ amikor 1510. március 12-én nagylaki Jaksics Demeter³⁰ az életét vette az egykori havasalföldi uralkodónak.³¹ Mihneának Ulászló király az előző évben adott menedékjogot, és az ő parancsára fogadta be a szász város is, így abból, hogy János a város első emberével együtt volt a száműzött vajda kíséretében, arra következtethetünk, hogy már ekkor szorosabb kapcsolatot ápol a királyi udvarral.

20 | DF 277676.

21 | DF 253773., vö. Erdélyi Múzeum oklevelei IV. 488. sz.

22 | C. Tóth: *Főpapi arch.* 91; Arch. I. 119.

23 | 1503: DL 88882; DF 283504; Schönherr Gyula: *Hunyadi Corvin János 1473–1504*. Magyar Történelmi Társulat, Bp. 1894. (Magyar Történelmi Életrajzok) 287–288; Fedeles Tamás: Ernuszt Zsigmond pécsi püspök (1473–1505). Pályavázlat. In: uő: *Püspökök, prépostok, kanonokok. Fejezetek Pécs középkori egyháztörténetéből*. SZTE Történelmi Intézet Középkori és Kora Újkori Történelmi Tanszék, Szeged 2010. (Capitulum V.) 105–125. 116–117.

24 | DL 37839.

25 | DL 37849.

26 | Csánki Dezső: *i. m.* I. 760–762, 764–765.

27 | DL 74337.

28 | Szilágyi Emőke Rita: Oláh István levele fiához, Miklóshoz. Egy régi magyar nyelvemlék 1520-ból. *Irodalomtörténeti Közlemények* CXXV. évf. 2021. 210–225. 213–218.

29 | III. Vlad (Vlad Tepeș) vajda (1456–1462, 1476) fia és Oláh István anyai ági rokona volt. Szilágyi Emőke Rita–Nagy Levente: Hollókőtől Esztergomig. Új adatok az Oláh, a Hunyadi és a Drakula család genealógiájához. *Történelmi Szemle* LXV. évf. 2023. 639–667. 662–663.

30 | *A középkori Magyar Királyság történeti kronológiája 997–1526*. I–II. Főszerk. Weisz Boglárka. HUN-REN BTK TTI, Bp. 2023. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak. – A továbbiakban Kronológia) I. 643; Szaszko Elek–Adrian Magina: Jaksics ifj. Demeter (nagylaki). In: *Életrajzi lex.*

31 | Nicolaus Olahus: *Hungaria – Athila*. Ed. Colomannus Eperjessy, Ladislaus Juhász. K. M. Egyetemi Nyomda, Bp. 1938. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Saeculum XVI.) 22.

A király szolgálatában

A nagyszebeni véres eseményekkel közel egy időben más, súlyosabb diplomáciai problémával is szembe kellett néznie az uralkodónak és tanácsosainak. A II. Bajezid szultánnal (1481–1512) 1503-ban hét évre kötött fegyverszünet lejártá fenyegető közel-ségbe került, ami egy újabb, a sokszoros túlerőben lévő Oszmán Birodalommal kirobbanó háború rémképével fenyegetett.³² Ebben a helyzetben, talán meglepő módon, a királyi udvar választása a nagy fontosságú tárgyalások lebonyolítására Jánosra esett, akit követi megbízatására a délszláv nyelvismerete is alkalmassá tehetett. Közlebből nem részletezett, a II. Ulászlónak „nagy jelentőségű követségekkel” teljesített szolgálatait Lajos király egy 1525. évi, János fiának tett adománylevele is kiemeli.³³

Követi megbízatásáról elsőként Várdai Ferenc váci püspök (1509–1513) és királyi kincstartó (1509–1510)³⁴ 1510. május 6-án kelt levele tájékoztat bennünket: ebben felszólítja a nagyszebeni tanácsot, hogy ha a királyi követként (*orator*) említett János megérkezik hozzájuk, akkor megfelelő kísérettel küldjék a havasalföldi vajdához, hogy onnan további tudjon utazni a Portára.³⁵ János távollétére utal felesége július 5-én kelt levele is, amelyben férje helyett ő kérte meg a nagyszebeni tanácsot, hogy térítsék meg a váraljai jobbágysai részére a város kenéze által elhajtott juhaiknak az árát.³⁶ János először Havasalföldre utazott, feltehetően azért, hogy tájékozódjon a nem sokkal korábban meggyilkolt Mihnea fia, III. Mircea (1509–1510) rövid uralmának véget vető V. Vlad (Vlad cel Tânăr) vajda (1510–1512) hatalomátvételét követő politikai helyzetről. A tárgyalások során valószínűleg az új vajda egykori ellenfelének nagyszebeni meggyilkolása is szóba került. A Velencei Köztársaság isztambuli követe (*bailo*) titkárának július 15-én Drinápolyból (Edirne) kelt levele alapján két nappal korábban fogadta II. Bajezid a városban Jánost, aki kezét is csókolt a szultánnak. A török fél a rangosabb követek (*kászid*) között tartotta számon Horvátot, akinek nem volt felhatalmazása a békekötésre, ezért csak egy egyéves fegyverszünetről folytatott tárgyalásokat, amelyet augusztus 6-án kötöttek meg a felek. János a tárgyalások lezárulása után még közel két hétig élvezhette a szultáni udvar vendégszeretetét, a fegyverszünet hírével a tarsolyában csak 18-án indult vissza Budára.

Az előző évi követség alapján Jánossal azonosítható az az 1511. augusztus–szep-tember folyamán Drinápolyban ötéves fegyverszünetet előkészítő és megkötő magyar királyi követ, akit a török források Horvát János néven emlegetnek. A tárgyalás

32 | Fodor Pál–Dávid Géza: Magyar–török béketárgyalások 1512–1514-ben. *Történelmi Szemle* XXXVI. évf. 1994. 193–225. 198–201.

33 | „... fidelia illa servicia tum egregii condam Iohannis Horwath de Wyngarth [...] in variis arduis et magni momenti legacionibus omni fide constancia et integritate exhibuit...” DL 31047.

34 | C. Tóth Norbert: Várdai Ferenc pályája az erdélyi püspöki szék elfoglalásáig. *Erdélyi Múzeum* LXXVIII. évf. 2016/1. 13–25.

35 | „... dominus noster rex hunc egregium Iohannem Horwath oratorem suum ad magnum Twrcorum cesarem, qui debebit sine mora illo attingere [...] adventum ipsius oratoris ad regnum Transalpinum illis, quibus videbitur, significare, tandemque ipsum oratorem cum sufficienti et decenti comitiva usque ad waywodam Transalpinensem, aut prout idem orator voluerit et iusserit conduci facere debetis, quo tandem orator ipse ad portam cesaris salvius perveniat et incolumius.” DF 246012., vö. Hurmuzaki XV/1. 201.

36 | DF 245689.

lezárásakor azonban János súlyos hibát vétett, mivel a fegyverszünet szövegébe nem foglaltatta bele Horvátországot, Dalmáciát és Szlavóniát, ezért a magyar fél nem fogadta azt el.³⁷ Ulászló király egy november 13-án kelt leveléből tudjuk, hogy a hiba ellenére a tárgyalások folytatására ismét az Oszmán Birodalomba küldte Jánost, aki január 10-én még bizonyosan a szultáni udvarban tartózkodott, mivel ezen a napon a magyar király követeként (*elcsi*) kapott ajándékot.³⁸ Követsége részleteit közelebbről nem ismerjük, csak feltételezhető, hogy a fegyverszünet ekkor már, a kutatás előtt ismeretlen időpontban ratifikált példányai kicserélése miatt utazott ismételtén a Portára.³⁹ Ezt követően János nem teljesített további követi megbízatásokat, amiben nemcsak annak lehetett szerepe, hogy az ötéves fegyverszünet tárgyalása során vétett hibája miatt megingott az uralkodónak a diplomáciai képességeibe vetett bizalma, hanem annak is, hogy 1512 tavaszán gyökeresen megváltozott a politikai helyzet az Oszmán Birodalomban. Áprilisban Szelim herceg lemondatta idős apját, Bajezid szultánt a trónról,⁴⁰ az utókor által csak Vadnak (Javuz) nevezett szultán (1512–1521) hatalomra kerülése pedig újabb háború kirobbanásával fenyegette a budai udvart, ezért a jövőbeli tárgyalásokat a diplomácia kényes művészetében gyakorlottabb személyekre,⁴¹ mint például a raguzai születésű Felix Petanciusra bízták.⁴²

János csak 1513 tavaszán tűnik fel ismét a királyi udvar szolgálatában, amikor március legvégén Herendi Miklós királyi kincstartó (1512–1513)⁴³ az ekkor udvari emberként (*aulicus*)⁴⁴ említett egykori királyi követől kétszáz forintot vett kölcsön⁴⁵

37 | Kronológia II. 648.

38 | DF 245712., vö. Lakatos Bálint: A király diplomatái. Követek és küldöttségek a Jagelló-korban (1490–1526). II. rész. Adattár. *Történelmi Szemle* LXII. évf. 2020. 281–362. (a továbbiakban Lakatos: *A király diplomatái*) 320, 322, 324.

39 | Ulászló november 13-ai levele alapján a szultáni udvarban 1513 elején megforduló magyar királyi követ a tanulmány főszereplője, nem pedig Kishorvát János volt. Papp Sándor: A török béke kérdése a Dózsa-féle parasztháború idején. In: *Certamen. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*. III. Szerk. Egyed Emese, Pakó László. EME, Kvár 2016. 229–243. 231; Kishorvára lásd Neumann Tibor: Névhasználat és ragadványnevek a középkor végi királyi udvarban. *Századok* CLVI. évf. 2022. 1167–1198. 1190–1191.

40 | Ágoston Gábor: *Az oszmán hódítás és Európa*. Rubicon Intézet, Bp. 2022. 111–112.

41 | Lakatos: *A király diplomatái* 324–328.

42 | Dávid Géza–Lakatos Bálint: Felix Petancius és a török szultánokról készített első európai családja. *Keletkutatás* 2020. tavasz. 47–88. 48–54.

43 | Draskóczy István: *A magyarországi kőso bányászata és kereskedelme (1440–1530-as évek)*. MTA BTK TTI, Bp. 2018. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 77.

44 | Kubinyi András a *palotás* szót tekintette az *aulicus* korabeli magyar jelentésének, amely az ő hatására el is terjedt a szakirodalomban. Neumann Tibor terminológiai vizsgálata azonban bizonyítja, hogy a Kubinyi által hozott nyelvtörténeti adatok nem támasztják alá a fordítását, így véleménye szerint e cím viselőire egy általánosabb, „udvari ember” vagy „az udvar(tartás) tagja” kifejezést lenne érdemes bevezetni. Kubinyi András: A királyi udvar élete a Jagelló-korban. In: *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szerk. Koszta László. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged 1995. 309–335. 319–320; Neumann Tibor: *Udvari címek és szolgálat a középkor végi Magyarországon*. (kézirat – a továbbiakban Neumann: *Udvari címek*).

45 | DF 232373.

a szreberniki bánság 1512. évi török elfoglalása miatt indítandó hadjárat költségeire.⁴⁶ Az udvar megbízatását teljesítette János akkor is, amikor júniusban az előző év novemberében megüresedett erdélyi püspökség kormányzójaként (*gubernator*) tűnik fel egy oklevélben. Feladata a püspökség birtokainak a kezelése volt, melyek jövedelmei az üresedés idején az uralkodót illették meg.⁴⁷ János előtt minden bizonynyal befolyásos pártfogóinak támogatása nyitotta meg a budai udvar kapuit. Egykori ura, György őrgróf ugyanis II. Ulászló unokaöccse volt, ráadásul az udvarban jó kapcsolatokkal rendelkező Podmanicki János kamarásmesterrel (1503–1514)⁴⁸ is szorosabb viszonyt ápolhatott, vele például 1508-ban közös királyi birtokadományban részesült.⁴⁹

1513 után János elhagyta a királyi udvart. Döntésében diplomáciai kudarc mellett az is motiválhatta, hogy az udvari szolgálat révén szerzett tekintélyét és kapcsolatait szűkebb hazáján belül igyekezett kamatoztatni. Rövid udvari szolgálata nem számít egyedi jelenségnek a korban, gyakran előfordult ugyanis, hogy az udvari emberek egy-két év után a legnagyobb hatalmasságok, főpapok és bárók szolgálatába szegődtek. Ha volt is esetleg presztízsbeli különbség a királynak, illetve a legnagyobb hatalmasságoknak teljesített szolgálat között, utóbbi mégis megfontolandó alternatívát jelenthetett, főleg anyagi szempontból, mivel a fizetés stabilabb és rendszeresebb lehetett, mint az udvartól húzott, sokszor késedelmesen érkező apanázs. Ugyanakkor az egykori udvari emberek hazatérve olyan tekintélyt és befolyást élveztek szűkebb pátriájuk nemességén belül, amely szolgálatukat vonzóvá tette a legnagyobb birtokosok szemében is, mivel rajtuk keresztül saját hatalmukat terjeszthették ki.⁵⁰

Jánosnak az erdélyi nemesség körében élvezett tekintélyét mutatja, hogy 1514-ben a vajdai ítélőszék ülnöke,⁵¹ 1515-ben pedig egy vajdai oklevél referense volt.⁵² Az utóbbi adatok arra utalnak, hogy ekkor már Szapolyai János vajda (1510–1526) szolgálatában állhatott. Érdeemes megjegyezni, hogy az 1490-ben született gróf alig húszesztendősen, csekély politikai, katonai és kormányzati tapasztalattal nyerte el a királyság második világi méltóságát jelentő vajdai tisztséget. Ráadásul sem birtokokkal, sem kapcsolatokkal nem rendelkezett Erdélyben,⁵³ így különösen fontos volt számára, hogy a családjá szűkebb otthonának számító Szepességtől, illetve a budai

46 | Mikó Gábor: Oszmánellenes hadjáratok lehetőségei a 16. század elején. Kísérlet Szreberniki, Szokol és Tessány várak visszahódítására 1513-ban. *Századok* CLIV. évf. 2020. 577–620. 587–608; C. Tóth Norbert: Szapolyai János erdélyi vajda török ellenes harcai (1510–1526). In: *Egy elfeledett magyar királyi dinasztia: a Szapolyaiak*. Szerk. Fodor Pál, Varga Szabolcs. MTA BTK, Bp. 2020. (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és emlékezet) 99–112. (A továbbiakban C. Tóth: *Szapolyai*) 101–103.

47 | C. Tóth: *Főpapi arch.* 65.

48 | *Arch.* I. 120.

49 | Lásd alább.

50 | Neumann: *Udvari címek*.

51 | DL 63010.

52 | DL 63002. Relátori tevékenysége talán azzal hozható összefüggésbe, hogy az oklevélben panaszos Bethlen Miklóssal, ahogy alább ismertetem, számos birtokügylete miatt szorosabb kapcsolatban állhatott.

53 | Neumann Tibor: Két nádor és egy vajda, avagy a Szapolyaiak útja a királyi trónig. In: *Egy elfeledett magyar királyi dinasztia: a Szapolyaiak*. Szerk. Fodor Pál, Varga Szabolcs. MTA BTK, Bp. 2020. (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és emlékezet) 13–45. 31, 35–39.

udvartól távol fekvő tartomány hatékony kormányzása és ellenőrzése céljából a Horvát Jánoshoz hasonlóan vagyonos, a helyi társadalmon belül befolyással és kiterjedt kapcsolatokkal rendelkező nemések támogatását elnyerje, valamint szolgálatába fogadja őket.

János támogatásának az elnyerése fontos lehetett a fiatal vajda számára, mivel élete végén már Erdély legtekintélyesebb nemesei közé tartozott. Ennek bizonyítéka, hogy 1515-ben egyike Erdély azon „tehetősebb nemeseinek”, akik Gyulafehérváron Várdai Ferenc erdélyi püspökkel (1513–1524)⁵⁴ tanácskoztak a tartomány védelméről, illetve akik Nagyszeben városának a tanácsát meghívták a június 12-ei kezdettel meghirdetett székelylvásárhelyi gyűlésre.⁵⁵ János halálának a pontos idejét szintén nem ismerjük. 1516 februárjának a legelején még bizonyosan életben volt,⁵⁶ egy 1517. augusztus 10-én kelt oklevélben viszont már néhaiként említik,⁵⁷ de valószínűleg már 1517. augusztus 6-án sem volt az élők sorában, mivel János erdélyi vajda ekkor a fiának küldött parancslevelet egy lólopási ügyben.⁵⁸ Egy 1518. évi oklevél tanúsága szerint halála előtt végrendeletet tett, amely azonban mára elveszett.⁵⁹

Birtokai⁶⁰

János az első jelentősebb birtokait Erdélyben nem sokkal a néhai ura, Corvin János herceg halála után szerezte meg. Birtokszerzési törekvéseiben két jellegzetességre lehetünk figyelmesek: 1. jószágait igyekezett egy tömbben Vingárd köré, Fehér vármegyébe összpontosítani; 2. rövid időn belül jelentős forgótőkét tudott mozgósítani, amiben feltehetően a felesége révén szert tett kapcsolatai voltak a segítségére. 1505 októberében először a Geréb Pétertől ismeretlen időpontban zálogba vett Kisludas teljes falura, valamint a Martonfalva, Gezés és Hortobágyfalva (Fehér vm.) birtokokban lévő részekre (utóbbi három a vingárdi uradalom részét képezte) kapott királyi adományt, amelyeket a következő hónapban ellentmondás nélkül iktattak a részére.⁶¹ Szintén októberben ezer forintért megvásárolta a hozzá hasonlóan Corvin-familiáris enyingi Török Imrétől és feleségétől, Parlagi Krisztinától Fűzkút, Oroszfája, Faragó, Nagynyulas, Septér, Nagycég (Kolozs vm.) és Budak (Doboka vm.) falvakban lévő birtokrészeiket.⁶² A következő év januárjában a magvaszakadt Mihálcfalvi Mihály Mihálcfalva, más néven Középvinc, továbbá Újfalu (Székásszabadja), Szarakszó és Gáldtő falvakban (Fehér vm.) lévő

54 | C. Tóth: *Főpapi arch.* 65.

55 | Aláíró nemések nevük sorrendjében: Erdélyi Márton, Bethlen Miklós, Horvát János, Apafi Ferenc, Sükösd Gáspár. DF 245749., vö. *Székely oklevéltár.* III. 1270–1571. Szerk. Szabó Károly. Székely Történelmi Pályadíj-alap Felügyelő Bizottsága, Kvár 1890. (a továbbiakban SzOkI III.) 187.

56 | DL 29385; DL 89061.

57 | DL 26535.

58 | DL 63012.

59 | DF 277754., vö. Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárrt. (A Gyulafehérvárrt maradt okiratok). (IV. közl.) Közli Beke Antal. *Történelmi Tár* 1893. 291–306. 820. sz.

60 | Legfontosabb birtokszerzeményeit lásd a 2. mellékletben.

61 | DL 26487.

62 | *Enyingi Török Bálint.* A bevezetést írta és a forrásokat közléteszi Bessenyei József. Magyar Történelmi Társulat, Bp. 1994. V–VI; DL 24346.

részjóságaira kapott adományt, melyeket szeptemberben iktattak a részére.⁶³ 1508 júniusában Podmanicki János kamarásmester társaként királyi adományt kapott a néhai dobozi Dánfi András birtokára, Donáttornyára (Csanád/Csongrád vm.), illetve annak Arad és Békés vármegyei tartozékaira, melyeket sosem sikerült ténylegesen a birtokukba venniük.⁶⁴

Legjelentősebb szerzeménye természetesen a család névadó birtoka, Vingárd kastélya,⁶⁵ valamint tartozékai, azaz Vingárd mezőváros, egy vasbánya Hunyad mellett és további 31 egész- és részbirtok Fehér, Küküllő és Hunyad vármegyékben.⁶⁶ A kastélyt és uradalmát ismeretlen időpontban 5000 forintért zálogosította el Jánosnak az úrnője, Frangepán Beatrix, majd 1508 júliusában eladta azokat neki és fiának a korábban tőle három részletben kölcsönvett 11 500 forintért, beleszámítva abba a fentebb említett 5000 forintos zálogösszeget is.⁶⁷ Az uradalom birtokába 1509. december 12–13-án János és a fia be is került,⁶⁸ azonban két nappal később Bethlen Miklós és somkeréki Erdélyi Márton az erdélyi káptalan előtt eltiltotta az uralkodót az uradalom Jánosnak történő adományozásától, Jánost pedig annak átvételétől,⁶⁹ mivel egy 1509. januári megegyezés alapján Frangepán Beatrix a kastély ügyében kétezer forinttal maradt adósuk.⁷⁰ 1510 márciusában II. Ulászló megerősítette az uradalom adásvételét, és János a fiával együtt adományt kapott a kastélyban és tartozékaiban lévő királyi jogra, azonban a következő év áprilisában Bethlen Miklós gyermekeinek a tiltakozása miatt nem sikerült a birtokokat a maguk részére iktattatniuk.⁷¹ Habár II. Ulászló 1510 márciusában a kastélyt és tartozékait György örgrófnak adományozta,⁷² a későbbi adatokat tekintetbe véve az továbbra is János és családja birtokában maradt.

János növekvő vagyona és tekintélye kifejezésére igyekezett Vingárdot családja méltó rezidenciájává kiépíteni, továbbá megerősíteni. Ulászló király 1511. augusztus 21-én kelt levelében arról értesítette a nagyszebeni tanácsot, hogy az ekkor várként

63 | DL 26488.

64 | DL 21848; Karácsonyi János: *Békésvármegye története*. I. Békésvármegye közönsége, [Gyula] 1896. 222–225; Szaszko Elek: Dánfi András (doboz). In: *Életrajzi lex.*

65 | Csánki Dezső: *i. m.* V. 198; Koppány Tibor: *A középkori Magyarország kastélyai*. Akadémiai, Bp. 1999. (Művészettörténeti Füzetek 26.) 244.

66 | Fehér vm.: Mág (*Magy*), Spring (*Ispring*), Drassó, Szászcser (Szescsor/Nagyfalu), Kissebes (Sebeshely), (Sebes)láz, (Sebes)kákova, (Sebes)kapolna és Újfalu (Székásszabadja) teljes falvak, valamint birtokrészek Gergelyfája, Lengyelkert (*Lengyelkerk*), Székes, Alamor, Váralja, Feketevíz, Martonfalva, Gezés és Váradja (*Varagy*) falvakban; Hunyad vm.: birtokrész Bencenc faluban; Küküllő vm.: Nádas, Szentlászló és Kútfalva teljes falvak. Továbbá birtokrészek a hol Fehér, hol Küküllő vármegyéhez sorolt Hortobágy, (Székás)veresegyház, (Apa)újfalu, Girbó (*Birbo*), Henningfalva (*Henikfalva*), Demeterpataka, a Maros melletti Újfalu (azonosítása bizonytalan), Fahid és Gáld falvakban.

67 | DL 37839.

68 | DL 26508–509.

69 | DL 74337; Lukinich Imre: *A bethleni gróf Bethlen család története*. Athenaeum, Bp. 1927. 20–26; Engel Pál: *i. m.* Becsegergely nem, 4. tábla: Erdélyi (somkeréki).

70 | DL 30978.

71 | DL 26510.

72 | DL 37872.

(castrum)⁷³ említett Vingárd kastélyának (castellum)⁷⁴ megerősítése okozta aggodalmuk miatt személyesen parancsolta meg Jánosnak, hogy semmiféle olyan munkálatot ne végeztesen, amelyet veszélyesnek ítélnék meg, noha ő tagadta az ártó szándékát.⁷⁵ A király fentebb említett, 1511. november 13-án kelt levelében ismét arról tájékoztatta a várost, hogy a Vingárdon folytatott munkálatokat megint leállította, és hogy Jánosnak az Oszmán Birodalomból való visszatérte után a város számára kedvező intézkedést fog hozni.⁷⁶ Nem tudjuk, mi lett a vita végső kimenetele, azonban János vélelmezhetően leállította a munkálatokat. Vingárdot majd csak a fia erősítetteti meg, amire abból következtethetünk, hogy János király (1526–1540) csapatai 1531. április 28-án egy ostromot követően foglalták el a Ferdinánd uralmát támogató Gáspár családi fészket.⁷⁷

A nagyszzebeni polgárok és János kapcsolatát más ellentétek is terhelték. Ezek közül, elsősorban a birtokhatárok bizonytalanságából fakadó gyakori juh- és sertéslopásoktól eltekintve,⁷⁸ egyet érdemes kiemelni. Huszár János polgár 1523-ban VI. Adorján pápához (1522–1523) intézett kérelme szerint János ismeretlen időpontban lefoglalta a radnai ezüsbányáit.⁷⁹ A kérvény több kérdést is felvet: a perben miért egyházi bíróság ítélezett, illetve mi jogon foglalta le Horvát az ezüsbányákat. Míg az elsőre egyelőre nem tudok magyarázatot adni, addig az utóbbira talán az lehet a

73 | Már 1511 előtt várként említve: 1366: *Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*. IV. 1360–1372. Jakó Zsigmond kéziratát szerkesztette és kiegészítette Hegyi Géza, W. Kovács András. MNL OL–MTA BTK TTI, Bp. 2014. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. II: Forráskiadványok 53.) 557. sz.; 1487: Ferdinand Baumann: *Die Schenkung der Stadt und des Stuhles Mühlbach an die Brüder Johann und Andreas Pongratz*. In: *Programm des evangelischen Unter-Gymnasiums und der damit verbundenen Lehraustalten in Mühlbach (Siebenbürgen) für das Schuljahr 1875/6*. Veröffentlicht vom Rector J[ohann] Wolff. S. Filtsch's Buchdruckerei, Hermannstadt 1876. 5–48. 45–46; 1490: DF 246328; 1504: Baumann: *Geschichte* 38–39; 1507: DF 245963., vö. SzOkl III. 164.

74 | Azon kastélyok közé tartozott, melyeknek léte a 15. századtól számos forrással igazolható, és saját uradalommal rendelkeztek. Horváth Richárd: *Mikor vár a kastély? Módszertani megfontolások egy késő középkori „vár”-adattár ügyében*. *Castrum Bene* XXI. évf. 2018. 7–26. 10–14.

75 | „Quantum autem ad supplicationem vestram ex parte castris Wyngarth, quod in perniciem vestram ab egregio Iohanne Horwath continuari querimini, attinet. Nos eidem Iohanni eciam coram nuper commiseramus, ut a tali munitione vobis dampnosa desisteret, qui nobis dixerat, se nihil in dampnum vestrum edificare velle, nilominus tamen scripsimus et commisimus eidem, ut omnino desistat a munitione dicti castris et nihil, quod in dampnum et perniciem vestram cederet, edificari in eo faciat.” DF 245712.

76 | „De negotio autem castelli Vingarth ita ordinavimus, ut ibi amplius nullus labor aut extruccio fiat, nihilque in eo innovetur. Postquam autem Iohannes Horwath ex Thurcia, quo per nos missus est, redierit pro vestra futura quiete et pace id, quod optimum factu videbitur, libentissime faciemus et ita providebimus, ut huius rei sollicitudine non urgeamini.” DF 245715.

77 | *Urkundliche Beiträge zur Geschichte Siebenbürgens von der Schlacht bei Mohács bis zum Frieden Grosswardein*. Aus dem k. u. k. Haus-, Hof- und Staatsarchive in Wien von Dr. Fr[iedrich] Schuller. *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* XXVIII. köt. 1898. 441–581. 532–533; I. *Ferdinánd és Thurzó Elek levelezése*. (Források a Habsburg-magyar kapcsolatok történetéhez). I. 1526–1532. Közreadja és a bevezető tanulmányt írta Erdélyi Gabriella. MOL, Bp. 2005. (Lymbus Kötetek I.) 244.

78 | Pl. 1507: DF 245963; 1510: DF 245689.

79 | *Regesta supplicationum 1522–1523*. A VI. Adorján pápa uralkodása alatt elfogadott magyar vonatkozású kérvények. Feltárta, közreadja és a kísérőtanulmányt írta Lakatos Bálint. MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, Bp.–Róma 2018. (Collectanea Vaticana Hungariae I/16.) 186.

válasz, hogy valamilyen szerepet vállalt, esetleg királyi parancsra, az erdélyi pénzverő kamara működésében,⁸⁰ bár erről további forrásokat jelenleg nem ismerek.

János zálogjogon is aktívan gyarapította a birtokait. Az aradi káptalan középkori jegyzőkönyvtöredékeinek egyik – utólag 1504-re datált – bejegyzése szerint háromszáz forintért zálogba vette Szemcsei Ferenc deák feleségétől, (Telegdi?) Katalintól és fiaitól a Makófalva, Palota és Tárnok falvakban (Csanád vm.) lévő részbirtokaikat. Katalin asszony a gyermekeivel azonban hamar törleszthette a zálogösszeget, mivel Jánosnak nem sikerült tartósan megszereznie a Szemcsei-birtokokat.⁸¹ 1506-ban héderfaji Barlabási Lénárt erdélyi alvajda (1501–1525) hatvan forintért kötötte le neki Péterfalva nevű egészbirtokát (Fehér vm.).⁸² 1508-ban pedig megvásárolta plavnói Benkovics Jánostól a *Zwynoocz* és *Cheremwsnyek*⁸³ nevű falvak felét (Arad vm.) négyszáz forintért, melyeket 1512-ben ugyanezen összegért eladott Haraszti Ferenc aradi ispánnak (1507–1515, 1519–1522) és nevelt fiának, Lévai Zsigmondnak.⁸⁴

1511-ben háromszáz forintért vette zálogba Bethlen Miklóstól azon Fehér vármegyei birtokait, amelyek a testvére, Brigitta halálával szálltak reá.⁸⁵ 1514–1515 folyamán a gáldtői Bolta családdal és a vele rokon familiákkal pereskedett Mihálcfalva negyedrészeért.⁸⁶ Egy, csak elenchusból ismert bejegyzés szerint 1515-ben, feltehetően Somi Gáspár Fehér vármegyei ispántól (1509–1517), zálogba vette a hevívásárral és sokadalomjoggal is bíró, ennek ellenére nem igazán jelentős Buza mezővárosát (Doboka vm.),⁸⁷ amelyben 1526-ban még bizonyosan birtokos volt a fia.⁸⁸ 1515 januárjában fiával együtt iktatták részére a zálogba vett (Nagy)szentmihály

80 | A Radnán kitermelt nemesfémeket a 15. század végétől Besztercén finomították, ami veszélyeztette a nagyszebeni pénzverde nemesfémellátását. 1504-ben az uralkodó megtiltotta a nemesfémek Besztercén történő finomítását, ennek ellenére a beszterceiekkel továbbra is gondja akadt a nagyszebeni kamara vezetőinek. A gazdag nagyszebeni polgárcsaládból származó Huszár az uralkodói akarat ellenére talán Besztercén akarta a bányáiból származó nemesfémeket finomíttatni, és ezért foglaltatta le Horvát János a király parancsára a bányáit. A kérvény azzal hozható összefüggésbe, hogy Lajos király 1523-ban új pénzt (*nova moneta*) kezdett el veretni Nagyszebenben, Huszár pedig nem akart a pénzverde nemesfémekkel történő ellátásából kimaradni, ami szép hasznot hozó üzletnek tűnhetett a számára. Gyöngyössi Márton: A középkori magyar pénzverés területi szakigazgatási szervei. A pénzverőkamara-rendszer fejlődésének vázlata. *Numizmatikai Közlemények* CXII–CXIII évf. 2013–2014. 125–152. 137–138; Szilágyi Emőke Rita: *i. m.* 214–217.

81 | DL 36349. (11. fk.); Borovszky Samu: *Csanád vármegye története 1715-ig*. I. Bp. 1896. 124.

82 | DF 255073; Arch. I. 88.

83 | Azonosításuk bizonytalan.

84 | 1508: DL 59979; 1512: DL 60003–004; DL 106083. p. 114; Szaszko Elek: Benkovics Gergely (plavnói, okornicsi). In: *Életrajzi lex.*; uő: Haraszti Ferenc. In: *Életrajzi lex.*

85 | DL 29369; Engel Pál: *i. m.* Becsegergely nem, 3. tábla: Betleni (Bethlen).

86 | DL 26525.

87 | Rüs Fogarasi Enikő: Központi helyek az erdélyi középkori vármegyékben. In: *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*. Szerk. Pál Judit, Fleisz János. Teleki László Intézet, Csíkszereda 2001. (Múltunk Könyvek) 20–42. 25, 38; Szász Anikó: Mezővárosok vásárai az erdélyi vármegyékben (1541–1600). In: *Certamen. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*. IX. Szerk. Egyed Emese, Pakó László. EME, Kvár 2022. 223–234. 226.

88 | 1515: C. Tóth Norbert–Németh Péter: *Várjobbágyokból nemesek. A Megyeriek és Rádiak küzdelme a nemesi létért*. ELKH–MNL–SZTE Magyar Medievisztikai Kutatócsoport, Bp. 2023. (Subsidia ad Historiam Medii Aevi Hungariae Inquirendam 13.) 171; 1526: DF 247804; Szaszko Elek: Somi Gáspár. In: *Életrajzi lex.*

és Szentmária falvakat (Doboka vm.), azonban a két birtok miatt perbe keveredett Somival, aki a háromszori kikiáltás ellenére sem jelent meg a vajdai ítélőszék előtt, ezért 1516 februárjában János vajda Horvátnak ítélte a jószágokat.⁸⁹ 1515 szeptemberében Bethlen Miklós engedélyezte János számára, hogy ezer forintért zálogba vegye az ugyanezen összegért kisbolyai Lulai János szebeni királybírónak (1507–1521)⁹⁰ elzálogosított Főcéntelke, Bese és Keresd falvakban (Fehér vm.) fekvő jószágait. A következő év februárjában Bethlen a különböző költségeire tőle kölcsön vett 225 forintért átengedte neki a Martonfalva, Váralja, Feketevíz, Gezés és Alamor (Fehér vm.) falvakban bírt részeit.⁹¹ Egy 1517 augusztusában kelt oklevél szerint pedig János még az életében kétezer forintért vette zálogba Bethlen tíz faluban (Fehér vm.) lévő részbirtokait.⁹²

A pálosok szentmihálykövi Szűz Mária-kolostorához⁹³ szoros szálak fűzték Jánost. Egy 1538. évi oklevél arról tájékoztat minket, hogy a kolostornak adományozta a Gáld faluban álló kőházát, illetve annak a tartozékait: birtokrészeket Gáld és Fahid falvakban, egy kétkerekű malmot a Gáld-patakon és egy nagy szőlőt a gáldi szőlőhegyen (Fehér vm.), amelyeket a szerzetesek ekkor cseréltek el Tomori Lajos fehérvári főesperessel⁹⁴ Holdvilág falu (Fehér vm.) tizedeinek a negyedéért.⁹⁵ A csak említésből ismert testamentumában a lelki üdvéért mondandó miséért a szentmihálykövi pálosoknak adományozta a Szarakszó, Fahid és Váradja falvakban (Fehér vm.) lévő birtokrészeit, azonban a jószágoknak a kolostor részére történő 1518. évi iktatásakor többen is ellentmondtak.⁹⁶ A váradjai birtokot azonban a szerzeteseknek bizonyosan sikerült később megszerezniük, mivel a János özvegye és fia által az elhunyt lélekváltságára⁹⁷ a kolostornak adományozott jószágot a rend generális vikáriusa 1520-ban az adományozók hozzájárulásával háromszáz forintért eladta az erdélyi káptalannak.⁹⁸

89 | 1515: DL 27410; 1516: DL 89061.

90 | Egyben a nagyszebeni pénzverőkamara ispánja ([1500] 1503–1521) is volt. Gyöngyössy Márton: *Pénzgazdálkodás és monetáris politika a késő középkori Magyarországon*. Gondolat, Bp. 2003. (Doktori Mestermunkák) 272–274; Soós Ferenc: A középkori Magyarország gazdasági- és pénzügyigazgatási tisztségviselői. *Numizmatikai Közlemények* CXII–CXIII. évf. 2013–2014. 81–123. 84, 105.

91 | 1515: DL 74357; 1516: DL 29385.

92 | Martonfalva, Váralja, Feketevíz, Alamor, Székes, Vingárd, (Apa)újfalu, Főcéntelke, Bese, Keresd. DL 26535.

93 | A mai Tótfalud határában feküdt, 1551-ig létezett. F. Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Arcanum, Bp. 2007. (CD-ROM). Adattár: Szentmihályköve (Tóti).

94 | Feltehetően csúcsi Tomori István erdélyi alvajda fivére volt. Nagy Iván: *Magyarország családai czime-ekkel és nemzékrendi táblákkal*. XI. Ráth Mór, Pest 1865. 241–242.

95 | Antonius Szeredai: i. m. 155–156.

96 | DF 277754.

97 | F. Romhányi Beatrix: „A lelkiek a földiek nélkül nem tarthatók fenn...”. *Pálos gazdálkodás a középkorban*. Gondolat, Bp. 2010. 28–29.

98 | KmJkv II. 3779. sz.

Családja

János Pázmán Annát⁹⁹ vezette oltár elé, akit a genealógiai irodalom egy 1466. évi oklevél alapján¹⁰⁰ Pázmány András bihari alispán (1470–1481) azonos nevű leányával azonosít.¹⁰¹ Ennek azonban ellentmond az időrend, valamint János erdélyi orientációja, akinek bihari birtokszerzési kísérleteiről és családi kapcsolatairól nincsen tudásunk. Valószínűbbnek tűnik, hogy Anna asszony egy polgárcsaládból, talán a kolozsvári Pázmán famíliából származott.¹⁰² Feltételezhető polgári származása arra is magyarázatot ad, hogy az Erdélyben ismeretlen urának miként sikerült rövid időn belül jelentős összegeket mozgósítania a birtokai gyarapítására. A menyegzőre nem sokkal János Erdélybe érkezését követően kerülhetett sor, mivel egyetlen ismert gyermekük, Gáspár nevével egy 1505. évi oklevélben találkozhatunk először.¹⁰³ Anna asszony 1526-ban még bizonyosan élt.¹⁰⁴ Miként arról fennmaradt levelei tanúskodnak, ha szükséges volt, férje és fia távolléte idején határozottan lépett fel a család érdekeinek az érvényesítéséért a szomszéd birtokosokkal szemben.¹⁰⁵ Gáspárt a fiatalságából fakadó tapasztalatlansága miatt is segítette, 1521 októberében például a hozzájárulását adta, hogy fia Várdai Pál veszprémi püspöknek (1520–1524)¹⁰⁶ 2200 forintot adjon kölcsön.¹⁰⁷

Összegzés

Kétségtelen, hogy a széles körű forrásfeltáráson alapuló kutatás ellenére János életének, főleg annak korai szakaszának még számos homályos pontja maradt, azonban életútjának még vázlatos ismerete is bizonyítja, hogy a török hódítás elől menekülő, bizonyosan Horvátországból származó nemes sikeresen integrálódott a Magyar Királyság, azon belül is az újonnan választott hazája, Erdély nemesi társadalmába. 1500-tól mintegy tíz éven át hűségesen szolgált a Geréb családot, majd Frangepán Beatrixot és férjeit is, Corvin János herceget és György brandenburgi örgrófot. Élete döntő pillanata volt, és egyben agilitását példázza, amikor kisebb, Erdélyen kívüli birtokszerzési kísérletek után sikerült szorult helyzetben lévő úrnőjétől megvásárolnia 1508-ban Vingárd kastélyát, amelyet haláláig birtokolt.

Az alighanem tehetős és kiterjedt kapcsolatokkal rendelkező polgári családból származó Pázmán Annával kötött házassága biztosította azt a kapcsolati és anyagi

99 | Leveleit *Anna Pazman* néven írt alá. A bizonytalan olvasat miatt a Pázmán névalakot alkalmazom. 1510: DF 245689; 1526: DF 247804.

100 | DL 74171.

101 | Kanász Viktor: Pázmány Péter családjának történetéről. In: *A Magyarságkutató Intézet Évkönyve 2019*. Szerk. Berta Péter, Vizi László Tamás. Magyarságkutató Intézet, Bp. 2020. 221–249. 222–224, 241.

102 | Csánki Dezső: *i. m.* V. 318., vö. KmJkv I. 1119. sz.

103 | DL 24346.

104 | Köztes adatok: 1511: DL 29369; 1520: KmJkv II. 3779. sz.; 1521: DL 23591; 1526: DF 247797; DF 247804.

105 | 1510: DF 245689; 1526: DF 247804.

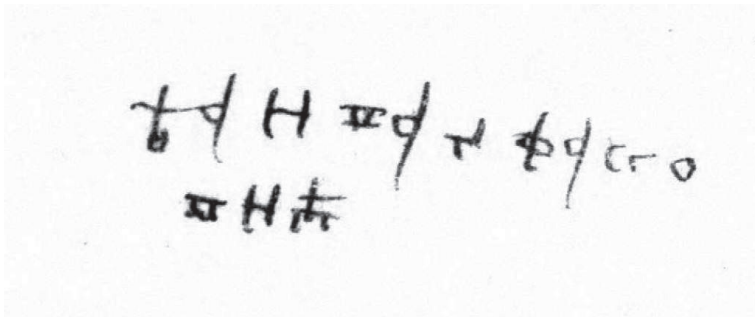
106 | C. Tóth: *Főpapi arch.* 120.

107 | DL 23591.

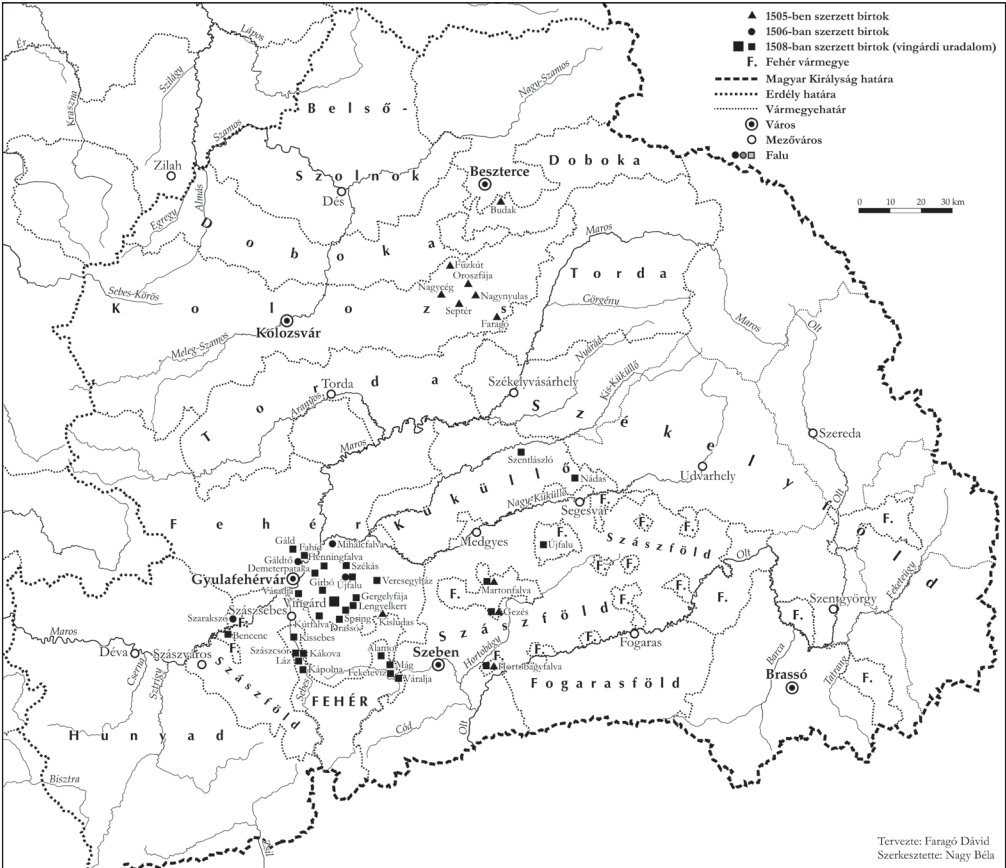
tőkét, amely lehetővé tette, hogy rövid időn belül integrálódjon új páttriája társadalmába, illetve hogy az 1510-es évek elejére jelentős vagyonra tegyen szert. Neve ekkorra már a királyi udvarban is ismert volt, szolgálata előtt György őrgróf és Podmanicki János kamarásmester támogatása nyithatott utat. Élete végére Erdély legvagyonosabb nemeseinek a sorába emelkedett, várbirtokos mivolta pedig kimagasló társadalmi presztízst kölcsönzött neki. A Doboka, Fehér, Kolozs, Küküllő és Hunyad vármegyékre kiterjedő birtokai központja, Vingárd kastélya egyben családja székhelyeként is funkcionált, amelyet igyekezett a maga és famíliája folyamatosan növekvő befolyása és tekintélye kifejezésére méltó rezidenciává kiépíteni. János életútján keresztül a fia további emelkedését lehetővé tevő okokat is árnyalni szükséges. Az apjának köszönhető kapcsolatok és vagyon tette lehetővé ugyanis, hogy Lajos király környezetébe kerüljön, tehát a budai udvarban ígéretesen induló karrierjét nem kizárólag Mária királyné támogatásának köszönhette.

Mellékletek

1. Horvát János (Ivan Fakovič) cirill betűs aláírása (Forrás: DF 277676.)

2. Horvát János erdélyi birtokai

The Career of János Horvát of Vingárt

Keywords: Jagiellon era, court history, government, nobility research, prosopography

János Horvát of Vingárt is an unknown figure in the 16th century history of the Hungarian Kingdom. Although his son, János is remembered for his baronial functions and his activities in Transylvania after the Battle of Mohács, little is known about his father. The aim of the study is to describe János Horvát's life and to show how he managed to become one of the wealthiest Transylvanian nobles through his network of contacts, his persistent efforts to acquire land and his service at the royal court after he left Croatia due to the Turkish occupation.

Az Erdélyi Fejedelemség kialakulása és nemzetközi megítélése a dinasztikus külpolitika tükrében (1526–1576)

A késő középkori Magyar Királyság keleti feléből létrejövő Erdélyi Fejedelemség kialakulása során folyamatosan változó viszonyt ápolt a Habsburg-kézen maradó Magyar Királysággal¹ és az Oszmán Birodalommal.² E viszony változásait közjogi aspektusból már jórészt feltárta a kutatás. A tanulmányban azt mutatom be, hogy ennek a folyamatnak a megvilágítására a dinasztikus külpolitika vizsgálata is alkalmas annyiban, hogy kiválóan szemlélteti, hogyan változott meg a kialakuló, oszmán vonzásba kerülő erdélyi állam európai megítélése a 16. század folyamán. A közvetlen szomszédjában található nagyhatalmak, így a Habsburg és Jagelló politikai entitások számára továbbra is fontos régiós tényező maradt. A francia esettanulmány azonban rámutat, hogy az európai fejedelmek társadalma³ fokozatosan csökkenő jelentőségű tagjaként tartotta számon az egykor még egyenrangú szövetséges késő középkori magyar állam keleti területeiből kialakuló fejedelemséget, amelynek nemzetközi szerepe megítéléséhez elengedhetetlennek bizonyul a Jagellókhöz fűződő viszonyának mélyebb feltárása is.

1 | Teréz Oborni: Between Vienna and Constantinople. Notes on the Legal Status of the Principality of Transylvania. In: *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Eds. Gábor Kármán, Lovro Kunčević. Brill, Leiden–Boston 2013. 67–89; uő: Erdély közjogi helyzete a speyeri szerződés után. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál, Pálffy Géza, Tóth István György. MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoport, Bp. 2002. 291–305; Gerald Volkmer: *Siebenbürgen zwischen Habsburgermonarchie und Osmanischem Reich: Völkerrechtliche Stellung und Völkerrechtspraxis eines ostmitteleuropäischen Fürstentums 1541–1699*. De Gruyter Oldenbourg, München 2015.

2 | Vajda Gyula: *Erdély viszonya a Portához és a római császárhoz a nemzeti fejedelemség korszakában*. Stein, Kvár 1891; Papp Sándor: *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. Eine quellenkritische Untersuchung*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2003.

3 | Lucien Bély: *La société des princes: XVIe-XVIIIe siècle*. Fayard, Paris 1999.

Hámori Nagy Zsuzsanna (1982) – történész, tudományos munkatárs, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest, nagy.zsuzsanna@abtk.hu

A tanulmány a SMALLST: The Diplomacy of Small States in Early Modern South-Eastern Europe (ERC CoG 101043451) projekt keretében készült.

<https://doi.org/10.36373/em-2024-1-3>

A Szapolyaiak viszonya a Habsburg- és Jagelló-dinasztiákhoz

A dinasztikus külpolitika folytatása, a szövetségek dinasztikus házassággal való megerősítése és ezáltal uralkodói jogok formálása különböző területekre egész Európára jellemző volt, amely alól a késő középkori Magyar Királyság sem jelentett kivételt. A közép-európai régiót a magyar, a cseh és a lengyel trónt betöltő dinasztiák közötti versengés⁴ jellemezte, a 16. század elején a Jagellók uralmával mindhárom területen. Mint az közismert, a térség jövőjét leginkább befolyásoló dinasztikus rendezési terv az 1506-ban megkötött Jagelló–Habsburg kettős házassági szerződés volt. A mohácsi csatát követően immár a Habsburg- és a Szapolyai-dinasztia vetélkedett a magyar trónért a két jogszerű módon megválasztott⁵ új uralkodó, I. Ferdinánd és I. János személyében, de a választás helyett ez a rokonságra épülő narratíva volt az, amellyel a Habsburg-oldal leginkább megpróbálta legitimálni a hatalmát.⁶ Bár a legitimációban nem játszott szerepet, a Szapolyaiak is dinasztikus kapcsolatba kerültek a Jagellókkal már jóval Mohács előtt, igaz, a lengyel ággal: 1512-ben vette feleségül I. Zsigmond Szapolyai Borbálát, akinek krakkói esküvőjén egész családja, köztük a jövőendő I. János is részt vett.⁷ A Szapolyai János édesanyjának, Piast Hedvig tescheni hercegnőnek tulajdonított tervek szerint János és Jagelló Anna összeházásításának ötlete is felmerült; a frissen megkoronázott I. János pedig az özvegy Habsburg Mária kezének elnyerésére tett sikertelen kísérletet.⁸ A Szapolyaiak és utódaik kapcsán röviden ki kell térni az oszmán relációra, mint ami befolyással lehetett a dinasztikus külpolitika folytatására. A magyar/erdélyi–oszmán viszonyt meghatározó dokumentumok, az *ahdnamék* szövegében egészen 1599-ig nem szerepelt, hogy a fejedelmeknek engedélyeztetniük kellett volna házassági terveiket.⁹ Ahogyan azonban majd látható lesz, az 1560-as évek végétől fogva többször is előfordult, hogy az oszmán félnek fenntartásai vagy ellenérzései támadtak bizonyos menyasszonyjelöltekkel kapcsolatban.

A Habsburg- és a Szapolyai-dinasztia közötti ellentét feloldására tett főbb kísérletek közül az 1538-ban megkötött váradi béke volt az első, amely a ratifikációig

4 | Jaroslav Pánek: Mitteleuropa in den politischen Vorstellungen in der frühen Neuzeit. Von der antiosmanischen Allianz zur evangelischen Konföderation. *Anzeiger Österreichische Akademie der Wissenschaft, Philosophisch-Historische Klasse* 137. évf. 2002/1. 133–146.

5 | Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. História, Bp. 2011. 52–59.

6 | Uo. 55. Példaképpen lásd az 1527-es olmtúzi, majd az 1530-as pozsonyi tárgyalásokon I. Ferdinánd nevében részt vevő jogtudós, Beatus Widman egészen Orseolo Péterig visszamenő narrációját. Österreichische Staatsarchiv, Haus- Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban ÖStA, HHStA), Ungarische Akten, Fasc. 4. Konv. C. Fol. 13–20.

7 | Rekettyés Mária: Adalékok Szapolyai Borbála lengyel királyné trónrajutásának előzményeihez és uralkodásához. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica* 9. évf. 2004/3. 119–135.

8 | Barta Gábor: Illúziók esztendeje (Megjegyzések a Mohács utáni kettős királyválasztás történetéhez). *Történelmi Szemle* XX. évf. 1977/1. 1–30. 16–19.

9 | Báthory Zsigmond példáján okulva viszont Báthory András *ahdnaméjába* már belekerült ez a kitétel. Kármán Gábor: Báthory András *ahdnáméja*. *Fons. Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok* XIV. évf. 2007. 339–348.

eljutott.¹⁰ Mint ismert, a megállapodás legfontosabb pontja arról szólt, hogy I. János halála után I. Ferdinánd öröklí a magyar trónt akkor is, ha előbbinek időközben fiú-örököse születne. Nem szokták viszont idézni a szöveg, vagy ahogyan a dokumentum magára utal: a béke-, barátsági, testvériségi és szövetségi szerződés, azon pontjait, amelyek a Habsburg- és a Szapolyai-dinasztia közötti fiktív rokonság létrehozására tesznek utalást. Ezek szerint I. Ferdinánd, V. Károly és I. János testvérekké fogadják egymást, valamint a Habsburg fivéreket Szapolyai jövendő feleségét nővérükké, születendő gyermekeit pedig fiaikká és lányaikká fogadják. I. János jövendő fiát már ekkor eljegyezték I. Ferdinánd egyik lányával. Végül pedig, amennyiben I. János előbb hunyna el, mint I. Ferdinánd, utóbbi vállalja a hozomány kifizetését az özvegygé lett királyné újraházasodása, valamint a jövendő lánygyermeknek kiházásítása esetén.

Mindez többféle tanulsággal is szolgál. Az oszmán viszonylatban is létező fiktív rokonság kialakítása egyrészt erős legitimációt biztosított I. János számára, aki korábban is próbálkozott már azzal, hogy egy másik uralkodó fiának adoptációjával oldja meg a magyar trón birtoklásának problémáját. Így például 1527-ben egykori sógorát, I. Zsigmondot igyekezett hiábavalóan meggyőzni arról, hogy fiát örökbe fogadhassa.¹¹ Nem annyira saját elhatározásából, de idetartozik az I. Ferenc francia királlyal 1528-ban megkötött fontainebleau-i szerződés azon pontja is, amely szerint fiúörökös nélküli halála esetén I. János a fiává fogadja Henrik orléans-i herceget, és ezt meg is erősítetteti az országgyűléssel.¹² Mindenekelőtt azonban magának az egymás testvérévé fogadásának az aktsa teremtette meg annak elméleti lehetőségét, hogy a váradi békében I. János I. Ferdinándot nevezhesse meg örökösének – ahogyan az események felsorolása után „in primis” a megállapodás szövege ténylegesen kezdődik.

A másik következtetés, amely levonható e részletes rendezési tervből, az, hogy a Habsburg-oldal igenis készült annak a következményeire, hogy a békekötés után I. János meg fog házasodni. Ennek megfelelően az a magyar történettudományban visszatérő toposz, miszerint Szapolyai János a házasságkötésével megszegte a váradi békét, egyértelműen tarthatatlan. Véleményem szerint a váradi béke megkötése mindkét fél számára egy időleges kompromisszumot jelentett, amely inkább elodáztatta, mintsem megoldotta az ország kettészakíttóságának problémáját. A Habsburg-fél az 1530-as évek elején már kísérletet tett arra, hogy megakadályozza, hogy I. János megházasodjon,¹³ de idővel minden bizonnyal bele kellett törődnie ennek elkerülhetlenségébe. Ahogyan látható lesz, ekkor még maga Szapolyai János is úgy értékelte a helyzetet, hogy előbb a békét kell helyreállítania országában, mielőtt a házasságra gondolhatna. A megfelelő idő pedig a váradi békével jött el, és a korábban felmerülő

10 | Okmányait közli *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690)*. Bearb. von Roderich Gooss. Adolf Holzhausen, Wien 1911. (A továbbiakban *Österreichische Staatsverträge*) 65–85.

11 | I. Zsigmond elutasító válaszát lásd *Acta Tomiciana. Tomus nonus epistolarum, legationum, responsum, actionum et rerum gestarum Serenissimi principis Sigismundi, Regis Poloniae, Magni Ducis Lithuaniae*. Per Stanislaum Górski. Biblioteka Kórnicka, Poznań 1876. 132.

12 | A fontainebleau-i szerződés szövegét kiadta *Négociations de la France dans le Levant ou correspondances, mémoires et actes diplomatiques des ambassadeurs de France à Constantinople*. I–III. Par Ernest Charrière. Imprimerie nationale, Paris 1848–1853. (A továbbiakban *Négociations*) I. 162–169.

13 | *Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungern und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhunderte*. I–III. [Hrsg. Anton Gévay.] A. Strauss, Wien 1838–1842. (A következőkben *Urkunden und Aktenstücke*) I/2. 33–34; *Urkunden und Aktenstücke* II/1. 55; *Österreichische Staatsverträge* 31–32.

menyasszonyjelöltek helyett szinte természetes módon fordult egykori sógorához a lengyel Jagelló-udvarban, és vette feleségül I. Zsigmond második házasságából származó lányát, Izabellát. Más kérdés azonban, hogy mennyire gondolhatta komolyan, hogy betartja majd a váradi rendelkezéseket,¹⁴ és mennyiben csak a béke és a teljes nemzetközi legitimáció elnyerése céljából tekintette azokat időleges kompromisszumnak. Házasságkötésével ugyanis bár tétélesen nem szegte meg a megállapodást, de I. Ferdinándnak a magyar trón öröklésére irányuló, újonnan lefektetett jogait valóban veszélybe sodorta, ahogyan azt a későbbi események is igazolták.

A váradi béke dinasztikus rendelkezései voltak azok, amelyekhez Izabella királyné és II. János (Zsigmond)¹⁵ az 1550–1560-as években visszanyúltak. Mégpedig többek között I. Ferdinánd Johanna nevű lánya kezének elnyerését próbálta – hiábavalóan – érvényesíteni Izabella királyné azért cserébe, hogy az ifjú választott magyar király 1551-ben elhagyta a Magyar Királyság keleti területeit az 1549-ben megkötött nyírbátori szerződésnek megfelelően.¹⁶ A születése előtt megkötött és 1551-ben jelképes eljegyzéssel¹⁷ megerősített megállapodáshoz nyúlt vissza II. János önálló uralmának idején is, utalva a házasság ígéretére, és arra, hogy I. Ferdinánd a fiává fogadta.¹⁸ Miután egy Habsburg főhercegnő kezének elnyerése lehetetlennek bizonyult, 1570–1571 folyamán egy bajor hercegnő merült fel alternatívaként, de mindkét megoldásnak már az elvi lehetősége is egyaránt felbőszítette a Portát. II. János először erőlyesen kérte ki magának, hogy ne lenne szabad tetszése szerint megházasodnia. A halála után Konstantinápolyba érkező követe viszont már arról értesítette a szultánt, hogy a tiltakozása miatt visszazokozott a tervtől.¹⁹ A térség történetében új korszakot nyitott, amikor utóda, Báthory István 1575-ben oszmán támogatással elnyerte a lengyel trónt, többek között annak köszönhetően, hogy 1576-ban hajlandó volt feleségül venni az utolsó, még Lengyelországban élő Jagelló hercegnőt, az akkor ötvenkettedik életévében lévő Annát.²⁰ Így, bár saját dinasztiát nem tudott alapítani, sikeres uralkodásával megalapozta testvérei utódainak uralmát az Erdélyi Fejedelemség trónján.

14 | Az ekkor már a Habsburgok szolgálatában álló diplomata, Hieronim Łaski úgy gondolta, Szapolyai-nak nem volt célja a váradi béke betartása. Łaski I. Ferdinándnak. Késmárk, 1539. július 27. *Urkunden und Aktenstücke* III/2. 20–21.

15 | A tanulmányban a dinasztikus szempontok kontinuitását mutatom be, ezért a hagyományostól eltérően János Zsigmondot II. János néven említem.

16 | Teréz Oborni: „Georgius Monachus contra Reginam” – Queen Isabella and Her Reign over the Eastern Kingdom of Hungary (1541–1551). In: *Isabella Jagiellon, Queen of Hungary (1539–1559)*. Eds. Ágnes Máté, Teréz Oborni. Research Centre for the Humanities, Bp. 2020. (A továbbiakban: *Isabella Jagiellon*) 209–233.

17 | Veress Endre: *Izabella királyné 1519–1559*. Magyar Történelmi Társulat, Bp. 1901. (A továbbiakban Veress: *Izabella királyné*) 333.

18 | *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése*. I. 1556–1575. Közrebocsátja Veress Endre. Erdélyi Tudományos Intézet, Kvár 1944. (Monumenta Transsilvanica) 10, 28, 41.

19 | ÖStA, HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 27. Konv. 1. fol. 31–41 és Konv. 4. fol. 137–142. Köszönettel tartozom Fodor Pálnak és Glück Lászlónak, amiért használhattam a még kiadás előtt álló portai követjelentések szövegét.

20 | Horn Ildikó: *A könnyező krokodil. Jagelló Anna és Báthory István házassága*. L'Harmattan, Bp. 2007. (A továbbiakban Horn: *A könnyező krokodil*).

Szövetséges az ellenség hátában: Szapolyai–Valois-kapcsolatok Jagelló-keretben

A Jagellók magyar ágának hagyománya

A Magyar Királyság keleti területeit, majd az Erdélyi Fejedelemséget uraló Szapolyaiak a kezdetektől fogva a Habsburgokkal találták szembe magukat, és az utóbbiak ellen küzdő hatalmak között remélhettek támogatást. A továbbiakban azt vizsgálom, hogy a Szapolyai- és a Valois-dinasztia erőfeszítései, amelyeket a Habsburgok legyőzésére igyekeztek tenni, hogyan találkoztak össze: mindkét fél érdekelt volt ugyanis abban, hogy ellenségük háta mögött találjon szövetségest, akivel esetleg dinasztikus kapcsolatot is létesíthet. Ennek a viszonyrendszernek a vizsgálata rámutat, hogy a Szapolyai–Valois külpolitikai kapcsolatok mindkét fél irányából a Jagelló-hagyományba illeszkedtek, és mind a magyar, mind a lengyel Jagelló-ágnak a Valois-kkal fenntartott kapcsolatainak vonásai jellemezték.

Franciaország szempontjából fontos leszögezni, hogy keleti politikájában egy magyar és/vagy lengyel szövetség létrehozásán munkálkodott a 16. század első felében, amely azonban sohasem valósult meg.²¹ Mindez a későbbiekben kiegészült az oszmán szövetséggel, amely az 1530-as évektől az 1550-es évekig tartó, több-kevesebb sikerrel viselt közös tengeri hadviselést jelentett az itáliai Habsburg-tartományok ellen.²² A Jagelló-országokba küldött és a Habsburgok ellen szövetségest kereső francia követségek közül ki kell emelni Antonio Rincón 1522–1523-ban tett utazását. Erre válaszul küldte I. Jagelló Zsigmond lengyel uralkodó az akkor még szolgálatában álló Heironim Łaskit Franciaországba 1524-ben egy szövetség és dinasztikus házasság tető alá hozása érdekében. Bár a tervezet elkészült, a megvalósulásig nem jutott el.²³ Rincón közép-európai követségei viszont egy másik kapcsolat lehetőségét is előrevetítették. 1523 tavaszán ugyanis az akkor még erdélyi vajda Szapolyai Jánossal is sikerült találkoznia, aki szívélyesen fogadta I. Ferenc követét, de válaszában kifejezésre juttatta, hogy bár a Habsburgok őt személyesen ellenségüknek tekintik, egyedül mégsem tehet ellenük semmit.²⁴

21 | Victor-Louis Bourilly: Les diplomates de François Ier: Antonio Rincon et la politique orientale de François Ier (1522–1541). *Revue historique* 38. évf. 113. köt. 1913. 64–83, 268–308; Andrzej Wyczański: *Francia wobec państw Jagellońskich w latach 1515–1529*. Zakład Imienia Ossolińskich, Wrocław 1954; Bárány Attila: *Magyarország nyugati külpolitikája (1458–1526). Angol-magyar kapcsolatok Mátyás és a Jagellók korában*. Az MTA doktora cím elnyeréséért benyújtott értekezés. I. Debrecen 2014. (A továbbiakban Bárány: *Magyarország nyugati külpolitikája*); Györkös Attila: Francia-magyar diplomáciai kapcsolatok (1499–1529). *Világtörténet* 11. (43.) évf. 2021/4. (A továbbiakban Györkös: *Francia-magyar diplomáciai kapcsolatok*) 517–530.

22 | Ion Ursu: *La politique orientale de François Ier (1515–1547)*. Honoré Champion, Paris 1908; Jean Bérenger: Les vicissitudes de l'alliance militaire franco-turque (1520–1800). In: *Guerres et paix en Europe centrale aux époques moderne et contemporaine: Mélanges d'histoire des relations internationales offerts à Jean Bérenger*. Textes réunies par Daniel Tollet. Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, Paris 2003. 297–329.

23 | Andrzej Wyczański: i. m. 102–105, 160–162.

24 | Victor-Louis Bourilly: i. m. 66–72; Bárány: *Magyarország nyugati külpolitikája* 404–415; Györkös: *Francia-magyar diplomáciai kapcsolatok* 523.

E korai kapcsolatfelvétel után az 1528-ban megkötött fontainebleau-i szerződéssel vált hivatalossá I. Ferenc és I. János szövetségi kapcsolata, amely azonban mélysegesen egyenlőtlennek bizonyult utóbbi irányába. Ennek oka minden bizonnyal az volt, hogy a szerződés megkötése idején I. János éppen tarnóvi száműzetéséből készülődött a Magyar Királyságba való visszatérésére, és végtelenül kiszolgáltatott helyzetben szabad kezet adott követének, Statileo Jánosnak bármilyen megállapodás aláírására.²⁵ Így kerülhetett többek között a pontok közé, hogy János király teljes erejével harcol I. Ferdinánd ellen egészen addig, amíg I. Ferenc fiai spanyol fogságban vannak; nem köthet békét I. Ferdinánddal a francia uralkodó beleegyezése nélkül; vagy az orléans-i herceg örökbefogadásának már említett lehetősége. Mindezért cserébe I. Ferenc annyit ígért, hogy minden lehetséges eszközzel segíti I. Jánost országa visszaszerzésében, továbbá húszezer arany hadsegélyt fizetett, amelyet azonban a magyar uralkodó csak egy évvel később tudott átvenni, miután az oszmán hadjárat visszahelyezte trónjára.²⁶

A fontainebleau-i szerződés nem hozott tényleges katonai együttműködést, és a jelek szerint a két uralkodó utódai, II. Henrik és II. János sem újították meg. Ennek ellenére egészen az 1550-es évekig kontinuitás figyelhető meg mind a fiktív rokonság kialakítására tett igyekezetek, mind pedig az esetlegesen létesítendő dinasztikus házasságok és a hozzájuk kapcsolódó reprezentatív elemek szempontjából. Először I. Ferenc vette védelmébe kiskorú gyámoltottjának („pupille”) érdekeit egy nyilvános levelében, amelyet a Habsburg-oldalnak Buda török elfoglalása kapcsán, ellene irányuló támadásaira válaszul adott. Érvelése szerint míg ő maga mindent megtett azért, hogy a törökök ne foglalhassák el Budát, és az árva megtarthassa jussát, valamint a kereszténység és a Német-római Birodalom a Magyar Királyságot mint védőbástyáját („muraille”), addig I. Ferdinánd és V. Károly adófizetést ígértek a szultánnak.²⁷ A „pupille” megnevezés hosszasan tartotta magát mint az ifjú II. János francia megnevezése, még akkor is, amikor már bőven serdülőkorba lépett, míg II. Henrik mint gyámja („tuteur”) tűnt fel.²⁸ Ennek megfelelően maga a választott magyar király is atya-

25 | Megbízólevelének jelenlegi őrzési helye: Archives nationales (a továbbiakban An), J995A, No. 27.

A dokumentum már a maga korában is feltűnést keltett lengyel körökben, miként arra felhívja a figyelmet Barta Gábor: *La route qui mène à Istanbul 1526–1528*. Akadémiai, Bp. 1994. 81. Másolatban fennmaradt Statileo megbízása egy dinasztikus házasság tető alá hozására is I. Ferenc nővérével, Renée (Renáta) hercegnővel, azonban e házassági tárgyalásokról jelenleg nem rendelkezem bővebb információkkal. ÖstA, HHStA, Ungarische Akten, Fasc. 9. Konv. A. Fol. 113v–114r.

26 | I. Jánosnak az összeg átvételéről szóló dokumentuma 1529. szeptember 8-án kelt. An, J995A, No. 28.

27 | *Translation de l'épître du Roy Treschrestien François premier de ce nom à nostre saint pere Paul troiesme, par laquelle est respondu aux calomnies contenues en deux lettres envoyees au dict saint Pere, par Charles cinquesme Empereur, l'une du XXV. jour d'Aoust, l'autre du XVIII. Octobre, M. D. XLII.* En l'imprimerie de Robert Estienne, Paris 1543. 21–22. A mű nincs oldalszámozva, ezért a digitalizált oldalszámokra hivatkozom. https://www.bvh.univ-tours.fr/B372616101_Res_3790/B372616101_Res_3790.pdf (utolsó megtekintés: 2023.12.07.).

28 | II. Henrik Jean Cavenac de la Vigne-nek. Saint-Germain-en-Laye, 1557. december 28. Bibliothèque nationale de France (a továbbiakban BnF), Ms. fr. 4129, fol. 2. Pierre-Louis Martines II. Henriknek. Konstantinápoly, 1555. július 2. *Lettres et mémoires d'estat des roys, princes, ambassadeurs et autres ministres, sous les regnes de François premier, Henry II et François II...* II. Par Messire Guillaume Ribier. Chez Frederic Leonard, Paris 1677. (A továbbiakban: *Lettres et mémoires d'estat*) 581.

ként és gyámként nevezte a francia uralkodót („Padre, Tutore”), és fiúként („filio”) hivatkozott magára a vele való levelezésében.²⁹

Ugyanilyen folytonosságot mutat a felmerülő házassági tervek egy része is, mégpedig a menyasszonyjelöltek családját (lásd a mellékelt családfát) és a tárgyalásokat vezető diplomaták részére adományozott Szent Mihály-lovagrendet illetően. Mindehhez referenciapontként szolgált II. Jagelló Ulászló 1502-ben megkötött házassága a francia király, XII. Lajos rokonával, Anne de Foix-Candale navarrai hercegnővel, amellyel megerősítették a Valois és Jagelló uralkodók között 1500-ban megkötött szövetséget. A francia uralkodó a leendő magyar királynét hivatalosan megkérő követség két vezető tagjának, Telegdi Istvánnak és Bacskai Miklósnak adományozta a Szent Mihály-lovagrendet. Mégpedig nemcsak ezen általánosabb diplomáciai feladatuk sikeres végrehajtásáért, hanem amiatt is, mert ugyanekkor tett angliai útjuk alkalmával a francia érdekeket is előmozdították, és VII. Henriknél a szövetség támogatását biztosító eredményt érték el. Anne de Foix-Candale székesfehérvári esküvői és királyné-koronázási ceremóniáján így francia és angol követek is jelen voltak.³⁰

Hasonló dicsőség lebeghetett a szeme előtt Hieronim Łaskinak 1532-ben, amikor immár I. János szolgálatában, de uralkodói jóváhagyás nélkül³¹ folytatott szövetségi és házassági tárgyalásokat I. Ferenc udvarában. Bár csak az I. János és I. Ferdinánd közötti béke közvetítése ügyében volt megbízása eljárni, mégis uralkodója beleegyezését adta egy olyan szövetségbe, amelynek alapján Szapolyai a korábban is előforduló húszezer arany hadsegélyért cserébe továbbra sem köthetett volna békét I. Ferenc engedélye nélkül. Továbbá oszmán segédhadakat sem vethetett volna be riválisával szemben, ellenkező esetben a francia király lett volna kénytelen őt visszaverni – szövetség ide vagy oda.³² E tárgyalások keretében Łaski egy dinasztikus házasságról is megállapodott, mégpedig az egykori magyar királyné rokona, Isabelle d’Albret navarrai hercegnő János királlyal való összeházasításáról. Maga is megkapta a Szent Mihály-lovagrend aranygallérját, egyenesen a menyasszony fivérének, Henrik navarrai királynak a példányát (lásd a mellékelt portrét).³³ Łaski inkább a Valois-, mintsem a Szapolyai-dinasztia érdekeit követte:³⁴ a lovagrend adományozásakor, térden állva és az evangéliumra helyezett kézzel tett eskü szövege

29 | II. János II. Henriknek. Gyulafehérvár, 1558. október 29. BnF, NAF 5178, fol. 77.

30 | Bárány Attila: Les représentations de l’Ordre de Saint-Michel en Hongrie. In: *Fehér lovag. Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára*. Szerk. Gálffy László, Sáringer János. SZTE Középkori Egyetemes Történeti Tanszék, Szeged 2015. 182–199; Györkös Attila: II. Ulászló házassága és a francia diplomácia. *Acta Academiae Agriensis. Nova series. Sectio historiae* XXXIX. köt. 2012. 89–102.

31 | A részletekre fényt derít követártára, Andrea Corsini 1535-ben kelt kihallgatási jegyzőkönyve. *Magyar történelmi okmánytár, a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból*. I–II. 1441–1553. Szerk. Hatvani Mihály. MTA, Pest 1857–1858. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria I–II. – A továbbiakban MHHD) I. 240–275.

32 | Uo. 263–264; Victor-Louis Bourilly: i. m. 274–276; *Les Mémoires de Mess. Martin Du Bellay, [...] contenant le discours de plusieurs choses advenues au royaume de France depuis l’an 1513 jusques au trespas du roy François Ier...* A l’Olivier de P. l’Huillier, Paris 1569. 97v–98r.

33 | Victor-Louis Bourilly: i. m. 275.

34 | Karrierjével és diplomáciai tevékenységével egy másik tanulmányban foglalkozom részletesen. Há-mori Nagy Zsuzsanna: Három „szarmata Odüsszeusz”. A Łaski fivérek Európa uralkodóinak szolgálatában (megjelenés előtt a *Világtörténet* következő számában).

ugyanis kimondta, hogy a lovag „a Szent Mihály lovagrend fejének, a királynak a tekintélyét, és a korona jogait minden erejével megőrzi, fenntartja és megvédi”.³⁵ János király végül visszaküldte a hadsegély összegét, és elutasította a francia házassági ajánlatot, mondván, hogy addig nem gondolhat házasságra, amíg nem pacifikálta országát.³⁶ Bár végül meghiúsult a Valois–Jagelló-szövetség és dinasztikus kapcsolat ilyen formán való újjáélesztése, I. János későbbi esküvéje annyiban talán mégis visszaautalt II. Ulászló és Anne de Foix-Candale házasságkötésére, hogy ahhoz hasonlóan Jagelló Izabella királyné-koronázási ceremóniáját is az esküvővel egyszerre tartották meg Székesfehérváron.³⁷

Az 1532-es hiábavaló Laski-követségnek azonban nyoma maradt a Szapolyai és a Valois örökösök diplomáciájában, mivel egyes elemei – igaz, némiképp módosult formában – újra felbukkantak az 1550-es években folytatott tárgyalásaikon. Érdekes önképet tükröz, hogy amikor Izabella királyné az Erdélybe való visszatérésük előestéjén szóba hozta a szövetségkötés ügyét, fia számára kérte a Szent Mihály-lovagrendet.³⁸ További kutatást kíván, hogy ennek a kérésnek lett-e bármi folyománya. Mindenesetre a II. János által nagynénjére, Jagelló Zsófiára hagyományozott értékek jegyzékében az aranyláncok (*collarium aureum*) felsorolása között nem történik utalás a lovagrend galléjára.³⁹

Lehetséges menyasszonyjelöltként szintén egyszeri említéssel szerepel a forrásokban az egykor I. Jánosnak ajánlott navarrai Isabelle d’Albret lánya, Françoise de Rohan hercegnő, akit De la Vigne konstantinápolyi francia követ ajánlott ura figyelmébe 1557 legvégén, ha a „magyar királyné és király” Franciaországba utazó követei említést tennének egy dinasztikus házasság lehetőségéről. Megfogalmazása szerint ugyanis „Franciaországban nincs nála megfelelőbb jelölt számukra, feltéve, ha ügyesen megváltoztatják a nevét”.⁴⁰ Mindez egy, a későbbiekben Báthory István-nál is alkalmazott taktikára utal, mégpedig arra, hogy egy nem éppen feddhetetlen előéletű, de arisztokrata származású hölgyet eltávolítsanak az udvarból. Françoise de Rohan Medici Katalin udvarhölgyeként ugyanis Nemours hercegének áldozatává vált, amikor elhitte házassággal kecsegtető szavait, és éppen a kérdéses időszak előtt nem sokkal adott életet törvénytelen gyermeküknek.⁴¹ A követ rosszmájúsága nyilvánvaló abból a mondatából is, amelyet a korabeli forráskiadvány kihagyott, és amelyben arra kéri uralkodóját, hogy a magyarok egyéb javaslatai megtárgyalását majd bízza rá, és ne küldjön emiatt külön embert Erdélybe, mivel az felesleges pénzkidobás lenne.⁴² Nem tudni, mi okozta De la Vigne kiábrándultságát, és annak köze lehetett-e

35 | Archives diplomatiques, 53MD188, fol. 166.

36 | MHHD I. 264.

37 | Az egyezést pusztán gyakorlati okokra vezeti vissza Péter Molnár: The Coronation of Queen Isabella – March 2, 1539. In: *Isabella Jagiellon* 23–42. 30–31.

38 | Michel de Codignac II. Henriknek. Konstantinápoly, 1556. május 31. *Lettres et mémoires d'estat* 640.

39 | Vagy nem ismerte fel az inventárium készítője. Archiwum Głównie Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Koronne Warszawskie, Dział Brunszwickie, karton 34/c/1, fol. 782. Az örökség jelentőségére felhívja a figyelmet Horn Ildikó: *A hatalom pillérei. A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszilárdulásának korszakában (1556–1588)*. Akadémiai doktori értekezés. Bp. 2012. 53.

40 | De la Vigne II. Henriknek. Edirne, 1557. december 28. *Lettres et mémoires d'estat* 714–715.

41 | A későbbiekben pert is indított hűtlenné vált udvarlója ellen a be nem váltott ígérete miatt. Alphonse de Ruble: *Le Duc de Nemours et Mademoiselle de Rohan (1531–1592)*. Adolphe Labitte, Paris 1883.

42 | A 40. lábjegyzetben közölt levél másodpéldánya aláírás nélkül. BnF, Ms. fr. 4123, fol. 52.

korábbi, 1552-ben tett lengyelországi útjához, amelynek során Izabella királynével is találkozott személyesen.⁴³

A Jagelló-ház lengyel ágának kihalása és a lengyel trónutódlás

A Szapolyai- és a Jagelló-dinasztiát személyében egyesítő II. János francia támogatására egyértelműen Habsburg-ellenes kontextusban, továbbá a lengyel udvar és trónöröklés befolyásolásának kísérlete mellett került sor. A hadi események nemzetközi összefüggéseihez és beágyazottságához⁴⁴ hasonlóan a korszak diplomáciai érintkezései is a francia-oszmán viszonylatba illeszkedtek: az 1550-es években II. János hazatérése és az ehhez kapcsolódó szövetségi és dinasztikus házassággal kapcsolatos tárgyalások idején, majd az 1560-as évek végén a Jagelló-ház küszöbön álló kihalásakor is. Végül azonban II. János idő előtti halálával, így a Szapolyai-ház kihalásával Erdély elvesztette addigi vonzerejét a francia külpolitika számára, ahogyan Báthory István francia házassági tárgyalásaiból is kitűnik.

A francia diplomácia célja ekkoriban is az lehetett, hogy a Habsburgok hátában a Jagellók egységes tömbje helyett immár egy Jagelló–Szapolyai-konglomerátumot alakítsanak ki, és fűzzék magukhoz dinasztikus szálakkal. Erre utal legalábbis az a híresztelés, amelyről I. Ferdinánd értesítette bátyját, V. Károly császárt: mégpedig hogy a francia követ II. Henrik nővére és lánya kezét ajánlotta II. Zsigmond (Ágost) lengyel uralkodónak és unokaöccsének, II. Jánosnak.⁴⁵ Ugyan II. Henrik 1552 végén írt három levele csak a Habsburgok ellen német területeken folyó háborút és a kis II. János támogatását említi,⁴⁶ feltételezhető, hogy a házassági tárgyalások már ekkor is folytak, legalább szóban. Néhány évvel később azonban Izabella királyné már egyértelműen megírta a konstantinápolyi francia követnek, hogy addig nem akarja megszakítani a tárgyalásokat I. Ferdinánddal, amíg az általa korábban ígértekkel, azaz Johanna főhercegnővel egyenlő rangú menyasszonyjelöltet nem lát fia számára. Codignac ekkor azt tanácsolta uralkodójának, hogy ha gyorsan cselekszik, akkor még megakadályozhatja a Ferdinánd és Izabella közötti, előrehaladott állapotban lévő megállapodás létrejöttét.⁴⁷

Úgy tűnik, hogy II. Henrik komolyan vette a sürgetést, és talán valamivel többre is becsülte II. Jánost, mint a Konstantinápolyban Codignacot váltó De la Vigne. A király december 28-án kelt levelében értesítette De la Vigne-t arról, hogy az erdélyi követségre válaszul Erdélybe küldi Martines nevű követét; a szultánhoz pedig Jean de Boistaillet ugyanebben az ügyben.⁴⁸ Az említett erdélyi követséget Báthory Kristóf vezette, aki 1557 őszén indult el küldetésére, és a francia megbízottal együtt

43 | Veress: *Izabella királyné* 336.

44 | Guitman Barnabás–Korpás Zoltán–Tóth Ferenc–B. Szabó János: A magyarországi török várháborúk nemzetközi háttere, 1547–1556. *Világtörténet* 9. (41.) évf. 2019/2. 253–294.

45 | I. Ferdinánd V. Károlynak. Graz, 1552. december 10. MHHD II. 358.

46 | II. Henrik Petrovics Péternek, Izabella királynénak és Zsigmond Ágostnak, 1552. december 25. Uo. 359–363.

47 | Codignac II. Henriknek. Bastide, 1555. augusztus 23. *Lettres et mémoires d'estat* 591.

48 | II. Henrik két levele De la Vigne-nek, egyik a 28. jegyzetben említett, a másik keltének helye és ideje: Saint-Germain-en-Laye, 1557. december 29. BnF, Ms. fr. 4129, fol. 4.

a következő év tavaszán érkezett vissza Velencén és Raguzán keresztül.⁴⁹ A tárgyalásokról jelenleg kevés adat áll rendelkezésre, legfőképpen Forgách Ferentől, akinek elbeszélése alapján II. Henrik beleegyezett abba, hogy egy 5000 fős hadsereg fenntartását finanszírozza II. János részére, valamint a szövetség megerősítésére ajánlotta egyik lánya kezét. A részrehajló Forgách ugyanakkor Izabella királynét vádolta azzal, hogy uralomvágyában veszni hagyta a nagyszerű szövetségi és házassági ajánlatot.⁵⁰ De la Vigne 1558 őszén jelentette Martines visszaindulását Franciaországba.⁵¹ Jelenleg nem ismert a tárgyalások megszakadásának pontos oka, de valószínűsíthető, hogy a francia király és a császár megbékélését hozó, 1559 áprilisában megkötött *caateau-cambrésisi* békéhez vezető Valois–Habsburg-közeledés,⁵² majd pedig mind II. Henrik, mind Izabella 1559-ben bekövetkező, váratlan halála is közrejátszottak abban. A korszak konstantinápolyi francia követjelentései továbbá arra utalnak, hogy a szultán rossz szemmel nézte volna vazallusa ilyen magas szintű kapcsolatait, azonban e szempont feltárása még további kutatásokat kíván.

A konstantinápolyi francia követjelentések szintén tartalmaznak adatokat a korszakon átívelő másik dinasztikus törekvésről, mégpedig II. János lengyel utódlásának előkészítéséről nagybátyja, Zsigmond Ágost örökös nélküli halála esetén. Így többek között fény derül arra, hogy Izabella lengyel „tanácsosa”, a krakkói *palatinus*⁵³ több levélben is arra kérte Codignacot 1555-ben, hogy eszközölje ki II. Henrik közbenjárását II. János lengyel trónöröklése ügyében, továbbá igyekezett a lengyel királlyal szoros kapcsolatban álló vilnai *palatinus*⁵⁴ is megnyerni az ügynek. Kérte, hogy a francia uralkodó írjon leveleket utóbbi részére, hogy ezáltal a pártjukra vonja.⁵⁵ Jelenleg nem ismert, hogy mi lett ezen igyekezetek folyománya.

Ez a rendezési terv azonban oszmán kezdeményezésre és a francia érdekek szorosabb bevonásával újraéledt az 1560-as évek második felében, hogy megakadályozzák a Habsburg-térnyerést a küszöbön álló lengyel trónöröklési válság idején. 1569-ben a Szokolli Mehmed nevéhez köthető elképzelések szerint a francia király, IX. Károly öccsét, Henriket az utolsó, még hajadon Jagelló hercegnővel, Annával, míg II. Jánost a király húgával, Valois Margittal kellene összeházasítani. Az így felálló oszmán-francia-lengyel-erdélyi hatalmi blokk pedig ezután könnyen elérhetné, hogy IX. Károlyt – akinek II. Habsburg Miksa nővére volt a felesége – német-római császárrá

49 | *Négociations* II. 437. (1. jegyzet). 1558. április 19-én értesítette Izabella királyné Vécsey István nyalábvári prefektust a francia követ megérkezéséről, és kérte, hogy küldje hozzá egy vagy két emberét a tárgyalások miatt. Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Levéltára, Vécsey cs. lt., II. sorozat, nr. 6. fol. 44. Hálásan köszönöm Fejér Tamásnak, hogy felhívta a figyelmemet erre a levélre.

50 | Forgách Ferenc: *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsege alatt*. Szépirodalmi, Bp. 1982. 147, 149–152.

51 | De la Vigne François de Noailles-nak. Konstantinápoly, 1558. november 20. BnF, Ms. fr. 10773, fol. 95.

52 | Erre utal De la Vigne jelentése is. Konstantinápoly, 1559. február 26. *Négociations* II. 552.

53 | Izabella lengyel hívének, Stanisław Feliks Ligezának a veje, Mikołaj Herburt Odnowski.

54 | Mikołaj Radziwiłł „Czarny”, Zsigmond Ágost második feleségének, Barbara Radziwiłłównának a rokona.

55 | Lásd a 47. jegyzetben említett levelet.

válasszák.⁵⁶ Némi eltérés mutatkozik az oszmán javaslatokban azt illetően, hogy kit terveztek volna a lengyel trónra juttatni: a francia ágens, Claude du Bourg egy olyan, két évvel korábbi tervre utal vissza, amely szerint II. Jánosnak nagyobb esélye lenne a lengyel trón elnyerésére, ha feleségül venné Valois Margitot; továbbá a szultán előzőleg nekik adná Moldvát és Havasalföldet is.⁵⁷ Du Bourg a csauszként mellé rendelt Mahmud dragománnal⁵⁸ tért vissza Franciaországba, akinek instrukciói kivonatossan fennmaradtak francia nyelven.⁵⁹ Ezekben értelemszerűen már arról esett szó, hogy a lengyel trónt Anjou hercegének, Henriknek szánták, és újra felmerült IX. Károly római királlyá választásának lehetősége. Amennyiben a király hozzájárul Valois Margit házasságkötéséhez az „erdélyi királlyal”, a szultán felajánlja közvetítését, és utóbbi tekintélyét megnöveli. Bár Henrik házasságkötése Jagelló Annával folyamatosan napirenden volt előbbi lengyel királlyá választása után, azonban az erdélyi ajánlat még eddig sem jutott: Margit a későbbi IV. Henrik, ekkor még navarrai király felesége lett.

Az erdélyi–francia dinasztikus házasságkötés lehetősége utoljára 1573–1574 folyamán került napirendre, amikor Valois Henrik lengyel trónra lépése idején Báthory István követséget küldött Franciaországba. A francia házasság eshetősége felkeltette a szultán gyanúját, és elvárta, hogy a fejedelem az engedélyét kérje.⁶⁰ A megkeresésre felajánlott hercegnő, Renée de Rieux bretagne-i arisztokrata családból származott, de nem rokonság, hanem szerelmi viszony fűzte Anjou hercegéhez. Medici Katalin pedig úgy látta jónak, ha a fiára kitörölhetetlen hatást tevő szeretőt eltávolítja a francia udvarból, amelyhez éppen kapóra jött Báthory jelentkezése. Hiába küldték azonban Konstantinápolyból Erdélybe Pierre Lescalopier-t a házasság tető alá hozásának érdekében, a fejedelem értesült a családságról, és végül elutasította a lehetőséget, mondván, alkalmasabb időben visszatérnek rá.⁶¹ Valóban, a hercegnő szeretője, Henrik lengyel király éppen útban volt hazafelé, hogy bátyja, IX. Károly halála után elfoglalja a francia trónt. A második lengyel interregnumot pedig Báthory István megválasztása zárta le, aki oszmán támogatással elnyerte a lengyel trónt és az utolsó Jagelló hercegnő kezét. A Habsburgoktól keletre így a Báthoryak fősége alatt álló és az oszmánokkal jó viszonyt ápoló hatalmi blokk jött létre, a vallásháborúkba süllyedő Franciaország pedig hosszú időre eltűnt a régió jövőjét befolyásoló tényezők közül.

56 | Claude du Bourg IX. Károlynak. Konstantinápoly, 1569. augusztus 30. *Négociations* III. 72–73. Du Bourg memoárja IX. Károlynak. Uo. 73–78. (jegyzetben). Kéziratának jelenlegi lelőhelye: BnF, Ms. fr. 3259, fol. 121-től.

57 | Claude du Bourg IX. Károlynak. Konstantinápoly, 1569. október 16. *Négociations* III. 86–87. A Valois házassági terv miatt a szultán sürgette II. János nősülését, amelyet az erdélyi országgyűlés is szorgalmazott. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. II. (1556. sept.–1576. jan.). Szerk. Szilágyi Sándor. MTA, Bp. 1876. (Magyar Történelmi Emlékek III. Magyar Országgyűlési Emlékek) 272, 361.

58 | Ács Pál: Tarjumans Mahmud and Murad – Austrian and Hungarian Renegades as Sultan's Interpreters. In: uő: *Reformations in Hungary in the Age of the Ottoman Conquest*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2019. 157–168.

59 | BnF, Ms. fr. 2832, fol. 9–10.

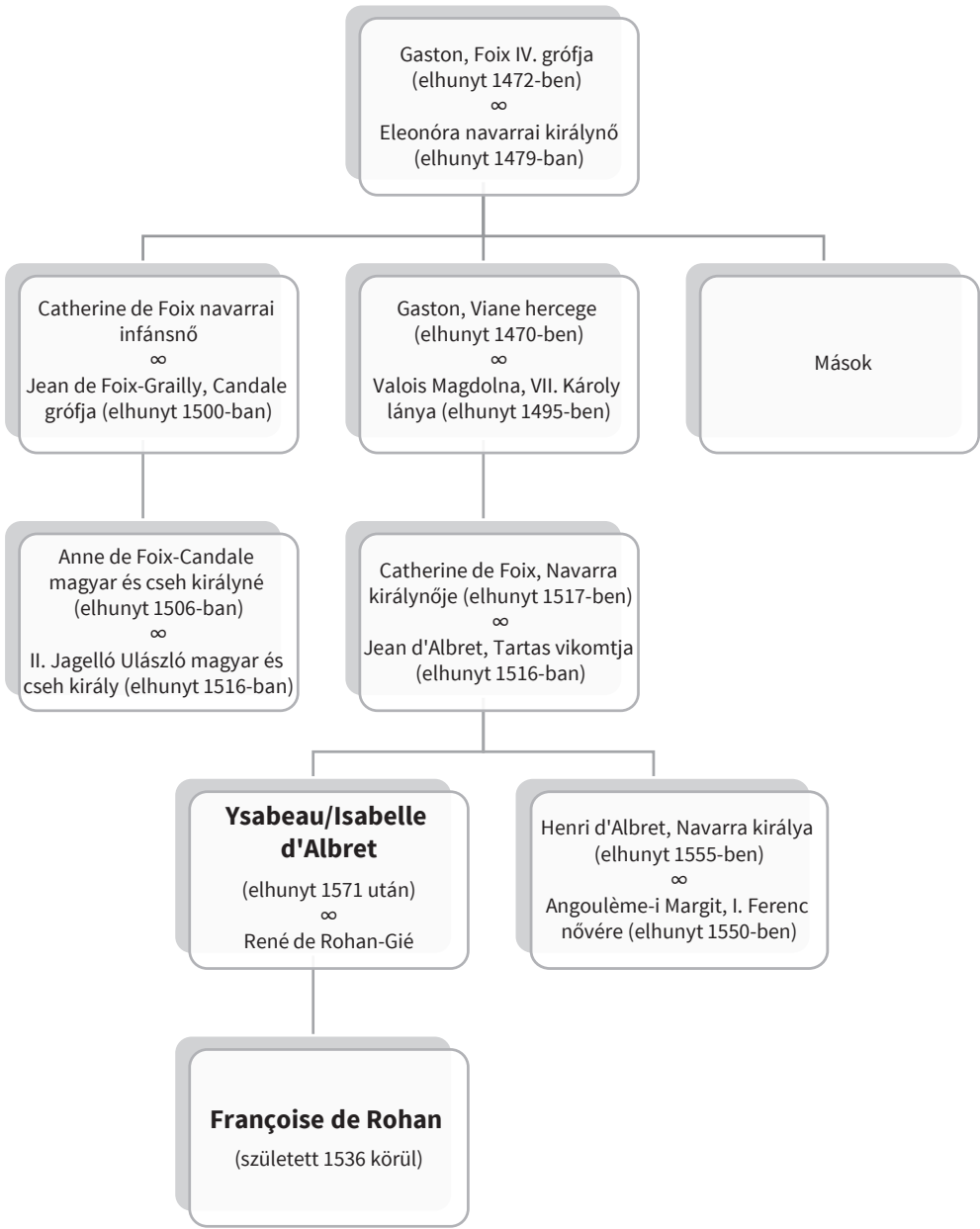
60 | ÖStA, HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 29. Konv. 3. fol. 9–12, 34–35. Fodor Pálnak és Glück Lászlónak tartozom köszönettel, amiért megjelenés előtt használhattam a portai követjelentések szövegét.

61 | *Pierre Lescalopier utazása Erdélybe 1574*. Közreadja Benda Kálmán, Tardy Lajos. Európa–Helikon, Bp. 1982; Horn: *A könnyező krokodil*.

Összegzés

A tanulmányban a korábbi adatok új szempontú megvilágításával és eddig ismeretlen forrásoknak az elemzésbe való bevonásával felvázoltam a Magyar Királyság keleti területeiből kialakuló Erdélyi Fejedelemség dinasztikus külpolitikájának főbb vonulatait a 16. század derekán. Az oszmán hódítás következtében zajló, véget nem érő háborúk és területi szétdarabolódás árnyékában folytatott külpolitika vizsgálata rámutat, hogy a Szapolyai-dinasztia nevével fémjelzett Magyarország/Erdély nemzetközi megítélése lassan, de biztosan romlott. Az oszmán függésbe kerülő állam a korábbi, egyenlő rangú felek között kötött szövetségek helyett egyre inkább rászorult az egyenlőtlen megegyezésekre. A francia–erdélyi kapcsolatok dinasztikus vetülete egyértelműen kitapinthatóvá teszi e presztízscsökkenést, hiszen a házassági ajánlatok a század eleji, navarrai királyi családból származó hercegnőktől a század végére a királyi szeretőkig terjedtek.

A fenti tendenciában kivételt képez a II. János számára az 1550-es években felajánlott francia királyi hercegnő, amelyre magyarázatot szolgáltat egyrészt a Habsburgokkal versengő francia külpolitika, amely Johanna főhercegnővel hasonló súlyú menyasszonyjelölt felajánlásával tudta volna még rövid ideig fenntartani az ellenségre helyezett nyomást a német és itáliai területeken folyó háborúk utolsó szakaszában. Másrészt magyarázatul és egyben fő tanulságul szolgál a Szapolyaiaknak a Jagelló-házzal fennálló kapcsolata, amelynek viszonyrendszerében értelmezte mind a francia, mind az oszmán diplomácia II. János szerepét a dinasztikus kapcsolatok kialakításában. Mind a magyar, mind a lengyel Jagelló-ág hagyománya végigvonul ugyanis a 16. század egészén, legalábbis a francia kapcsolatok szűkebb területét illetően. Az első felében a szövetségi és házassági tárgyalások és azok reprezentatív elemeit illetően a magyar, míg az 1550-es évektől, a Jagelló-ház kihalásának kérdésében a lengyel ág keretében értelmezhető a Szapolyai–Valois dinasztikus külpolitika. A későbbi, más államok viszonylatában végzett kutatások árnyalhatják ezt a képet, azonban a francia példa szorosabb vizsgálata egyértelműen rámutat, hogy a Jagellók a Habsburgokéhoz hasonló meghatározó szereppel bírtak az Erdélyi Fejedelemség kialakulásában és külpolitikájában.

A navarrai királyi családból származó hercegnők helye a családfán, akik I. és II. János számára szóba kerültek mint menyasszonyjelöltek a Valois-kkal folytatott tárgyalásaik során.⁶²

62 | A családfa az alábbi mű alapján készült: R. Anthony: *Identification et Étude des Ossements des Rois de Navarre inhumés dans la Cathédrale de l'Escar*. Masson et Compagnie, Paris 1931.

Henri d'Albret, Navarra királya (BnF, Gaignières 954)

The Formation and International Status of Transylvania in the Mirror of its Dynastic Strategies (1526–1576)

Keywords: Transylvania, dynastic relations, Szapolyai, Báthory, Jagiellon

Through the analysis of dynastic strategies, the article describes how the international status of Transylvania changed during the 16th century. While Transylvania had a crucial regional importance for the Habsburg and Jagiellonian political entities, the case study of French contacts shows that the shrinking country in Ottoman orbit lost its attractiveness for the European society of princes.

Báthory István kísérete 1572. évi szászföldi látogatása idején (Egy fölöttébb szükséges kora újkori archontológia margójára)

A látogatás körülményei

Báthory István fejedelem 1572 elején végiglátogatta a főbb szász városokat. Itineráriuma, amennyire a források alapján megállapítható, a következő volt: január 10–12. között Medgyesen,¹ január 15-én Segesváron² bocsátott ki okleveleket, január 26-án bevonult Brassóba,³ és február 7-én már Szebenben,⁴ a szászság fővárosában⁵ volt, ahol néhány nap elteltével a látogatást befejezte. Ezután visszatért Gyulafehérvárra, erre február 18-án kelt két levele is bizonyosságul szolgál.⁶ Minthogy kíséretének

1 | *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése*. I–II. 1556–1586. Közrebocsátja Veress Endre. Erdélyi Tudományos Intézet, Kvár 1944. (Monumenta Transsilvanica. – A továbbiakban Veress: *Báthory levelezése*) I. 144–146. sz. (167–169).

2 | Uo. 147–151. sz. (169–172).

3 | Román Nemzeti Levéltár (a továbbiakban RNLt) Brassó Megyei Levéltára (a továbbiakban BMLt), Brassó város lt., Városgazdai számadások, nr. 315–V/10. (1568–1574) (a továbbiakban Városgazdai számadások 315–V/10.) p. 403–405. Kiadása Veress: *Báthory levelezése* I. 173–175. A számadásokra Derzsi Júlia hívta fel a figyelmet, aki a róluk készített fotóit is rendelkezésemre bocsátotta. Segítségét ezúton is köszönöm.

4 | RNLt Szeben Megyei Levéltára (a továbbiakban SzMLt), Szeben szék és város lt., Polgármesteri számadások, nr. 92. (1572) (a továbbiakban Polgármesteri számadások, nr. 92.) fol. 22. Regesztája *Erdélyi országgyűlési emlékek*. II. (1556. sept.–1576. jan.) Szerk. Szilágyi Sándor. MTA, Bp. 1876. (Magyar Történelmi Emlékek III. Magyar Országgyűlési Emlékek. – A továbbiakban EOE II.) 419.

5 | Szeben fontosságát érzékelteti Forgách Ferenc kancellár egykorú jellemzése: „Cibinium civitatem amplissimam, et umbilicum totius regni”. *Ghymeszi Forgách Ferenc nagyváradi püspök magyar históriája 1540–1572. Forgách Simon és Istvánfi Miklós jegyzéseikkel együtt*. Közli Majer Fidél, bev. Toldy Ferencz. Pest 1866. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores XVI. – A továbbiakban *Forgách magyar históriája*) 462. A város korszakunkat illető történetéről lásd Mária Pakucs-Willcocks: *Sibiul veacului al XVI-lea. Rânduirea unui oraș Transilvănean*. Humanitas, Buc. 2018.

6 | Veress: *Báthory levelezése* I. 156–157. sz. (176–184).

Gálfi Emőke (1972) – történész, tudományos munkatárs, EME, Jakó Zsigmond Kutatóintézet, Kolozsvár, emokegalfi72@gmail.com

A tanulmány az MTA HTMKNP *Források és adattárak Erdély középkori és kora újkori történetéhez* c. alprogram, továbbá az UEFSCDI PN-III_P4-PCE-2021-0376 *Buna guvernare (gute Policy)* în orașele din Transilvania și Țara Românească: discurs și acțiune politică, 1500–1800 c. program támogatásával készült.

<https://doi.org/10.36373/em-2024-1-4>

tagjait csupán Brassó és Szeben esetében ismerjük,⁷ a címben történő általánosítás önkényesnek tűnhet, a résztvevők személye azonban a két esetben nagyfokú átfedést mutat, és minden valószínűség szerint ugyanazok a személyek csatlakoztak Báthoryhoz a többi helyszínen is.

A fejedelem kíséréte pillanatfelvételnak tekinthető a hatalmat kezében tartó, kisszámú csoport tagjairól, azonban számbavétele tünékeny volta ellenére sem érdektelen a látogatás időpontja vagy a kíséret összetétele szempontjából. 1572 elején ugyanis a ki nem hirdetett⁸ speyeri egyezmény kitételei miatt Báthory István kényes helyzetben volt, amelyet a székelyek előző évi felkelése és leverése,⁹ Huszt várának új birtokosai részére történő iktatása¹⁰ és az alakulóban levő, Habsburg-támogatást élvező Bekes-párt jelenléte még inkább bonyolított. Ilyen körülmények között az újonnan megválasztott fejedelemnek létkérdés volt a szászok támogatásának megnyerése katonai és pénzügyi szempontból egyaránt. A 16. század addigi eseményei ugyanis azt mutatták, hogy a szász székelyek lakói a Habsburg uralkodók mellé álltak, valahányszor erre alkalmuk adódott. Ilyen volt az 1527-ben kezdődő, több évig tartó polgárháborús időszak, amikor Szapolyai János király ellenében harcoltak, vagy az 1551–1556 közötti periódus, amikor egész Erdély Habsburg-fennhatóság alatt állt. Az előzmények ismeretében a Miksa-párti főurak számítottak is a szászok támogatására, mindjárt 1571. május 24-én, amikor a választott király temetése után szóba került az új fejedelem megválasztásának elhalasztása,¹¹ amely azonban nem következett be.

A bemutatott, 1571-ben végbement események fényében nem kérdéses, hogy Báthory István látogatásának fő célja 1572 elején a szász népesség megnyerése volt. Ezért nehéz elfogadni Veress Endre szász krónikákon alapuló kijelentését, amely szerint „Báthory István 1572. január 26-án vonult be Brassó városába 2000 főnyi kíséretével és ült ott három hétnél tovább”.¹² Egyrészt rövidebb időt töltött ott, kimutathatóan a január 26. és február 1. közötti,¹³ hatnapnyi időszakot, de ha február 6-ig számítjuk (ismeretes, hogy február 7-én már Szebenben tartózkodott), akkor 11 napot, azaz

7 | Mindkét látogatás forrása ismert. Brassó: Városgazdai számadások 315–V/10. p. 403–405; Veress: *Báthory levelezése* I. 173–175. Szeben: Polgármesteri számadások, nr. 92. fol. 22v; EOE II. 419. Lásd még Derzsi Júlia: Nagyszeben város háztartása a 16. század második felében. In: *Veretek, utak, katonák. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Kádas István, Skorka Renáta, Weisz Boglárka. MTA BTK TTI, Bp. 2018. (Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes. – A továbbiakban Derzsi: *Nagyszeben háztartása*) 405–476. 431–432.

8 | „... de bizonytalan lévén ez végezeknek kimenetele, ország eleibe az megholt király ezt soha nem is bocsátotta, nem is merészlette bocsátani soha; mert megsejditvén ezt az ország, főképen magyarországi urak és az országbeli nemesség, nagyon rajta jártak ő felségének, a király fiának, hogy ez országot hatalmas török császár uralmától meg ne fossa és haragjának ki ne tegye.” Hagymási Kristóf levele Liszti János kancellárnak 1571. május 27-én. *Erdély és a Porta 1567–1578*. I. Közli Szalay László. Lauffer és Stolp, Pest 1862. (A továbbiakban Szalay: *Erdély és a Porta* I.) 12–13.

9 | EOE II. 410–411.

10 | II. János testamentuma értelmében a leleszi konvent 1571. október 13-án beiktatta a vár birtokába Csáki Mihályt, Bekes Gáspárt és Hagymási Kristófot. EOE II. 411.

11 | „Szász uraim még szólni sem mertek, kikben sok reménységünk vala, mert legtöbb hivséget tapasztaltunk benne az római császár ő felségéhez, mű kegyelmes urunkhoz, beszélvén már an-nakelőtte Miles urammal, az szebeni polgármester urammal és másokkal.” Hagymási Kristóf levele Liszti János kancellárnak 1571. május 27-én. Szalay: *Erdély és a Porta* I. 14.

12 | Veress: *Báthory levelezése* I. 154. sz. (173).

13 | 1572. február 1-én oklevelet adott itt ki. Uo. 155. sz. (175–176).

közel azonos időtartamot, mint ezt megelőzően Segesváron. Másrészt, ha így történt volna, az időszak hosszúsága és a kíséret nagy száma miatt ez inkább büntetésszámba ment volna, ami a leírt helyzetben nem lehetett célravezető, bár kétségtelen, hogy a kíséret ellátása nagy összegbe került.¹⁴ Harmadrészt, ha hihetünk Pierre Lescapier éppen ebből az időszakból származó állításának, akkor a szászok „mindent a fejedelem nevében határoznak, de *háromszáznál nagyobb létszámú kísérettel* nem bocsátják be falaik közé”.¹⁵

Az uralkodói látogatások a nagy költségek mellett ugyanakkor kedvező alkalmat is teremtettek a szóban forgó településeknek érdekeik érvényesítésére, amely ebben az esetben találkozott a fejedelem szándékaival, aki a Szász Universitas támogatását az irányukba tett kedvező gesztusokkal próbálta elérni. Ilyen volt Szászváros magyar lakóinak megregulázása, akiknek segesvári tartózkodása alatt 1572. január 15-én elrendelte, hogy településükön tartsák magukat ahhoz a régi szabályhoz, miszerint a városi tanácsba egyenlő számú magyar és szász polgárt kell választaniuk.¹⁶ Hasonlóképpen, mindjárt brassói tartózkodása legelején (január 27-én) elrendelte az illetékes hatóságoknak, hogy a magyar királyok által Brassó számára adományozott kiváltságokat tartsák tiszteletben,¹⁷ néhány napra rá (február 1-jén) pedig megparancsolta Háromszék királybírának, hogy a brassói kereskedőktől Berecken ne szedjenek vámot.¹⁸ A jótékony rendelkezések és adományok nem csupán a szász közösségnek, hanem azok vezetőinek is szóltak. Nem lehet véletlen ugyanis, hogy kevéssel szászföldi látogatása után a fejedelem Simon Miles szebeni polgármestert 1572. március 11-én több éve tartó polgármesteri teendőinek végzése jutalmaként megnevesítette.¹⁹

A kíséret tagjai

A fejedelmi látogatást, miként már utaltunk rá, a brassói és a szebeni számadáskönyvek is megörökítették. A két számadáskönyv lapjain a tetemes összegre rúgó, tételesen feltüntetett kiadások mellett ugyanakkor feljegyezték a legfontosabb személyeknek átadott ajándékokat is, amelyek saját értékük mellett a megajándékozott főurak rangsorát is mutatják.²⁰ A tanulmány nem tekinti feladatának a számadáskönyvek tételeinek gazdasági elemzését,²¹ helyette az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy a fejedelem környezetében megjelenő személyek kilétére, rangjára és az uralkodó mellett betöltött szerepére derítsünk fényt. A szóban forgó, főként a főúri réteghez tartozó kíséretről igen hullámzóak az ismereteink. Néhány tagjáról

14 | Derzsi: *Nagyszeben háztartása* 432.

15 | Pierre Lescapier *utazása Erdélybe 1574*. Közreadja Benda Kálmán, Tardy Lajos. Európa–Helikon, Bp. 1982. 90. Utóbbi kijelentés azonban nem zárja ki a nagyszámú katonai kíséret jelenlétét, amelyet a város falain kívül kellett elszállásolni.

16 | RNLt SzMLt, Szeben szék és város lt., Középkori oklevelek gyűjt., U. IV. nr. 1012. Közlése: Albert Amlacher: *Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt und des Stuhles Broos bis zum Übergang Siebenbürgens unter Erbfürsten aus dem Hause Österreich*. Hermannstadt 1879. 155–156.

17 | RNLt BMLt, Brassó város lt., Kiváltságlevelek gyűjt., nr. 522.

18 | Veress: *Báthory levelezése* I. 155. sz. (175–176).

19 | RNLt SzMLt, Csomókba rendezett iratok gyűjt. (Colecția de acte fasciculate), P sorozat, nr. 65.

20 | A főurak lajstromát lásd a tanulmány végén.

21 | Derzsi: *Nagyszeben háztartása* 431–432.

(pl. Forgách Ferencről) viszonylag bőséges szakirodalom áll rendelkezésre, ezért az ő esetükben ennek feltüntetése mellett csupán az idevágó legszükségesebb információk közlésére szorítkozunk. Mások vonatkozásában, ha a közölt információk megváltoztatják a róluk kialakított képet, bőségesebb ismertetésekkel fogunk élni, még akkor is, ha az a tanulmány egyenetlenségét fogja előidézni.

A vizsgálat elsősorban archontológiai kérdéseket vetett fel, és a nehézséget főképpen az ilyen jellegű, kora újkorra vonatkozó kézikönyvek szinte teljes hiánya okozta.²² A kutatás során azzal szembesültünk, hogy a szakirodalomban helyesnek tekintett megállapítások a különböző funkciókról és azok betöltőiről sokszor részben vagy teljes egészében tévesek. Ezért a leírt személyek által betöltött hivatalok esetében csak az azokat az évszámokat és időszakokat fogjuk figyelembe venni, amelyekre biztos adatokat találtunk. Az átnézett okleveles anyag mellett az elemzés során segítségünkre volt három viszonylag megbízható (II. János főúri környezetére vonatkozó), egykorú forrás: a II. Jánost a zimonyi táborba elkísérő főurak lajstroma 1566-ból,²³ Giovan Andrea Gromo ugyancsak 1566-ból származó leírása az udvar tagjairól²⁴ és János Zsigmond 1567-ben keletkezett végrendelete.²⁵

Minthogy a fejedelmi látogatás résztvevőinek elemzésére teszünk kísérletet, a fejedelem személyét talán szükségtelen megemlíteni. Itt mindössze azt jegyezzük meg, hogy a számadásokban feltüntetett, Báthory Istvánnak szánt ajándékok értéke, várható módon, sokszorosan meghaladta a kíséretében levő bármely főúrnak felajánlott tárgyak értékét. Ily módon Brassóban 226 forint 37 dénárt, Szebenben pedig 360 forintot érő ajándékokkal halmozták el, amelyeknek összértéke (586 forint 37 dénár) mintegy hatszorosa volt a Bánffy Pál tanácsúr által kapott, összesen 101 forintnyi vagy a Forgách Ferenc kancellárnak felajánlott, összesen 94 forint 45 dénárnyi ajándéktárgyak értékének.²⁶

A fejedelem kíséretében az első hely *Forgách Ferencet* illette (Brassóban 54 forint 37 dénár, Szebenben 40 forint 8 dénárnyi értékű tárgy jutott neki), bár az általa kapott értékű tárgyak alapján e helyért vetekedett vele a már említett Bánffy Pál. Minthogy Forgách Ferenc életútjára és irodalmi munkásságára elegendő szakirodalom áll rendelkezésre,²⁷ itt csupán az adott pillanatban az erdélyi kancellári karrierje kezdetén

22 | Kivételként említhetjük Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Akadémiai, Bp. 1980; Horn Ildikó: *A hatalom pillérei. A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszilárdulása korszakában (1556–1588)*. Akadémiai doktori értekezés. Bp. 2012. (A továbbiakban Horn: *A hatalom pillérei*).

23 | Wolfgangi Bethlen: *Historia de rebus Transsylvanicis*. Tomus II. Cibinii 1782. (A továbbiakban Bethlen: *Historia*) 113–114.

24 | Giovan Andrea Gromo: *Compendium di tutto il regno posseduto dal re Giovanni Transilvano et di tutte le cose notabili d'esso regno* [Descrierea mai amplă a Transilvaniei]. In: *Călători străini despre țările române*. II. Ed. Maria Holban. Editura Științifică, Buc. 1970. 363–369.

25 | Heckenast Gusztáv: János Zsigmond végrendelete (1567). *Keresztény Magvető* 111. évf. 2005/4. 319–326.

26 | Városgazdai számadások 315–V/10. p. 403; Polgármesteri számadások, nr. 92. fol. 22v.

27 | A teljesség igénye nélkül Toldy Ferenc: Forgách Ferenc élete és munkái. In: *Forgách magyar históriája V–LVII*; Sörös Pongrácz: Forgách Ferencz élete. *Századok* XXX. évf. 1896/6–7. 519–541, 634–648; Bártfai Szabó László: *Ghymesí Forgách Ferencz 1535–1577*. Magyar Történelmi Társulat, Bp. 1904. (Magyar Történelmi Életrajzok); Bartoniek Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. S. a. r. Ritoók Zsigmondné. Bp. 1975. 222–249; Almási Gábor: Variációk az értelmiségi útkeresés témájára a 16. században: Forgách Ferenc és társai. *Századok* 140. évf. 2006/6. 1405–1440; Fazekas István: *A magyar udvari kancellária és hivatalnokai 1527–1690 között*. ELKH BTK TTI, Bp. 2021. (Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes) 361–363.

levő Forgách alakját szeretnénk felvillantani, aki 1572 elejéig még négy évet sem töltött Erdélyben.²⁸ A Habsburg-udvarhoz szokott, egyetemet járt, világlátott Forgách Ferencet Erdélybe jövelele idején János Zsigmond adományokkal látta el, és a fejedelmi tanácsban is helyet kapott,²⁹ történeti munkájában ennek ellenére igen lekicsinylően emlékezik meg mind a választott királyról, mind legközelebbi híveiről.³⁰ Ebben szerepet játszhatott az, hogy a katolikus, egykor a váradi püspöki széket magáénak tudó főúr képtelen volt megbarátkozni II. János ariánus környezetével és az erdélyi viszonyokkal.³¹ Talán emiatt is vállalkozott 1569-ben erdélyi tartózkodását megszakító olaszországi útjára, amelyről csupán 1570 elején tért haza, és röviddel ezután magyarországi (komjáti) birtokán is huzamosabb ideig tartózkodott még ugyanebben az évben.³²

A speyeri békekötés ellenzői közé tartozott, olyannyira, hogy Bekes Gáspár 1571 elején, amikor a békeponthoz végleges megerősítése miatt Bécsbe távozott, egyenesen megtiltotta az udvarba hívott fivérének, hogy Forgáchot, a Báthory fivéreket, Bánffy Pált és Gyulai Mihályt a fejedelem színe elé engedje.³³ (Látni fogjuk a későbbiekben, hogy az ellenpárt e tagjai 1572-ben mindannyian Báthory kíséretének kiemelkedő tagjai lesznek). A választott király halála röviddel ezután háttérbe szorítottságát is megszüntette, Báthory István fejedelemmé választása után ugyanis kancellárjává tette, és ezt a kiemelt pozíciót tükrözi a két számadási lajstrom élén elfoglalt helye is. Elszórt jelek arra mutatnak, hogy adott a maga kényelmére, és szinte saját udvartartással utazott. Kíséretének számát nem tudjuk, de brassói tartózkodása során említik két vagy három íródeákját, akik az állandó jellegű kancelláriai munka során voltak segítségére (Wesselényi Miklós ítélőmesternek ugyanakkor csupán egyetlen írnokát tartották érdemesnek feltüntetni a szász források³⁴), emellett felsorolják két komornyikját és szakácsait (ezek száma nem ismert).³⁵ Utóbbiak jelenléte arra utal, hogy a kancellár külön étkezett. A Forgách mellett szolgálatot teljesítő személyek költsége összesen 16 forint 75 dénárba rúgott,³⁶ így ideszámítva a neki szánt ajándékokat, Forgách és adatolható kísérete immár 111, 92 forintjába került a brassói és szebeni százságnak.

Mindkét számadásból és a szórványos forrásokból is kitetszik, hogy a kíséret igen előkelő tagja volt *Bánffy Pál* tanácsúr. Jóllehet viszonylag korán, már 1564-ben

28 | 1568 novemberében érkezett Erdélybe. Almási Gábor: *i. m.* 1428.

29 | Sörös Pongrácz és Bártfai Szabó László már 1569-ben tanácsosnak írja, Trócsányi csupán 1570-től. Sörös Pongrácz: *i. m.* 539; Bártfai Szabó László: *i. m.* 137; Trócsányi Zsolt: *i. m.* 27.

30 | *Forgách magyar históriája* 459–461.

31 | A három unitárius főurat (Csáki Mihály, Bekes Gáspár, Giorgio Blandrata) a következőképpen jellemzi: „[Rex] in tres homines, pares omni scelere, ut si terrarum orbis lustrandus fuisset, non alii pares iisdem artibus congregandi fuerint, inciderat. Tres sceleratissimi omnium mortalium imperium in illo exercebant”. Uo. 460.

32 | Sörös Pongrácz: *i. m.* 539; Bártfai Szabó László: *i. m.* 137–138.

33 | *Forgách magyar históriája* 448–449.

34 | Ha a pontosabban meg nem határozott Pál deák csakugyan a Wesselényi és nem a kancellár szolgálatában állt a többi íródeákhoz hasonlóan Brassóban. Városgazdai számadások 315–V/10. p. 404.

35 | Uo.

36 | Uo.

II. János tanácsosa volt,³⁷ nem ismert előttünk sem Izabella királyné alatt kifejtett tevékenysége, sem azelőtti pályája. Viszonylag kevés adatból kell tehát összeraknunk portréját. Ismeretes, hogy Szászrégen mezőváros egy része a Bánffy család tulajdonát képezte a 16. század második felében,³⁸ így nem meglepő, hogy Bánffy Pál 1545-ben Szászrégen egyik birtokosaként bukkan fel forrásainkban. Ekkor a mezővárosban működő szűcscéhnek adott kiváltságlevél kiállítását a család bonchidai ágához tartozó két másik Bánffy mellett felsorolják magyarói id. Bánffy László fiait: Bernátot, Lászlót, Gábort, Pált és Ferencet.³⁹ Szinte egy évtizeddel később, 1554-ben Bánffy Pál Melith Annával egyezkedett bizonyos birtokokról,⁴⁰ amelyek között régeni, bánffyhunyadi, beresztelki jóságok mellett Bánffy Pálnak jutó magyarói földek is szerepeltek, emiatt lehetünk szinte bizonyosak afelől, hogy az 1572-ben is felbukkanó főúrral van dolgunk, akit forrásaink többször is ezzel az előnévvel illetnek.⁴¹ Nem lehetünk ugyanakkor biztosak abban, hogy az általunk is tárgyalt személy szerepel ama 1564. évi oklevélben, amelyben a Bánffy rokonság férfitagjai: Miklós, István, Pál és János a későbbiekben bemutatandó Bánffy Györgyöt bízzák meg, hogy jusson egyezsége a Temesvárnál hősi halált halt Losonczy István özvegyével az Erdélyben és Szilágyságban fekvő jóságokról szóló oklevelek átadása tárgyában.⁴²

Ugyanebből az évből, egészen pontosan 1564. február 21-ről származik az első adatunk hivatali pályájára, ekkor Bánffy Pál Torda vármegye ispánjaként és „kirali ewfelsege tanaczia”-ként szerepel egy előtte kötött jogügyletben, amely Suky Benedek és Bánffy Miklós felesége, Lepsényi Anna között jött létre.⁴³ Két évvel később, 1566-ban II. János „székely földi kapitánya”,⁴⁴ amely valószínűleg hat székely szék főkapitányságát jelenti,⁴⁵ és ezzel egyidejűleg Székelytámadt várának prefektusa volt. Nem ismeretes, hogy a következő évben a tanácsuraságon kívül milyen tisztséget viselt, csupán annyit tudunk róla, hogy János Zsigmond 1567. évi végrendeletében hat másik tanácsúrhoz (Apafi Gergely, Bornemisza Farkas, Cserényi István, Gyulai Mihály, Mikola Ferenc, Pókay Jakab) hasonló módon⁴⁶ egy 100 forintot érő aranylán-

37 | RNLt Kolozs Megyei Levéltára (a továbbiakban KMLt), Suky cs. lt., I. sorozat (Középkori oklevelek), nr. 463. Horn Ildikó szerint már 1563-ban a tanács tagja. Horn: *A hatalom pillérei* 326.

38 | Szász Anikó: Szászrégen mezőváros 1540–1600 között (a továbbiakban Szász: *Szászrégen*). In: *Arte et ingenio. Tanulmányok Kovács András hetvenötödik születésnapjára*. Szerk. Gálfi Emőke, Kovács Zsolt, P. Kovács Klára. EME–BTK TTI, Kvár–Bp. 2021. (A továbbiakban *Arte et ingenio*) 693–706.

39 | Uo. 701.

40 | RNLt KMLt, Jósika cs. hitbizományi lt., I. sorozat (Középkori oklevelek), nr. 63. Idézi Szász: *Szászrégen* 703.

41 | Pl. 1574. január 15., Mogioro-i Losonczi Bánffy Pál. RNLt SzMLt, Besztercei ev. káptalan lt., nr. 145.

42 | RNLt KMLt, Bánffy cs. lt., I. sorozat (Középkori oklevelek), nr. 46.

43 | RNLt KMLt, Suky cs. lt., I. sorozat (Középkori oklevelek), nr. 463.

44 | 1566. július 11. és augusztus 15. *Székely oklevéltár*. I–VIII. Szerk. Szabó Károly–Szádeczky Lajos–Barabás Samu. A Magyar Történelmi Társulat Kolozsvári Bizottsága, Kvár–Bp. 1872–1934. (A továbbiakban SzOkl) II. 357. sz. (208–210).

45 | 1567-ben Telegdi Mihályt ugyanebben a funkcióban a hat székely szék főkapitányának nevezik. Uo. 357. sz. (210).

46 | A végrendelet ugyan nem mondja tanácsuraknak őket, de hivatalviselésük ebben a korszakban mindannyiuk esetében kimutatható. Trócsányi Zsolt: *i. m.* 26, 31; RNLt KMLt, Béli cs. lt., nr. 101; RNLt KMLt, Jósika cs. hitbizományi lt., I. sorozat (Középkori oklevelek), nr. 109. Gyulai Mihály és Apafi Gergely hivatalviseléséről a későbbiekben szólunk.

cot és 100 aranyat hagyott neki.⁴⁷ Két évvel később szintén tanácsúrként kapja II. Jánostól a marosszéki Udvarfalvát adományba.⁴⁸

Amint a fentiekben már láttuk, a speyeri egyezmény ellenzői közé tartozott, és mindjárt a választott király halála után Báthory Istvánhoz csatlakozott. Korábban betöltött (és talán akkori⁴⁹) székely főkapitányi tisztségével magyarázható, hogy 1571. július 25-én a csík-, gyergyó- és kászsónszéki székely közösség Báthory István megbízottjaként előtte kötelezte magát arra, hogy a vashámorhoz évente három hetet, a fejedelmi jószág termésének betakarítására pedig egy hetet fog szolgálni.⁵⁰ Két napra rá Udvarhelyszék közössége ugyancsak ebben a minőségében fogadta meg neki, hogy évente három hétig fog szolgálni az udvarhelyi vár építésénél, vet 400 köből őszi s ugyanannyi tavaszi vetést, az irtványokat lekaszálja és betakarítja, szerez a várhoz 200 szekér szénát, és hord 1000 szekér fát.⁵¹ Az 1571 őszen kezdődő székely felkelés fényében nyilvánvaló, hogy a fenti feladatok teljesítését a fejedelem csakis igen megbízható hívére bízhatta, és nem is csalódott benne, Bánffy Pál végig kitartott Báthory mellett.

Csupán érdekes adalékként említjük családi állapotáról, hogy (talán) első felesége, Báthory Borbála⁵² Szalaházi Tamás egykori veszprémi püspök oldalági rokona volt,⁵³ akinek 1574 előtt bekövetkezett halála után a főúr Káthay György árváját vette feleségül (utóbbi nevét nem ismerjük). 1574. február 7-én tartandó esküvőjükre január 15-én hívta meg a besztercei bírót és tanácsot.⁵⁴ Gyermekeinek születési idejét nem ismerjük, de 1572-ben kiskorúak lehettek. Számukra ebben az évben Kendi Sándor török követőtől rendelt „gyermeknek való tarka papucsokat”, melyekre egy tallért szánt.⁵⁵ Halála váratlanul és gyanús körülmények között a Torda vármegyei Gyéresen következett be 1575. november 2-án. Erről Berzeviczy Márton számolt be Simon Miles szebeni polgármesternek két nappal később.⁵⁶ Halála évében főudvarmesterként is említik, melyet 1573-tól kezdve töltött be.⁵⁷

47 | Heckenast Gusztáv: *i. m.* 323.

48 | SzOkl II. 374. sz. (245).

49 | A két oklevélben csak mint a fejedelem „few embeör”-e szerepel.

50 | SzOkl III. 650. sz. (339–340).

51 | Uo. 651. sz. (340–341).

52 | 1555-ben már a felesége volt. *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*. II. 1485–1556. Kivonatokban közlésezi és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. Akadémiai, Bp. 1990. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. II: Forráskiadványok 17. – A továbbiakban KmJkv II.) 5367. sz.

53 | SzOkl II. 367. sz. (228).

54 | *Urkunden-Regesten aus dem archiv der stadt Bistritz in Siebenbürgen*. III. (1571–1585). Hrsg. Ernst Wagner. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien 1995. (A továbbiakban *Urkunden-Regesten* III.) 3940. sz.; RNLt SzMLt, Besztercei ev. káptalan lt., nr. 145.

55 | Szalay: *Erdély és a Porta* I. 49.

56 | „De morte domini Pauli Banffy puto iam vobis constare, is in Gyres secunda die Nouembris mane inter septimam et octavam horam vitam cum morte commutavit, sensit mirificos ventris dolores ob constipationem alvi, quae cum medicamentis soluta fuisset, praeter medici et omnium nostrorum spem subita morte oppressus est. Nos de vero eius morbo adhuc latet, nam colica passio levis, aut dolor ventris subitam mortem non solet creare. Suspicio est sibi venenum propinatum, nihil tamen affirmare ausim.” SzOkl V. 961. sz. (100).

57 | RNLt KMLt, Bánffy cs. lt., I. sorozat, II. regisztrum, fasc. MM. nr. 16; EOE II. 565; Trócsányi Zsolt: *i. m.* 24; Dáné Veronka: „Mennyi jobbdágya és mennyi portiója”. *Torda vármegyei birtokos társadalma a 17. század első felében*. EME, Kvár 2016. (Erdélyi Tudományos Füzetek 286.) 41.

A fejedelmi kíséret soron következő tagja rangban vetekedett a két előbb bemutatott főúrral, s ezt az éles szemű szász vezetők is érzékelték, ezért nem véletlen, hogy a Szebenben neki átadott, 41,70 forintot érő ezüst gyertyatartó értéke meghaladta a kancellárnak ugyanott adott ajándék értékét (40,08 forint).⁵⁸ Bánffy György az előbb bemutatott Bánffy Pál rokona volt, de nem a testvére. Az udvarban betöltött funkciói és egész pályája azt mutatja, hogy harcokban edzett, jól képzett katona volt. Nem ismeretes, hol kezdhette katonai ténykedését, de 1561–1564 között Kerecsényi László főkapitány alatt Gyula váránál szolgált kapitányként 16 lóval.⁵⁹

1564-ben, amint a fentiek során is láttuk, rokonai őt bízták meg, hogy a család Losonczi-ágának okleveleit visszaszerezze. 1566-ban azon negyven főúr egyike volt, akik II. Jánost elkísérték Szulejmán zimonyi táborába, és a szultáni sátorban is a meghívott főurak között volt,⁶⁰ de a választott király végrendeletében nem emlékezett meg róla. 1570. december 14-én János Zsigmond hűségében és ügyintézéshez szükséges jártasságában bízva, az előző főispán halála miatt Kraszna vármegye megüresedett ispáni tisztségére nevezte ki.⁶¹

Báthory Istvánnak igen megbízható híve volt,⁶² akit a fejedelem röviddel uralomra kerülése után az udvari lovasság főkapitányának nevezett ki,⁶³ és még ugyanabban az évben a fejedelmi tanácsban is helyet kapott.⁶⁴ 1573 októberében nagy szolgálatot tett a fejedelemnek, ugyanis Báthory István a lovasság élén Bánffy Györgyöt, a gyalogság élén pedig Sasa Jánost és Vadas Mihályt indította a Fogaras várába visszavonuló Bekes Gáspár ellen, akik a várat elfoglalták számára. Később emiatt Bekes Gáspár meg is vádolta Bánffyt azzal, hogy drágaköveit, gemmáit és 5000 aranyát vitte el tőle, és magánál tartja.⁶⁵

Báthory István lengyel királlyá választása után ő volt a fejedelem megbízottja, aki a lengyel követséget Huszt várától Erdélybe vezette.⁶⁶ Urát Lengyelországba is elkísérte, ahol Báthory mindjárt uralkodása legelején nagy hasznát vette a hadviselésben jártas Bánffy György képességeinek, 1576 májusában ugyanis a neki meghódolni vonakodó Laski Albert vára ellen küldte őt 1500 hajdúval, és Gorka Szaniszlót 1000 lovassal, amelyet ők sikeresen bevettek.⁶⁷ Talán e fegyvertényt honorálta az uralko-

58 | Polgármesteri számadások, nr. 92. fol. 22v.

59 | *Gyula város oklevéltára (1313–1800)*. Szerk. Veress Endre. Gyula város kiadása, Bp. 1938. (A továbbiakban Veress: *Gyula város*) 456. sz. (341), 491. sz. (358), 533. sz. (379).

60 | Bethlen: *Historia* 104, 113.

61 | *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei*. I. 1569–1602. VII. 1. János Zsigmond királyi könyve 1569–1570; VII. 2. Báthory Kristóf királyi könyve 1580–1581; VII. 3. Báthory Zsigmond királyi könyvei 1582–1602. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó. EME, Kvár 2003–2005. (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 1–3. – A továbbiakban ErdKirKv) VII. 1. 373. sz.

62 | Az 1572. november 17-én számára kiadott adománylevél a következőképpen jellemzi szolgálatait és erényeit: „... nos inducti meritis, virtute, incomparabilique amore et studio, fidelitate etiam et fidelibus gratuitisque obsequiis egregii Georgii Bamfyllosonchy de Nagifalw...”. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), Bánffy cs. lt. (P 14), I. sorozat, 1. tétel (évrendezett iratok), 1572. nr. 6.

63 | 1571. augusztus 3-án mint az udvari familiárisok főkapitánya kapott adományt Báthory Istvántól. MNL OL, Bethlen cs. lt., Rokon és idegen cs. (P 1960), 4. tétel, nr. 2.

64 | SzOkl III. 655. sz. (348).

65 | Szalay: *Erdély és a Porta* I. 80–81, 168–169.

66 | 1576. január 31. Veress: *Báthory levelezése* II. 452. sz. (14).

67 | Uo. 482. sz. (46).

dó, amikor egy hónappal később, 1576. június 15-én hűséges hívét kinevezte rakovicei főgondnoknak (*magnus procurator*), és neki adományozta a hozzá tartozó királyi javakat. Ebben az időpontban az erdélyi udvari familiárisok prefektusaként az erdélyi hadak parancsnoka volt.⁶⁸ A király 1577 elején az adományt átruházta Bánffy György idősebb fiára, Jánosra is, előbbi pedig ekkor is korábbi tisztségeit töltötte be az udvarban.⁶⁹ A főúr halála előtt, amely 1581. február 27. előtt következett be, Kolozs vármegye főispánságát is betöltötte, ugyanis ekkor Báthory Kristóf fejedelem a halálával megüresedett ispáni tisztségre Bánffy Kristófot nevezte ki.⁷⁰

A kíséret tagjaként vett részt a szászöldi utazáson *Apafi Gergely*, akit a százszok ennek megfelelően tüntettek ki Brassóban egy 13 forint 25 dénárért, majd Szebenben egy ennél jóval értékesebb, 38 forint 46 dénár értékű serleggel.⁷¹ Az újabb szakirodalom két ugyanilyen nevű személyt különít el,⁷² és a hosszú hivatali pálya, a betöltött funkciók sokasága valóban utalhatna arra, hogy két nemesúr viselte azokat külön-külön. Azonban az általunk megvizsgált források azt bizonyítják, hogy ebben az esetben egyetlen, igen hosszú életű főúrral van dolgunk. Az 1552–1564 között emelt ebesfalvi kastély építtetője, Fráter György halála (1551. december 17.) előtt annak udvarmestere,⁷³ akit Giovan Andrea Gromo 1566 folyamán mintegy 80 év körülinek írt le,⁷⁴ és aki ugyanebben az évben jelen volt a zimonyi táborban, mint a királyi udvar marsallja (főudvarmester),⁷⁵ azonos az 1584-ben elhalálozott főúrral. Apafi Gergely 1567 őszén tehát bizonyosan nem halt meg,⁷⁶ mert János Zsigmond ekkor kelt végrendeletében szerepel,⁷⁷ és ezután is gyakran előfordul a forrásokban.

Első adatunk róla 1534-ből származik, amikor az erdélyi káptalan előtt Csányi Bálint néhai apanagyfalvi Apafi Miklós özvegye, Katalin, és fia, Gergely nevében eltiltotta az utóbbi fivérét, Apafi Farkast bizonyos Doboka, Szolnok, Küküllő és Fehér vármegyei birtokok elidegenítésétől.⁷⁸ Nincs tudomásunk arról, hogy 1540-ben Majláth István kamarása lett volna,⁷⁹ de annyi bizonyos, hogy 1540-ben Majláth István és Balassa Imre vajdák megbízásából járt el a szebeni tanácsnál,⁸⁰ és Gromo arról tájékoztat, hogy már a választott király apjának is szolgált.⁸¹ Egy, az ebesfalvi kastélyban

68 | *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599*. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Bogdándi Zsolt, Gálfi Emőke. EME, Kvár 2006. (Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1. – A továbbiakban ErdKápjkv VIII. 1.) 235. sz.

69 | Uo. 238. sz.

70 | ErdKirKv VII. 2. 57. sz.

71 | Városgazdai számadások 315–V/10. p. 403; Polgármesteri számadások, nr. 92. fol. 22v.

72 | Horn: *A hatalom pillérei* 322.

73 | Szádeczky Lajos: Erzsébetvárosi történeti emlékek. *Erdélyi Múzeum* XVI. évf. 1899/6. 399–402. (A továbbiakban Szádeczky: *Erzsébetvárosi emlékek*) 400.

74 | Giovan Andrea Gromo: i. m. 363.

75 | „... curiae regalis marschallo...”, Bethlen: *Historia* 113. Ugyanebből az évből: 1566. aug. 15., „... ő Felsége Hoffmestere...”, SzOkl II. 358. sz. (210–211).

76 | Horn: *A hatalom pillérei* 322.

77 | Heckenast Gusztáv: i. m. 323. A választott király végrendeletében, miként már fentebb említettük, egy 100 forintot érő aranyláncot és 100 aranyat hagyott rá.

78 | MNL OL, Bethlen cs. lt., Birtokjogi iratok (P 55), 5. tétel, 2. altétel (Almakerék); KmJkv II. 4507. sz.

79 | Bethlen Farkas: *Erdély története*. II. Ford. Bodor András, jegyz. Kruppa Tamás. Enciklopédia Kiadó–EME, Kvár–Bp. 2002. 283. (871. jegyzet).

80 | RNLt SzMLt, Szeben szék és város lt., Középkori oklevelek gyűjt., U. V. nr. 366.

81 | Giovan Andrea Gromo: i. m. 363.

található faragott kő felirata szerint a Fráter György idejében betöltött udvarmester-sége után, 1552-ben Doboka vármegye főispánja, egy másik felirat értelmében pedig 1564-ben II. János tanácsura volt.⁸² Utóbbi tisztséget már egy évvel előtte is viselte, ebben a minőségében hívta meg II. János őt Szebenbe, amikor a néhai Cserepovics/Cserepovith Miklós leányát, Zsófiát készült férjhez adni Petru havaselvi vajdához.⁸³

1564-ben II. János hűséges szolgálatai jutalmául megengedte neki, hogy a Moldvából Erdélybe átjött szabad cigányok közül, akik még nem vetették alá magukat másoknak, a maga szükségére szerezzen 25 sátoralja cigányt, és azokat minden adó alól mentesítette.⁸⁴ Jóllehet ez az információ látszólag lényegtelen a főúr karrierje szempontjából, mégis nagyon fontos, mert bizonyítja, hogy ugyanazzal a személy-llyel van dolgunk, aki később, 1572 elején elkísérte Báthory Istvánt szászöldi útjára. Ugyanis 1572. március 19-én Báthory István tekintetbe vette II. János említett adományát Apaffy Gergely számára, aki abban az időben a királyi jövedelmek kezelője volt (*administrator proventuum regionum*)⁸⁵, és megerősítette azt, továbbá elrendelte a cigányvajdáknak: Lázár Lázárnak és Borbély Györgynek rendelkezése betartását.⁸⁶ Bár az oklevél udvarmester helyett a királyi jövedelmek kezelőjéről beszél, mégis ugyanarról a főúrról van szó, hiszen Gromo Apafi Gergely udvarmesteri teendőinek jellemzésekor elmondja, hogy az uralkodó minden bevétele az ő kezéhez folyt be, és ő rendelkezett a kiadásokról is királyi engedély alapján.⁸⁷

A fentiek során bemutatott adatsorból kiviláglik, hogy a főúr János Zsigmond halála után Báthory István pártjára állt egész családjával egyetemben,⁸⁸ így 1575. július 11-én a fejedelem őt bízta meg a Bekes-párt leverése után a pártosok jószágai-nak lefoglalásával a kincstár részére.⁸⁹ Udvarmesteri tiszttét vélhetőleg II. János halá-láig töltötte be, ugyanis Báthory István uralkodásának elejétől Margay Menyhártot, illetőleg Bánffy Pált találjuk ebben a tisztségben.⁹⁰ Élete utolsó éveiben Küküllő vár-megye ispánja volt,⁹¹ de talán nem megszakítások nélkül. A tisztséget 1583 elején is viselte,⁹² azonban időközben, talán időskora miatt, lemondhatott róla idősebbik fia, Lénárd javára, akinek ez évi szeptember 20. előtt bekövetkezett halála után ruházta ismét az ispáni tiszttet apjára a fejedelem.⁹³ Vélhetőleg 1584. május elején bekövetke-

82 | Szádeczky: *Erzsébetvárosi emlékek* 400.

83 | Az 1563. augusztus 16-i levél címzése: „Magnifico Gregorio Apaffy magistro curiae nostrae”. *Török-magyarkori állam-okmánytár*. I. Szerk. Szilády Áron, Szilágyi Sándor. Pest 1868. (Török-magyar-kori Történelmi Emlékek. Okmánytár III.) 14–15.

84 | MNL OL, Erdélyi Kincstári Levéltár (a továbbiakban EKLt), Erdélyi Fiscalis Lt. (F 234), I. szekrény, fasc. 4. nr. 87.

85 | 1568. január 10-én kelt levelében II. János mint „alias administratorem proventuum nostrorum Transsylvanensium” említi Apafi Gergelyt. RNLt KMLt, Oklevelek törzsgyűjt., I. sorozat, nr. 51.

86 | MNL OL, EKLt, Erdélyi Fiscalis Lt. (F 234), I. szekrény, fasc. 5. nr. 99.

87 | Giovan Andrea Gromo: i. m. 363.

88 | MNL OL, EKLt, Erdélyi Fiscalis Lt. (F 234), I. szekrény, fasc. 5. nr. 101.

89 | Veress: *Báthory levelezése* I. 374. sz. (330–331).

90 | Trócsányi Zsolt: i. m. 22; EOE II. 565.

91 | 1576, 1578, 1580 és 1583-ból vannak adataink rá. MNL OL, EKLt, Erdélyi Fiscalis Lt. (F 234), I. szekrény, fasc. 5. nr. 102, 104, 109; MNL OL, Bethlen cs. lt., Birtokjogi iratok (P 55), 2. tétel (évrendezett iratok), 1580. március 16.

92 | 1583. február 3. MNL OL, EKLt, Erdélyi Fiscalis Lt. (F 234), I. szekrény, fasc. 5. nr. 109.

93 | ErdKirKv VII. 3. 344. sz.

zett haláláig viselte azt,⁹⁴ a következő évben már másik fia volt Küküllő vármegye ispánja.⁹⁵ Családjára és az udvari kapcsolatrendszerre vonatkozó érdekes adalék, hogy fiait ugyanazon a napon házassította ki, idősebb fiát, Lénárdot Bánffy György leányával, a fiatalabbikat pedig Orbai Margittal.⁹⁶

Nem kísérté el a fejedelmet Brassóba, csupán Szebenben volt jelen a főurak között *Nisovszki Szaniszló* vagy *Stanislaw Nieżowski*, ahol egy 37 forint 61 dénár értékű serleggel ajándékozta meg őt a szebeni városi tanács.⁹⁷ Izabella királyné és II. János befolyásos udvari emberéről és egyben diplomatájáról már elegendő szakirodalom áll rendelkezésre,⁹⁸ itt csupán azokra az újabb adatokra hívjuk fel a figyelmet, amelyek a róla kialakult képet árnyalják, és egyben helyesbítik. Gromo kijelentését, miszerint Nisovszki „őfelsége pohárnoka és titkos tanácsos; a kancellár távollétében a pecsétet felügyeli”,⁹⁹ megerősíti Bethlen Farkas jellemzése is, aki szerint 1566-ban a választott király kíséretében előkelő hely illette: „Stanislao Nizovio antehac Isabellae Reginae tunc vero secretiorum Regis consiliorum direttore”.¹⁰⁰ Pohárnokságáról csupán annyit jegyzünk meg, hogy a funkciót¹⁰¹ vagy felváltva, vagy párhuzamosan¹⁰² viselte a *praecisori* tisztséggel,¹⁰³ amely előmetélőt jelent.¹⁰⁴

Családjáról viszonylag régóta tudunk,¹⁰⁵ itt csupán első (?) feleségéről, Gyulai Borbáláról ejtenénk szót, aki 1564-ben már két férje, Macskási György és Osecky Márk után volt özvegy.¹⁰⁶ Talán nem elrugaszkodott feltételezni, hogy Borbála a portai követjárásairól híres diplomata, Gyulai Mihály¹⁰⁷ rokona volt.

94 | Báthory István király levélváltása az erdélyi kormánnyal (1581–1585). Szerk. Veress Endre. MTA, Bp. 1948. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria XLII. – A továbbiakban Veress: *Báthory István levélváltása*) 65. sz. (159).

95 | MNL OL, Bethlen cs. lt., Birtokjogi iratok (P 55), 5. tétel, 2. altétel (Almakerék), nr. 406.

96 | 1579. október 21. *Urkunden-Regesten* III. 4672. sz.

97 | Polgármesteri számadások, nr. 92. fol. 22v.

98 | Horn Ildikó: *Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története*. Balassi–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, Bp. 2009. (A továbbiakban Horn: *Hit és hatalom*) 192–196.

99 | Giovan Andrea Gromo: i. m. 365. Idézi Horn: *Hit és hatalom* 192.

100 | Bethlen: *Historia* 113.

101 | 1560, 1563 és 1568-ban volt adatolhatóan pohárnok (*pocillator*). ErdKápjkv VIII. 1. 199. sz.; ErdKirKv VII. 1. 36, 59–60. sz.

102 | Nem találtunk adatot arra nézve, hogy a két funkciót ugyanazon években viselte volna, ez azonban nem zárja ki a halmozásukat.

103 | 1565. szeptember 25., ErdKápjkv VIII. 1. 202–203, 205. sz.; 1569. január 20., MNL OL Bánffy cs. lt. (P 14), I. sorozat, 1. tétel (évrendezett iratok), 1569. nr. 2. Az oklevél eredetije: <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/imgview/reformacio-kora-mnl-ol-1526-1570/18843/2> (utolsó megtekintés: 2024. 01. 15.). Az adata Fejér Tamás hívta fel a figyelmem, amelyet neki ezúton is köszönök.

104 | A funkcióra és az előmetélő feladataira lásd Kiss Erika: *Bethlen Gábor lakodalmi asztalándl.* In: *Arte et ingenio* 339–355. 350.

105 | Jakó Klára: A Szalánczyak. In: *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Kiss András, Kovács Kiss Gyöngy, Pozsony Ferenc. EME, Kvár 1999. 199–210. 206; uő: *Queen Isabella's "Most Trusted Man" János Szalánczy*. In: *Isabella Jagiellon, Queen of Hungary (1539–1559)*. Ed. Ágnes Máté, Teréz Oborni. Research Centre for the Humanities, Bp. 2020. (Mohács 1526–2026. Reconstruction and Remembrance) 305–326. 320; Kovács András: *Date privind viața Zamfirei, fiica lui Moise-vodă*. *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca*. XXVII. évf. 1985–1986. 349–374.

106 | RNLt KMLt, Barcsay cs. lt., nr. B. 9.

107 | Róla lásd a következő oldalakat.

A szakirodalomban terjed az a felfogás, hogy Nisovszkinak nem voltak kiterjedt erdélyi birtokai,¹⁰⁸ amely valószínűleg Báthory István 1567-ből származó jellemzésére vezethető vissza. Eszerint: „Qui autem ad regendum hoc modo Transsilvaniam essent idonei, se [ti. Báthory István] in Transsilvania nullos cognoscere. [...] Stanislaus Niezowsky esse Polonum, nihilque possidere in Regno nisi, quod beneficio principis obtinuit”.¹⁰⁹ Ez azonban nem azt jelenti, hogy éppen királyi kegyből kifolyólag ne rendelkezett volna jelentős birtokokkal. Az ismerteken kívül¹¹⁰ meg kell említenünk elsősorban Zaránd vármegyei birtokait, amelyeket 1565-ben kapott II. Jánostól.¹¹¹ Az értékes bányavárosról, Körösbányáról van szó, és annak tartozékairól, utóbbiak száma nem kevesebb mint 96 egészbirtokot jelentett, amelyek Zaránd vármegye töröktől védettebb, keleti területén feküdtek. Ezek ugyanakkor Nisovszki eddig ismeretlen hivatala, a Zaránd vármegyei ispánság viselése szempontjából is fontosak, mondhatni stratégiai jelentőségűek voltak. Hivatalviselésére ugyan csupán 1571-től kezdve vannak adataink,¹¹² de tekintettel a Zaránd vármegyére vonatkozó források csekély voltára, és e nagy kiterjedésű uradalom fontosságára, talán nem kockázatos kijelenteni, hogy a főispánságot már II. János idejében is viselte, nem Báthory Istvántól kapta rá a megbízatást. A körösbányai uradalom mellett 1569-ben megkapta a Fehér vármegyei Bece és Karácsonyfalva birtokokat, amelyek azelőtt a hűtlen Balassa Menyhárt tulajdonában voltak.¹¹³ Immár II. János halála után Báthory Istvántól kapta meg a Küüllő vármegyei zsitvei részbirtokot, amelyet Báthory Kristóf az ő halála után Gálfi Jánosnak adományozott.¹¹⁴

Ezzel el is érkeztünk Nisovszki pályájának utolsó, Báthory István uralkodásához köthető szakaszához. Jóllehet úgy tűnik, a lengyel főúr II. János halálával elvesztette fő támaszát, és háttérbe szorult, ezt a rendelkezésünkre álló információk nem erősítik meg. Láttuk, hogy az új uralkodótól is kapott adományokat, és árulkodó, hogy 1572 elején is a fejedelmi kísérethez tartozott. Egy ebből az évből származó adat pedig azt bizonyítja, hogy valószínűleg 1573 első felében bekövetkezett haláláig¹¹⁵ viselte Zaránd vármegye ispáni tisztségét, és a fejedelmi tanácsnak továbbra is tagja maradt.¹¹⁶

Az utazás mindkét helyszínén megjelent *Gyulai Mihály* tanácsúr, János Zsigmond és Báthory István török ügyekben jártas diplomatája, aki Szebenben nélkülözhetetlen volt a fejedelem és Ahmet/Amhád császár között létrejövő találkozó megbeszélésén.¹¹⁷ Rangjához méltó módon a főúri lajstrom elején kapott helyet, s ajándékai értéke

108 | Horn: *Hit és hatalom* 195.

109 | Veress: *Báthory levelezése* I. 69. sz. (106–107).

110 | Horn: *Hit és hatalom* 195–196.

111 | ErdKÁPJKv VIII. 1. 202–205. sz.

112 | MNL OL, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára (a továbbiakban GyfKáptLt), Cista comitatum (F 4), Cista 4., fasc. 5. nr. 61.

113 | MNL OL, Bánffy cs. lt. (P 14), I. sorozat, 1. tétel (évrendezett iratok), nr. 2.

114 | RNLt SzMLt, Evangélikus parókiák okleveleinek gyűjt., I. sorozat, Zsidve, nr. 2.

115 | Horn: *Hit és hatalom* 196.

116 | 1572. október 25., MNL OL Bánffy cs. lt. (P 14), I. sorozat, 1. tétel (évrendezett iratok), nr. 7.

117 | EOE II. 419.

is ezt tükrözte: Brassóban 30, Szebenben 27 forintot érő serleget ajándékoztak neki.¹¹⁸ Ebben az időpontban már idős lehetett, 1570-ben végrendeletét is elkészíttette.¹¹⁹

Ismereteink szerint a fejedelmi kíséret talán egyetlen egyetemet járt tagja volt, 1539-ben fordul elő a bécsi egyetem diájkaként.¹²⁰ Hivatali pályájának első állomása vélhetőleg a fejedelmi táblai ülnökség volt, 1557-ben említik e tisztségét egyetlen alkalommal, és ügyvédként is feltűnik ugyanakkor.¹²¹ Ezután fordult a diplomácia felé, 1559-től már erdélyi portai követként fordul elő forrásainkban, és diplomáciai tevékenysége élete végéig kimutatható.¹²² Bethlen Farkas említi, hogy 1566-ban elkísérte II. Jánost a szultán zimonyi táborába, utalván arra is, hogy Gyulai a török császárnál tett követjárásai miatt volt híres.¹²³ 1567-ben János Zsigmond több tanácsosa mellett neki is hagyott egy 100 forint értékű aranyláncot és 100 aranyat.¹²⁴ A fejedelmi tanácsnak Trócsányi szerint 1560-tól volt tagja,¹²⁵ 1570-ben kelt végrendeletében is tanácsúrként jelenik meg,¹²⁶ ezzel egy időben Doboka vármegye ispánja is volt.¹²⁷

A török portán végzett diplomáciai tevékenységével magyarázható, hogy a speyeri egyezmény megkötésének nem volt híve, és emiatt Bekessel szemben helyezkedett el.¹²⁸ A választott király halála után így természetesen Báthory Istvánhoz csatlakozott, akinek ugyancsak megbízható diplomatája volt, és úgy tűnik, jól értette a portán folyó traktát minden csínját-bínját. Igen életszerű Amhád csausz 1573-ból származó, Báthory Istvánnak írt levele, amelyben megemlíti, hogy fontosnak tartja a pasáknak szánt ajándékok küldését, amelyet Tompa István és Gyulai Mihály a fejedelem nevében megígértek, de amelyeket addig még az erdélyiek nem küldtek el, „pedig – teszi hozzá – ily adományok nélkül itt a dolgok nem mennek elé”.¹²⁹ 1577. április 7. előtt halálozott el, Báthory István ebben az időpontban arra kérte Báthory Kristófot, hogy intézkedjen a főúr árváiról, és vegye oltalmába őket, „miert hogy zegin Giwlay Mihaly io emberwnk wolt, es giermekit is reank hatta”.¹³⁰

Tekintélye, rangja és hírneve alapján a fejedelmi kíséretben volt a helye a kortársai által magyar Achillesnek nevezett *Gyulaffy Lászlónak*. Ajándéktárgyai egy nagy, 20 forintot érő szőnyeg Brassóban és egy 31 forint 41 dénárt érő serleg volt Szebenben.¹³¹

118 | Városgazdai számadások 315–V/10. p. 403; Polgármesteri számadások, nr. 92. fol. 22v.

119 | ErdKirKv VII. 1. 238. sz. Ez azonban nem jelenti, hogy ekkor meghalt volna.

120 | Szabó Miklós–Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged 1992. (Fontes Rerum Scholasticarum IV.) 1880. sz.; Bogdándi Zsolt: A fejedelmi tábla 16. századi, egyetemet járt ülnökeiről (a továbbiakban Bogdándi: *Egyetemet járt ülnökök*). In: *Peregrináció és erudíció. Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére*. Szerk. Bogdándi Zsolt, Lupescu Makó Mária. EME, Kvár 2020. (A továbbiakban *Peregrináció*) 59–69. 65.

121 | Bogdándi: *Egyetemet járt ülnökök* 65.

122 | Biró Vencel: *Erdély követei a Portán*. Minerva, Kvár 1921. 113–114.

123 | „... legationibus ad Turcarum Imperatorem claro...”, Bethlen: *Historia* 113.

124 | Heckenast Gusztáv: i. m. 322.

125 | Trócsányi Zsolt: i. m. 27.

126 | ErdKirKv VII. 1. 238. sz.

127 | RNLt KMLt, Kemény József gyűjt., II. sorozat, nr. 166.

128 | *Forgách magyar históriája* 448–449.

129 | Veress: *Báthory levelezése* I. 270. sz. (265).

130 | Uo. II. 510. sz. (72).

131 | Brassóban Gywlaynak írják. Városgazdai számadások 315–V/10. p. 403; Polgármesteri számadások, nr. 92. fol. 22v.

A nagy hírű vitéz katonai pályája alaposan feldolgozottnak tekinthető,¹³² sógora, Forgách Ferenc kapcsán is foglalkozott vele a szakirodalom.¹³³ Ezért e helyütt – Forgách Ferenchez hasonlóan – inkább csak erdélyi tartózkodásának eddig ismeretlen részleteire fogunk kitérni. Ismeretes, hogy a majdani kancellárral közel egy időben és tőle nem függetlenül állt János Zsigmond pártjára 1568 végén. 1568. szeptember 18-án kérte, hogy engedjék külföldi szolgálatra, és Erdélybe jövetelét 1568. november 3. – 1569. január 4. közé teszik.¹³⁴ Nem tartjuk kizártnak, hogy érkezését összehangolta sógora bejövetelével, bár különböző irányból érkeztek az országba.¹³⁵ Egy bizonyos, 1568. október 31-ről fennmaradt János Zsigmondnak egy levele, amelyben Gyulaffyt Erdélybe hívta, és amelyből az derül ki, hogy már korábban is esett szó idejövételéről: „Ertyewk, hogy az ide hozzánk valo jewestewl meg tartoztal. De my aszt itellyewk, hogy az dolognak elkezdeseertt az kegyelmed ytt nalunk lethe szewcsegesb legyen, honnem mynt tewlewnk tavol lethe. Kegyelmed azert jewy el ide hozzánk, hazadat ott jo modon rendelwen. Az my kegyelmessegewnben kedig meg nem fogyatkozol”.¹³⁶

Forgách Ferenchez hasonlóan a választott király helyet biztosított neki az uralkodói tanácsban, és adományokkal látta el, amelyből a legfontosabb a Közép-Szolnok vármegyében fekvő (szilágy)csehi uradalom volt. Ez a csehi várkastély és mezőváros kivételével 24 egész- és kilenc részbirtokot jelentett,¹³⁷ amelyen 1574-ben Báthory István adószedői 124 porta után szedték be az adót, a fejedelem uralkodásától számítva 1574. február 17-ig összesen 619 forint 50 dénárt.¹³⁸ János Zsigmond halála után Gyulaffy kitartott Báthory István mellett, a Bekes elleni döntő kerelöszentpáli csatában oroszlánrésze volt az ellenfél legyőzésében,¹³⁹ így birtokait, tanácsúri és erdélyi főkapitányi funkcióját 1579-ben bekövetkező haláláig megtartotta.¹⁴⁰

Csupán Szebenben csatlakozott a fejedelem kíséretéhez *Wesselényi Miklós* ítélmester, akit egy 35 forint értékű serleggel ajándékoztak meg ebből az alkalomból a szászok.¹⁴¹ A Wesselényi család erdélyi vagyonának és tekintélyének megalapozójaként ismert ítélmester pályáját viszonylag új keletű tanulmányban tárták fel,¹⁴² ezért itt ezen eredményeket felhasználva csupán a legfontosabb adatokat említjük meg róla. A Nógrád vármegyéből származó család Miklós nevű tagja a jelek szerint 1551-ben települt át Erdélybe, ahol Bódi Gáspár erdélyi királyi személynöki ítélmester

132 | Takáts Sándor: *Régi magyar kapitányok és generálisok*. Második, bővített kiadás. Genius, Bp. 1928. 261–292; Pálffy Géza: A veszprémi végvár fő és vicekapitányainak adattára (XVI–XVII. század). In: *Veszprém a török korban*. Szerk. Tóth G. Péter. Veszprém 1998. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 9. – A továbbiakban Pálffy: *A veszprémi végvár*) 91–174. 142–144.

133 | Almási Gábor: *i. m.* 1428–1431.

134 | Pálffy: *A veszprémi végvár* 144.

135 | Láttuk, hogy Forgách 1568 novemberében érkezett Erdélybe (vö. 28. jegyzet). Almási Gábor: *i. m.* 1428.

136 | RNLt KMLt, Gyulai–Kuun lt., I. sorozat (Középkori oklevelek), nr. 213.

137 | 1569. március 19., ErdKírkv VII. 1. 85. sz.

138 | RNLt KMLt, Gyulai–Kuun lt., I. sorozat (Középkori oklevelek), nr. 241.

139 | Takáts Sándor: *i. m.* 289.

140 | Trócsányi Zsolt: *i. m.* 27; Pálffy: *A veszprémi végvár* 144.

141 | Polgármesteri számadások, nr. 92. fol. 22v.

142 | Bogdándi Zsolt: *Wesselényi Miklós. Egy ítélmester életútja a 16. század végi Erdélyben*. In: *Certamen. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*. I. Szerk. Egyed Emese, Pakó László, Weisz Attila. EME, Kvár 2013. (A továbbiakban Bogdándi: *Wesselényi*) 236–250.

környezetében szerezte meg jogi ismereteit. Ezzel párhuzamosan – Gyulai Mihályhoz hasonlóan – pályája elején sikeres ügyvédként tevékenykedett, neve 1559-ben az erdélyi ügyvédek jegyzékében is szerepelt.¹⁴³ 1563-tól kezdve *fiscalis director*, 1567-től ítélmester volt, és hivatalát János Zsigmond halála után is megőrizte 1584-ben bekövetkező haláláig.¹⁴⁴

Szebenben volt a kíséret tagja Hunyad vármegye örökös ispánja, *Török Bálint* is, aki itt egy 32 forint 50 dénárért készített kupát kapott ajándékba.¹⁴⁵ A fiatal Hunyad vármegyei ispán jelenléte a fejedelem környezetében nem meglepő, inkább csak a helyzet, amelyben ez megtörtént. Láttuk már az előbbieken, hogy János Zsigmond végakarata értelmében a leleszi konvent 1571. október 13-án beiktatta Huszt várának birtokába Csáki Mihályt, Bekes Gáspárt és Hagymási Kristófot.¹⁴⁶ A Szebenben megjelenő Ahmet/Amhád csausz éppen Huszt ügyében tárgyalt Báthory Istvánnal, és sürgette a vár kézhezvételét,¹⁴⁷ ugyanis – a rendekhez hasonlóan – a török számára is elfogadhatatlan volt ennek a fontos határ menti várnak a magánkézbe adása (még ha ez *inscriptio* útján történt is), amely csupán a speyeri egyezmény ismeretében volt érthető. *Török Bálint* jelenléte ebben a helyzetben azért meglepő, mert az anyját, egyben *Török János* özvegyét 1563-ban Hagymási Kristóf vette feleségül, aki így a *Bálint* gyámja is lett egy személyben, ugyanakkor az ő irányítása alá került egész Hunyad vármegye mostohafia teljeskorúságáig.¹⁴⁸ Utóbbi nem ismeretes, hogy mikor következett be, de a látogatás pillanatában már nagy valószínűséggel megtörtént, mert *Török Bálint* ebben az évben vesztette el első feleségét, *Cserepovics/Cserepovith Miklós* leányát, *Katalint*.¹⁴⁹ Hagymási Kristóf nem sokkal ezután Báthory István pártjára állt,¹⁵⁰ mostohafiának a jelenléte a fejedelmi kíséretben mégis elgondolkodtató. Az ifjú főúr további sorsáról nem sokat tudunk, 1574 és 1577 között halálozott el.¹⁵¹

Margay Menyhártról, aki Báthory István trónra lépése után nem sokkal az udvarmestere lett,¹⁵² szinte semmit nem tud a szakirodalom. A fejedelmet hivatalából adódóan mindkét ismert helyszínre elkísérte, ahol összesen 31 forint 25 dénár értékű ajándéktárgyakat kapott. Ez kétségtávon kívül jóval elmaradt a fentiekben leírt tanácsurak ajándékai mellett, de Brassóban ugyanolyan értékű serleget kapott, mint az előző udvarmester, *Apafi Gergely*, amely bizonyára újonnan betöltött hivatalának

143 | Uo. 238–239.

144 | „Felsegednek eztis akarok erthesere adny, hogy ez el mult napokban egynehany few ember hala megh keözthönk, az zegeny wen Mester.” Veress: *Báthory István levéldáltása* 65. sz. (159); Bogdándi: *Wesselényi* 239, 242–250.

145 | Polgármesteri számadások, nr. 92. fol. 22v.

146 | EOE II. 411. A várat ugyanis e három főúrnak inscribálta a fejedelem 30 000 forint értékben. *Forgách magyar históriája* 465.

147 | EOE II. 419.

148 | Szász Anikó: *Nemesek Désen (1541–1600)*. In: *Peregrináció* 423–434. (a továbbiakban Szász: *Nemesek Désen*) 426.

149 | Torma Károly: A berekszói régi templom Hunyadmegyében. *Archaeologiai Közlemények* XIII. évf. 1879/1. 53–61. 58–59; Adrian Magina: Nikola Crepović. A Serbian Nobleman and His Family in 16th Century Transylvania. *Istorijski Časopis* LXXII. évf. 2023. 311–341. 317–318. Adrian Maginának a frissen megjelent tanulmány elküldését ezúton is köszönöm.

150 | 1573-ban elnyerte Dész mezővárost és Dészaknát az ottani sóbányákkal. Szász: *Nemesek Désen* 428; Horn: *Hit és hatalom* 179.

151 | ErdKápjkv VIII. 1. 220, 245. sz.

152 | 1571. október 28-áról van az első adatunk rá. SzOkl III. 655. sz. (347–348).

is szólt.¹⁵³ Margay Menyhárt minden jel szerint a Hunyad vármegyei Margay családból származott, amelynek első ismert őse, Margay Jakab 1467-ben szörényi várnagy volt, 1478-ban pedig szörényi vicebán.¹⁵⁴ Az ugyancsak ebből a családból származó, talán Jakab fia, György már 1507-ben bizonyára a tulajdonában levő Oláhbrettye nevű Hunyad megyei birtokról bretteyeinek (*de Beretthe*) nevezte magát.¹⁵⁵ A 16. század folyamán a család több tagja is felbukkan,¹⁵⁶ de Menyhártot nem tudjuk az atyafisághoz kötni, csupán oláhbrettyei előneve utal arra,¹⁵⁷ hogy a Hunyad vármegyében birtokló család egyik tagjával van dolgunk. Részben idekötik birtokszerzései is, amennyiben egy 1559. november 1-jén kelt parancslevélből az derül ki, hogy II. János oláhbrettyei Móré, másként Margay Menyhárt és Barcsai Gáspár hűséges szolgálatai jutalmául nekik adományozta Sálfalva és Barcsa birtokok fele részét, a felsővárosvizei, alsóvárosvizei, bucsumi, ludesdi, kosztiesdi, putinyeli és csikmói (Hunyad vm.), továbbá a balázstelkei és bőnyei (Küküllő vm.) részbirtokokat, amelyek azelőtt Sálfi István birtokában voltak, de magtalan halálával visszaszálltak a koronára.¹⁵⁸

Katonáskodó őseihez hasonló módon ez az életforma tőle sem volt idegen, ugyanis 1563–1565 között görgényi várnagyként bukkan fel forrásainkban.¹⁵⁹ Ebben a minőségben kötött egyezséget Mikola Ferencsel 1564. május 18-án Horváth Kozma vécsi várnagy és Wesselényi Miklós előtt a már említett balázstelkei és bőnyei birtokok felől, amelyért közöttük per folyt, „de meghondolwan az Ferencz uram regi barathsagat es egyeb barathy tekintetyth”, a pereskedéssel felhagytak.¹⁶⁰ Ugyancsak görgényi várnagyként kapta meg 1565-ben a Fehér vármegyében fekvő Muzsnaháza egészbirtokát.¹⁶¹ Gromo 1566-ban is Görgény várának vitéz parancsnokaként említi.¹⁶² Minden bizonnyal megbízható híve volt Báthory Istvánnak, román származása ellenére nem állt Bekes Gáspár pártjára, amelynek talán muzsnaházai birtoklása is oka lehetett, amely határos volt a Bekes által birtokolt enyedi uradalommal.¹⁶³ Szolgálatának köszönhetően válhatott 1571-től kezdve udvarmesterre,¹⁶⁴ mely tisztségére 1572. június 11-ről van az utolsó adatunk.¹⁶⁵

Iffjú János 1572 elején a szászöldi utazás mindkét ismert helyszínén jelen volt. Ajándékainak értéke alapján úgy tűnik, a szászok benne főként a fejedelem rokonát tisztelték. Erre utal, hogy Brassóban Margayhoz hasonlóan 13 forint 25 dénár értékű,

153 | Brassóban Margay Mihalnak írják. Városgazdai számadások 315–V/10. p. 403.

154 | Ligia Boldea: The Marga Family – a Genealogical Profile of a Noble Family in the County of Severin (15th–17th Centuries). *Banatica* 30. évf. 2020/2. 137–154. 140–141.

155 | Uo. 142, 144.

156 | Uo. 144–149; ErdKápjkv VIII. 1. 394. sz.

157 | RNLt KMLt, Jósika cs. hitbizományi lt., I. sorozat (Középkori oklevelek), nr. 90.

158 | Uo.

159 | ErdKápjkv VIII. 1. 199. sz.; RNLt KMLt, Jósika cs. hitbizományi lt., I. sorozat (Középkori oklevelek), nr. 101; RNLt KMLt, Kemény cs. csombordi lt., I. sorozat (Középkori oklevelek), nr. 92.

160 | RNLt KMLt, Jósika cs. hitbizományi lt., I. sorozat (Középkori oklevelek), nr. 101.

161 | RNLt KMLt, Kemény cs. csombordi lt., I. sorozat (Középkori oklevelek), nr. 92.

162 | Giovan Andrea Gromo: i. m. 368.

163 | Gálfi Emőke: *Gyulafehérvár és uradalma a 16. század második felében*. EME, Kvár 2021. (Erdélyi Tudományos Füzetek 295. – A továbbiakban Gálfi: *Gyulafehérvár és uradalma*) 125.

164 | SzOkI III. 655. sz. (347–348).

165 | RNLt KMLt, Esterházy cs. lt., I. sorozat (Középkori oklevelek), nr. 174.

Szebenben pedig 13 forintnak megfelelő értéktárgyakat kapott.¹⁶⁶ A későbbiek során betöltött fontos szerepe ellenére személyéről erre az időszakra, azaz pályájának kezdeti, erdélyi szakaszára nézve kevés információval rendelkezünk.¹⁶⁷ Istvánffy Miklós hihető leírása alapján Szigetvárról¹⁶⁸ érkezett Erdélybe vélhetőleg a vár feladása után (1566),¹⁶⁹ és itt már kezdetben János Zsigmond belső udvari köréhez tartozott, ugyanis a választott király végrendeletében hagyott neki egy ezüsthüvelyű kardot és 100 aranyforintot,¹⁷⁰ amely arra utal, hogy továbbra is katonaként szolgálta urát.¹⁷¹ Érvényesülését Erdélyben házassága is elősegítette, Majláth Margit kezével ugyanis a befolyásos Báthory fivérek: István és Kristóf sógornőjének új férje lett. A frigy röviddel Erdélybe jövetele után jöhetett létre,¹⁷² 1568-ban már Majláth Margit férjeként szerepel.¹⁷³ 1576-tól kezdve haláláig (1594) Fehér vármegye ispánja,¹⁷⁴ és ugyancsak haláláig a fejedelmi tanács tagja. 1576-ban *magnificusként* is említik, de tanácsuraságáról nincs szó, 1578-ban viszont egy oklevélben *egregiusként* jelenik meg.¹⁷⁵

Az általa betöltött fontos hivatalokhoz képest igen keveset tudunk *Rácz Mihály*-ról, aki Brassóban és Szebenben is a kísérethez tartozott, és mindkét alkalommal egy-egy szőnyeget kapott ajándékba, amelyet összesen 8 forint 75 dénárért értékeltek a szászok.¹⁷⁶ A forrásokban pródi előnévvel megjelenő Rácz család tagja volt, amely a Szabolcs vármegyei Pródról, és nem az erdélyi segesvárszéki azonos nevű helységből származott, mint az feltételezhető lenne. A család ugyanis dorogi előnévvel is előfordul,¹⁷⁷ Dorog pedig Pródtól nem messze fekszik, a Szabolcs vármegyei Böszörmény mellett. 1572-ben a hódoltság része volt, a török kincstári defterek szerint itt 18 család lakott, amelynek háromötöd része rác/szerb volt.¹⁷⁸ A szóban forgó Rácz család tehát nagy valószínűséggel a török hódítás elől keresett menedéket Erdélyben valamikor a század közepén.

166 | Városgazdai számadások 315–V/10. p. 403; Polgármesteri számadások, nr. 92. fol. 22v.

167 | Nagy László: Erdély és a tizenöt éves háború. *Századok* 116. évf. 1982/4. 639–688. 663–664.

168 | Rokona lehetett annak az Iffjú Kristófnak, aki 1556 előtt szolgált Szigetváron, majd 1581 végén to-kaji lovaskapitány lett. Szakály Ferenc: Egy végvári kapitány hétköznapijai (Horváth Márk szigeti kapitány levelezése Nádasdy Tamás nádorral és szervitoraival). In: *Somogy megye múltjából*. Szerk. Kanyar József. Kaposvár 1987. (Levéltári Évkönyv 18.) 45–126. 3. sz. (82), 8–9. sz. (85); Pálffy Géza: *A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598*. Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, Győr 1999; Österreichische Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn, rote Nr. 43. 1581. Dez. fol. 1–4. Utóbbi adatot Pálffy Gézának köszönöm.

169 | „... eiusque [ti. Báthory Boldizsár] vitricus Iohannes Iffiu, qui compluribus antea annis e Sigethano praesidio isthuc profugerat...” Nicolaus Isthvani: *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*. Coloniae Agrippinae: Sumptibus Antonii Hierati, 1622. 652. Pálffy Gézának az Iffjú János származására és korai tevékenységére vonatkozó adatok felkutatását ezúton is köszönöm.

170 | Heckenast Gusztáv: i. m. 323.

171 | Rácz Mihályhoz hasonló módon, akinek II. János ugyancsak kardot rendelt végakaratóban. Uo. 323.

172 | Nem tudjuk megerősíteni azt az állítást, miszerint Majláth Margit már Báthory András halála évében (1563) férjhez ment volna Iffjú Jánoshoz, ugyanis 1564-ben még özvegyként szerepel. Horn Ildikó: *Báthory András*. Új mandátum, Bp. 2002. 16. Özvegységére nézve lásd RNLt KMLt, Barcsay cs. lt., nr. B. 9.

173 | RNLt BMLt, Brassó város lt., Stenner gyűjt., II. sorozat, nr. 201.

174 | RNLt SzMLt, Evangélikus parókiák okleveleinek gyűjt., I. sorozat, Szászugra, nr. 2.

175 | RNLt BMLt, Brassó város lt., Kiváltságlevelek gyűjt., nr. 551.

176 | Városgazdai számadások 315–V/10. p. 403; Polgármesteri számadások, nr. 92. fol. 22v.

177 | ErdKápjkv VIII. 1. 828. sz.

178 | Győrffy István: *Hajdúböszörmény települése*. Szeged Városi Nyomda és Kiadó, Szeged 1927. 5–6.

Rácz Mihály minden jel szerint II. Jánosnak és Báthory Istvánnak is tapasztalt katonája volt, aki vagyonát kardjával szerezte. Gromo János Zsigmond kipróbált katonájaként írta le 1566-ban, aki a választott király személyes őrségének volt az egyik parancsnoka, és 300 lovas fölött rendelkezett.¹⁷⁹ Erdemei jutalmaként II. János végrendeletében hagyott neki egy színezüst hüvelyű kardot és 100 aranyat.¹⁸⁰

Későbbi pályája ismeretében valószínűnek tartjuk, hogy tekintéllyel bírt a katonáskodó székelyek között, ezért is nevezhette ki Báthory István 1571. október 28-án fogott bírónak a kozmási Becs Pál csík-, gyergyó- és kászonszéki királybíró és szentkirályi András Péter közötti perben mások mellett Margay Menyhárt udvarmester és Bánffy György tanácsúr mellé.¹⁸¹ Báthory Istvánt Lengyelországba is elkísérte, 1576-ban kapitányként 100 ember fölött diszponált, és 1581-ben is a seregében volt, ahol Plescovia¹⁸² váránál hűséges szolgálatai jutalmául és az ő (Rácz Mihály) közbenjárására a lengyel király három fivérét: Jánost, Gáspárt és Lászlót is megneemesítette (maga Rácz Mihály ekkor már nemes volt), és nemességük jeléül címet adományozott nekik.¹⁸³ Eközben Erdélyben 1578 tavaszától¹⁸⁴ várhegyi kapitány 1580 tavaszáig,¹⁸⁵ s valószínűleg az ezzel együtt járó háromszéki (sepsi-, kézdi-, orbai-) királybírószágot is viselte, de erre nézve csupán 1579-ből rendelkezünk adatokkal.¹⁸⁶ Szolgálataiért 1573-ban a Hunyad vármegyei Petrényben kapott részbirtokot,¹⁸⁷ 1578-ban pedig Báthory Kristóf neki adta Zsitve falu (Küküllő vm.) dézsmájának egyharmad részét élete végéig.¹⁸⁸ Oláhszilvási előnévvel 1585-ben szerepel utoljára életben, amikor nagylaki (Fehér vm.) részbirtokát utódok hiányában fivére leányának, Teodorának vallotta.¹⁸⁹ Ingóságait halála után Tövis mezővárosban öt részre osztották egymás között rokonai, így a vert aranyból mindenik fél részére jutott 110 forint, a készpénzből ugyanannyi, és különböző fajta ruhák. Tövishez, úgy tűnik, rokonaitól függetlenül is kötődött, ugyanis elrendelte, hogy 150 forintra becsült ezüstneműjéből a településen rác kőtemplomot építsenek, így épült meg a ma is álló tövisi görögkeleti, ma görögkatolikus templom.¹⁹⁰

Nyakazó Ferencet, aki a látogatás mindkét ismert helyszínén jelen volt, ajándékai alapján (összesen 8 forint 75 dénár) pontosan ugyanannyira taksálták a szász előljárók,¹⁹¹ mint az imént bemutatott Rácz Mihályt. Ez nem meglepő, ugyanis *Nyakazó Ferenc* Rácz Mihályhoz hasonlóan maga is jövevény volt Erdélyben, és katonaként szolgált a mindenkor erdélyi uralkodót. A korra vonatkozó szakirodalomban két

179 | Giovan Andrea Gromo: i. m. 368.

180 | Heckenast Gusztáv: i. m. 323.

181 | SzOkl III. 655. sz. (347–348).

182 | Ma Pskov (Псков), Orosz Föderáció.

183 | 1581. október 16., MNL OL, Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára, Protocolla, libri regii et stylionaria (F 15), Protocollum (maius) Balthasari Rakosi III. 1694–1717. p. 409–410.

184 | 1578 márciusában még Cseffey János volt a várhegyi kapitány, május 15-én már Rácz Mihály. SzOkl IV. 698–699. sz. (59–60).

185 | SzOkl V. 979. sz. (123).

186 | Uo. 977. sz. (120).

187 | RNLt KMLt, Barcsay cs. lt., nr. B. 15.

188 | Jakab Elek: *Kocsárdi Gálffy János és a Báthoriak*. Századok XXIX. évf. 1895. 785–817. 790.

189 | ErdKápjkv VIII. 1. 412. sz.

190 | Uo. 649. sz.

191 | Városgazdai számadások 315–V/10. p. 403; Polgármesteri számadások, nr. 92. fol. 22v.

Nyakazó nevű személy szerepel: egyik Antal,¹⁹² a másik az általunk is tárgyalandó Ferenc; személyüket gyakran összetévesztik, de van olyan vélemény is, hogy a kettő egyazon személy volt.¹⁹³ Létezik azonban néhány elgondolkodtató adat, amely arra utal, hogy a sokszor előforduló Ferenc mellett létezett egy ritkán szereplő Antal is, aki talán előbbi rokona volt. Egyik Gromo egykorú adata, aki Nyakazó Antaltól beszél, de a korabeli adatokból egyértelmű, hogy összetéveszti Ferencel.¹⁹⁴ Ez azonban arra utal, hogy a korszakban lennie kellett egy ilyen nevű személynek is. A másik egy 1805-ből származó információ, amely 1557-ben váradi kapitánynak és Bihar vármegye főispánjának mondja Nyakazó Antalt,¹⁹⁵ és vélhetőleg ez a később keletkezett történeti munkák forrása. Végül az igen megbízható Bunyitai Vince is emleget hivatkozás nélkül egy Nyakazó Antalt, akit a szentjobbi vár építtetőjének írtak a 16. század közepén.¹⁹⁶

Gromo jellemzéséből kiderül, hogy a Báthory Istvánt 1572-ben elkísérő Nyakazó Ferenc mindig hűséges embere volt a Szapolyai-háznak, és már I. János királyt is szolgálta, akinek a felemelkedését köszönhette. Az általunk tárgyalt időpontban már idős lehetett, 1566-ban Gromo a lovasság parancsnokának és 70 év körüli szikár embernek írta le, továbbá nyakas „hugenottának”.¹⁹⁷ 1548-ban Balassa Menyhárt familiárisaként a felvidéki hadjárat idején a főúr által elfoglalt Csábrág várnagya volt, a vár feladása után Nyakazó Bernardo de Aldana spanyol zsoldoskapitány hadifoglya lett.¹⁹⁸ Hont vármegyei birtokait hűtlenség címén már 1549-ben eladományozták, ezekből bizonyos részeket 1558 előtt Balassa András kapott meg.¹⁹⁹

Katonai rátermettségét bizonyította, hogy az udvari hadak kapitányává vált adathozhatóan 1562-től,²⁰⁰ ekkor II. János elrendelte Valkay Miklós kapitánynak, hogy Nyakazó Ferencel együtt, az ágyúkkal késedelem nélkül induljon a rendelt helyre. A következő évben is ugyanebben a tisztségben (*capitaneus gentium suae maiestatis*) szolgálta urát, és emellett királyi lovászmester is volt.²⁰¹ 1565-ben Bihar vármegye

192 | Balogh Jolán: *Varadinum. Várad vára*. II. Akadémiai, Bp. 1982. (Művészettörténeti Füzetek 13/2.) 69. Pálffy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle* 39. évf. 1997/2. 257–288. 286.

193 | Horn: *Hít és hatalom* 22; Rác Balázs Viktor: A váradi kapitányok szerepe a jogszolgáltatásban, különös tekintettel a cirkálásra. In: „Az Várad dolga legnagyobb...” *Váradi és partiumi nemesek, katonák és tisztviselők a kora újkorban*. Varadinum Kulturális Alapítvány, Nagyvárad 2021. (Tanulmányok Biharország Történetéből 9.) 201–236. 204, 206–208.

194 | Giovan Andrea Gromo: *i. m.* 364.

195 | Budai Ferenc: *Magyarország polgári históriájára való lexikon a XVI. század végéig*. II. Kiadta Budai Ésaás, Nagyvárad 1805. 745.

196 | Bunyitai Vincze: *A váradi püspökség káptalanai és monostorai a püspökség alapításától 1566. évig*. Franklin Nyomda, Nagyvárad 1883. 338.

197 | „Ugonoto marzo”, Giovan Andrea Gromo: *i. m.* 364.

198 | Korpás Zoltán: Egy spanyol zsoldosvezér levelei a XVI. század közepén vívott magyarországi háborúkról. Adalékok Bernardo de Aldana magyarországi tevékenységéhez (1548–1552). *Fons. Forráskutatás és történeti segéd tudományok* VI. évf. 1999/1–2. 3–129. 6.

199 | Kubinyi Ferencz: A Mohorai Vidffyek címeres-levele és nemzedékrendje. (II. közl.) *Turul* III. évf. 1885. 63–66. 64; Benkó Imre: A Dubraviczai Dubraviczky-család a XVI. században. *Turul* XXX. évf. 1919. 145–170. 157.

200 | Tisztségét nem említik ekkor, erre a rábízott feladat alapján következtethetünk. Beke Antal: *Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvártn*. (I. közl.) *Történelmi Tár* 1895. 230–259. 252.

201 | ErdKápjkv VIII. 1. 199. sz.

ispánja és váradi főkapitány,²⁰² bizonyára birtokai is voltak ebben a vármegyében, amelyek mellé János Zsigmond végakarata nyomán megkapta Zsáka egészbirtokát és 100 Lysimachus-aranyat.²⁰³ Ez egyben arra is utal, hogy a választott király nagyra becsülte képességeit. Ennek köszönhető, hogy 1568-tól Huszt várának kapitánya és bizonyára Máramaros vármegye főispánja lett.²⁰⁴ E funkciókat 1571 elejéig, egyben János Zsigmond haláláig folyamatosan betöltötte.²⁰⁵ Huszt várának előző évi iktatása után bizonyosnak tartjuk, hogy Báthory István kíséretében 1572 elején már nem volt huszti várkapitány és talán máramarosi ispán sem, a menetben valószínűbb, hogy a fejedelem megbízható katonájaként és familiárisként vett részt, mindazonáltal e két előző tisztsége sokat nyomott a latban az adott időpontban.

Erdélyi birtokai közül a Gyulafehérvártól nem messze fekvő, búzásbocsárdi rész-birtok volt a legfontosabb, amelyet János Zsigmondtól kapott adományba 1569 előtt.²⁰⁶ A birtokhoz tartozó Szlatina, más néven Sóstó miatt Nyakazó és Bornemisza Farkas között per indult, ennek folyamánként tartottak 1572. június 1-jén tanúvallatást a szóban forgó terület miatt. Ekkor Nyakazóról mint „nagyságod [ti. a fejedelem] hyw zolgaya”-ról beszélt az oklevél. A vallatás egy 1575. március 12-én kelt ítéletlevélbe van belefoglalva, ekkor már Nyakazót mint néhait emlegetik.²⁰⁷

A fejedelmi kísérettel Szebenben jelen levő²⁰⁸ Kemény Istvánról az általa viselt fontos tisztségek ellenére is igen keveset tudunk, és az ő személye esetében (is) megbizonyosodhatunk arról, hogy egy-egy hivatalt nem lehet folyamatosan egyetlen személyhez kötni szórványos adatok alapján. Ily módon egyáltalán nem tartható az az állítás, hogy Kemény István Küküllő vármegye ispáni tisztségét töltötte volna be 1556–1571 között.²⁰⁹

1555-ben kijelölt királyi emberként találkozunk a nevével, mint a Küküllő vármegyei Csapón lakó nemessel,²¹⁰ ahová udvarházat is emelt.²¹¹ 1559-ben Izabella királyné szolgálatában állt, ekkor a királyné elrendelte Fehér vármegye hatóságainak, hogy győronostori Kemény István és János ügyében, amely a házuk lerochanása miatt indult, hozzanak új ítéletet, minthogy az ítélelhozatalnál Kemény István az ő szolgálatában foglalatoskodott (*in servitiis nostris occupatus fuisset*), és ezért sem ő maga, sem ügyvédje nem tudott megjelenni az ítéldőszékük előtt.²¹² Hivatalviselésére 1562-ből származik az első adatunk, ekkor Fehér vármegye ispánja volt.²¹³ 1566-ban

202 | ErdKirKv VII. 1. 43. sz.

203 | Heckenast Gusztáv: i. m. 333.

204 | Utóbbi funkciót nem említi az oklevél, de a huszti várkapitány általában Máramaros vármegye ispánja is volt, és erre egy évvel később már adataink is vannak. RNLt KMLt, Wass cs. lt., I. sorozat (Középkori oklevelek), nr. 469.

205 | ErdKirKv VII. 1. 184, 320. sz.; *Urkunden-Regesten* III. 3636. sz.

206 | 1569. január 23-án említik itteni officialisát. MNL OL, Bánffy cs. lt. (P 14), I. sorozat, 1. tétel (évrendezett iratok), 1569. nr. 3.

207 | RNLt KMLt, iktári Bethlen cs. lt., VI. regisztrum, fasc. 36. nr. 1.

208 | Öt forint értékű szőnyeget kapott itt. Polgármesteri számadások, nr. 92. fol. 22v.

209 | Fallenbüchl Zoltán: *Magyarország főispánjai 1526–1848*. Argumentum, Bp. 1994. 152; Horn: *A hatalom pillérei* 349.

210 | RNLt KMLt, Jósika cs. hitbizományi lt., I. sorozat (Középkori oklevelek), nr. 461.

211 | Uo. nr. 140.

212 | RNLt KMLt, Kemény Pál lt., nr. 121.

213 | RNLt SzMLt, Szeben szék és város lt., Középkori oklevelek gyűjt., U. V. nr. 693.

Küküllő vármegye ispánjaként elkíserte János Zsigmondot Szulejmán táborába.²¹⁴ Egy évvel később a választott király végrendeletében nem emlékezett meg róla, mégis érdekes kontextusban jelenik meg az iratban a neve. Az uralkodó ugyanis olyan antik arany értéktárgyakat hagyott a lengyel királynak, amelyeket Kemény István hozott számára Karánsebesből.²¹⁵ 1569-ben és 1570-ben is Küküllő vármegye ispánja, mely tisztségét vélhetőleg János Zsigmond haláláig betöltötte,²¹⁶ majd Báthory István uralkodása kezdetén, 1572-ben Fehér vármegye ispánja lett,²¹⁷ és bizonyára ebben a minőségében kíserte el urát Szebenbe is. Ugyanebben az évben a Tordán megszavazott török adót vitte a Portára.²¹⁸ Halála legkorábban 1573 körül következhetett be, ugyanis 1578. február 17-én özvegye, Sükösd Margit megállapíttatta kiskorú leánykájának, Magdolnának és Zsófiának a korát. Ebben az időpontban Magdolna kilenc-, Zsófia négyéves volt, utóbbi tehát 1573-ban vagy 1574-ben születhetett.²¹⁹

Székesfejérvári András fejedelmi számvető (*rationista*) Báthory Istvánnal mindkét ismert helyszínen jelen volt 1572 elején, ahol összesen 8 forint 25 dénár értékű ajándékot kapott.²²⁰ Fivérével, Tamással²²¹ együtt II. János szolgálatában kezdték pályájukat, és mindketten a gazdasági értelmiség jól képzett tagjai voltak. Székesfejérvári András a választott király haláláig a nagyobb kancellárián szolgált íródeákként. Legkorábbi adatunk 1564-ből származik e funkciójára,²²² és szolgálatait több ízben is honorálta az uralkodó. Többek között egy gyulafehérvári egykori kanonokház megvásárlásakor, 1571 elején András deáknak, feleségének, Ágotának és leányának, Zsófiának adományozta a házban és tartozékaiban rejlő királyi jogát a ház kiváltságaival együtt, amelyeket azelőtt mind egyházi, mind világi birtokosai élveztek.²²³ Ugyancsak II. Jánostól kapta meg élete végéig a Szászsebeszékben levő lámkeréki tized felét élete végéig, amelyet Báthory István 1571-ben megerősített.²²⁴

Kancelláriai írnokként ápolta kapcsolatainak érdekes bizonyosága Csanádi Deme-ter²²⁵ testamentuma, amelyet utóbbi a barátai, Sulyok Imre és Székesfejérvári András

214 | Bethlen: *Historia* 113.

215 | „In terra inventas antiquitates, vasa aurea et alterius generis circulos aureos, quos egregius Stephanus Kemen ex Karansebes attulit. Maiestas eius in totum legat suae maiestati Polonorum.” Heckenast Gusztáv: *i. m.* 321.

216 | RNLt SzMLt, Szeben szék és város lt., Középkori oklevelek gyűjt., U. V. nr. 1024; RNLt KMLt, Bánffy cs. lt., I. sorozat (Középkori oklevelek), nr. 54; RNLt KMLt, Jósika cs. hitbizományi lt., I. sorozat (Középkori oklevelek), nr. 130.

217 | RNLt KMLt, Jósika cs. hitbizományi lt., I. sorozat (Középkori oklevelek), nr. 140.

218 | EOE II. 424; Biró Vencel: *i. m.* 114.

219 | RNLt KMLt, Jósika cs. hitbizományi lt., I. sorozat (Középkori oklevelek), nr. 219.

220 | Városgazdai számadások 315–V/10. p. 404; Polgármesteri számadások, nr. 92. fol. 22v.

221 | Fejér Tamás: 16. századi erdélyi királyikönyv-töredékek és elveszett királyi könyvek. In: *Peregrináció* 113–135. 115–116.

222 | Mátyás-Rausch Petra: Társadalmi mobilitás az erdélyi kincstári igazgatásban (1571–1629). *Századok* 154. évf. 2020/1. 5–24. 10–11.

223 | Gárdonyi Ferenc egykori erdélyi dékánkanonok házáról volt szó. Gálfi: *Gyulafehérvár és uradalma* 48.

224 | Batthyaneum Könyvtár (Gyulafehérvár), Erdélyi káptalan magánlevéltára, V. doboz, nr. 126.

225 | II. János király életrajzírójáról, egyben titkáráról (1571) van szó. A *Vita Joannis Secundi Electi Hungariae Regis Scitico sermone a Demetrio Chanadi eiusdem Principis secretario miserabiliter decantata c. műve* 1571 körül jelent meg nyomtatásban Debrecenben. XVI. századbeli magyar költők művei. VII. 1566–1577. MTA, Bp. 1930. (Régi Magyar Költők Tára VIII.) 213–219, 471–473.

kancelláriai nótáriusok előtt tett.²²⁶ Baráti köréről – köztük a fentebb bemutatott Bánffy Pálról, aki egy könyvet ajándékozott neki²²⁷ – a könyvgyűjteményéből fennmaradt kötetekben levő *possessor-bejegyzések* is értékes információkat szolgáltatnak, e könyvek ugyanakkor intellektuális és szakmai érdeklődésének is hű lenyomatai, utóbbit szolgálhatta Georgius Agricola bányászatról szóló szakmunkája.²²⁸

A Székesfejérvári fivérek mindketten Báthory István igen megbízható hívei és közeli „munkatársai” voltak. Tamás Báthory Istvánt szolgálta bécsi fogsága idején is, 1572 elején a források a titkárának írkák.²²⁹ András ugyancsak Báthory István titkárként és az ő parancsára fordította le latinra 1571. június 14-én János Zsigmond eredetileg magyar nyelvű végrendeletét.²³⁰ 1572 elején a fejedelmi kíséretben már számvevőként volt jelen mindkét ismert helyszínen.²³¹ Tisztségét időnként a fejedelmi jövedelmek beszédőjének²³² vagy az erdélyi jövedelmek számvevőjének²³³ is mondják a források. E jövedelmek kezelőjeként András deák tisztában volt a szász székek gazdasági jelentőségével, és a viszonylag kedvező forrásadottságoknak köszönhetően rendelkezünk néhány értékes adattal a deák itteni tevékenységéről, amelyek arra utalnak, hogy a szász vezetőkkel jó kapcsolatot tudott kialakítani. Erre utal, hogy a kerelószentpáli ütközet előtt nem sokkal, 1575. június 24-én Báthory István András deák által üzent a szebeni tanácsnak, miszerint hírért vette, hogy Bekes Gáspár készül seregével az országra törni, ezért intette őket, hogy hűségén továbbra is megmaradjanak.²³⁴ Itteni ügyintézésének is tanúi lehetünk ugyancsak 1575-ben, immár a csata után, augusztus 25-én. Ekkor András deák arról értesítette Simon Miles szebeni polgármestert, hogy a szebeniek ügyeit felterjesztette a fejedelemnek, de mivel vacsoraidő (azaz késő) volt, az uralkodó már nem foglalkozott a dologgal. Másnap azonban – írja a deák – Báthory István vadászni fog a közeli falvakban, és azután beszélni fog ismét vele a mondott ügyekről. A címzésben Simon Milest „egregie domine, tamquam pater observandissime”-nek nevezi.²³⁵ A szászföldi lakókkal azonban nem mindig voltak jó tapasztalatai, 1576 húsvétja körül ugyanis a szászorbói lakosok, miközben a fejedelem ügyében jártak el társával, Szécsényi Benedekkel együtt, fegyveres kézzel hatalmaskodva őket az országúton, ahol békésen utaztak, a földre terítették, megverték és félholtan otthagyták.²³⁶

András deákot nem csupán ügyes-bajos teendői kötötték a Szászföldhöz, hanem a jelek szerint maga is itt, a Szászsebeszékben fekvő, a korábbiakban már említett Lámkeréken lakott. 1576-ban szolgálatai jutalmául Báthory Kristóf megengedte neki, hogy ő és utódai a továbbiakban a faluval határos, de Fehér vármegyében fekvő Váradja határain belül levő erdőt saját lámkeréki háza és ugyanott, a Sebes folyóra

226 | 1570. április 9., ErdKirKv VII. 1. 281.

227 | Vásárhelyi Judit: A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai. II. Az „erdélyi” gyűjtemény. – III. Győri könyvtulajdonosok. *Magyar Könyvszemle* 96. évf. 1980/3. 230–263. 242.

228 | Uo. 241, 246.

229 | Veress: *Báthory levelezése* I. 10. sz. (21), 175. sz. (195).

230 | Heckenast Gusztáv: i. m. 329.

231 | Városgazdai számadások 315–V/10. p. 404; Polgármesteri számadások, nr. 92. fol. 22v.

232 | „... perceptor proventuum nostrorum...”, MNL OL, GyfKáptLt, Centuriae (F 3), H. 79.

233 | „... rationista proventuum nostrorum Transylvanensium...”, uo. H. 40.

234 | Veress: *Báthory levelezése* I. 370. sz. (328–329).

235 | RNLt SzMLt, Szeben szék és város lt., Középkori oklevelek gyűjt., U. V. nr. 2100.

236 | Uo. nr. 937.

épített kétkerekű malma szükségére használhassa.²³⁷ 1578. november 6-án még az említett szászorbói eset miatt perelt,²³⁸ 1579. január 5-én azonban már néhaiként említik. Ekkor Báthory Kristóf megemlékezve Székesfejérvári András deák szolgálatairól, amelyekkel mind őt magát, mind Báthory Istvánt szolgálta, összes javait, amelyek a nevezett halála okán a kincstárat illetnék, örökre szőlőn özvegyének, Saska Katalinnak, leányának, Zsófiának és utóbbi mindkét nemű örököseinek engedte át.²³⁹

Csupán a brassói helyszínen tűnik fel nevének említése nélkül a fejedelem jogügyigazgatója (*director causarum*), akinek egy 3 forint 25 dénár értékű sárga szőnyeget ajándékoztak.²⁴⁰ A kincstári birtokok jogvédelmét biztosító hivatalnok feladatait ebben az időpontban a szinte teljesen ismeretlen *Büdöskúti Tamás* látta el rövid ideig, adatolhatóan mindössze néhány hónapig.²⁴¹ Minden jel szerint Báthory-familiáris volt, a Somlyótól nem messze fekvő Kraszna vármegyei Ippről származott.²⁴² 1564-ben Kraszna vármegye alispánja,²⁴³ 1573-ban és 1576-ban is Majláth Margit ügyvédje volt.²⁴⁴

Nagy Péter komornik (*cubicularius*) szolgálatának személyes jellegéből adódóan igen nagy valószínűséggel a szászföldi utazás minden helyszínére elkíserte urát. Szebenben és Brassóban is megajándékozták a szászok, összesen 19 forint 25 dénár értékű kupát és szőnyeget kapott tőlük. Pályáját, ha beszélhetünk ilyenről, nemrég dolgoztuk fel,²⁴⁵ emiatt csak igen röviden foglaljuk össze az ott elmondottakat. Kora gyermekesétől fogva egészen haláláig szolgálta Báthory Istvánt, és vélhetőleg utóbinak már uralkodása előtt²⁴⁶ is komornikja, azaz belső inasa volt Lengyelországban bekövetkező haláláig. Diószadról származott, szülőfaluja részben a Báthoryak birtokában volt már születése idején. Egyenes ági leszármazottja nem maradt, szolgálataival szerzett javait oldalági rokonai örökölték. Végrendelete 1577. augusztus 4-én Marienburgban kelt,²⁴⁷ nem sokkal ezután, augusztus 16-án ott is halt meg.²⁴⁸ Csupán ebből derül ki, hogy Báthory István egyik legbizalmasabb embere unitárius volt, ugyanis elrendelte, hogy testét a kolozsvári nagytemplomba temessék, amely ebben az időpontban az unitáriusok kezén volt.

237 | MNL OL, GyfKáptLt, Centuriae (F 3), H. 40.

238 | RNLt SzMLt, Szeben szék és város lt., Középkori oklevelek gyűjt., U. V. nr. 937.

239 | MNL OL, GyfKáptLt, Miscellanea (F 9), Cista 3., fasc. 4. nr. 16.

240 | Városgazdai számadások 315–V/10. p. 403.

241 | Bogdándi Zsolt: Az erdélyi és partiumi jogügyigazgatók a 16. század második felében. In: *Hivatalnok értelmiség a kora újkori Erdélyben*. Szerk. Bogdándi Zsolt, Fejér Tamás. EME, Kvár 2017. (Erdélyi Tudományos Füzetek 287. – A továbbiakban *Hivatalnok értelmiség*) 21, 23.

242 | Uo. 21.

243 | RNLt KMLt, Bánffy cs. lt., II. regisztrum, fasc. N. nr. 5.

244 | RNLt SzMLt, Evangélikus parókiák okleveleinek gyűjt., I. sorozat, Szászugra, nr. 2.

245 | Gálfi Emőke: A követ, a komornik és a katona, adalékok Báthory István fejedelem portréjához. In: *A Magyar arisztokrácia társadalmi-közéleti kapcsolatai és szerepvállalása*. Szerk. Papp Klára, Püski Levente, Novák Ádám. DE Történelmi Intézet, Debrecen 2019. (*Speculum Historiae Debreceniense* 26.) 63–70. 65–70.

246 | Veress: *Báthory levelezése* I. 58. sz. (92).

247 | Szilágyi Nagy Péter végrendelete 1577-ből. Közli Komáromy András. *Történelmi Tár* (Új folyam) VI. 1905. 284. Eredetije RNLt KMLt, Kemény cs. csombordi lt., I. sorozat (Középkori oklevelek), nr. 119.

248 | *Rationes curiae Stephani Báthory regis Poloniae historiam Hungariae et Transylvaniae illustrantes* (1576–1586). Descripsit et edidit Andreas Veress. Bp. 1918. (*Fontes Rerum Hungaricarum* III.) 2.

A Báthoryak későbbi nagy hadvezére, *Borbély György* Brassóban volt jelen a kíséretben, itt egy 4 forint 25 dénárt érő fehér szőnyeget kapott ajándékba, amely értékben megfelelt a kancellár egyik deákja ajándékának.²⁴⁹ Minthogy a gyulai vár védelmében kezdődő, majd felívelő katonai karrier állomásai nagy vonalakban ismertek,²⁵⁰ e helyütt inkább csak azokra a részletekre térünk ki, amelyekre eddig még nem derült fény. Mindjárt uralma elején Báthory István hűséges szolgálatai jutalmaként Borbély Györgynek, aki akkor mezei lovasainak a kapitánya volt, a cigányvajdaság jövedelmének felét adományozta.²⁵¹ Bizonyára azért, mert a másik felét abban az időpontban a másik cigányvajda, Bekes Lázár birtokolta.²⁵² A cigányvajda tisztségét ettől kezdve Borbély 1585-ig folyamatosan viselte,²⁵³ emellett 1580-ban kővári várkapitány is volt.²⁵⁴

Ugyancsak a Báthory-család megbízható híveként vett részt a fejedelmi kíséretben *Tornyai Tamás*, a későbbi lugosi és karánsebesi bán, egyben Kemény János fejedelem nagyapja, aki Brassóban nyolc forint értékben kapott ajándékot.²⁵⁵ Pályája ismert,²⁵⁶ itt csupán azt emeljük ki, hogy a Gyulán Bánffy György kapitánysága alatt több évig szolgáló Tornyai a vár eleste után vélhetőleg Bánffy György familiárisaként jött Erdélybe, és állt az uralkodó szolgálatába.²⁵⁷

A lista vége felé helyet kapó *Kapitán Pálnak* Brassóban egy 3 forint 25 dénárt érő szőnyeget adott a városi kormányzat.²⁵⁸ A szlavóniai Körös vármegyéből származó desncei Kapitán/Kapitánfi család Erdélybe szakadt tagja volt.²⁵⁹ A 15. század elején a familiából került ki András horvát vicebán és fivére, Balázs valkói alispán,²⁶⁰ az előbbi fia, András pedig szlavón vicebán volt 1477-ben.²⁶¹ A fejedelmi kíséretben megjelenő Kapitán Pál talán a család Vitus nevű tagjának a leszármazottja volt, aki Bács vármegyében lekcei Sulyok Lajos szomszédjaként bukkant fel 1519-ben, és Csanád és Temes vármegyében is birtokolt jószágokat.²⁶² II. Jánosnak és Báthory Istvánnak is udvari familiárisa volt.²⁶³ Élete vége felé mind ő, mind fia apahidainak írta magát, ekként jelentek meg, mint kijelölt vajdai emberek előbb Nagy Péter *cubicularius*, majd

249 | Városgazdai számadások 315–V/10. p. 404.

250 | Gálfi Emőke: Simai Borbély György. In: *Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában*. Szerk. Bárány Attila, Orosz István, Papp Klára, Vinkler Bálint. DE Történelmi Intézete, Debrecen 2014. (*Speculum Historiae Debreceniense* 18.) 265–280.

251 | „... integram dimidiam partem officii waywodatus cziganorum in Regnos Transsilvaniae...”, Veress: *Báthory levelezése* I. 85. sz. (127).

252 | *Urkunden Regesten* III. 3712. sz.

253 | Uo. 3813, 3959, 4015, 4142, 4288, 4445, 4989, 5256, 5289, 5375. sz.

254 | Uo. 4748. sz.

255 | Városgazdai számadások 315–V/10. p. 405.

256 | Horn: *Hit és hatalom* 225–231.

257 | Veress: *Gyula város* 491. sz. (358), 533. sz. (379).

258 | Városgazdai számadások 315–V/10. p. 405.

259 | RNLt KMLt, Jósika cs. hitbizományi lt., I. sorozat (Középkori oklevelek), nr. 95, 130.

260 | Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. História–MTA TTI, Bp. 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, Adattárak 5.) I. 25, 222; II. 123; Tamás Pálosfalvi: *The Noble Elite in the County of Körös (Križevici) 1400–1526*. MTA BTK TTI, Bp. 2014. (*Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes*. – A továbbiakban Pálosfalvi: *The Noble Elite*) 175.

261 | Pálosfalvi: *The Noble Elite* 176.

262 | Uo. 178–179.

263 | RNLt KMLt, Jósika cs. hitbizományi lt., I. sorozat (Középkori oklevelek), nr. 95.

az ő halála után a nővéreinek a birtokba iktatásán.²⁶⁴ 1580-ban már egyikük sem élt, így Oláhrákos (Fehér vm.) birtokát, amelyet Kapitán Pál II. Jánostól kapott visszavonásig, az ő halála után pedig a fia, György birtokolt, az utóbbi halálával, magszakadás címén Báthory Kristóf Gálfi Jánosnak adományozta.²⁶⁵

A kíséretből ajándékot kapott még Brassóban Sebesi Péter és Szebenben Redvizy Albert abrakosztó. A név szerint felsorolt főurak mellett név nélkül szerepelt a főpohárnok²⁶⁶ és helyettese Brassóban, továbbá mindkét helyszínen feltüntették a fejedelem fő zászlóvivőjét és az abrakosztó mellett a szállásosztókat.²⁶⁷

Összegzés

1572-ben a több napig és több helyszínen zajló szászöldi fejedelmi látogatás minden bizonnyal alapos tervezést és szervezést igényelt, amelynek részleteit csak kevésbé ismerjük. Későbbi, 17. század eleji fejedelmi vendégeskedésekről szóló, Kolozsvárra vonatkozó forrásainkból tudható, hogy a fejedelem a várost idejében értesítette jöveteléről, parancslévlében kifejtette a látogatás okát és esetenként különleges óhajait is. A fejedelem levelének kézhezvétele után összeült a városi nagyobb tanács, és adó kivetését határozta el a kíséret ellátása céljából, majd összeírták az elszállásolásra alkalmas házakat, és beszerezték az ellátáshoz szükséges élelmet és bort, valamint az állatok számára az abrakot. Az elszállásolást a szállásosztók felügyelték, akik a kíséret előtt érkeztek, a fejedelmi menet azon tagjaihoz hasonlóan, akik az előkészületekben segédkeztek.²⁶⁸ Nem volt ritka, hogy a tálalóeszközöket a várostól kapták ajándékba a kíséret tagjai,²⁶⁹ talán ugyanez vonatkoztatható a dolgozatunkban leírt nagyszámú ajándék serlegre és kupára. A későbbi látogatások esetében leírt módon zajlott a vendégeskedés pénzalapjának előteremtése is, hiszen tudjuk, hogy 1572-ben Szeben a költségek fedezésére különadót vetett ki nem csupán a saját polgárait, hanem a szék településeire is.²⁷⁰

A helyszíneket és a vendéglátás biztosításának körülményeit valamennyire ismerjük tehát, nincs azonban rálátásunk arra, hogy milyen alapon határozták meg egy-egy kíséret összetételét. Minden bizonnyal ezt is a fejedelmi akaratnak és az adott alkalomnak megfelelően alakították, és távol maradni is alighanem csak nyomós okkal lehetett. Egy olyan horderejű látogatás, mint amelyet Báthory István 1572 elején tett Szászöldön, igen nagy körülméktől igényelt, és ez tükröződik a számadásokban feltüntetett főurak lajstromán is. Az itt megjelenő személyek egy része II. János kipróbált hívei közé tartozott, akik nem támogatták Bekes Gáspár törekvéseit

264 | RNLt KMLt, Kemény cs. csombordi lt., I. sorozat (Középkori oklevelek), nr. 112; RNLt KMLt, Jósika cs. hitbizományi lt., I. sorozat (Középkori oklevelek), nr. 217.

265 | ErdKirKv VII. 2. 24. sz.

266 | Ebben az időben tehát nem Nisovszki Szaniszló, mert őt külön is feltüntetik Brassóban.

267 | Városgazdai számadások 315–V/10. p. 404–405; Polgármesteri számadások, nr. 92. fol. 22v.

268 | Jeney-Tóth Annamária: „... Urunk udvarnépe...” *Udvar és társadalma Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelemsége idején a kolozsvári számadáskönyvek tükrében*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen 2012. (Speculum Historiae Debreceniense 11.) 237–240.

269 | Uo. 242.

270 | Derzsi: *Nagyszeben háztartása* 432.

(Forgách Ferenc, Gyulai Mihály, Apafi Gergely, Bánffy György), másik része pedig pályája elején álló, még viszonylag fiatal, a Báthoryak szolgálatában elkötelezett familiárisok csoportja (Borbély György, Tornyi Tamás, Székesfejevári András) volt. Érdekes tény, hogy egyikük sem állt át a későbbiekben Bekes pártjára.

A névsoron végigtekintve kiviláglik, hogy a fejedelmi tanács több mint fele (pontosabban hét tagja: Forgách Ferenc, Bánffy Pál és György, Apafi Gergely, Nisovszki Szaniszló, Gyulai Mihály, Gyulaffy László) mindkét helyszínen jelen volt, közülük többen egyidejűleg főispánokként is (Nisovszki Szaniszló, Gyulai Mihály). Mellettük megjelentek más vármegyék ispánjai (Török Bálint, Kemény István), továbbá a bírói hatalom és az adminisztráció kulcsszereplői, mint Wesselényi Miklós, Büdöskúti Tamás és a szászsághoz ekkor már sok szállal kötődő Székesfejevári András fejedelmi számvevő. Feltűnő ugyanakkor a katonai vezetők nagy száma, élükön Bánffy Györgyvel, az udvari hadak főkapitányával, rajta kívül ott találjuk Nyakazó Ferenc egykori udvari főkapitányt, Rácz Mihályt, Borbély Györgyöt, Tornyi Tamást, de talán idesorolhatjuk még Bánffy Pált és Kapitán Pált is. Brassóban ezenkívül a darabontok öt kapitányát is megemlíti.²⁷¹ A nagy katonai jelenlét minden bizonnyal erőt volt hivatott demonstrálni, ugyanakkor a már fentebb leírt fejedelmi kegynyilvánítás különböző módjai azt szándékoztak érzékeltetni, hogy az uralkodó a szászok hűségét honorálni tudja és fogja is, ahogy ez a későbbiekben be is bizonyosodott.²⁷²

A Brassóban és Szebenben tartózkodó fejedelmi kíséret megajándékozott tagjainak lajstroma:

	Brassó	Szeben
Báthory István fejedelem	x	x
Forgách Ferenc kancellár	x	x
Bánffy Pál	x	x
Bánffy György	x	x
Apafi Gergely	x	x
Nisovszki Szaniszló		x
Gyulai Mihály	x	x
Gyulaffy László	x	x
Wesselényi Miklós		x
Török Bálint	x	
Margay Menyhárt	x	x
Iffjú János	x	x
Rácz Mihály	x	x

271 | Városgazdai számadások 315–V/10. p. 405.

272 | A szászság hűségének jutalma volt többek között a gazdag enyedi officialátus Szász Universitasnak történő inscribálása 1577 környékén vagy a szász törvénykönyv (Fronius *Statutája*) megerősítése 1583-ban. *A kolozsmonostori konvent fejedelemség kori jegyzőkönyvei*. I. 1326–1590. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Bogdándi Zsolt. EME, Kvár 2018. (Erdélyi Történelmi Adatok X. 1.) 119. sz.; Derzsi Júlia: Párhuzamos életrajzok: Thomas Bomelius és Matthias Fronius. Értelmiségi pályák a közösség szolgálatában. In: *Hivatalnok értelmiség* 43–61. 54.

	Brassó	Szeben
Nyakazó Ferenc	x	x
Kemény István		x
Székesfejérvári András	x	x
Nagy Péter	x	x
Büdöskuti Tamás	x	
Borbély György	x	
Tornyi Tamás	x	
Kapitán Pál	x	
Sebesi Péter	x	
Redvizy Albert		x

The Retinue of Stephen Báthory during His Visit to the Saxon Territories in 1572 (Notes on a Much Needed Early Modern Archontology)

Keywords: princely retinue, Bekes rebellion, Saxon territories, Stephen Báthory, archontology

At an important moment of his reign, at the beginning of 1572, Prince Stephen Báthory visited the main Saxon towns to win the Universitas Saxonum over to his side in his conflict with Gáspár Bekes. Members of his entourage are known from his visits to the towns of Braşov and Sibiu. The study analyses the moment and circumstances of the visit and describes the members of the prince's entourage, mainly from an archontological point of view. The study gives an idea of the small group of people who held the power, their relationship with the prince and sometimes also manages to unravel the more or less close relationships between them.

Reformátorok művei a Segesvári Evangélikus Gimnázium könyvtárában

A Segesvári Evangélikus Gimnázium egyike Erdély legfontosabb evangélikus oktatási intézményeinek. 1741-ig terjedő történetét 1851-ben foglalta össze az intézmény akkori rektora, Georg Daniel Teutsch (1817–1893), az erdélyi százszok későbbi püspöke.¹ A középkori plébániai és szerzetesi iskolák alapjain létrejövő reformátori iskola első ismert rektora, bizonyos Johannes Gielius 1545-ben tűnik fel. A rektorok folyamatos névsorát 1606-tól kezdve ismerjük. Az iskola akkor még az egykori domonkos templom közelében működött, 1617-ben költözött a Hegyi templom mellé, és diákjainak könnyebb közlekedése céljából építették 1642-ben a nevezetes fedett lépcsőt. Az iskola 16. századi könyvtáráról nincsenek adataink, tudjuk viszont, hogy 1606-ban megvásárolták bizonyos Georg Listhenius könyvtárát Brassóból.²

A bibliotéka további sorsáról szintén hallgatnak a források, az 1606-os szerzemény valószínűleg elkallódott, ugyanis az intézmény historikusai 1684-et tekintik a gyűjtemény alapítási évének. Ebben az esztendőben Martin Kelp rektor tíz könyvet adományozott az iskolának, és arra biztatta a környék egyházi és világi értelmiségét, hogy kövessék példáját. Így, rövid idő alatt 58 adományozó 148 kötetét őrizhették szakkönyvtárként a rektori lakás két szekrényében. Kelp megteremtette a könyvbeszerzések anyagi alapját, és ebből az alapból 40 forintért megvásárolta Johann Schell brulyai lelkész könyvtárát (benne Matthias Hebler egykori püspök bibliotékáját, amelyről a továbbiakban még szó esik). A könyvtár 1687 körül a Hegyi templom sekrestyéjébe került. Szintén Kelp nevéhez köthető az a rendelkezés, miszerint beiratkozásra a diákok bizonyos (időszakonként változó) összeggel kötelesek hozzájárulni a könyvtáralaphoz.³

A gyűjtemény a 18. század második felében tovább gyarapodott, elsősorban a városhoz kötődő polgárok és hivatalnokok adományaiból, így Georg Müller rektor

1 | Georg Daniel Teutsch: Zur Geschichte des Schässburger Gymnasiums. (I. közl.) *Programm der genannten Lehranstalt [Schässburger Gymnasium] zum Schlusse des Schuljahres 1851/2.* 3–32; uő: Geschichte des Schässburger Gymnasiums. (II. közl.) *Programm des evangelischen Gymnasium in Schässburg zum Schluss des Schuljahrs 1852/3.* 3–43.

2 | Uo. 10–19.

3 | Wilhelm Berwerth-Theodor Fabini: Fachwissenschaftlicher Katalog der Bibliothek des Gymnasiums in Schässburg mit einer Einleitung über deren Entwicklung. (I–IV. közl.) *Programm des evang. Gymnasiums A. B. in Schässburg 1879/80–1882/83.* IX. (I. közl.)

Ősz Sándor Előd (1982) – református lelkész, egyetemi adjunktus, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet; levéltáros, Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár, Kolozsvár, oszsandorelod@gmail.com

A kutatást a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János-ösztöndíja (BO/00083/22/2) támogatta.

<https://doi.org/10.36373/em-2024-1-5>

kezdeményezésére a könyvtár elfoglalta a sekrestye felső szintjét is. Ebben az időszakban zajlott a könyvtár első – nagyság és téma szerinti – rendezése. A 19. század elején mintegy félezer *corpus*szal gyarapodott a bibliotéka, az adományok között talán a legnagyobb Ehrenschild alezredes 128 kötete volt.

1860-ban a gyűjteményt a kolostortemplom sekrestyéjébe szállították, ám a hely alkalmatlannak és távolinak bizonyult, így 1865-ben a gimnázium épületének két termében helyezték el.⁴ A könyvtár állományának katalógusát, illetve az állomány rövid történetét 1879–1882 között négy részben közölte a gimnázium két tanára, Wilhelm Berwerth és Theodor Fabini.⁵ Az említett cikkben nem közlik az állomány nagyságát, a jegyzékben összesen 7728 jelzetszám szerepel (308 fólió, 936 negyedré, 3192 nagyobb nyolcadré, 2506 kisebb nyolcadré, 789 tizenhatodré), így azt hozzávetőlegesen 8500 kötetnyire becsülhetjük abban az időpontban. (Megjegyezzük, hogy a könyvtár cédulakatalógusában fellelt és az alábbiakban bemutatandó reformatori művek mindegyikének a leírása megtalálható Berwerth és Fabini közleményében.) 1901-ben felépült a gimnázium új, jelenleg is használatban levő épülete, és a könyvtár abban kapott helyet. 1948-ban az iskolát államosították, könyvtárának muzeális része 1968-ban a Zaharia Boiu Muncipiumi Könyvtár kezelésébe került, és átszállították a vártéren levő épületbe, ahol jelenleg is őrzik.

2018 óta Erdély történelmi könyvtáraiban próbáljuk feltárni tizenöt, a 16. században élő és alkotó nyugat-európai teológus, úgynevezett reformátor munkáját. Az ő 1601 előtt megjelent teológiai tárgyú munkáikat vettük kézbe, a *possessor*-bejegyzések és széljegyzetek segítségével próbáltuk megállapítani, hogy mikor kerültek Magyarországra, illetve hungarus-tulajdonos kezébe, azután kik adták-vették, olvasták, használták azokat, és mikor kerültek mai őrzési helyükre.

A mennyiségi vizsgálat segít válaszolni arra a kérdésre is, hogy mely európai teológusok hatottak a hazai reformációra, felekezetképződésre, illetve mely nyugati tudósok teológiai látása határozta meg az erdélyi felekezetek 16–17. századi életét és tanítását.

Az alábbi tizenöt szerző munkáit vizsgáljuk: *wittenbergi teológusok*: Martin Luther (1483–1546), Philipp Melanchthon (1497–1560), Georg Maior (1502–1574); *lutheránus teológusok*: Johann Brenz (1499–1570), David Chyträus (1530–1600); *genfi teológusok*: Jean Calvin (1509–1564), Théodore de Bèze (1519–1602); *zürichi teológusok*: Pietro Martyre Vermigli (1499–1562), Heinrich Bullinger (1504–1575), Rudolf Gwalther (1519–1586), Ludwig Lavater (1527–1586); *svájci teológusok*: Johannes Oekolampad (1482–1531), Wolfgang Musculus (1497–1563), Benedictus Aretius (1522–1574); *pfalzi teológus*: Girolamo Zanchi (1516–1590).

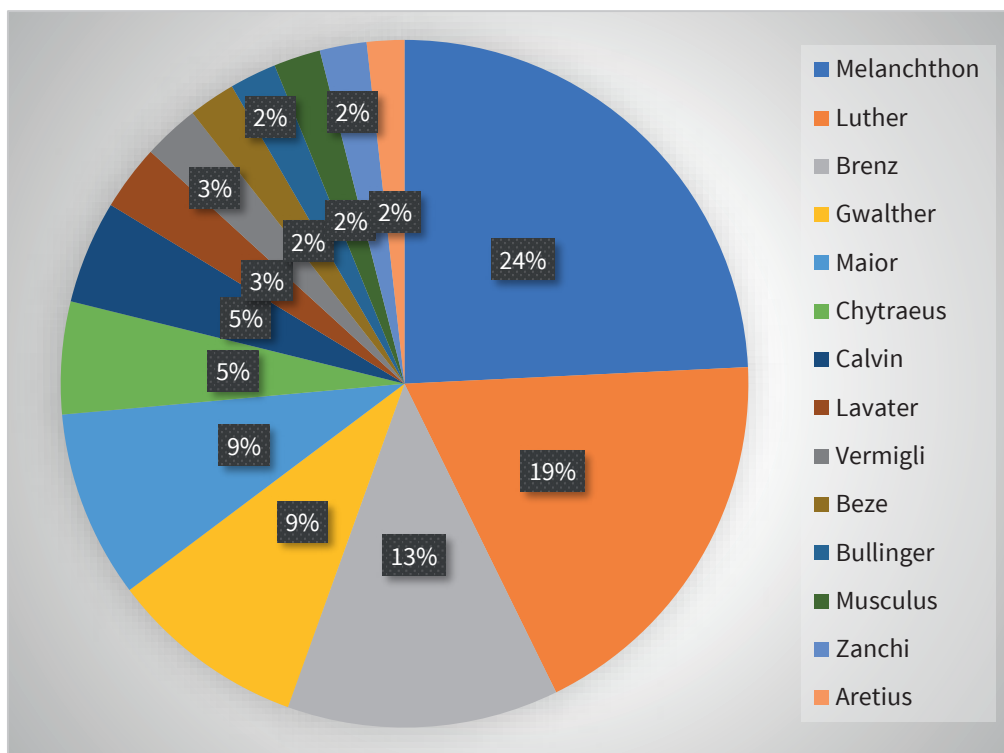
A nevezett tudósok közül néhányan humanistaként más tudományterületen is alkottak. David Chyträus számos történelmi munka szerzője, Melanchthon *Logicáját*, illetve *Dialecticáját* tankönyvként használták a 16–17. század erdélyi református iskolákban. Ezek a munkák viszont nem kerülnek be vizsgálódásunkba, ugyanis jelentősen megváltoztatták volna az arányokat. Kizárólag teológiai művekkel foglalkozunk tehát, illetve olyan gyűjteményes kötetekkel, amelyek teológiai témájú írásokat (is) tartalmaznak. Így Melanchthon deklamációgyűjteményét, illetve Chyträus korai egyháztörténelmi tárgyú írásait is kézbe vettük a kutatás során.

4 | Uo. IX–XII. (I. közl.)

5 | Uo. 1–256.

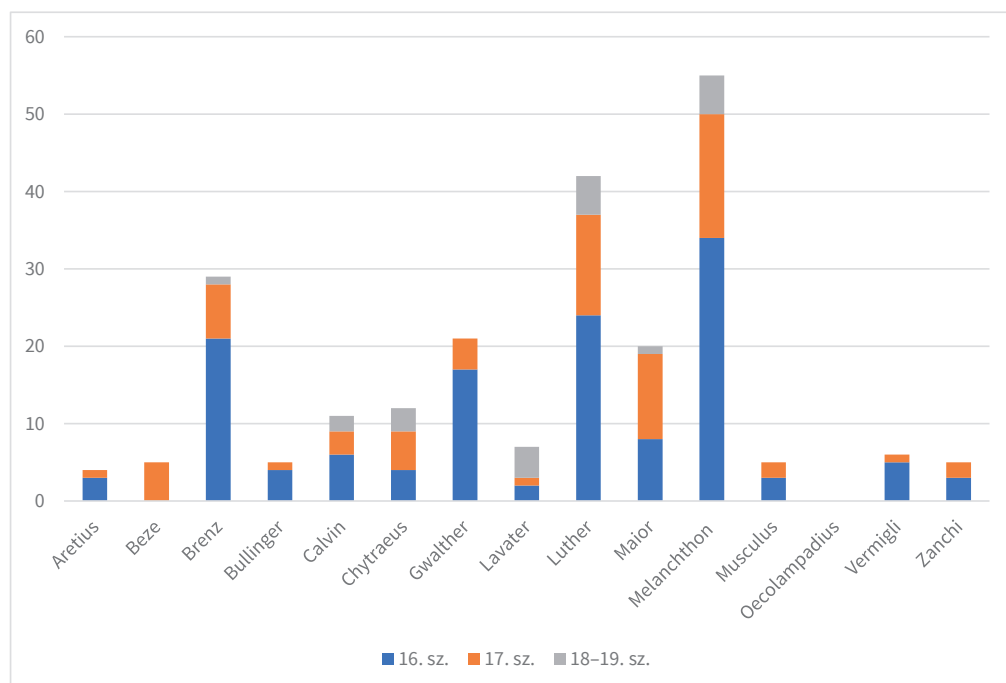
Adatok, számok, arányok

Az egykori evangélikus gimnáziumi bibliotékában a fent nevezett szerzők 227 teológiai témájú munkáját találtuk meg 141 kötetben. Ha szerzők szerint csoportosítjuk a vizsgált anyagot, akkor arra jutunk, hogy ma a gyűjteményben található 16. századi teológiai munkák jelentős részét a lutheri reformáció európai vezéralakjainak írásai teszik ki. Melanchthon 55 műve a vizsgált állománynak csaknem negyedét teszi ki, őt követi Luther 42 írása, majd a szintén lutheránus Brenz 29 műve. A leggyakrabban előforduló, a reformáció helvét irányához tartozó szerző Rudolf Gwalther, akinek 21 kiadványát vettük számba. Őt követi Georg Maior (20), Chyträus (12), Calvin (11), Lavater (7), Vermigli (6), Bèze (5), Bullinger (5), Musculus (5), Zanchi (5) és Aretius (4). Oekolampad egyetlen művét sem leltük fel a könyvtárban (lásd az alábbi ábrát). Ha a reformáció két nagy irányzata szerint csoportosítjuk a szerzőket, akkor a vizsgált állományrész kétharmada, 158 nyomtatvány „lutheránus” szerzők tollából származik, a helvétekből mindössze 69. (A nagyszebeni, brassói és medgyesi gyűjtemények előzetes vizsgálata is hasonló arányokat mutat.) A csoportosítást és az eltolódni látszó arányokat némileg árnyalja, hogy Melanchthont és Maiort a mai kutatás a svájci tanítással rokonszenvező, úgynevezett közvetítő teológia képviselőjének tartja.

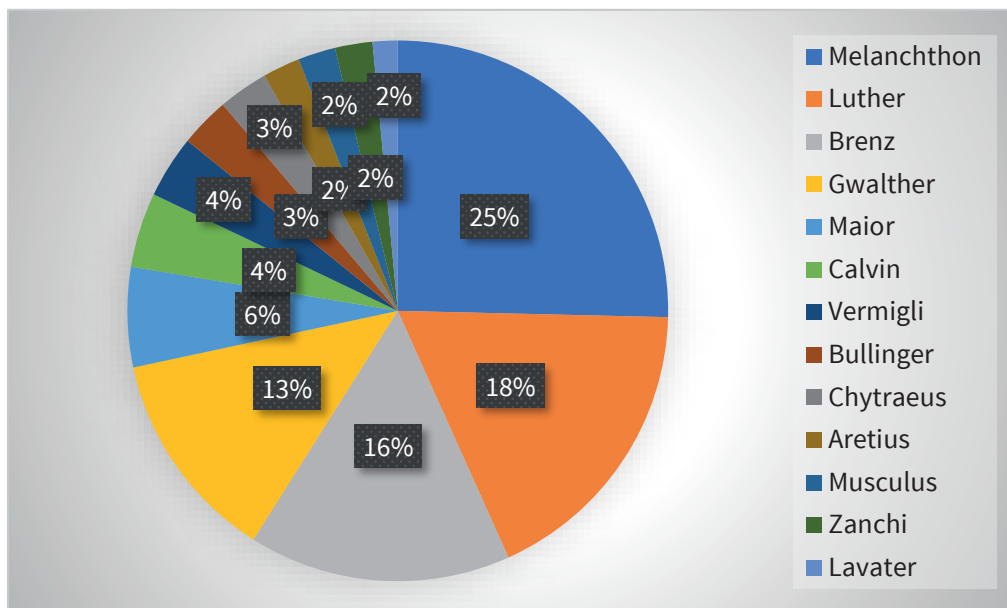

Az első fontos kérdés, hogy a vizsgált 227 nyomtatvány mikor került a Kárpát-medencébe vagy hazai tulajdonos kezébe. A kötetek tulajdonosainak azonosítása

volt segítségünkre a kérdés megválaszolása során. Eszerint a nyomtatványok közel hatvan százaléka, szám szerint 134 már 1601 előtt – többnyire a 16. század második felében – a Kárpát-medencébe került, 72 a 17. század folyamán, 21 pedig 1700-at követően (öt mű kivételével a 18. században) érkezett tájainkra. A művek szerzők és hazakerülési időpont szerinti csoportosítását lásd az alábbi grafikonon.

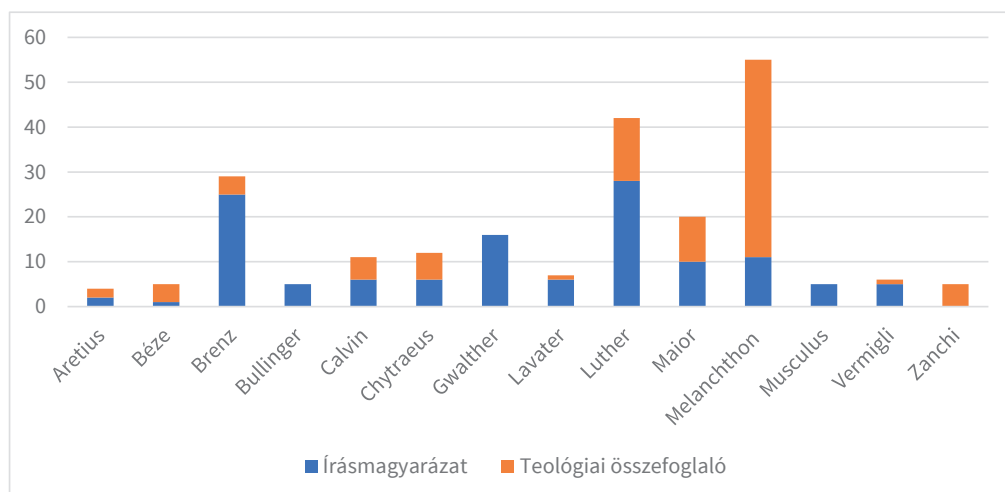

Ha külön állományrészként tekintünk az 1601 előtt hazakerült kötetek összességére, érdemes rápillantani annak szerzők szerinti megoszlására. Az arányok alapján nem változnak a mai teljes állományhoz képest: Melancthon 34 művét Luther 24, Brenz 21 és Gwalther 17 írása követi, majd Maior nyolc, Calvin hat, Vermigli öt, Bullinger és Chytraeus négy-négy, Aretius, Musculus és Zanchi három-három, valamint Lavater két kiadványa (lásd az alábbi ábrát).

A 16. századi protestáns teológiai irodalomban két nagy műfajcsoportot különíthetünk el: az írásmagyarázati munkákat (idetartoznak a bibliai kommentárok, bibliai könyvek rendjét vagy éppen a perikópabeosztást követő prédikációgyűjtemények) és a rendszeres teológiai műveket (idetartoznak a nagyobb lélegzetű összefoglaló munkák, *Loci communes*, a kisebb témákat körüljáró traktátusok, levelek, illetve utóbbiak gyűjteményei). Ha köteteinket a fenti szempontrendszer szerint csoportosítjuk, megállapíthatjuk, hogy a mai emléktanyagban 130 írásmagyarázati munka és 97 rendszeres teológiai mű található. Hasonlóak az arányok, ha a beszerzés ideje szerint nézzük a vizsgált anyagot: a 16. században 79 írásmagyarázati és 55 rendszeres teológiai munka került Erdélybe, a 17. században ez az arány 50:22, a későbbi korokban viszont megfordul az arány: 8:13.

Ha az egyes szerzőket nézzük, akkor Bèze, Melanchthon és Zanchi kivételével minden teológusnak az írásmagyarázati munkái találhatók nagyobb arányban a segesvári gimnázium bibliotékájában (lásd az alábbi ábrát).

A következő kérdésünk, hogy a vizsgált kötetek mikor kerültek a segesvári oktatási intézmény bibliotékájába. Közülük mindössze egyről sikerült igazolni, hogy az Martin Kelp könyvtáralapító kezdeményezése előtt már az intézményben volt. A legkésőbbi adományok pedig Ehreschild alezredes nevéhez köthetők. A vizsgált anyagrészt tehát szűk másfél évszázad leforgása alatt került mostani helyére, némileg tükrözve a hosszú 18. század (lutheránus?) teológiai kánonját.

Kötetek, tulajdonosok, olvasók

A 141 kötetben hozzávetőlegesen 300 tulajdonosbejegyzést találtunk, ezek közül 218-at sikerült azonosítani, túlnyomó többségük erdélyi szász lelkipásztor, iskola-rektor vagy világi hivatalnok, ritkábban polgár. Meglehetősen ritkán fordulnak elő magyar református, unitárius és evangélikus *possessorok*.

A 16. századi tulajdonosok két csoportját különíthetjük el: valamelyik németországi egyetem (mindenekelőtt Wittenberg) erdélyi diákjai, akik tanulmányaik idején vásárolták a köteteket, nevük elsősorban a könyvtáblára préselt évszámias monogramok (*supralibros*) feloldásával deríthető ki. A második csoport az itthon tanult (*domidoctus*) egyházi értelmiségé, akik az első csoport tagjaitól vagy azok utódaitól vásárolták meg a külföldön szerzett *corpusokat*.

A 16. században már Erdélyben lévő 134 nyomtatvány közül 81-ről sikerült egyértelműen igazolni, hogy erdélyi *peregrinus* diák hozta haza. Míg a református, unitárius és római katolikus gyűjtemények esetében a legkorábbi hazai könyvtulajdonosok 1550 körül (inkább után) jelennek meg, a segesvári gyűjteményben már találunk két 1550 előtti könyvbeszerzést: Alexander Tringer 1538-ban írta alá a wittenbergi egyetem törvényeit, további sorsa ismeretlen,⁶ hazatérésének bizonyítéka Brenz két

6 | Szabó Miklós–Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged 1992. (Fontes Rerum Scholasticarum IV.) 5.

kommentárjának 1539-ben készült kolligátuma.⁷ Szintén ismeretlen annak a Peter Hammernek a hazai működése, aki 1545-ben iratkozott be Luther egyetemére,⁸ és ugyanebben az évben beköltötte Melanchthonnak a perikóparend vasárnapi evangéliumaihoz írott magyarázatát.⁹

Árkosi Veres Péter brassói tanulmányai után, 1550-ben érkezett a reformáció „fővárosába”, hazatérése után Brassóban volt rektor (1552–1554, 1556) és magyar prédikátor, majd Feketehalomban (1560–1572 mh.) a német gyülekezet lelkipásztora.¹⁰ 1550-ben Musculusnak Máté, illetve Brenznek Lukács evangéliumához írt kommentárjait költötte egybe és hozta haza.¹¹ Halála után a kötet Andreas Könighez került, aki Barcaszentpéteren (1578–1589) volt prédikátor, majd Szászveresmarton (1589–1598 mh.) lelkipásztor.¹²

Ha a további 75 beszerzést szerzők és évtizedek szerint vizsgáljuk, akkor két időszak emelkedik ki: 1551–1560 között 33 nyomtatványt költettek be külföldön tanuló erdélyiek: ezek Melanchthon (13), Brenz (10), Luther (8) és Maior (2), tehát Wittenberghez köthető teológusok művei. A viszonylag nagy mennyiséget elsősorban a Luther városában tanuló erdélyiek jelentős száma – ebben az évtizedben 120-an iratkoztak be a Leucoreára¹³ –, másrészt pedig az 1550-es évek Erdélyének a reformáció iránti erős elköteleződése magyarázza. A vizsgált állomány 19 nyomtatványát pedig 1571–1580 között vásárolták hazai diákok: ezek három kiadvány kivételével svájci teológusok Zürichben, illetve Genfben napvilágot látott munkái. A beszerzések száma arányos a beiratkozások még mindig viszonylag nagy számával (76),¹⁴ a teológiai fordulatot részben a helvét tanok itthoni térhódítása, részben pedig a wittenbergi egyetem tanárainak a helvét teológia iránti egyre markánsabb nyitottsága¹⁵ indokolja. (Lásd az alábbi ábrát.)

7 | Johannes Brenz: *In Exodum Mosi commentarius*. Petrus Brubach, Halae Svevorum 1539 – *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts*: www.vd16.de (utolsó megtekintés: 2024. 02. 18.). (A továbbiakban VD16) B 7746 + uő: *In librum Iudicum et Ruth commentarius*. [Peter Braubach], Hagonae 1536 – VD16 B 7760. Jelzete: XVI 575.

8 | Szabó Miklós–Tonk Sándor: *i. m.* 223.

9 | [Philipp Melanchthon: *In evangelia... annotationes*. Iohannes Lufft, Witebergae 1545] – VD16 E 4536. Jelzete: VIII 635.

10 | Szabó Miklós–Tonk Sándor: *i. m.* 224.

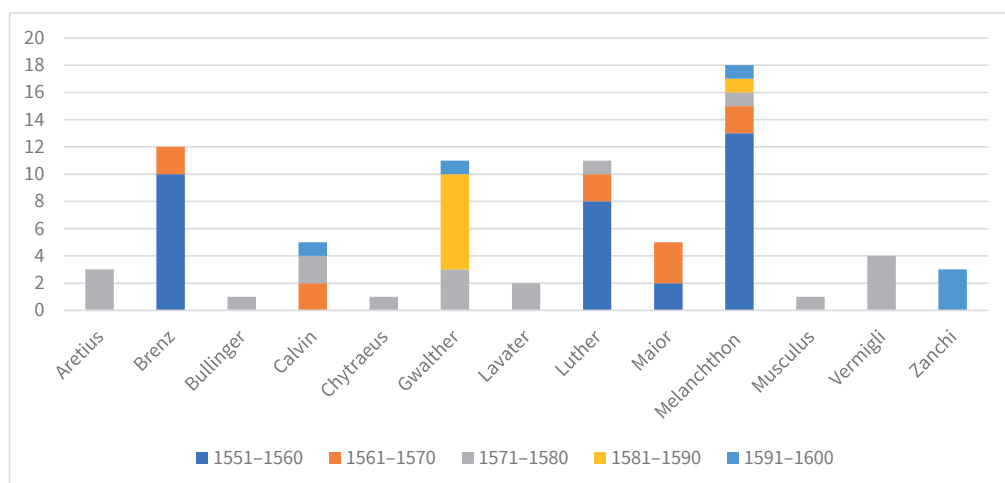
11 | Wolfgang Musculus: *In evangelistam Matthaeum commentarii*. Ioannes Hervagius, Basileae 1548 – VD16 ZV 11312 + Johannes Brenz: *In Evangelii quod inscribitur secundum Lucam duodecim priora capita homiliae*. Petrus Brubach, Francofurti 1545 – VD16 B 7734 + uő: *In Evangelii quod inscribitur secundum Lucam duodecim posteriora capita homiliae*. Petrus Brubach, Francoforti 1545 – VD16 B 7735. Jelzete: Fol. 121.

12 | Ernst Wagner: *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen*. I. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien 1998. 91.

13 | Szabó Miklós–Tonk Sándor: *i. m.* 371–372.

14 | Uo. 372.

15 | Armin Kohnle–Beate Kusche: *Professorenbuch der Theologischen Fakultät der Universität Wittenberg 1502 bis 1815/17*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig 2016. 236–246.

A könyvtulajdonosok közül csupán azokat emeljük ki, akiknek egynél több könyvbeszerzését találtuk meg az átvizsgált gyűjteményrészben, illetve azokat, akik egyház- és művelődéstörténetünk szempontjából jelentősek.

Két későbbi dékán 1554–1555-ben Wittenbergben vásárolt kötetei kerültek a segesvári gyűjteménybe. A szebeni Stefan Gros 1549-től Brassóban, 1553-tól Wittenbergben tanult, hazatérése után a szebeni iskolában (1555–1557) volt rektor, majd hosszú ideig (1557–1599 mh.) Szenterzsébet eklézsiáját pásztorolta, 1580 körül a szebeni káptalan dékánjaként szolgált.¹⁶ Ő 1554-ben Georg Maior Efézusi levélhez írott kommentárját,¹⁷ illetve Melanchthon deklamációgyűjteményének I. kötetét¹⁸ szerezte meg és köttette be. A riomfalvi Christoph Urdescher 1549-ben iratkozott be a brassói gimnáziumba, innen Wittenbergbe (1554–1555) ment tanulni, 1555-ben ott ordinálták, később Segesden (1569–1578 után mh.) volt lelkipásztor, 1575-től haláláig a segesvári káptalan dékánja volt.¹⁹ 1554-ben Melanchthon előszógyűjteményének II. kötetét,²⁰ 1555-ben a *Loci theologici* friss német nyelvű kiadását²¹ szerezte meg és köttette be.

Az erdélyi neolatin költészet egyik kiemelkedő alakja, Christian Schaeseus 1556-tól kezdve tanult Wittenbergben, 1559-ben Kolozsváron lett szász prédikátor, majd Tábláson (1561–1569) és Medgyesen (1569–1585 mh.) lelkipásztor.²² Wittenbergi tanulásának utolsó évében szerezte Melanchthon deklamációgyűjteményének

16 | Ernst Wagner: i. m. 68.

17 | Georg Maior: *Enarratio epistolae Pauli scriptae ad Ephesios*. Vitus Creutzer, Wittenbergae 1552 – VD16 M 2023. Jelzete: VIII 435/II.

18 | Philipp Melanchthon: *Selectarum declamationum... tomus primus*. [Crato Mylius, Argentorati] 1546 – VD16 M 3557. Jelzete: VIII 1704.

19 | Ernst Wagner: i. m. 106.

20 | Philipp Melanchthon: *Praefationum... tomus secundus*. Theodosius Rihelius, [Argentorati] 1546 – VD16 M 3558. Jelzete: VIII 329.

21 | Uő: *Heubtartikel Christlicher Lere*. [Veit Creutzer], Wittenberg 1555 – VD16 M 3679. Jelzete: IV 129.

22 | Christianus Schaeseus: *Opera qui supersunt omnia*. Ed. Franciscus Csonka. Akadémiai, Bp. 1979. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum) 11–17.

IV. kötetét.²³ A könyvet 1585-ben fia vagy közeli rokona, bizonyos Thomas Schaeseus talmácsi (1587–1595 mh.) lelkipásztor²⁴ örökölte.

Tordai Sándor András (1529 v. 1536–1579) tordai és dévai lelkipásztor, erdélyi református püspök²⁵ könyvtárának²⁶ három kötete került elő Segesváron: Martin Luther első gyűjteményes kiadásának három kötete, a vitairatokat tartalmazó I.,²⁷ a Pentatechos, illetve a Zsoltárok könyvének magyarázatát magában foglaló III.²⁸ és a homíliákat publikáló VII. kötete.²⁹ Mindhármát második peregrinációjának végén, 1559-ben vásárolta. A kötetek sűrű széljegyzetei arról árulkodnak, hogy Tordai végigolvasta mindhárom kötetet, a metszésen olvasható feliratok pedig arra utalnak, hogy tékájában ott volt mind a hét kötet. Érdekességként említjük meg, hogy a három kötet három különböző tulajdonostól került a segesvári gimnázium könyvtárába. (Tordai újabban előkerült kötetéről a közeljövőben külön tanulmányban fogunk beszámolni.) Tordainak diáktársa volt az a Besenyei Jakab, aki 1558-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre, majd Tasnádon (1562 k.) működött rektorként, az unitarizmusoz csatlakozott, és ilyenként a háromszéki egyházkör esperese lett.³⁰ Ő Melanchthon erkölcsfilozófiai írásainak kolligátumát³¹ hozta haza a reformáció „fővárosából”.

Amint a fenti grafikonból is kitűnik, a 16. század hetvenes éveiben megváltozott a németországi könyvbeszerzések „felekezeti” profilja, és többségbe kerültek a svájci teológusok munkái. Brassó reformátorának legkisebb fia, Cornelius Honterus 1572-ben indult szülővárosa iskolájából a wittenbergi egyetemre. Itt vásárolta és köttette egybe 1573-ban Vermigli helvét tanítást összefoglaló *Loci communes*-ét és a gnézio-lutheránus Andreas Musculus teológiai szintéziseit.³² (Cornelius Honterus később Brassóban tanított, apja nyomdáját vezette, majd Höltövényben és Prázsmáron volt lelkész, 1603-ban halt meg.³³)

23 | Philipp Melanchthon: *Selectarum declamationum... tomus quartus*. [Samuel Emmel], Argentorati 1558 – VD16 M 3566. Jelzete: VIII 328.

24 | Ernst Wagner: i. m. 97.

25 | Ősz Sándor Előd: Tordai Sándor András. Az erdélyi reformátusok harmadik püspöke. *Református Szemle* 97. évf. 2004/2. 199–211.

26 | Könyvtáráról lásd Ősz Sándor Előd: Tordai Sándor András erdélyi református püspök két könyvéről. In: *In via eruditionis. Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*. Szerk. Bitskey István, Fazakas Gergely Tamás, Luffy Katalin, Száraz Orsolya. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen 2016. 315–324.

27 | Martin Luther: *Tomus primus omnium operum*. Johannes Lufft, Witebergae 1558 – VD16 L 3429. Jelzete: Fol. 283/I.

28 | Uő: *Tomus tertius omnium operum*. Johannes Crato, Witebergae 1553 – VD16 L 3419. Jelzete: Fol. 283/III.

29 | Uő: *Tomus septimus omnium operum*. Thoma Klug, Witebergae 1557 – VD16 L 3426. Jelzete: Fol. 56/VII.

30 | Szabó András: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*. Balassi, Bp. 2017. (Humanizmus és Reformáció 37.) 102.

31 | Philipp Melanchthon: *Ethicae doctrinae elementa et enarratio libri quinti*. [Johannes Crato], Wittebergae 1557 – VD16 M 3293 + uő: *Philosophiae moralis libri duo*. Blasius Fabricius, Argentorati 1556 – VD16 ZV 25475. Jelzete: VIII 636.

32 | [Pietro Martire Vermigli: *Loci communes*. Joannes Kyngston, Londini 1576] – USTC 508264 + Andreas Musculus: *Compendium doctrinae christianae*. Joannes Eichorn, Francofordiae 1573 – VD16 M 7144. Jelzete: Fol. 206.

33 | Ernst Wagner: i. m. 74.

Peter Scharwader a korabeli erdélyi szász értelmiségieknek az előzőekben is sokszor ismertetett tipikus útját járta be: Wittenbergben (1577) és Rostockban (1579) peregrinált, Besztercén (1582) volt rektor, majd Szászszentgyörgyön (1586 előtt) lelkipásztor.³⁴ 1578-ban szerezte Aretius teológiai összefoglalójának III. kötetét,³⁵ illetve Lavater és Lambert Daneau kísértetekről és boszorkányokról szóló írásainak kolligátumát.³⁶

Peter Lupinus (Wolf) brassói tanulmányok után 1579-től a wittenbergi egyetemen öregbítette tudását, majd hazatérve Szebenben vezette az iskolát, Szászújfaluban és Kissinken volt lelkipásztor, 1592-ben pedig Szeben elsőpapijává választották, mely hivatalának 1597-ben bekövetkezett halála vetett véget.³⁷ Wittenbergi tanulmányai idején vásárolta azt a hat teológiai munkát, amelyet két *corpus*ba kötve találtunk a segesvári bibliotékában: Brenz összegyűjtött írásainak első kötetét, Vermiglinek a Bírák,³⁸ Bullingernek Dániel, illetve a Jelenések könyvéhez, valamint Wolfgang Musculusnak több páli levélhez írott³⁹ kommentárjait.

A százbuzdi Johann Niklerről 1581-es brassói és 1585-ös odera-frankfurti beiratkozásán kívül nem tudunk semmit.⁴⁰ Hazatérésének talán egyetlen kézzelfogható bizonyítéka Rudolf Gwalther zürichi reformátor hét újszövetségi írásmagyarázati munkája, amelyeket 1585-ben szerzett, és három *corpus*ba kötve hazahozott.⁴¹ A segesvári származású Matthäus Göldnerről is csak annyit tudunk, hogy 1595-ben beiratkozott a wittenbergi egyetemre.⁴² A következő évben Melanchthon *Examen*

34 | Uo. 96.

35 | Benedictus Aretius: *Problemata theologica. Pars tertia*. Franciscus le Preux, Lausanne 1576. – *Bibliographie de la production imprimée des 15e et 16e siècles des villes de Genève, Lausanne et Neuchâtel*: <http://www.ville-ge.ch/musinfo/bd/bge/gln/> (utolsó megtekintés: 2024. 02. 19.). (A továbbiakban GLN) 5550. Jelzete: VIII 149.

36 | Ludwig Lavater: *De spectris, lemuribus et magnis atque insolitis fragoribus*. Eustathius Vignon, Genevae 1575 – GLN-2008 + Mohamad ibn-Sirin: *Apotelesmata sive de significatis et eventis insomniorum*. Andreas Wechelus, Francofurti 1577 – VD16 A 1204 + Lambert Daneau: *De veneficis, quos olim sortilegos, nunc autem vulgo sortitarios vocant, dialogus*. Eustathius Vignon, [Genevae] 1574 – GLN-2506. Jelzete: VIII 1988.

37 | Ernst Wagner: i. m. 84.

38 | Johannes Brenz: *Operum. Tomus primus*. Georgius Gruppenbachius, Tubingae 1576 – VD16 B 7470 + Pietro Martyre Vermigli: *In librum Iudicum commentarii*. Christophorus Froschoverus, Tiguri 1571 – VD16 B 3041. Jelzete: Fol. 53/I.

39 | Heinrich Bullinger: *Daniel, sapientissimus Dei propheta... expositus*. Christophorus Froschoverus, Tiguri 1576 – VD16 B 9598 + Wolfgang Musculus: *In epistolas apostoli Pauli ad Galatas et Ephesios commentarii*. Officina Hervagiana, Basileae 1569 – VD16 B 5090 + uő: *In divi Pauli epistolas ad Philippenses, Colossenses, Thessalonicenses ambas et primam ad Timotheum commentarii*. Officina Hervagiana, Basileae 1565 – VD16 B 5124 + Heinrich Bullinger: *In Apocalypsim... conciones*. Samuel Regius, Basileae 1570 – VD16 B 9637. Jelzete: Fol. 41.

40 | Szabó Miklós–Tonk Sándor: i. m. 103.

41 | Rudolf Gwalther: *D. Matthaeus Evangelista. Pars prima*. Christophorus Froschoverus, Tiguri 1583 – VD16 W 1052 + uő: *D. Matthaeus Evangelista. Pars altera*. Christophorus Froschoverus, Tiguri 1584 – VD16 W 1053. Jelzete: Fol. 38/I; Rudolf Gwalther: *D. Marcus evangelista*. Christophorus Froschoverus, Tiguri 1577 – VD16 W 1049 + uő: *D. Lucas evangelista*. Christophorus Froschoverus, Tiguri 1585 – VD16 W 1045. Jelzete: Fol. 38/II; Rudolf Gwalther: *D. Ioannes Evangelista*. Christophorus Froschoverus, Tiguri 1582 – VD16 W 1040 + uő: *In Acta Apostolorum per divum lucam descripta homiliae*. Christophorus Froschoverus, Tiguri 1577 – VD16 W 1079 + uő: *In Ioannis apostoli et evangelistae epistolam canonicam homiliae*. Christophorus Froschoverus, Tiguri 1578 – VD16 W 1099. Jelzete: Fol. 38/III.

42 | Szabó Miklós–Tonk Sándor: i. m. 175.

theologicumát,⁴³ Girolamo Zanchi három művét,⁴⁴ illetve Sibrandus Lubbertus és Rudolf Gwalther pápaságellenes műveit⁴⁵ köttette be Luther városában.

A vizsgált állományrész számos darabja – amint előbb láttuk – már a 16. század közepén Erdélyben volt. Ezen kötetek többsége a század folyamán már gazdát cserélt, és a tulajdonosok között megjelenik számos *domidoctus* könyvtulajdonos is. 53 olyan nyomtatványt vizsgáltunk, amely bizonyíthatóan Erdélyben került első ismert gazdájához.

Matthias Hebler (?–1571) erdélyi szász püspök (1556–1571)⁴⁶ könyvtárából három kötet lelhető fel a segesvári gyűjteményben: Johannes Brenz Sámuel első könyvéhez írott kommentárja a kiadás évében,⁴⁷ 1554-ben jutott a birtokába. (Hebler 1546-ban kezdődő első peregrinációját követően 1553-ban másodszor is Wittenbergbe utazott, és ott ordináltak október 4-én, ám az kevésbé valószínű, hogy ott is maradt 1554 augusztusáig, amikor a könyv megjelent.) 1562-ben, immár püspökként írta be a nevét Melanchthonnak az első Korintusi levélhez, Chyträusnak a Mózes második könyvéhez írott kommentárjait, illetve Johann Kogler Tízparancsolat-magyarázatát tartalmazó kolligátumba.⁴⁸ Ugyanebben az évben Albert Birthalmer⁴⁹ Wittenbergből küldte el Heblernek mint patrónusának Tileman Hesshus svájci úrvacsoratan bíráló értekezését.⁵⁰ (*Dedit Albertus Birthalmer Domino Matthiae Heblero Patrono Charissimo Vitebergae 26 Augusti 1562.*) A kötet széljegyzeteiből látszik, hogy Hebler alaposan végigolvasta azt, és talán ennek a kiadványnak is szerepe lehetett abban, hogy a következő években az erdélyi szász szuperintendencia vezetői a lutheri úrvacsoratan mellett tették le voksukat.

Ha végignézzünk a vizsgált kötetek 16. századi erdélyi szász – akadémiai és *domidoctus* – tulajdonosainak szolgálati helyein, meglehetősen nagy területi szórás tárul elénk. Szeben- és Segesvárszék lelkészei vannak legtöbben, de medgyes-, nagysinkszékiek, Beszterce-vidékiek és barcaságiak is vannak közöttük, csaknem ugyanannyian.

A 16. századi tulajdonosok közül még ki kell emelnünk három világi személyt: Melanchthon *Loci communes*-ét és Luther Kátéjának kolligátumát⁵¹ – a *possessor-bejegyzés*

43 | Philipp Melanchthon: *Examen theologicum*. [Matthaeus Harnisch], Neostadii 1587 – VD16 M 3948. Jelzete: 8. 763.

44 | Girolamo Zanchi: *De Tribus Elohim... libri XIII*. Matthaeus Harnisius, Neostadii Palatinorum 1589 – VD16 Z 95 + uő: *De natura Dei*. Matthaeus Harnisius, Neostadii Palatinorum 1590 – VD16 Z 81 + uő: *Miscellaneorum libri tres*. Neapoli Palatinorum 1592 – VD16 Z 79. Jelzete: Fol. 144.

45 | Sibrandus Lubbertus: *De papa romano libri decem*. Aegidius Radaeus, [Franeckerae] 1594 – *Universal Short Title Catalogue*: <https://www.ustc.ac.uk/> (utolsó megtekintés: 2024. 02. 19.). (A továbbiakban USTC) 423327 + Rudolf Gwalther: *Antichristus*. [Christophorus Froschoverus, Tiguri 1575] – VD16 W 1066. Jelzete: VIII 777.

46 | Ernst Wagner: i. m. 69.

47 | Johannes Brenz: *Samuelis liber prior... explicatus*. Petrus Brubacchius, Francoforti ad Moenum 1554. Jelzete: Fol. 53/IV.

48 | Philipp Melanchthon: *Brevis et utilis commentarius in priorem epistolam Pauli ad Corinthios*. [Johannes Cratol], Vitebergae 1561 – VD16 M 2618 + David Chyträus: *In Exodum enarratio*. Johannes Crato. Vitebergae 1561 – VD16 C 2617 + Johann Cogler: *Similitudines. Accomodatae ad necessarias et praecipuas partes doctrinae coelestis*. [Johann Krafft], Vitebergae 1561 – VD16 K 1710. Jelzete: VIII 430.

49 | Biográfiáját lásd Ernst Wagner: i. m. 54.

50 | Tileman Hesshusius: *Verae et sanae confessionis de praesentia corporis Christi in cena Domini pia defensio*. Wolfgang Kirchene, Magdeburgae 1562 – VD16 H 3155. Jelzete: IV 110.

51 | Philipp Melanchthon: *Loci communes theologici*. [Josephus Clug, Vitebergae] 1535 – VD16 M 3614 + Martin Luther: *Catechismus lectu dignissimus*. [Petrus Brubach, Hagenaue] 1536 – VD16 L 4410. Jelzete: VIII 733.

írásképe alapján – a 16. század közepe táján bizonyos *Petrus Hunidi* birtokolta. A tulajdonos azonos lehet a dévai vár 1541–1551 között szolgáló várnagyával.⁵² Feltételezésünket erősíti, hogy a korban több képzett, a reformáció tanítása iránt fogékony várkapitánnyal találkozunk Magyarországon. A kötet hátvédlapjára valószínűleg ő írt magyar nyelvű imádságot. A Luther összes műveit tartalmazó kiadványsorozat VII. kötete (benne az Újszövetség magyarázatával)⁵³ 1554-ben került Wáczy Péterhez, a nagyszebeni pénzverde vezetőjéhez.⁵⁴ Mivel a táblára is rápréselték a monogramját, joggal feltételezhetjük, hogy valamelyik külföldön tanuló *alumnusa* küldhette vagy hozhatta ajándékba. Rudolf Gwalther Apostolok cselekedeteit magyarázó prédikációgyűjteményének egyik példánya⁵⁵ 1588-ban ifjú Heltai Gáspárhoz került, aki az idő tájt (1582–1611) az apjától örökölt nyomdát irányította, illetve tagja volt a százférfiak tanácsának. Később városi adószedő (1600–1602), királybíró (1606) és városi jegyző (1611–1618) volt.⁵⁶

A 17. századi tulajdonosok jelentős többsége is erdélyi szász értelmiségi, elsősorban lelkipásztorok és iskolamesterek, közülük 78-at sikerült szolgálati vagy tanulmányi helyhez kötni. 21 lelkész valamelyik külföldi egyetemen tanult, 43 pedig *domiductus*, emellett 14 iskolamestert is számba vettünk. Területi szórásuk viszont már jóval koncentráltabb: elvétele ugyan vannak Beszterce-vidéki, barcasági, valamint szebenszéki lelkészek és tanítók, de közülük 40-en Segesvár, 23-an Nagysink, 15-en Medgyesszéken szolgáltak. Részletes felsorolásuk túlmutatna jelen tanulmány keretein, ezért csupán azokat a tulajdonosokat említjük, akiktől nagyobb mennyiségű könyvanyag került Segesvárra.

Tízennyolc vizsgált nyomtatvány (Aretius, Bèze, Brenz, Calvin, Chyträus, Gwalther, Luther, Maior, Melanchthon munkái) 14 kötetben 1629-ben már ott sorakozott Simon Schell, korábban prépostfalvi (1620) és nádpataki (1620–1622), akkor éppen jakabfalvi (1622–1642 mh.) lelkipásztor⁵⁷ tékájában. Tőle – halála évében – valószínűleg még kiskorú fia, Johann Schell örökölte, aki később szebeni (1646–?) és wittenbergi (1650) tanulmányok után Nagysinken volt iskolamester, Brulyában prédikátor (1664–1668), majd lelkipásztor (1668–1684 mh.).⁵⁸ Könyvtárát halála évében vásárolta meg Martin Kelp a gimnázium számára. Hasonlóan gazdag reformatori anyag volt a rüsi származású Johann Jungk nagysinkai (1615–?) prédikátor, majd nagyprépostfalvi (?–1645 mh.) lelkész⁵⁹ könyvtárában. Tizenegy kötetbe – amelyek Calvin, Gwalther,

52 | Nagy Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*. V. Ráth Mór, Pest 1859. 192; Román Nemzeti Levéltár (a továbbiakban RNLt) Brassó Megyei Levéltára, Brassó város lt., Fronius-gyűjt., I. köt. nr. 273; RNLt Szeben Megyei Levéltára, Szeben szék és város lt., Középkori oklevelek gyűjt., U. IV. nr. 418, 837, 845; RNLt Kolozs Megyei Levéltára, Török Bertalan gyűjt., I. sorozat (Középkori oklevelek), nr. 51.

53 | Martin Luther: *Tomus quintus omnium operum*. Johannes Lufft, Witebergae 1554 – VD16 L 3420. Jelzete: Fol. 284/II.

54 | Oborni Teréz: *Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552–1556*. Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, Bp. 2002. 66–67, 298–299.

55 | Rudolf Gwalther: *In Acta Apostolorum... homiliae*. Christophorus Troschoverus, Tiguri 1557 – VD16 W 1076. Jelzete: Fol. 120.

56 | Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. III. Művelődési törekvések a század második felében. Szerk. Keserű Bálint. Bp.–Szeged 1971. 455–457.

57 | Ernst Wagner: i. m. 271.

58 | Uo. 270.

59 | Uo. 212.

Luther, Maior, Melanchthon és Vermigli munkáit tartalmazza – 1620 és 1633 között írta be monogramja betűiből kreált jelmondatát: *Jehova Judicium Regit*. Arról nincs adatunk, hogy könyvtára hogyan került Segesvárra.

A százsz könyvtulajdonosok mellett szólnunk kell a néhány 17. századi magyar ajkú *possessor*ról is. Melanchthon *Lociját*⁶⁰ 1610 körül számunkra ismeretlen személy ajándékozta Tasnádi Ruber Mihály enyedi lelkésznek (1605–1615) és erdélyi püspöknek (1605–1618 mh.).⁶¹ A kötet ugyanebben az időszakban Kecskeméti Búzás Jánosé, Tasnádi püspök elődjének fiáé volt, aki 1610–1612 között az enyedi iskolát vezette Tasnádi alárendeltjeként.⁶²

Két heidelbergi könyvbeszerzést is találtunk: 1614-ben Túri Szántó János, későbbi szatmári (1614–1615) rektor, színérváraljai és váradi (1629–1632 mh.) lelkipásztor⁶³ Bèze két házasságjogi művének kolligátumát,⁶⁴ 1617-ben Kökényesdi Fekete Tamás, korábbi debreceni diák⁶⁵ pedig Vermigli, Lavater, Bullinger és Gwalther bibliai kommentárjainak gyűjtőkötetét⁶⁶ vásárolta meg. A Bèze-kolligátum utóbb a váradi iskola könyvtárába került. (A kötetről a Magyar Könyvszemle hasábjain számolunk be részletesen.)

Bár a tanulmány elején idézett szakirodalom 1684-et tartja a segesvári gimnáziumi könyvtár alapítási évének, ismerünk egy kötetet – Musculus és Brenz kommentárjainak kolligátumát⁶⁷ –, amelyet Simon Roth (?–1672), a gimnázium rektora⁶⁸ 1657–1658-as szolgálati ideje alatt adományozott a tanintézet könyvtárának (*Rectore Simeone Roth libro hocce bibliotheca aucta est.*) Kelp tehát találhatott valamiféle „ősállományt” rektori szolgálatának kezdetén, amelyet aztán elkezdett intenzíven gyarapítani.

A vizsgált állományrésznek hozzávetőlegesen fele a Kelp-féle könyvtáralapítást követő három évtizedben került a könyvtárba. Az adományozók között ott találjuk a segesvári és környékbeli lelkipásztorokat, a kollégium rektorait és lektorait, diákjait, valamint a város polgárait. Több kötetet két rektor, a sokat emlegetett Martin Kelp (1659–1694), illetve a későbbi történetíró püspök, Georg Haner (1672–1740)⁶⁹ adományozott.

60 | Philipp Melanchthon: *Loci praecipui theologici*. Joannes Oporinus, Basileae 1555 – VD16 M 3656. Jelzete: VIII 625.

61 | Dáné Veronka: Tasnádi Ruber Mihály püspökről és családjáról. *Református Szemle* 100. évf. 2007/4. 746–759.

62 | Biográfiáját lásd Gálfi Emőke: *A gyulafehérvári hiteleshely levélkeresői*. EME, Kvár 2015. (Erdélyi Tudományos Füzetek 283.) 123.

63 | Heltai János: Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1980*. Fel. szerk. Németh Mária. Bp. 1982. 243–347. 337.

64 | Théodore de Bèze: *Tractatio de Polygamia*. Joannes Vignon, Genevae 1610 – USTC-6703023 + uő: *Tractatio de repudiis et divortiis*. Johannes Vignon, Genevae 1610 – USTC-6703024. Jelzete: 8. 316.

65 | Heltai János: *i. m.* 296.

66 | Pietro Martyre Vermigli: *In primum librum Mosis... commentarii*. Andreas Cambierus, Heidelbergae 1606 – *Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts*: www.vd17.de (utolsó megtekintés: 2024. 02. 19.). (A továbbiakban VD17) 1:058391R + Ludwig Lavater: *In librum Iosue... homiliae LXXIII*. Andreas Cambierus, Heidelbergae 1614 – VD17 23:633057D + Heinrich Bullinger: *Daniel, sapientissimus Dei propheta*. Christophorus Froschoverus, Tiguri 1576 – VD16 B 9598 + Rudolf Gwalther: *In Acta Apostolorum... homiliae CLXXV*. Andreas Cambierus, Heidelbergae 1614. Jelzete: Fol. 107.

67 | Lásd a 11. jegyzetet.

68 | Életrajzát lásd Ernst Wagner: *i. m.* 266.

69 | Életrajzát lásd *uo.* 215, 195.

A 18. század második felében Christian Schmidt segesvári lelkész ajándékaként Luther gyűjteményes kiadásának első öt *corpusa* került a bibliotékába.⁷⁰ A 19. század elején Johann Schell von Ehrenschild (1748–1820), segesvári születésű hivatásos katona – aki 1800-ban alezredesséig vitte a császári hadseregben⁷¹ – könyvtárának egy részét az iskolának adományozta. Az átvizsgált állományrészben tíz, az említett Ehrenschild-adományból származó nyomtatványt (Brenz, Bullinger, Gwalther, Luther, Melanchthon és Zanchi írásait) találtunk hét kötetben. Ennél az adománynál későbbi beszerzésre nem bukkantunk a könyvtárban.

A Segesvári Evangélikus Gimnázium könyvtára a maga 227 nyomtatványával egyike a reformátori munkákban leggazdagabb erdélyi gyűjteményeknek. (Jelenlegi adataink szerint a brassói gimnázium bibliotékájában hozzávetőlegesen ennyi reformátori művet, a nagyszebeni Brukenthal-könyvtárban háromszor ennyit őriznek, a többi erdélyi gyűjteményben kevesebbet.) A vizsgált gyűjteményrész az erdélyi szászág reformáció korabeli könyvbeszerzéseinek néhány sajátosságára is rávilágít: 1. jóval több 1550 előtti hazai szerzéssel találkozunk, mint a magyar (református, unitárius és római katolikus) könyvtárakban; 2. míg a többi történelmi felekezet könyvtáraiban található reformátori művek mind földrajzi, mind felekezeti tekintetben hosszú utat tettek meg, addig a szászok könyvpiaca meglehetősen belterjesnek mutatkozik, alig találtunk nem szász és nem evangélikus tulajdonost; 3. a 16. század utolsó három évtizedének könyvbeszerzései között felülreprezentáltak a svájci teológusok írásai, ezek részletesebb vizsgálata új színfoltját jelentheti az erdélyi felekezetképződés és szász superintendentia belső teológiai vitái kutatásának.

The Works of Protestant Reformers in the Library of the Lutheran Gymnasium in Sighișoara

Keywords: history of reading, theology of the Reformation, Transylvanian Saxons, Sighișoara, confessionalisation

The library of the Lutheran Gymnasium in Sighișoara, with its 227 editions of the works of the most famous theologians of the Reformation, is one of the richest collections of its kind in Transylvania. The distribution of the works by authors and theological genres highlights some peculiarities of the book acquisitions of the Transylvanian Saxons in the 16th century: 1. There is a much higher number of local acquisitions before 1550 than in Hungarian libraries (Reformed, Anti-Trinitarian and Roman-Catholic). 2. While the works of Protestant theologians in the libraries of the other historical confessions have come a long way, both geographically and confessionally, the book acquisitions of the Saxons seem to be quite internal, one can hardly find owners who are not Saxons and not Lutheran. 3. In the last three decades of the 16th century, the works of Swiss the Calvinist theologians are overrepresented. The results of the research significantly contribute to a better understanding of confessionalisation in Transylvania.

70 | Martin Luther: *Tomus primus omnium operum*. Johannes Lufft, Witebergae 1550 – VD16 L 3416 + uő: *Simplex et pia evangeliorum... explicatio*. Iohannes Montanus et Ulricus Neuber, Norimbergae 1545 – VD16 L 4888. Jelzete: Fol. 56/I; uő: *Tomus secundus omnium operum*. Petrus Seitz, Witebergae 1551 – VD16 L 3417. Jelzete: Fol. 56/II; uő: *Tomus tertius omnium operum*. Johannes Crato, Witebergae 1553 – VD16 L 3419. Jelzete: Fol. 283/III; uő: *Tomus quartus omnium operum*. Johannes Lufft, Witebergae 1552 – VD16 L 3418. Jelzete: Fol. 284/I; uő: *Tomus quintus omnium operum*. Johannes Lufft, Witebergae 1554 – VD16 L 3420. Jelzete: Fol. 56/V.

71 | Nagy-L. István: *A 34. magyar gyalogezred tisztikara a francia háborúban (1792–1815)*. Magyarországtudató Intézet, Bp. 2021. 47–48, 132.

LÁSZLÓ ANDOR

Az erdélyi és magyarországi rendek konföderációja Báthory Gábor fejedelemsége idején

„Sokat foglalkoztak az Erdélyi Fejedelemség és a királyi Magyarország ellentéteivel. Az együttműködés kevés figyelmet kapott.” (R. Várkonyi Ágnes)¹

Máig akadnak olyan vélemények, amelyek a két magyar állam szembenállását, kibékíthetetlen ellentétüket hangsúlyozzák. Jelen tanulmány ezekkel szemben azt vizsgálja, hogyan valósult meg együttműködésük egy olyan időszakban, amikor Közép-Európában elterjedtek a rendi konföderációk. Az osztrák, cseh és morva nemesség bécsi békéhez nyújtott 1606. szeptemberi garanciája ugyanis egy újfajta, térségeken átívelő kooperációhoz adott mintát. A Habsburg Monarchia tartományainak rendjei felvették egymással a kapcsolatot, közös érdekeiket felismerve, egymást támogatva igyekeztek politizálni,² miközben szorosabbra fűzték az együttműködést a lengyel nemességgel is. Ebbe a megváltozott nemzetközi viszonyrendszerbe illeszkedtek az Erdély és Magyarország konföderációját előíró egyezségek.

Élete végén Bocskai István több alkalommal szolt a két magyar állam konföderációjáról. Végrendeletében például a mindkét országban élő híveit „az egymás közt való szép egyezségre, atyafiúi szeretetre” intette, hogy „egymás javának engedjenek, és egymás nyavalyáját fájlalják és mindenekben oltalommal, segítséggel légyenek egymáshoz”.³ A bécsi békét az uralkodó a királyság rendjeivel kötötte, az Erdélyről szóló pontok Bocskai személye miatt kerültek bele. Ezért tarthatta fontosnak a fejedelem a két állam közti kölcsönös segítségnyújtást előíró szerződés, a konföderáció jövőbeli megkötését.⁴ Ennek ellenére többen konföderációként tartották számon magát az

1 | R. Várkonyi Ágnes: A fejedelemségi Erdély történetéhez. *Korunk* 3. folyam, XIII. évf. 2002/2. 67–81. 72.

2 | Ehhez lásd pl. Gottfried Schramm: Armed Conflicts in East-Central Europe: Protestant Noble Opposition and Catholic Royalist Factions, 1604–1620. In: *Crown, Church and Estates. Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Century*. Ed. by R. J. W. Evans and T. V. Thomas. St. Martin's Press, New York 1991. (A továbbiakban *Crown, Church*) 176–195.

3 | Bocskai István: *Testamentumi rendelése*. Az előszót és a jegyzeteket írta Szigethy Gábor. Magvető, Bp. 1986. (Gondolkodó Magyarok) 14–16.

4 | Erről lásd pl. László Andor: Bocskai István fejedelem végrendelete. *Erdélyi Múzeum* 83. évf. 2021/1. 54–68.

László Andor (1974) – doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola, Szárliget, laszlo.andor1@gmail.com

<https://doi.org/10.36373/em-2024-1-6>

1606-ban megkötött békét, és úgy vélték, ezzel valamiféle szövetség jött létre Erdély és Magyarország között. A fogalmat ugyanis akkoriban számos értelemben használták, jelenthetett békét (például a bécsi vagy a zsitvatorokit)⁵, szövetséget, szorosabb összefogást, mint amilyen a bécsi béke garantálására alakult ki a Habsburg-tartományok közt.⁶ Időnként így nevezték Erdélyben a három rendi nemzet szövetségét,⁷ valamint a Havasalfölddel és Moldvával való viszonyt is.⁸ A tanulmány azzal foglalkozik, miként érvényesült a fejedelem irányzatát követő halála után, mennyire volt erős az igény az együttműködésre, miféle megállapodások születtek a két magyar állam rendjei közt.

Bocskai halála után a felső-magyarországi rendek rövid időn belül több részgyűlést tartottak Kassán, ahol elsősorban sürgős, gyakorlati kérdések voltak terítéken: a korábban a fejedelem uralma alatt álló királysági területek átadása, a Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelemmé választása nyomán hoppon maradt, Bocskai által a tisztségre jelölt Homonnai Bálint lecsendesítése, később a hajdúfelkelés, majd a Habsburg-tartományokkal való szövetkezés és Mátyás főherceg királlyá választása.

5 | „... helyben hagyá Rudolphus a confederatíot vagy bécsi pacificatíot.” Sepsi Laczkó Máté, Lorándffi Mihály udvari concionátora krónikája és emlékezetre méltó hazai dolgoknak rövid megjegyzései. 1521–1624. In: *Erdélyi Történelmi Adatok*. III. Szerk. Mikó Imre. Ev. Ref. Főtanoda, Kvár 1858. (A továbbiakban *Sepsi Laczkó Máté krónikája*) 123; „... két császárok között való confoederatio.” Uo. 88.

6 | Amikor 1607-ben Rudolf nem akarja betartani a Mátyás által kötött megállapodást, a magyar kövek tiltakoznak, és Sepsi leírása szerint „az országgal a pecsétes confederatiohoz tartják magokat és a hűséghez, és kétszer protestálnak, hogy ha a confederatíot valaki fölbontja, Magyarország oka nem leszen, és ha mi romlás esik valamely országon és nemzetségen, Isten annak okát büntesse meg. Ez idő tájban Rudolphus császár az imperiumbeli státusokhoz minden felé követeket bocsáta, segítséget kér vala a státusoktól, hogy a confederatio ellen is hadd állan meg bosszúját a magyar nemzeten”. Uo. 122–123; „Hogy azért a szomszéd országok is és az egész Imperium az magyar nemzetség felől idegen indulatra ne jussanak, az szomszéd országoknak, in excusationem descensorum írjon az nemes ország, és megjelentetvén okait eljövésének [...] az szomszéd országoknak is írnya kell, hogy az Bécsben végzett szent confoederatíot in omnibus punctis meg akarja az nemes ország tartani és semmit nem akarnak olyat cselekedni, ki az jószomszédságnak ellene volna... Hiszi azt a nemes ország, hogy ők is hasonlóképpen jura vicinitatis illaeso conservabunt, és mind eleitől fogván való erős bástyájukat az természet szerint való ellenség ellen segítik, építik és oltalmazzák Magyarországot.” Forgách Zsigmond és Dóczy András királyi biztosok 1607. okt. 10-i előterjesztése a kassai részgyűlésen. Dunamelléki Református Egyházkerület Levéltára, Ráday Levéltár, Benda Kálmán irathagyatéka (a továbbiakban DREL, Ráday Lt., Benda-irathagyaték), Magyar Országgyűlési Emlékek. Iratmásolatok 1606–1608, 16. doboz, Részgyűlések I. A rendek 1607. okt. 12-i válasza. Uo. A felső-magyarországi rendek 1607. okt. 12-i levele a Habsburg Monarchia országaihoz. Uo.; „A bécsi béke által confoederált országoknak írni kell, hogy a frigyet és kötelességüket megtartsák, s a magyar rendek is meg fogják tartani, és hogy azon végházak havi részét, amelyek őket is védik s amelyeknek ezért eddig fizettek, ezután is fizessék.” A felső-magyarországi megyék 1608. jan. 3-i részgyűlésének végzései. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirat-tára (a továbbiakban MTA Kt.), Károlyi Árpád hagyatéka, Az 1608. januári kassai részleges országgyűlésre vonatkozó jegyzetek, Ms 5169/12. fol. 1–2. A nemzetközi szakirodalomban is alkalmazzák ezt a fogalmat a megállapodásra. Lásd Inge Auerbach: *The Bohemian Opposition, Poland, Lithuania and the Outbreak of the Thirty Years War*. In: *Crown, Church* 196–225. 202.

7 | „... perpetuum confederationem inter tres illas nationes perpetuo duraturam...” Rákóczi Zsigmond 1607. febr. 19-i levele fejedelemmé választásáról. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. I–XXI. (1540–1699). Szerk. Szilágyi Sándor. MTA, Bp. 1875–1898. (Magyar Történelmi Emlékek III. Országgyűlési Emlékek. – A továbbiakban EOE) V. 463.

8 | „Porro, sit nomen domini benedictum, nunc omnes status et ordines hic optata pace et tranquillitate fruuntur, ac cum palatinis etiam utriusque Valachiae confoederatam pacem colimus.” Rákóczi Zsigmond 1607. ápr. 19-i levele Mátyás főhercegnek. EOE V. 481.

A „két magyar haza” egymásrautaltságának gondolata ekkor is jelen volt: az erdélyi rendek kérték a magyarországiakat, hogy szabad fejedelemválasztásuk ellenében ne támogassák Homonnait, hiszen „mindenképpen kötelességünk és fogadásunk, az két ország megsegítené egymást”. Kérésüknek megfelelően a fejedelmjelölt elszigetelődött, és lemondott trónigényéről.⁹

Amikor a kassai rendek hírt kaptak arról, hogy a Porta Lippa és Jenő várának visszaadását kérte a fejedelemtől, 1607 októberében figyelmeztették az erdélyieket, hogy „el ne szakadnának tőlünk”.¹⁰ Ugyaninnen írt egy hónappal később Forgách Zsigmond királyi biztos Rákóczi Zsigmondnak. Soraiból egyértelmű az együttműködés szándéka: „... illik azért, hogy ilyen közönséges veszedelemnek idején ez két ország együtt értvén, egymásnak segítséggel legyen”. A második hajdúfelkelés kitörésének idején Forgách aggódott, nehogy „az egész országnak hite és konföderációja a szomszéd országokkal felbontassék és meghamisíttassék”. Biztosította a fejedelmet, hogy a királyság rendjei tartják magukat „a hittel erősítettet” konföderációhoz és békességhez, megbüntetik azokat, akik esetleg megszegnék azt.¹¹ Úgy tűnik tehát, a magyar főúr is konföderációként tartotta számon a bécsi békét.

Néhány hónap múlva, 1608 elején Pozsonyban a magyar nemesség Mátyás főherceg támogatására konföderációt kötött a felső- és alsó-ausztriai (majd később a morva) rendekkel. Forgách ekkor már szkeptikus volt: korábban „elég konföderációk levének, de az hajdú azzal nem gondol,” mivel „a törökökhöz kötötte magát és a konföderáció mellett ő leszen az ellenség”. Szerinte nem kellett volna „ilyen nagy konföderációt” kötni, ennek nyomán ugyanis zavarok támadtak a szomszéd országokban is.¹² Aggodalmai nem igazolódtak be: hamarosan maguk a hajdúk vonultak e szövetség felkérésére Rudolf ellen, és sikerre vitték Mátyás ügyét.

Ugyanebben az évben foglalta el az erdélyi trónt Báthory Gábor. Az ifjú fejedelem hatalma megszilárdítása érdekében nem csupán a Porta, hanem a magyar király támogatását is szeretne volna biztosítani, és arra kérte a magyarországi rendeket, munkálkodjanak azon, hogy az uralkodó tartsa be a frigyet, vagyis a bécsi békén alapuló jószomszédi viszonyt.¹³ A hozzá küldött királysági követek viszont őt figyelmeztették arra, hogy „a két ország egymásnak köteles”, azaz szerződéses előírás a jószomszédi kapcsolat. Báthory késznek mutatkozott a konföderáció betartására.¹⁴ A békés vi-

9 | Kékedy György és társainak 1607. ápr. 18-i beszámolója a töröknél tett útjukról. MTA Kt., Károlyi Árpád hagyatéka, Az 1607. február–márciusi kassai részleges országgyűlésre vonatkozó iratmások, ill. kivonatok, Ms 5169/14. fol. 71–72.

10 | A királyi biztosok 1607. okt. 10-i proposíciója. MTA Kt., Károlyi Árpád hagyatéka, Az 1607. októberi kassai gyűlésre vonatkozó másolatok, ill. kivonat, Ms 5169/11. fol. 15. A rendek 1607. okt. 12-i válasza. Uo. fol. 26.

11 | Forgách Zsigmond 1607. nov. 12-i levele Rákóczi Zsigmondnak. EOE V. 559–561.

12 | Forgách Zsigmond 1608. febr. 8-i levele Forgách Ferencnek. MTA Kt., Károlyi Árpád hagyatéka, Másolatok az 1608. január–februári pozsonyi országgyűlés irataiból, Ms 5169/6. fol. 132.

13 | Báthory Gábor 1608. febr. 13-i levele Forgách Zsigmond és Dóczy András királyi biztosokhoz. Komáromy András: Levelek és akták az 1607–1608-ki hajdúlázadás történetéhez. *Hadtörténelmi Közlemények* VI. évf. 1893. 72–91. 77–78.

14 | Hoffmann György, Barkóczy László és Lónyai András 1608. márc. 4-i beszámolója Báthory Gábornál tett követségükről. *Pálffy Kata leveleskönyve. Iratok Illésházy István bujdosásának történetéhez 1602–1606*. S. a. r. Ötvös Péter. Scriptum, Szeged 1991. (Adattár XVI–XVII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez 30.) 164. Lásd még: MTA Kt., Károlyi Árpád hagyatéka, Az 1608. februári kassai

szony megőrzése kiemelt fontossággal bírt, erről szóltak az erdélyi rendek választási feltételei is.¹⁵

Mindez néhány hónap alatt megvalósul: Bocskai egykori tanácsosa, Imreffy János három szövetséget kötött. Elsőként a vajdaságok irányába biztosították Erdély helyzetét: május 31-én Havasalfölddel valósult meg az „örökös és felbonthatatlan konföderáció”,¹⁶ hetekkel később a moldvai uralkodóval is hasonló egyezséget üttetek nyélbe.¹⁷ Végül 1608. augusztus 20-án Kassán írták alá az Erdély és Magyarország „szép csendes békességének jövőjében való megtartását” célzó egyezményt. Ennek bevezetése Bocskai egyik levelének ismert szófordulatát ismételte, melynek értelmében az aláírók célja, hogy „egy nemzetek, magyarok és keresztyének lévén egymás vérét ne ontsuk”.¹⁸ A királysági és az erdélyi rendek szövetsége a bécsi megállapodás betartását szolgálta, kölcsönös katonai segítségnyújtást írt elő, kivéve a török elleni háborút. Ezzel kiterjesztették Erdélyre a nyugati Habsburg-tartományokkal létrejött konföderációt: Mátyás a Magyarországgal „konföderátus országokkal együtt, elegendő levelet adnak arról, hogy ez ligában ő nagysága beállott, és ez fölül lött végezések mindenekben megtartatnak”. Báthory ígéretet tett arra, hogy Erdélyt „el nem idegeníti az koronától”.¹⁹ A béke fenntartása és a szövetségkötés széles körű támogatottságnak örvölt. Ismerjük például Szabolcs megye követeinek utasítását; eszerint

részleges országgyűlésre vonatkozó iratmásolatok, Ms 5169/13. fol. 1, 6; Oborni Teréz: Báthory Gábor megállapodásai a Magyar Királysággal. In: *Báthory Gábor és kora*. Szerk. Papp Klára, Jeney-Tóth Annamária, Ulrich Attila. DE Történelmi Intézete-Erdély-történeti Alapítvány, Debrecen 2009. 111–122. 122.

15 | „Ez felháborodott állapotban ő nagysága mind az két császár között igyekezzék hazánkat békességes állapotban megtartani [...] az két Oláhországgal is az jó szomszédságot megoltalmazza.” Báthory Gábor 1608. márc. 14-i választási feltételei. EOE VI. 90.

16 | Erről lásd Radu Șerban 1608. jún. 5-i levelét a felső-magyarországi rendeknek. Jászay Pál: Okleveles toldalak. *Tudománytár. Értekezések* 6. köt. 1839. 403–404; Radu Șerban 1608. jún. 8-i levele Rudolfnak. *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești*. VIII. Acte și scrisori (1607–1613). Publicate de Andrei Veress. Cartea Românească, Buc. 1935. (a továbbiakban Veress: *Documente* VIII.) 46; Michael Weiss: Liber annalium raptim scriptus 1590–1612. Continuatio usque 1615. In: *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens*. (Neue Folge). Hrsg. Eugen von Trauschenfels. Johann Gött, Kronstadt 1860. 200–201. Lásd még: Báthory 1608. jún. 12-i levelét a beszerceieknek. *Documente privitoare la istoria romanilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*. XV. Acte și scrisori din arhivele orașelor ardeleni (Bistrița, Brașov, Sibiu). Publicate de N. Iorga. Partea II. 1601–1825. Buc. 1913. (A továbbiakban Hurmuzaki XV/2.) 837–838; Báthory Gábor 1608. jún. 12-i levele Mikó Györgynek. Veress: *Documente* VIII. 47.

17 | Az 1608. júl. 18-i megállapodás szövegét közli Michael Weiss: i. m. 204–205. Lásd még: Báthory 1608. aug. 1-i levele a beszerceieknek. Hurmuzaki XV/2. 838–839; Báthory 1608. okt. 25-i levele a szebenieknek. Uo. 841; Báthory Gábor 1608. nov. 14-i levele Szeben városának. Veress: *Documente* VIII. 53–54.

18 | „... egy nemzetek lévén, ebben az közönséges magunk életének oltalmáért, hütünknek és szabadságunknak háborgató ellensége ellen való támadásunkban kegyelmetek is velünk egy hajóban evez...” Bocskai 1605. márc. 19-i levele a dunántúli nemességnek. Lásd Bocskay István leveleskönyve. 1605. mart. 20–ápril 29. Közli Thaly Kálmán. *Magyar Történelmi Tár* 1874. 78.

19 | A megállapodás szövegét lásd Roderich Gooss: *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690)*. Adolf Holzhausen, Wien 1911. 376–378; Illésházy 1608. aug. 19-i levele Mátyásnak a Báthory követeivel való tárgyalásról. DREL, Ráday Lt., Benda-irathagyaték, Magyar Országgyűlési Emlékek 14. (Kézirat), 17. doboz, 1608. július–augusztusi kassai részgyűlés; Illésházy 1608. aug. 20-i levele Mátyásnak, melyben tájékoztatja a létrejött megállapodásról. MTA Kt., Károlyi Árpád hagyatéka, Az 1608. július–augusztusi kassai részleges országgyűlésre vonatkozó másolatok és jegyzetek, Ms 5169/22. fol. 20.

ragaszkodniuk kellett a bécsi béke pontjaihoz, annak érdekében, „hogymi közben és mezon lakozván, szabadságunkban és eleinktől vérrel szerzett örökségünkben maradhassunk meg békével, az jó szomszédság mindkét felől megtartatván”.²⁰

A megállapodás Angyal Dávid értékelése szerint a magyarországi rendek vezetőjének, Illésházy Istvánnak „bölcs mérsékletét” és „jóindulatát” dicsérte. Bocskai egykori főtanácsosának célja, hogy Erdély felől „ne lenne semmi féle ellenségünk és semmi félelmünk”.²¹ Ugyanő beszélt a felső-magyarországi rendek előtt „az szomszéd országokkal öszvekötelezis”-ről, vagyis a pozsonyi konföderációról. Bár a királyi tanácsosok közt szép számmal akadtak, akik ellenezték a szerződést, a majdani nádor hajlandó volt engedményeket tenni, nem ragaszkodott Erdély törökkel szembeni kötelezettségvállalásához, tehát Báthorynak nem kellett vállalnia, hogy az oszmánok ellen is segíti a királyságot.²² A tárgyalásokon a résztvevők többsége Bocskai egykori táborából került ki: az erdélyi Imreffy mellett a királyság részéről Illésházy, Vízkelethy Tamás, Hoffmann György, akik korábban az 1606-os bécsi békealkudozásokkor mind képviselték a felkelők táborát.

Szilágyi Sándor értelmezésében ezzel a két magyar állam viszonya „nevezetes stádiumba lépett,” az egyezményt „kassai kiegyezésnek”, másutt „véd- és dacszövettségnek” nevezte.²³ „Bocskai kezdeményezései kezdtek valóra válni” – értékelt Makkai László, aki szerint a szövetségkötéssel a fejedelem „legfőbb kívánsága is teljesülni látszott”.²⁴ Létrejött ugyanis a Bocskai végrendelete értelmében megvalósítandó, konföderációnak mondott szerződés, amelyről az 1606. decemberi kassai gyűlésen

20 | Szabolcs megye 1608. júl. 21-i utasítása követői számára. MTA Kt., Károlyi Árpád hagyatéka, Az 1608. július–augusztusi kassai részleges országgyűlésre vonatkozó másolatok és jegyzetek, Ms 5169/22. fol. 3.

21 | Illésházy 1608. aug. 6-i kassai levele Thurzó Györgynek. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), Archivum familiae Thurzó (E 196), fasc. 69. fol. 56.

22 | „... az úristen ő szent fölsége Matthias herceg urunk gubernátorunk atyai gondviselése által mine-mő öszkezt ada, az bécsi végezések és pacificatiók bizonyyságot tesznek róla, kiből mind az keresztin-séggel való megbékéllés, sőt az szomszéd országokkal öszvekötelezis is, mind az törökkel való békes-ségnek vighöz vitele következik, és kijöve.” Illésházy István 1608. júl. 29-i beszéde a kassai gyűlésen. A köpcsényi levéltárból. Közli F[ejér]pataky L[ászló]. *Történelmi Tár* 1879. 388–389; Angyal Dávid: Báthory Gábor uralkodása. *Századok* XXX. évf. 1896/1. 23–46. (A továbbiakban Angyal: *Báthory*) 27; Angyal Dávid–Dézsi Lajos: *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig*. Athenaeum, Bp. 1898. (A magyar nemzet története VI.) 74.

23 | Szilágyi Sándor: Báthory Gábor erdélyi fejedelemsége. *Budapesti Szemle* 20. köt. 1864. 3–53. (A továbbiakban Szilágyi: *Báthory fejedelemsége*) 10–12; uő: Báthory Gábor háborúja Havasalföld és Magyaror-szág ellen (1611). *Budapesti Szemle* 2. köt. 1865. 3–43. (A továbbiakban Szilágyi: *Báthory háborúja*) 3–4; uő: *Báthory Gábor fejedelem története*. Ráth Mór, Pest 1867. (A továbbiakban Szilágyi: *Báthory fejedelem*) 299–300; EOE VI. 16.

24 | Makkai László: A Bocskai-felkelés. In: *Magyarország története 1526–1686*. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Akadémiai, Bp. 1985. (Magyarország története tíz kötetben 3/1.) 770. Ugyanerről írt később Papp Sándor: Homonnai-Drugeth Bálint fellépése Bocskai örököseként. *Studia Caroliensia* 7. évf. 2006/1. 133–152. 140.

határozat is született. Az egyezményt elfogadták az erdélyi rendek és a fejedelem,²⁵ majd 1608. december elején a pozsonyi országgyűlés rendjei és II. Mátyás király,²⁶ a törvénycikkek közé is bekerült.²⁷

Makkai szerint a megállapodással „a közép-kelet-európai országok rendi testületeinek összefogása és a rendi államok konföderációja a megvalósulás küszöbére lépett. Megindult az a politikai fejlődés, amelyet Velence bécsi követe egy évtized távlatából visszatekintve, 1619-ben majd így fog jellemezni: »Mindinkább kiderül, hogy ezeknek a tartományoknak igazi és fő célja konföderációt kötni egymással, és a svájciakéhoz vagy a hollandiai rendekéhez hasonló kormányzatot bevezetni, amennyiben az osztrák ház uralma alól kivonják magukat, vagy azt annyira korlátozzák, hogy névlegessé válik«”.²⁸

Ebben az időben, 1612-ben jelent meg Elias Berger udvari történetíró és koszorús költő *Trinubium Europaeum*, avagy *Európai hármas házasság* című munkája, amelyet az egész kontinensen olvastak, és két év múlva újabb kiadás készült belőle. A korábban Illésházy környezetéhez tartozó szerző a Habsburg Monarchia rendjeinek II. Mátyás uralkodása alatt megvalósuló konföderációját a hatalommegosztás egy politikai terveként vázolta fel. Szerinte ez a közép-európai szövetség képes lenne eredményesen felvenni a versenyt az oszmánokkal csakúgy, mint a franciákkal és a spanyolokkal.²⁹

A következő években a felek a konföderáció „reformálására”, „megjobbítására” és „erősítésére”, egyes feltételek újratárgyalására törekedtek. Báthory továbbra sem akart beleegyezni a török elleni katonai segítségnyújtásba, attól tartott, ha erről a Portán tudomást szereznének, „romlásokra lenne”, későn érkezne „Magyarország Erdélynek oltalmára”, hiszen a császár békét kötött a szultánnal. Ugyanerre hivatkozva nem vállalta az évenkénti ajándék (*honorarium*) küldését a királynak, amit Sztambulban a császárnak való alávetettség jeleként értékelték volna.³⁰

Illésházy halála után az új nádor az ugyancsak protestáns Thurzó György lett. Ő is nagy szerepet játszott a bécsi béke létrejöttében, majd oroszlánrészt vállalt annak elfogadtatásában az 1608-as pozsonyi országgyűlésen. Az Erdéllyel való konföderáció

25 | Báthory Gábor esküje szerint „sem az magyarországi korona, annak jussa és konföderátus országok ellen semmi idegen és ellenséges igyekezettel nem leszek semmi időben”. Báthory 1608. szept. 22-én kelt eskülevelét már 1785-ben közzétette Batthyány Ignác: *Leges Ecclesiasticae Regni Hungariae et Provinciarum Adiacentium*. I. Gyulafehérvár 1785. 663. Lásd még: Okleveles toldalék. Közli Jászay Pál. *Tudománytár. Értekezések* 8. köt. 1840. 192–193. Az erdélyi rendek megerősítik a kassai végzést, illetve Báthory esküje annak betartására. EOE VI. 107–109.

26 | Magyarország hitlevelének pariaja. Pozsony, 1608. dec. 4. Szilágyi: *Báthory fejedelem* 303; II. Mátyás ratifikációja. Roderich Goos: i. m. 375–379.

27 | 1608: koronázás utáni XIX. tc. Ugyanakkor a kassai egyezmény szövegének törvénycikkben jelzett beiktatása valamiért elmaradt. A fejedelemség követői még 1609 őszén is hiába kérték II. Mátyást a kassai egyezmény megerősítésére. Az erdélyi követek beadványa 1609. október végéről Mátyáshoz. MTA Kt., Károlyi Árpád hagyatéka, Thurzó György nádorságára vonatkozó iratok, Ms 767/2. fol. 144.

28 | Makkai László: i. m. 770. Erről lásd még: *Crown, Church XXV*.

29 | Kees Teszelszky: Elias Berger *Historia Ungarica* című művének keletkezése és háttere (1603/4–1645). In: *Clio Inter Arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyar történetírásról*. Szerk. Tóth Gergely. MTA BTK TTI, Bp. 2014. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 149–167. 158.

30 | „... ha azt cselekedné és a török megérténé, egyébire nem magyarázná, hanem hogy teljességesen tőle Erdély elszakadott és subjiciálta magát király urunknak ő felségének, ki is mindjárást veszedelmekre lenne.” Daróczy Ferenc 1609. máj. 13-i követjelentése a nádornak. EOE VI. 128.

ügyét talán még elődjénél is inkább szorgalmazta.³¹ Báthoryval folytatott levelezésükből egyértelmű kettejük elkötelezettsége ez ügyben. „Mi Magyarországgal szentül meg akarjuk a konföderációt tartani” – biztosította a fejedelem a nádort, másutt „ez mostani csendes állapotot és az köztünk való hittel megerősített szövetséget” méltatta. Válaszában Thurzó a közös érdekekről, az egymásrautaltságról írt: szem előtt tartotta „az közönséges csendességet és közöttünk hittel kötelezett szövetséget,” hiszen közismert, „hogyan Erdélynek és Magyarországnak mind veszedelemje s mind penig csendességes megmaradása egymással köz, ha egyik megbántatik, a másiknak is fáj, kire az környül való idegen nemzetség igen figyelmez, hogy ha közöttünk szakadást és visszavonást s valami idegenséget tapasztalhatna, régtől fogva való igyekezetre okot venne magának”. Báthorynál olvashatjuk a figyelmeztetést: „... mi lehet nagyobb oka nemzetünknek romlásának az egyenletlenségnél és visszavonásnál”.³² Néhány éve hasonló szavakkal intette leveleiben és végrendeletében összefogásra a két állam rendjeit Bocskai.

A fejedelem ellen 1610 tavaszán Széken elkövetett merénylet³³ után megromlott a viszony, annak feltételezett kitervelői ugyanis Magyarországra menekültek. Forgách szerette volna ismét, „az régi mód szerint” visszacsatolni Erdélyt a királysághoz, „nem kellenék mindenkor szentelt vízzel utánok járni”.³⁴ Báthory hiába kérte az özszeesküvők kiadatását, a bűnösöknek „semmi zabolázások nem lőtt”. A fejedelem a két állam egyezségére hivatkozott: „Magyarország nekünk is hazánk és nemzetünk, az ki nagyobb hittel lévén egymásnak konföderátusok, mely konföderációt mind ez óráig szentül mi megtartottunk s ezután is megtartunk, valameddig országul Magyarország megtartja velünk.” Thurzó állítólag segítette a fejedelem elől menekülőket, ám ennek ellenére „meggondolván a konföderáció állapotját és Nagyságodat olyan meghitt atyánkfíának tartván”, Báthory továbbra is bízott benne.³⁵

Báthory és Thurzó júniusi „csúcstalálkozásának” célja a konföderáció „confirmálás és jó állapottal való végben vitele” volt.³⁶ A Királydarócon sorra kerülő „szembenlételen” a nádor a két állam „csendességére és az egész magyar nemzetnek javára és előmenetelére” törekedett. Szerinte a szövetséget a kölcsönösség jegyében kivétel nélkül minden lehetséges ellenséggel szemben kell megkötni, „kik ellen egyenlő segítséggel, értelemmel, értékönk, életünk fogytáig oltalmazzuk egymást magunk és

31 | Lásd Thurzó 1610. ápr. 2-i és 10-i leveleit a királyhoz. Az utóbbi szerint: „Considerandum namque est, cum principe Transylvaniae simul et Regno illo mutuum nos habere confoederationem, medio defuncti Dni Comitis St. de Illésházy initum.” Thurzó itt arra hivatkozik, hogy Báthory semmit sem tett Mátyás és Magyarország ellen. Idézi Angyal: *Báthory* 36.

32 | Báthory Gábor 1610. febr. 4-i levele Thurzó Györgynek. Komáromy András: *Adatok az 1610. év történetéhez. Történelmi Tár* 1898. (A továbbiakban Komáromy: *Adatok*) 482–483; Báthory Gábor 1610. ápr. 9-i levele Thurzó Györgynek. Uo. 495; Thurzó György 1610. ápr. 17-i levele Báthory Gábornak. Uo. 496–497; Báthory Gábor 1610. máj. 1-i levele Thurzó Györgynek. Uo. 498.

33 | Erről lásd pl. Horn Ildikó: *Önagysága merénylet.* (Gondolatok egy politikai özszeesküvésről). In: *Historia manet. Volum omagial Demény Lajos emlékkönyv* 75. Ed. Violeta Barbu, Tüdős S. Kinga. Kriterion, Buc.–Cluj 2001. 237–255.

34 | Forgách gyűlést hirdet Kassára az egyik erdélyi menekült támogatására, ám Thurzó hazabocsátja a résztvevőket. Forgách 1610. ápr. 5-i levelét Thurzóhoz és Thurzó ápr. 20-i levelét Mátyáshoz idézi Angyal Dávid–Dézsi Lajos: i. m. 84.

35 | Báthory Gábor 1610. máj. 21-i levele Thurzó Györgynek. Komáromy: *Adatok* 500–501.

36 | Radu Șerban 1610. máj. 5-i levele Imreffy Jánosnak. Veress: *Documente* VIII. 90.

maradékink is”. Thurzó a Bocskai végrendeletében leírtak alapján érvelt: a magyarság megtelepedése óta folyton különféle támadásoknak volt kitéve, a történeti példák és saját tapasztalataik azt bizonyítják, hogy a két állam sorsa összefonódott, „ha Magyarországnak akármely részének, avagy Erdélynek valami romlása néminemű ellenségtől leszen, a szomszédját is involválja abba magával”. A fejedelemség könnyen bajba kerülhet, ha távol tartja magát a magyar részről felajánlott „hasznos szövetségtől”. Ennek köszönhetően ugyanis nem csupán a konföderációban részes felekkel kerülhet szorosabb kapcsolatba, hanem azokkal az államokkal is, amelyek jószomszédi viszonyban vannak ezekkel. Mindez Báthory „örök dicséretes emlékezetire” lesz, bizonyítja, hogy „az kereszténységtől semmi igyében nem akar kiszakadni,” segítséget is elsősorban onnan várhat, saját és országa sorsát is így biztosíthatja. Ha a fejedelem nem meri magát elkötelezni a Porta ellen, hogyan várhatja, hogy megsegítik, amennyiben a török rátámad? – teszi fel a kérdést Thurzó. Megtörténhet ugyanis, „hogy felségednek és Erdélynek hamarébb megkívántatik az mi segítségünk, hogy nem az onnan való minekünk”. (Szavai hamarosan beigazolódtak.) Javasolta a konföderáció kiterjesztését Moldvára és Havasalföldre, hiszen nyilvánvaló, hogy minél több fél köt szövetséget, „annál nagyobb hasznuk és erősebb oltalmok” lesz belőle.³⁷ Igyekezett megnyugtanni az erdélyieket, hogy nem kell tartaniuk a Portától, mert ott tapasztalva a széles körű keresztény szövetséget, nem fognak háborút indítani. Az erdélyiek eközben azzal vádolták Forgách Zsigmondot, hogy a konföderáció ellenére a fejedelemségre akart támadni.³⁸

A megállapodás elmaradt, Báthory viszont ismételten biztosította a nádort, hogy „csendességben lévén, a konföderációhoz tartjuk azután is magunkat, semmire okot sem adunk, csak onnét ne adjanak”. Mindeközben a kölcsönös bizalmatlanság is jelen volt. A fejedelem tiltakozott az ellene felhozott vádak ellen, ismételten leszögezte: „... mi is magyarok vagyunk és Magyarország nekünk is hazánk,” amióta megkötötték a konföderációt, egy talpalatnyi földet sem igyekezett eltulajdonítani a királysági országrészből. Thurzó viszont úgy vélte, hogy Báthory, kinél „a mi konföderációnknak és nekünk adott hitinek ily kicsiny böcsületi lévén”, Magyarország ellen szövetkezett. A felső-magyarországi rendek bíztak benne, hogy megszületik „a jó módjával való konföderáció köztünk, hogy egyéb külső ellenségek ellen lehessünk annál erősebbek, és oltalmazhassuk hazánknak megmaradott részeit”.³⁹

És valóban, néhány hét múlva, 1610. augusztus közepén a „csendes békességes megmaradásért”, a „közönséges jót” figyelembe véve, „egy magyar nemzet s kereszténynek lévén” a két állam rendjei közt létrejött a második, „újabb, erősebb” kassai konföderáció, amely megerősítette a szinte napra pontosan két éve kötött megállapodást,

37 | Hídvégi Mikó Ferencz históriája 1594–1613. In: Gr. Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603 és Hídvégi Mikó Ferencz históriája 1594–1613 Bíró Sámuel folytatásával. Közli Kazinczy Gábor. Eggenberger Ferdinánd, Pest 1863. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores VII. – A továbbiakban *Mikó Ferencz históriája*) 182–183, 272–277; Szilágyi: *Báthory fejedelemsége* 37.

38 | A nádor 1610. jún. 12-i replikája az erdélyiek első feleletére. Komáromy: *Adatok* 502–504. Az erdélyiek végső válasza. Uo. 597–598.

39 | Báthory Gábor 1610. jún. 29-i levele Thurzónak. Uo. 600; Báthory Gábor 1610. júl. 27-i levele a kassai gyűlésnek. Uo. 600–601; Thurzó 1610. aug. 1-i előterjesztése a kassai gyűlésen. Uo. 604–605. A felső-magyarországi rendek 1610. aug. 4-i levele Báthorynak. Báthory Gábor és a hajdúk. Közli Szabó Károly. *Történelmi Tár* 1880. 324–325.

megismételte annak több pontját.⁴⁰ Angyal értékelése szerint a korábbi megállapodás „újabb kiadására” került sor, ugyanakkor a kifogásolt záradék érvényben maradt, az erdélyiek tehát továbbra sem voltak kötelesek katonai segítséget nyújtani a török ellen. Thurzó „örömet lőtet”, a templomban felcsendült a *Te Deum laudamus*. A két tárgyalóküldöttségben ismét Bocskai mellett felemelkedő politikusokat láthatunk: erdélyi részről a már két éve fontos szerepet játszó Imreffy Jánost, Sennyey Miklóst, akit Bocskai tett meg báróvá, és Fráter Istvánt, akiről az egykori fejedelem végrendeletében is megemlékezett. A magyarországiak közt Hoffmann mellett jelen volt például Bocskai egykori tanácsosa, Czobor Mihály is. Szeptemberben a fejedelem és az erdélyi országgyűlés jóváhagyta a megállapodást, „hogyan az egymás között való egyenletlenségünkkel, visszavonásunkkal és vérontással az külső nemzetségeknek álmélkodásokra egymást ne rontsuk, ne fogyassuk, hanem szeretettel és atyafiúképpen éljünk”.⁴¹

Radu Șerban havasalföldi vajda nem szeretett volna kimaradni a Magyarországgal kötött szövetségből, ezért kérte országának belefoglalását abba. Szándékát a magyar király és az erdélyi fejedelem is üdvözlötte: „... az közönséges jóért és hazának megmaradásáért” támogatták a konföderáció kibővítését. A megállapodás egyik pontja Moldva és Havasalföld lehetséges részvételéről szólt,⁴² ezért a dokumentumot Károlyi Árpád a hajdúk és a két vajdaság ügyében kötött konföderációként értékelte.⁴³

A magyar rendek az egyezmény betartásáról biztosították az erdélyieket, és egymást,⁴⁴ az erdélyiek pedig követeket küldtek Magyarországra a szövetség megerősítésének hírével,⁴⁵ és szeretnék volna rávenni a királyt, hogy ő is ratifikálja azt. Az erdélyi küldöttség tagja volt Bocskai egykori titkára és bizalmasa, Péchi Simon, aki monográfusa értékelése szerint Bocskai végrendeletének szellemében tartott beszédet II. Mátyás előtt. A két magyar ország egységét ecsetelő virágos szófordulatai

40 | Még a bevezetésben is pl.: „... az közönséges jót, megmaradást és az confoederatus országok egyességét; Magyarországnak es Erdélynek csendes békességet – úgymint egy magyar nemzet s keresztyének lévén megtekéntvén...” *Erdélyország Történetei Tára*. II. 1566–1613. Kiadja Kemény József-Nagy Ajtai Kovács István. Kvár 1845. 177.

41 | Uo. 175–188. Thurzó 1610. aug. 15-i levele feleségének. *Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez czobor-szent-mihályi Czobor Erzsébethez*. II. 1601–1616. Athenaeum, Bp. 1876. (A továbbiakban *Thurzó György levelei*) 275. Az erdélyi követek 1610. aug. 17-i térítvénye a kassai pontok megtartásáról. EOE VI. 552–553. Erdélyország rendjei 1610. szept. 6-án ratifikálják a második kassai kiegészítést. Uo. 180–182, 186. A megállapodásról tudósít: *Závodszy György naplója 1586–1624*. Fordította, a jegyzeteket és az előszót írta Tusor Péter. Universitas, Bp. 2011. 32; EOE VI. 38–39; Angyal: *Báthory* 39; Angyal Dávid–Dézsi Lajos: *i. m.* 86–87; *Sepsi Laczkó Máté krónikája* 126. A megállapodásról lásd még pl. Oborni Teréz: *i. m.* 115–116.

42 | Radu Șerban 1610. máj. 5-i levele Imreffy Jánosnak. Veress: *Documente* VIII. 90–91; Mátyás 1610. jún. 3-i levele Thurzónak a vajdaságok részvételéről a konföderációban. Uo. 94; A kassai egyezmény 9. pontja. Uo. 97.

43 | MTA Kt., Károlyi Árpád hagyatéka, Thurzó György nádorságára vonatkozó iratok, Ms 767/2. fol. 211.

44 | Thurzó György 1610. aug. 30-i levele Lépes Bálint nyitrai püspöknek. EOE VI. 40. Forgách kéri Thurzót, írjon Imreffynek és Báthorynak, „hogyan tartsák az confoederatiohoz magokat és ne igyekezzenek esmég az confoederatio ellen az előbbi háborúságot és zűrzavart megújítani”. Forgách Zsigmond 1610. aug. 31-i levele Thurzó Györgynek. Komáromy: *Adatok* 607.

45 | Forgách Zsigmond 1610. okt. 10-i kassai levele Thurzó Györgynek. MNL OL, Archivum familiae Thurzó (E 196), fasc. 51. fol. 45.

közt egyenesen az összezőrdülő, majd kibékülésben, még forróbb ölelésben felolvadó szerelmesekhez hasonlította Erdélyt és „Hungariát”.⁴⁶

A király környezetében hamarosan döntést hoztak a fejedelem elmozdításáról, és titokban arra buzdították Forgáchot, hogy erősítse meg a Havasalfölddel és Moldvával kötött konföderációt – Báthory ellenében! Eközben a fejedelem úgy vélte, II. Mátyással „immár tökéletes konföderációnk vagyon,” és kérte az uralkodót, hogy ratifikálja a szerződést. Szatmár vármegye panaszára azt válaszolta, hajdúi tartják magukat a szövetséghez, ha mégis vétenének ellene, mivel már nemes embereknek számítanak, a konföderáció előírásai alapján kell velük szemben eljárni. Az együttműködés feltétlen hívének mondta magát: „... nemzetségünknek és annak a szép hazának előmeneteliért mindenket tiszta jó akarattal kgttekkkel együtt próbálni üggyezünk”.⁴⁷

A tél során Báthory Havasalföldre támadt, elűzte Radu Șerbant, ám a Portán nem nézték jó szemmel terjeszkedési törekvéseit, ezért új vajdát neveztek ki, és a fejedelem kénytelen volt visszavonulni Erdélybe. Imreffy ekkor a konföderáció erdélyi országgyűlési megerősítését ígérte, sőt annak értelmében katonai segítséget kért attól a Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitánytól, aki hamarosan éppen a fejedelemmel szemben támadt! Az erdélyi főúr érvelése szerint a konföderáció alapján Erdélyt nem idegenítik el a magyar koronától, sőt igyekeznek Havasalföldet és Moldvát is megszerezni, Báthory hadjáratával pedig „utat mutatott szegény hazánknak s nemzetünknek határának recuperálásában”.⁴⁸ Ebben az időben erősítette meg a fejedelem az előző évi kassai megállapodást.⁴⁹ A békepolitikát folytató nádor is szeretne volna elérni, hogy az uralkodó hagyja jóvá a második kassai megállapodást (melyet képviselői Erdélyben megerősítettek). Báthory eközben a felek egyenlőségét hangsúlyozta: „... a konföderáció legyen aequalis”, ugyanis így „szolgálhatunk egyenesen, igazán és jó szívvvel egymásnak”.⁵⁰

46 | „Ut enim antea non erat in more positum Hungariam cum Transylvania confoederari, sed absque ullo foederis nexu, quod una gens, unum corpus, unaque respublica existitere...” A követségről és Péchi 1610. okt. 10-i beszédéről lásd Dán Róbert: *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*. Akadémiai, Bp. 1987. (Humanizmus és Reformáció 13.) 138–139.

47 | Cesaro Gallo császári követ 1610. okt. 17-i utasítása. EOE VI. 194–195; Báthory Gábor 1610. okt. 19-i utasítása Szinerváraljára a nádorral kezdett alkudozások befejezésére küldött követi számára. Levelek és államokmányok a vörösvári levéltárból (1552–1623). Közli Szilágyi Sándor. *Magyar Történelmi Társulat Tár* 1874. 38–43; Báthory Gábor 1610. nov. 9-i levele Nagy Egyedhez. Komáromy: *Adatok* 611; „... melynek nem kellene lenni, az egyszer végbe ment confederatiohoz kellene utrinque magunkat tartani.” Báthory Gábor 1610. dec. 4-i levele Szatmár vármegyéhez. Uo. 613–614; Báthory kéri Mátyást, hogy ratifikálja a szerződést, 1610. dec. 16. EOE VI. 45; Mátyás kéri, hogy Báthory küldje vissza Erdélyben levő követségét, 1611. febr. 20. Szabó Károly: *i. m.* 328; Forgách Zsigmond 1611. febr. 24-i levele Thurzó Györgynek. MNL OL, Archivum familiae Thurzó (E 196), fasc. 50. fol. 26.

48 | Imreffy János 1611. ápr. 14-i levele Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitánynak. MNL OL, Archivum familiae Thurzó (E 196), fasc. 71. fol. 42; „... az confoederatio meg lévén köztünk, holott az király ő felsége követjét csak immár Szent György napját várjuk, azkoron leszen gyűlésünk és az confoederatiót confirmáltatván az országgal, mingyárast böcsületesen visszabocsátjuk.” Imreffy János 1611. ápr. 19-i levele Forgách Zsigmondnak. Veress: *Documente* VIII. 155–156. Lásd még: Forgách Zsigmond 1611. máj. 5-i levele Thurzó Györgynek. MNL OL, Archivum familiae Thurzó (E 196), fasc. 51. fol. 32.

49 | Báthory 1611. ápr. 28-án kelt ratifikációját közli Roderich Goos: *i. m.* 392–399.

50 | Báthory 1611. jún. 30-i utasítása bécsi követeinek. Szabó Károly: *i. m.* 329.

II. Mátyás azonban a hadjárat mellett döntött, a szerződést nem ratifikálta,⁵¹ ugyanakkor Moldvával és Havasalfölddel kötött konföderációt Erdély ellen – ezt Báthory portai áskálódásaival és a török elleni harc hatékonyabbá tételével indokolta.⁵² Thurzó ellenezte az Erdély ellen tervezett háborút, amiért az udvarnál egyenesen Báthory pártolásával vádolták. Feleségéhez intézett leveleiből egyértelműen kitűnik álláspontja: Forgách „oly dolgot akar indítani én akaratom ellen, kiből nem békesség, hanem nagyobb tűz és zűrzavar támadna, kinek vagy akarom vagy nem, eleit kell vennem”. Miután nem tudta megakadályozni a hadjáratot, a következőket írta: „Azon leszek, Isten velem lévén, hogy tehetségem szerint hazánkunk szolgálgván, ezt az tüzet eloltsam”.⁵³

A csúfos véget ért hadjárat⁵⁴ látszólag a konföderáció kudarcát bizonyította, Lukinich Imre szerint például a két magyar állam közjogi viszonyának rendezetlenségére világított rá.⁵⁵ A szövetségről azonban ebben az időben is hallunk: a lippai őrség csodálkozott az események alakulásán, ők úgy tudták, „az szép konföderáció ő felségek között szépen megegyesedett és véghez ment, kinek mind fejenként felette igen örvendeztünk”.⁵⁶ Hasonlóan írt Petneházy István várkapitány Borosjenőből: „... én mindenkoron ilyen reménységben voltam, hogy ő fölségek közt a konföderáció véghez ment. S mi immár igen örvendeztünk.” Bízott a nádorban, akinek „gondviselése által, az Úristen mind király urunk között, mind az mi fejedelmünk között békességet ad”.⁵⁷ A kolozsvári országgyűlés rendjei is hálásan emlékeztek meg Báthorynak a szomszéd országokkal kötött konföderációjáról, amit „szentül meg is tartott”, Forgách viszont megfeledkezett a megállapodásról, és romlásukra tört.⁵⁸ A felső-magyarországi rendek Thurzónál tiltakoztak a felelőtlen támadás ellen, ugyancsak a konföderáció alapján kérték a békés megegyezésre való törekvése.⁵⁹

Minthogy mind a nádor, mind Báthory hajlott a megegyezésre, decemberben Tokajban újabb kiegyezést kötöttek, ismét létrejött az „élhető béke”.⁶⁰ Báthory biztosí-

51 | Angyal: *Báthory* 116. A nádor követének 1611. ápr. 19-i jelentése a Báthoryval folytatott tárgyalásáról. MNL OL, Archivum familiae Thurzó (E 196), fasc. 75. fol. 29–31. Megjelent: EOE VIII. 531–533; Forgách Zsigmond 1611. máj. 5-i levele Thurzó Györgynek. MNL OL, Archivum familiae Thurzó (E 196), fasc. 51. fol. 32; Báthory 1611. jún. 30-i utasítása bécsi követének. Szabó Károly: i. m. 329.

52 | Erről lásd pl. Mátyás 1611. máj. 10-i levelét Constantin Movilă moldvai vajdának. Veress: *Documente* VIII. 160–162; Mátyás 1611. júl. 24-i levele Thurzónak. Uo. 187; Kornis Zsigmond és Sarmasági Zsigmond 1611. júl. 16-i levele Dóczy Andrásnak. Uo. 190.

53 | „Erdélyben való táborunk nem igen jó állapotban vagyon” – tette hozzá. Thurzó 1611. júl. 9-i levele feleségéhez. *Thurzó György levelei* 287–288; Thurzó 1611. aug. 31-i levele. Uo. 289.

54 | Erről lásd Vörös Péter: Forgách Zsigmond erdélyi expedíciója 1611-ben. *Hadtörténelmi Közlemények* 124. évf. 2011/3. 864–885.

55 | Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*. MTA, Bp. 1918. 227.

56 | A lippai vitézlő rend 1611. aug. 8-i levele Thurzó Györgynek. Komáromy András: *Báthory Gábor történetéhez*. *Hadtörténelmi Közlemények* IX. évf. 1896. 273–298. (A továbbiakban Komáromy: *Báthory*) 285.

57 | Petneházy István 1611. aug. 10-i levele Thurzó Györgynek. MNL OL, Archivum familiae Thurzó (E 196), fasc. 46. fol. 27.

58 | A kolozsvári országgyűlés törvényei, 1611. okt. 11. EOE VI. 208.

59 | A rendek 1611. nov. 2-i protestációja. *Sepsi Laczkó Máté krónikája* 130–131.

60 | „20. novembris Báthory Gábor a palatinussal békesség felől kezd tractálni.” Uo. 132; „Én kedig immár az békességnek tractátusához kezdettem [...] ha az ország az békességet kívánja és akarja, csak heában igyekeznek azok az kik az háborút akarják és szomjuhozzák, mert az ország ha mellettek nem lesz, nem tudom kivel hadakozzanak. Ha kedig Forgách uram mégis örüli és kívánja az

totta Thurzót, hogy „szentül” meg fogja tartani „a békességet és a magyar nemzettel való szép egyetértést”, kérte őt, hogy „az magyar nemzetnek megmaradását viselje és hordozza úgy szemei előtt, hogy mindennemű ellenségei ellen szép szabadságában, örökös békességében sok háborúságok után iam tandem respirálhasson és az köztünk mostani véghez ment szent békesség örökké maradhasson”.⁶¹

Az erdélyi-magyar szövetséget természetesen ki-ki saját érdekei szerint értelmezte: amikor Dóczy András szatmári kapitány birtokainak visszaadására kérte a fejedelmet, Báthory csak akkor volt hajlandó erre, ha „megvalósul” a konföderáció. Ezzel talán a királyi ratifikáció hiányára utalt. Ugyanazon a napon a nádornak arról írt, hogy végrehajtotta a szerződés pontjait, és azokhoz a továbbiakban is tartani fogja magát: a konföderációt „fegyverünkkel is megoltalmazzuk”.⁶² Tavasszal II. Mátyás megerősítette a „szent békességet”, ezzel Angyal szerint Thurzó sürgetésének engedett.⁶³

A fejedelem minden bizonnyal neheztelt a Portára, amely megátolta hatalma kiterjesztését Havasalföldre. Talán ennek köszönhetően szánta el magát a végzetes lépésre, a Magyarországgal kötött újabb szövetségre. Pedig számíthatott rá, hogy megrendült benne a török bizalma, a császárhoz való ismételt közeledést ellenséges lépésként könyvelik el Sztambulban, ahol hamarosan trónkövetelők is jelentkeztek. Báthory nagy kockázatot vállalt: „... ez mostani új konföderációt nem egyéb végre csináltuk az királlyal ő felségével és Magyarországgal, hanem titkon öszvekötttem magamat az királlyal őfelségével és az konföderátus országokkal a török ellen”. Az erdélyi rendeknek hangoztatta, hogy Forgách előző évi támadása ellenére, „hazánknak és magunknak csendességet akarván szerezni, nemcsak megbékélttünk velük, de örökös békességet szerzettünk”. Állítása szerint a szövetségben „teljességgel kiköttük, hogy soha török ellen kardot nem vonunk, míg ők okot reá nem adnának”.

lőhúst és bujdosást, ám lássa; én felkelek, és Isten velem lévén, haza megyek.” Thurzó 1611. nov. 11-i levele feleségéhez. *Thurzó György levelei* 298; „Addig irtam az királynak is felőle, hogy az mint tegnap egy postája érkezett ő fölségének és írja levelében, nem idegen ő fölsége is az békességtől.” Thurzó 1611. dec. 6-i levele feleségéhez. Uo. 299; „... ma estve fele érkeztem ide Kassára. Nagy örömmel és becsülettel fogadtanak mindnyájan, örülvén az békességnek. De minemű néven veszik Bécsben, azt immár nem tudom, de bizony volna min örülniök azoknak is, és jó néven vehetnék fáradságomat; mert bizonyos, ha békességre nem hoztam volna az dolgot, ez az egész föld elhasonlott volna ő fölségétől, mind Fátiráig. Én elég hálákat nem adhatok az Úr Istennek érte, hogy véghez vihettém ezt az szent békességet. Az Úr Isten kezében lévén az fejedelemnek is szíve, megesmérteti vele, hogy nem keveset szolgálván ő fölségének és házamnak, jól cselekedtem, Isten segítségéből, hogy egyességre és csendességre hoztam ez dolgot.” Báthory Gábor 1611. dec. 21-én kelt megerősítése. EOE VI. 211–213. Az erdélyi rendek térítvénye a váradi [valójában tokaji] pontok megtartása iránt. Uo. 553–554; Thurzó György és követtsései 1611. dec. 27-én megerősítik a megállapodás pontjait. Uo. 214–218; Thurzó 1611. dec. 30-i levele feleségéhez. *Thurzó György levelei* 300; Szilágyi: *Báthory háborúja* 41–43; „1611. dec. 27. napján számos oda-vissza folytatott tárgyalás után végre létrejött Erdély fejedelmével az éltető béke.” Závodszy György: i. m. 34.

61 | Báthory 1612. jan. 8-i levele Thurzónak. Komáromy: *Báthory* 293.

62 | Báthory 1612. márc. 19-i levele Dóczynak. EOE VI. 57; Báthory 1612. márc. 19-i levele Thurzónak. Komáromy András: Báthory Gábor történetéhez. *Történelmi Társulat* 1899. 485–487.

63 | „Jól tudja pedig azt felséged, mely sok mulhatatlansággal mene köztünk véghez az szent békesség, és minemő conditiókkal; melyen felséged is megnyugván, utrinque erős hitlevelet adtunk egymásnak, hogy azt megtartjuk; mely szent békességet mostan az mi kegyelmes urunk is confirmált, mint erről más levelünkben felségednek bővségesen írtunk.” Thurzó 1612. ápr. 17-i levele Báthorynak. *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára*. IV. 1600–1700. S. a. r. Géresi Kálmán. Franklin Társulat, Bp. 1887. (Codex Diplomaticus Comitum Károlyi de Nagy-Károly) 79.

Az annak idején Bocskai által is használt képhez folyamodott: a megállapodás szükséges, „hogy a két szék között a földön nem maradván, legyen kihez bízunk, viselhessünk gondot magunkra, és annak oltalmára”. Ezért kellett „a keresztyén fejedelmekhez” és a magyar királyhoz folyamodnia, hiszen „keresztyén atyáinkfiai” segítségével megakadályozhatják, hogy „szabad választásunk ellen a török császár portájáról jönné fejedelem szép hazánkban”.⁶⁴

1612 tavaszán Ghiczy András, Báthory portai követe a fejedelmi hatalom magá számára való megszerzése érdekében figyelmeztette a szultánt, hogy a királysággal létrejött konföderáció valójában ellene irányult. Néhány hónappal később kegyvesztett tanácsosa, Bethlen Gábor „németességgel” vádolta ugyanott Báthoryt. A fejedelem kérte Thurzót, állítsa készenlétbe a vármegyei csapatokat Erdély megsegítésére. A címzett visszavonulásra, időhúzásra intette Báthoryt, azzal kecsegtette, hogy ilyen módon volna idő összegyűjteni a hadakat.⁶⁵ A fejedelem igényelte a magyarországi segítséget, hiszen „egy haza nevelt fel bennünket, egy nemzetet s vérek vagyunk, hazánkért, nemzetünkért méltó együtt élnünk, halnunk. Mert ha Erdélynek, kit Isten ne adgyon, veszedelme történik, jaj Magyarországnak s keserű bú az egész keresztyénségnek”.⁶⁶ 1612 júliusában, Trencsénben tartott gyűlésükön a dunáninnyi megyék békülékenyek voltak, csupán védelemre szavaztak meg pénzt, nem akarták felbontani a török békét, „hogy erdélyi atyáinkfiaiak, kik velünk konföderátusok, romlásokra ne következék”.⁶⁷ Ők tehát éppen az erdélyiek érdekének mondták a konföderációban előírt fegyveres segítségnyújtás elmaradását. A fejedelem ekkor éppen nem szorult külső támogatásra, ugyanis sikerült legyőznie a Ghiczy mellé álló brassói csapatokat. Az őszi erdélyi diétán dicsérték őt, amiért a „zűrzavarokat és háborúkat” „csendes” tárgyalásokkal előzte meg, ezzel „az egész magyar nemzetnek nagy öröme és megmaradására örökös konföderációt szerzett”.⁶⁸ Az 1613-as magyar országgyűlésen a rendek sérelmezték az Erdély elleni támadást, vizsgálatot követeltek „e törvénytelen s magyar vért fecsérő hadjárat indítója [ti. Forgách] ellen”. Az udvar a hadjáratot azzal mentette, hogy az a nádor s a magyar tanács beleegyezésével történt, s egyidejűleg Báthory politikájának „nagyravágyó s megbízhatatlan természetét” ecsetelték.⁶⁹

64 | Báthory 1612. jún. 21-i levele Thurzónak. EOE VI. 233–234; Báthory 1612. jún. 26-i előterjesztése a rendeknek. Uo. 236–238.

65 | „... király urunkkal ő fsgével és Magyarországgal az végre csinálta ő fsge az mostani uj confoederatiót, hogy az török ellen kardot vonjon és az keresztyénséggel egyet értsen ellene.” Gálffy György 1612. júniusi jelentése Thurzónak. Komáromy: *Báthory* 420–423; „... mind Magyarországon s mind egyéb confoederatus országokban a hadakat egyben szerezvén és táborban szállván, az fártatt ellenséget könnyebben és nagyobb securitással verhetné ki az országból.” Thurzó válasza, uo. 425; Báthory 1612. jún. 10-i levele Thurzónak. Uo. 297; *Mikó Ferencz históriája* 235.

66 | Báthory 1612. júl. 12-i levele Thurzónak. Komáromy: *Báthory* 426. A fejedelem Dóczy Andrásnak a konföderáció melletti elkötelezettségét hangsúlyozza. Báthory 1612. júl. 30-i levele Dóczynak. EOE VI. 65.

67 | Botka Tivadar: Országos gyűléslet. Országos tisztelet. (II. közl.) *Magyar Tudományos Értekező* II. köt. 1862/2. 105–130. 115.

68 | Az 1612. novemberi szebeni országgyűlés határozatai. EOE VI. 252.

69 | Angyal Dávid–Dézsi Lajos: *i. m.* 124.

Szilágyi kiegyezésnek minősítette a Báthory által kötött utolsó megállapodást is, amely 1613 tavaszán jött létre Pozsonyban,⁷⁰ és melyet később megerősített az erdélyi országgyűlés. Angyal szerint Báthory „igen messze ment”, amikor kötelezte magát, hogy a szokásos éves adón és ajándékokon kívül más segítséget nem ad a töröknek, átkelési lehetőséget sem biztosít számukra a királyság felé, a titkos pontok közt pedig vállalta, hogy egy török elleni háború esetén csatlakozik a magyar királyhoz. Báthory ismét azt írhatta Thurzónak, hogy a „szent békeesség és egyezség” ezzel „tökéletesen” megvalósult. A szebeni gyűlésen a két ország konföderációjának megújítása céljából jelen volt a havasalföldi vajda követsége.⁷¹

A történeti értékelések szerint a szerződéssel Báthory hibát vétett, hiszen a Portával fennálló nézeteltérések elsimítása helyett a nyugati szövetség mellett döntött, ezzel pedig „magát egészen Mátyás karjaiba vetette”, „egészen megelégedett a józan észről”. Bár mindez titokban történt, hamarosan a török méltóságok tudomására jutott, és ez megpecsételte sorsát.⁷² Az egyezménnyel megtörtént „Erdély átállása”, Báthory „megint meg akarta lendíteni az erdélyi hintapolitika eddig is mindig katasztrófát okozó mechanizmusát”.⁷³ A végzetes váltás védelem helyett valójában Báthory veszthez vezetett. Meglepő lépés ez, hiszen intő példaként szolgálhatott számára például rokona, Báthory Zsigmond sorsa. Bocskaitól, akinek udvarában megfordult, szintén megtanulhatta volna, hogy a fejedelmi szék biztosítéka a Portával való jó viszony. Ahogyan Kamuthy Farkas írta, a török beavatkozásának fő oka az, „hogy a római császárral ő felségével és Magyarországgal konföderált a mi kegyelmes urunk es országunk”.⁷⁴

Báthory nehezményezte, amiért a megállapodás ellenére nem fogadhatott hadat a királyság területén, miközben Thurzó intézkedéseket tett az érintett megyék felkelése, Erdély megsegítése érdekében. A fejedelem ugyanis a szövetségre hivatkozva kért nem „ímilyen-amolyan”, hanem „derekas” katonai segítséget.⁷⁵ Ugyanő október első felében azt írta, ellenállt volna a Bethlen Gábor fejedelemmé tételére érkező török csapatoknak, ám a nádor biztatására be akarta várni a „szent konföderáció”

70 | Erről lásd az erdélyi követség 1613. ápr. 11-i kötelezvényét. Roderich Goos: i. m. 416–417.

71 | Szilágyi Sándor: Báthory Gábor fejedelem bukása. (II. közl.) *Budapesti Szemle* V. köt. 1866. 383–427. 385–387; EOE VI. 71–72, 74–75. A pozsonyi kiegyezés pontjai, 1613. ápr. 11. Uo. 269–271. Az 1613. máj. 1–14-i szebeni országgyűlés határozatai. Uo. 276–278; Báthory 1613. máj. 10-i levele Thurzónak. Komáromy: *Báthory* 435; Angyal: *Báthory* 124; Angyal Dávid–Dézsi Lajos: i. m. 106.

72 | Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor fejedelem trónfoglalása*. Eggenberger Ferdinánd, Pest 1867. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből) 3; Salamon Ferenc: *Két magyar diplomata a tizenhetedik századból*. Ráth Mór, Pest 1867. XVII; Szalay József: *A magyar nemzet története*. III. Lampel Róbert, Bp. 1896. 226–227; Angyal: *Báthory* 123; Angyal Dávid–Dézsi Lajos: i. m. 106; Lukinich Imre: i. m. 231.

73 | Szekefi Gyula: *Bethlen Gábor. Történelmi tanulmány*. A bevezető tanulmányt és a Bethlen-irodalom kiegészítő fejezetét Pamlényi Ervin írta. Helikon, Bp. 1983. 46–48; Hóman Bálint–Szekefi Gyula: *Magyar történet*. IV. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp. 1935. 57; Péter Katalin: Bethlen Gábor uralkodásának első szakasza. *Confessio* 3. évf. 1980/1. 29–31; uő: *A fejedelemség virágkora (1606–1660)*. In: *Erdély története*. II. Szerk. Makkai László, Szász Zoltán. Akadémiai, Bp. 1986. 638.

74 | Kamuthy Farkas 1613. szept. 1-i segélykérő levelét Thurzóhoz idézi Kubinyi Miklós: Thurzó György. Életrajzi vázlat. In: *Thurzó György levelei* LXXVI.

75 | Báthory 1613. júl. 30-i levele Dóczy Andrásnak. Okmányok és levelek az 1613-ik év történetéhez. Közli Szilágyi Sándor. *Történeti Lapok* II. évf. 1875/52. 821; Thurzó 1613. aug. 14-i levele Dóczynak. Uo. 822; Báthory 1613. szept. 22-i levele Dóczynak. Uo. 823; Forgách Zsigmond 1613. szept. 8-i levele Thurzónak. Komáromy: *Báthory* 439.

értelmében a királyságból érkező segítséget. A támadás fő okaként ő is a Porta tudomására jutott, Magyarországgal kötött „derekas konföderációt” nevezte meg. Ezzel állítása szerint a kereszténységgel való szövetség érdekében lemondott a törökök által számára ígért magyar királyságról. Szemére vetette Thurzónak a segítség késlekedését, panaszkodott II. Mátyás portai küldöttére és Bethlenre, akik állítólag Jenőt, Lippát és Vácot ígérték a szultánnak, és a fejedelem személyét a két nagyhatalom közti jószomszédi kapcsolat akadályának mondták. Tőle csupán egy várat kértek, Lippát, ám ő azt sem volt hajlandó átadni. A végveszélybe került Báthory egyik utolsó levelében kétségbeesetten fogalmazott: „... kérjük, és kényszerítjük is az Nsgd hittel köteles velünk való konföderációjára, hogy Nsgd mingyarást adja értésünkre lészen-e derekas segítségünk?”⁷⁶

Az Erdélybe vonuló Szkender bég eközben azzal fenyegette a nádort, hogy Báthory védelmére kelve a törökkel kötött békét veszélyeztetné.⁷⁷ Érkeztek ugyan magyarországi segélyhadak Várad környékére, ám nem avatkoztak be a bukott fejedelem oldalán, Báthory pedig előbb méltóságát, majd hamarosan életét is elvesztette. Közben Magyarországról évek óta igyekeztek őt meggyőzni arról, hogy szerződésben vállalja a török elleni harc lehetőségét, nem léptek fel érdekében a Portával szemben, nem merték vállalni a zsitvatoroki béke megszegését. Azt gondolnánk, mindez a konföderáció kudarcát jelentette, hiszen bebizonyosodott, hogy a kölcsönös segítségnyújtás ígérete ellenére cserbenhagyták a fejedelmet. A következő években azonban újabb hasonló szerződésekkel igyekeztek erősíteni a két magyar állam jószomszédi kapcsolatait. Ezekről azonban már egy következő tanulmányban lesz szó.

The Confederation of the Transylvanian and Hungarian Estates during the Principality of Gábor Báthory

Keywords: Transylvanian Principality, Hungarian Kingdom, Gábor Báthory, Confederation, Political relations

Settling the relations between the two Hungarian states by means of a confederation was an important element of István Bocskai's plans. In addition, it was one of the central ideas of his last will. He wanted to ensure good neighbourly relations by means of a treaty, providing for mutual assistance and the keeping of the Peace of Vienna, concluded at the end of the Fifteen Years' War. After his death, the idea of confederation, the constant and mutual aspiration to confederation, was the main principle defining the relationship between Hungary and Transylvania. Both sides were equally interested in establishing and maintaining cooperation. This took place at a time when confederations between estates were spreading in Central Europe. During the nearly five and a half years of Gábor Báthory's rule, four agreements were concluded to establish close relations between the two states. Báthory's excessive rapprochement with royal Hungary eventually led to his fall.

76 | Báthory okt. 9-i levele Thurzónak. Komáromy: *Báthory* 440–443; Báthory okt. 9-i levele Thurzónak (a levél folytatása). Komáromy András: *Adatok Báthory Gábor fejedelem történetéhez. Történelmi Tár* 1902. 83–85.

77 | Szkender pasa, kanizsai beglerbég 1613. okt. 12-i levele Thurzó Györgynek. MNL OL, Archivum familiae Thurzó (E 196), fasc. 76. fol. 44–45.

Társadalmi-gazdasági és demográfiai különbségek statisztikai vizsgálata a 18. századi Erdélyben

Bevezetés

Korábbi tanulmányunkban¹ az 1750-es erdélyi összeírás adatai alapján² azt a kérdést vizsgáltuk, hogy (1) a társadalmi-gazdasági, demográfiai mutatók alapján klaszteranalízissel képzett településtípusok mennyiben esnek egybe a nemzetiségi-vallási kategóriákkal: megállapításaink szerint a képzett csoportok csak részben köthetők nyelvekhez vagy felekezetekhez (a százszok esetében volt a legegységelműbb a helyzet). Az etnikai entitások korlátozott azonosíthatósága arra utal, hogy a vizsgált erdélyi adózó népesség esetében a politikai közösségek nemcsak heterogének voltak, de a csoportokon belüli heterogenitásuk nagyobb volt, mint a csoportok közötti különbségek. (2) A települések fejlettségi különbségeinek etnikai-vallási alapú magyarázata ugyancsak korlátozott relevanciával bír: a fejlettség területi különbségei leginkább Észak- és Dél-Erdély viszonylatában voltak megragadhatók. Szintén megállapítottuk, hogy (3) a társadalmilag-gazdaságilag relatíve homogén területek száma csekély, és csak részleges átfedést mutatnak a táji entitásokkal, a megyékkel pedig még annyira sem. A klaszterezés „sikerét”, egyben az eredeti, 1750-es felvételezés szakmailag megalapozott voltát jelzi azonban, hogy az etnikai és felekezeti csoportokkal való átfedés hiánya ellenére a képződött csoportok más dimenziók szerint jól körülhatárolhatók-definiálhatók, és vagy történeti kontextusban „címkézhetők” (szemiurbánus, székely), vagy földrajzi fogalmak alapján értelmezhetők (hegyvidéki).

A különbségeket azonban a területi vetületen túl egyéb dimenziók (pl. társadalmi státus, településméret, felekezet) mentén is lehet vizsgálni. A geográfia is alkalmaz

1 | Demeter Gábor-Miklós György: Regionális különbségek Erdélyben az 1750-es összeírás alapján. *Erdélyi Múzeum* LXXXIV. évf. 2022/1. 101–120.

2 | Ladislau Gyémánt-Remus Câmpeanu-Anton Dörner-Florin Mureșan-Amalia Gyémánt: *Conscriptia fiscală a Transilvaniei din anul 1750. I–II*. Editura Enciclopedică, Buc. 2009–2016. Adatai vizualizálva: <http://gistahungarorum.abtk.hu> (utolsó megtekintés: 2024. 02. 18.).

Demeter Gábor (1980) – történész-geográfus, tudományos főmunkatárs, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest, demeter.gabor@abtk.hu

Tompa László (1992) – történész, segédlevéltáros, Budapest Főváros Levéltára, Budapest, tompal@bparchiv.hu

A tanulmány az MTA BTK Lendület „Tíz generáció” projektje támogatásával készült.

<https://doi.org/10.36373/em-2024-1-7>

nem területközpontú megközelítést (pl. az angolszász iskola a hierarchikus szemléletet részesítette előnyben az általa konstruáltnak tekintett és nem számszerűsíthető regionális megközelítéssel szemben).³ A következőkben az 1720-as *Regnicolaris conscriptio*, az 1750-es összeírás és az 1785-ös népszámlálás⁴ adatai alapján kísérletet teszünk a társadalmi-gazdasági, demográfiai mutatók településméret és felekezet szerinti differenciáltságának vizsgálatára.

A társadalmi-gazdasági, demográfiai mutatók differenciáltsága Erdélyben településméret szerint a 18. században

A geográfia a területi differenciák mellett a hierarchikus szintek közti különbségeket is kutatja, így vizsgálati kérdései közé tartoznak a településméret és a társadalmi-gazdasági, demográfiai viszonyok összefüggései. A szakirodalom a lélekszámot a társadalom és a gazdaság területi egyenlőtlenségeit (gyakran kifejezetten a fejlettséget) magyarázó tényezőnek tekinti a 20–21. században.⁵ A demográfiai folyamatok, a jövedelmi viszonyok, a népesség legmagasabb iskolai végzettsége, a gazdasági tevékenységek struktúrája, a lakásállomány minősége, valamint a települési lélekszám között 2000-ben és 2010-ben is összefüggés mutatható ki.⁶ A települések lélekszáma és a modernizációs jelenségek (és fejlettség) közötti kapcsolat Pénzes János és Győri Róbert szerint a 19. század végén is fennállt.⁷

De mi a helyzet a 18. században? 11 magyarországi vármegye úrbéres településeinek vizsgálata alapján Perjés Géza arra a következtetésre jutott, hogy a nagyobb

3 | Robin Butlin: Történeti földrajz, regionális identitás és kulturális régiók összehasonlító elemzése. *Tér és Társadalom* IV. évf. 1990/3–4. 1–11.

4 | Acsády Ignác: *Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában 1720–21*. Statisztikai Hivatal, Bp. 1896; *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. KSH, Bp. 1960; *II. József népszámlálásának közszégy adatai*. Szerk. Dányi Dezső, Faragó Tamás, László Géza. KSH, Bp. 1996. (A KSH Népeségtudományi Kutató Intézetének Történeti Demográfiai Füzetek 15.); *Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786–87*. KSH, Bp. 1975. (Történeti Statisztikai Tanulmányok 2.).

5 | Mikle György: A települési lélekszám differenciáló szerepe: A hazai „települési lépcső” történeti vizsgálata, 1720–1910. *Területi Statisztika* 63. évf. 2023/3. 381–420. 383.

6 | Szilágyi Dániel–Gerse József: Fokról-fokra a települési lépcsőn – Társadalmi-gazdasági különbségek a településhierarchia-szintek között Magyarországon. *Területi Statisztika* 55. évf. 2015/2. 180–198; Bihari Zsuzsanna–Kovács Katalin: Lejtők és csúszdák, avagy a foglalkoztatási esélyek térbeli egyenlőtlensége az ezredfordulón. *Tér és Társadalom* 20. évf. 2006/4. 49–66; Balogh Karolina–Kovács Imre: Az örök falu – hanyatlás és fennmaradás. A községi népesség számának a változása. *Tér és Társadalom* 35. évf. 2021/1. 29–53.

7 | Pénzes János: Fejlettségi különbségek és centrum-periféria viszonyok a történelmi Magyarországon. Összehasonlító módszertani vizsgálat. In: *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések*. Szerk. Demeter Gábor–Szulovszky János. MTA BTK–DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszéke, Bp.–Debrecen 2018. 85–116, különösen 110–111, 6–7. táblázat; Győri Róbert: Kérdések és válaszok a XIX. századi magyarországi modernizáció regionális különbségeiről. In: *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Szerk. K. Horváth Zsolt–Lugosi András–Sohajda Ferenc. Hermész Kör–Osiris, Bp. 2003. 329–344.

települések ekkor is kedvezőbb mutatókkal bírtak.⁸ Longue durée összehasonlító tanulmányában a GISTa Hungarorum⁹ adatait felhasználó Mikle György is hasonló eredményre jut.¹⁰ E tanulmányban egyrészt azt vizsgáljuk, hogy a 18. századi erdélyi településállományra érvényesek-e a fenti megállapítások – a nagyobb települések valóban fejlettebbek voltak-e; másfelől, hogy a 20. század eleji városhálózatra érvényes urbanizációs vonások gyökerei vajon kimutathatók-e a 18. század közepén, vagy ekkor egész más jelenségek tettek városiasá egy települést, mint 1880 után. A vizsgálat során a mai magyar geográfiai irodalom által is használt településkategóriákra kiszámítottuk a három forrásunkból kinyerhető mintegy 30 indikátor átlagértékét és szórását (1. táblázat), majd a különbségek szignifikáns mivoltát kétmintás t-próbával ellenőriztük.

Ami az erdélyi települések mérete (2008 vizsgált település) és a társadalmi-gazdasági mutatók (1720, 1785, 1750) kapcsolatát illeti, elmondható (1. táblázat), hogy a családméret kicsivel átlag (5,1) alatt volt a 2000 fő feletti településeken (ez mindössze 51 település) és a 200 fő alattiakon (288 település). Hasonlóképpen viselkedett az egy házban élő családok száma, ami a városiasabb (és nagyobb) jellegű településeken nem is meglepő. A legkisebb méretű településeken hiányzott a lakosság legnagyobb része 1780 körül, kb. 10%-a (a távollevők száma a családok számához mérve), ez a nagyobb településeken enyhén csökkent, s a tartományi átlag alá esett az arányuk, ami arra utal, hogy a nagyobb települések jobb életlehetőséget tudtak biztosítani az ott lakóknak. A nem helyi születésű lakosok aránya pedig ugyancsak csökkent a településméret növekedésével (kivéve a 2000 fő feletti kategóriát, ahol újra 10%-ot vett fel az érték).

A migrációs ráta (az előbbi két tényező különbsége) összességében csak a 2000 fő feletti településeken volt pozitív, azaz a népességkoncentráció (és ennek minőségi oldala) már ekkor (is) vonzó tényezőt jelentett. A házas férfiak 1780-as arányára a településméret nem volt hatással, a nemesség aránya csökkent (1000 fő felett már átlag alatti), a polgároké pedig nőtt a településméret növekedésével (ez nem meglepő).¹¹

1720-ban a zsellérek (házas zsellérek, *inquilini*) aránya¹² a 200 fő feletti települések esetében még csökkenő tendenciát mutatott, igaz, a fogalom mást takart, mint a népszámlálás esetében. A jobbágyok aránya ekkor csak enyhén csökkent a településméret növekedésével az összeírtak között, de tudni kell, hogy számos kiváltságolt réteget ekkor nem is írtak össze, szemben a teljes körűnek tekinthető 1785 körüli népszámlálással. Ugyanakkor már 1720 körül is magasabb a jogilag nem úrbéres (de összeírt) csoportok aránya a 2000 fő feletti (és 200 fő alatti!) településeken, 40% feletti,

8 | Perjés Géza: Az 1728. évi adóösszeírás adatainak feldolgozása. *Statistikai Szemle* 52. évf. 1974/11–12. 1068–1100; uő: Bihar megye 1728. évi adóösszeírásának gépi feldolgozása. In: *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*. VI. Szerk. Gazdag István. Debrecen 1979. (A továbbiakban Perjés: *Bihar megye*) 33–109.

9 | <http://gistahungarorum.abtk.hu>

10 | Mikle György: *i. m.*

11 | A parasztok és örökösök aránya csak a 2000 fő feletti települések esetében esett átlag alá, a zsellérek kapcsán a tendencia nem figyelhető meg. Az 1–12 éves korosztály gyakorisága leheletnyivel alacsonyabb az 1000 fő feletti településeken, de a különbség nem szignifikáns.

12 | Természetesen az 1780-as méretkategóriák 1720-ra való visszavetítése csak nagy vonalakban reális, nem pontos.

a többi településméretre jellemző 30% helyett. Az összeírtakra jutó szántó mérete 12-ről 7 holdra esik a 2000 fő feletti településeken 1720-ban, a rét mérete viszont nem csökken lényegesen (az 1000–2000 fő közötti települések esetében nő), ami az állattartás (romlandó tej, hús, kevésbé romlandó sajt) helyi relatív jelentőségére utal a távolabbról is szállítható, nem romlandó gabonával szemben.¹³ Erre a rét:szántó arány is utal. Szintén kiugró az egy összeírtra jutó szőlő (3-4 kapás) és a szőlő szántóhoz mért nagysága a nagyobb településeken (ez is a városiasodás egyik általános ismérve, hiszen a városban nemcsak a kereskedelem szerepe volt erősebb, de az ivóvíz helyettesítésére is nagyobb szükség volt). A szőlő jelentősége (a terület nagysága) 1720-ban a réthez képest a településméret növekedésével erősödött. Az egy adózóra jutó kaszálórét nagysága a szántóhoz mérve 1750-ben is magasabb maradt a nagyobb méretű települések esetében. A nagyobb települések valóban városiasabbak is voltak, hiszen a nem agráriumból élő adózók aránya elérte a 70-80%-ot, szemben a többi településen jellemző 5-6%-kal.

1750-ben az egy adózóra jutó telekméret (mint gazdasági és adóegység) a tartományi átlaghoz hasonló értéket mutatott minden településkategóriában, kivéve a 2000 fő felettieket, ahol a féltelkes átlagérték 0,3-ra esett. Az egy házban lakó családok száma ugyancsak itt volt a legmagasabb, kettő feletti, míg a többi kategóriában az érték az országos átlag körül stagnált. Ez ugyancsak a nagyobb települések urbánusabb jellegére utal, a fent említett foglalkozási szerkezet mellett. A majorkodásból származó bevétel szintén itt volt a legmagasabb, a többi településcsoport esetében az átlaghoz hasonló értékeket találunk. A szántók hozama/vetőmagigénye viszont – a kukoricát és kölest nem számítva – a 2000 fő feletti településeken alacsonyabb volt az országos átlagnál, a 200 fő alattiak esetében viszont a többi településkategória értékét is meghaladóan átlag feletti.

Az egy adózóra jutó kaszálók nagysága 1720-hoz hasonlóan az urbánusabb-nagyobb településeken magas, sőt kiugróan magas volt, a többi településen átlagos, a szőlők jövedelme pedig a településméret növekedésével emelkedő tendenciát mutatott 1750-ben is. E két tényező a 2000 fő feletti települések eltérő élelmezési sajátosságait támasztja alá (vizet nem nagyon ihattak a városiak, és tejtermékfogyasztásuk is nagyobb volt már ekkor is, ráadásul a bor és sajt szállítható – mint a gabona –, viszont egységnyi tömegre vetítve nagyobb hozzáadott értékkel bírt a gabonához képest).

Az egy adózóra jutó igaerő nagysága nem mutatott településmérettől függő tendenciát, viszont a 2000 fő feletti településeken a gabona vetőmagigényének/hozamának igaerőhöz viszonyított nagysága kisebb volt, mint a többi településméret esetében, a 200 fő alattiak esetében az átlagnál nagyobb a hányados értéke 1750-ben.

13 | A klasszikus thüneni modellben 1826-ban megfogalmazott *koncentrikus övezetesség tehát már a 18. században megfigyelhető az erdélyi (szász) városok ellátásában.* (Johann Heinrich von Thünen: *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*. Friedrich Perthes, Hamburg 1826). Thünen modellje szerint a legelők mint haszonvételek ideáltípusos környezetben a várostól a legtávolabb esnek, mert a rajtuk folyó gazdasági tevékenység termeli a legkönnyebben mozgatható árukat (széna stb. nem romlik meg, az állatokat lábon lehet hajtani, stb.). Ezzel szemben a zöldségek-gyümölcsök és a tűzifa termelése közelebb kell, hogy essen, hiszen ezek könnyen romlanak, vagy nehezen szállíthatók. Az intenzív állattartás (tejgazdálkodás – a tej romlandó) helye e két, közeli és távoli zóna között van, az extenzív szántóföldek zónája előtt. Ugyanakkor a földet művelő gazdának nem szabad sokat gyalogolnia a szántóra, mert az munkaidő-kiesés.

A tehenek egy adózóra jutó száma átlag feletti volt a 2000 főnél nagyobb településeken, ami ismét azok lakosainak sajátos táplálkozási igényeit mutatja, miként a kaszálók nagyállatok számához viszonyított hozama is itt volt kiugró, ez a többi településméret esetében stagnált.¹⁴

A juhok, kecskék, sertések egy adózóra vetített száma ugyancsak stagnált, leszámítva a 2000 fő feletti településeket, hol az érték leesett, míg a méhkasok száma viszont megnőtt, szintén a kisebb helyre és eltérő táplálkozási igényre utalva.

Az egy adózóra jutó, készpénzben kifejezett jövedelmek is az 1000 fő feletti települések esetében kezdtek növekedni, s 2000 fő felett egyenesen megugrottak. Az egy adózóra jutó adóérték viszont csak a legnagyobb települések esetében tért el az átlagtól, így a készpénzjövedelem adóhoz mért értéke is csak itt volt átlag feletti.

A 2000 fő feletti települések esetében az adó alól felmentettek aránya az adózók számához mérten elérte a 66%-ot, míg a többi településkategória esetében 33% alatt maradt. A mások földjén dolgozók adózókhöz mért száma a 200 lélek alatti településeken közel 40% volt, majd csökkent a településméret növekedésével, viszont 70% fölé emelkedett a 2000 fő feletti településeken, ahol tehát szegénységi indexként e mutatók vagy nem használhatók, vagy egy igen erősen polarizálódott, pauperizálódott társadalom képét rajzolják ki. A köztartozások egy főre vetített értéke is csak a 2000 fő feletti települések esetében ugrott átlag fölé.

Ugyanakkor a puszta telkek aránya a településméret növekedésével minden kategóriában csökken, ami a gazdálkodás hatékonysága mellett a 200 lélek alatti települések esetében a munkaerőhiányra is utal (itt a telkek fele volt műveletlen, azaz korábban ezek is alkalmasak lehettek 500 lélek eltartására, s mivel ugyanúgy fél telek jellemezte azokat átlagosan, mint a többi településkategóriát, miközben több volt köztük a mások földjét művelő paraszt, mint másutt, egyértelmű, hogy nem volt munkaerő a puszta telkek megművelésére, pedig a fél telek az adatok alapján nem feltétlenül volt elegendő a megélhetéshez – különben nem mentek volna mások földjét művelni).¹⁵

Összességében a nagyobb lélekszámú települések és a kistelepülések közötti markáns minőségi különbség már 1750-ben is érezhető volt, ami a későbbiekben is megmaradt. A települések társadalmi szerkezete eltért egymástól, erre jó példa, hogy a nagyobb településeken (2000 fő felett) a katolikusok felülreprezentáltak (16% a tartományi 5% alatti értékhez képest, így ők a „legurbánusabb” felekezet Erdélyben), az evangélikusok (zömmel szászok) szintén (25% vs. 8%), a görögkeletiek és görögkatolikusok viszont alulreprezentáltak (26% vs. 37% és 24% vs. 38%) (1.a–1.b. ábra). Ez viszont felveti azt a kérdést is, hogy (a már vizsgált területi differenciáltságon túl) a településméret szerinti különbségek mellett a differenciák más síkon is jelentkeztek-e – például felekezetek, népcsoportok között.

14 | A tej az egyik legkönnyebben romló termék, mindenképpen a felhasználás helyén érdemes megtermelni, Thünen fentebbi modellje értelmében.

15 | A megélhetéshez sok helyen még az egész telek sem volt feltétlenül elég; gyaníthatóan nagyon sok jobbágnak volt mellékes foglalkozása, amelyet az efféle összeírások nem nagyon tudnak megmutatni: szénégetés, erdőirtás, fuvar, falusi kézművesség.

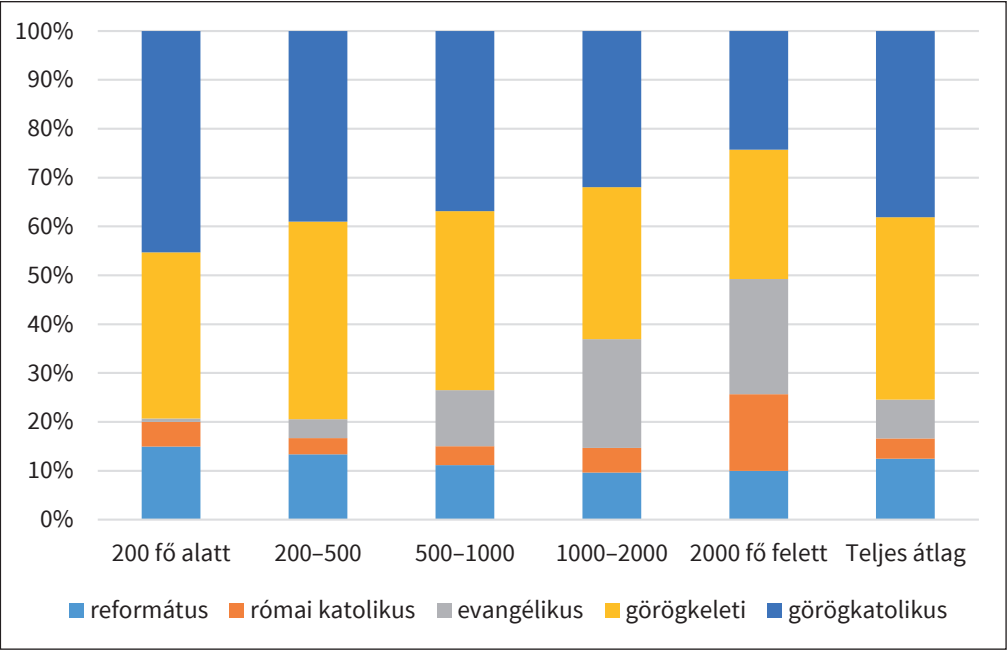
1. táblázat. A társadalmi-gazdasági, demográfiai indikátorok átlagértékei településméret szerint

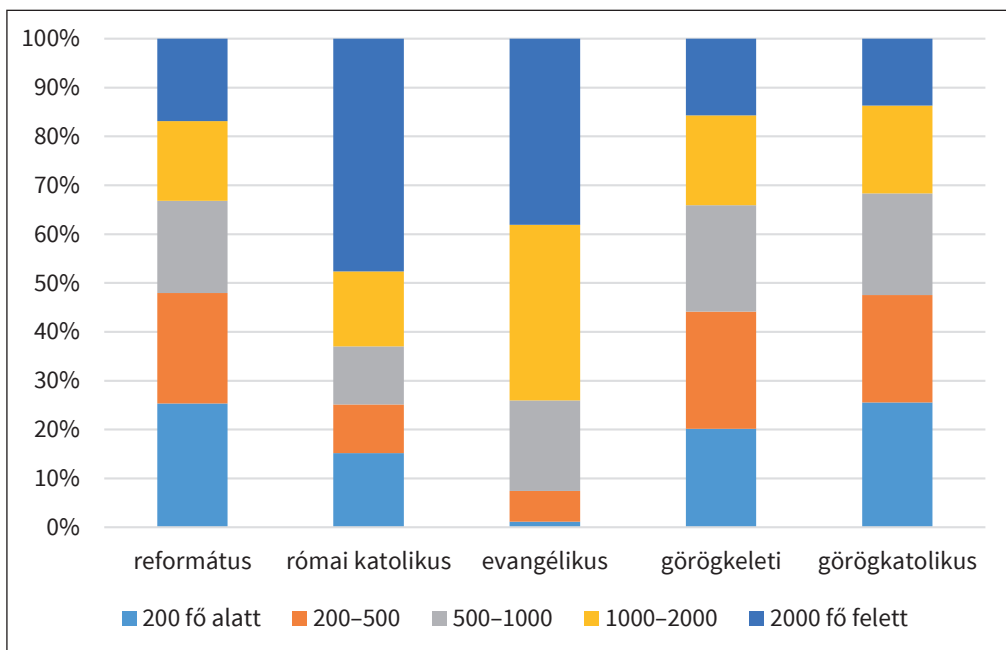
Lakosság, 1785 (településszám)	0–200 (288)	200–500 (873)	500–1000 (646)	1000–2000 (151)	2000 felett (51)	Teljes minta
Zsellérek aránya az összeírtakból, 1720	0,151	0,202	0,214	0,160	0,153	0,195
Jobbágyok aránya az összeírtakból, 1720	0,435	0,443	0,500	0,574	0,434	0,470
Egyéb kategória aránya az összeírtak- ból, 1720	0,414	0,355	0,285	0,265	0,412	0,335
Egy összeírtra jutó szántó, 1720 (m. hold)	10,102	9,081	10,178	11,978	6,986	9,748
Egy összeírtra jutó rét, 1720 (kaszás)	2,747	2,624	2,935	3,329	2,327	2,790
Egy összeírtra jutó szőlő, 1720 (kapás)	2,222	1,996	2,897	4,532	3,890	2,642
Szőlő aránya a szán- tóhoz, 1720	0,030	0,033	0,043	0,055	0,165	0,041
Rét aránya a szántó- hoz, 1720	0,260	0,309	0,282	0,329	1,403	0,320
Szőlő aránya a réthez, 1720	0,809	0,761	0,987	1,361	1,672	0,947
Család-méret (fő)	4,922	5,334	5,119	4,989	4,520	5,160
Család, egy házra, 1785	1,354	1,135	1,152	1,122	1,368	1,177
Távollevők aránya a családok számához mérve (1=100%)	0,104	0,095	0,085	0,077	0,078	0,091
Idegenek aránya a családok számához mérve (1=100%)	0,102	0,066	0,058	0,051	0,098	0,068
Migrációs ráta, az előző kettő különbsége	-0,001	-0,029	-0,027	-0,025	0,020	-0,023
Házass férfiak aránya az összes férfiból (1=100%)	0,394	0,389	0,401	0,410	0,400	0,396
Nemesek aránya a családok számához mérve (1=100%)	0,133	0,114	0,103	0,071	0,054	0,108

Lakosság, 1785 (településszám)	0–200 (288)	200–500 (873)	500–1000 (646)	1000–2000 (151)	2000 felett (51)	Teljes minta
Polgárok aránya a családok számához mérve (1=100%)	0,005	0,002	0,005	0,014	0,173	0,009
Parasztok aránya a családok számához mérve	0,407	0,516	0,510	0,520	0,238	0,492
Zsellérek aránya a családok számához mérve	0,611	0,574	0,556	0,539	0,558	0,570
12 év alatti gyerekek aránya a lakosságból (1=100%)	0,133	0,127	0,121	0,118	0,123	0,125
Kaszáló hozama a gabona hozamához képest, 1750	0,279	0,357	0,352	0,346	2,259	0,371
Egy adózóra jutó telek, 1750	0,488	0,503	0,513	0,428	0,292	0,494
Egy házra jutó család, 1750	1,236	1,319	1,314	1,291	2,249	1,322
Majorkodásból, gyümölcsből származó bevétel (Ft), 1750	0,102	0,112	0,109	0,134	0,626	0,122
Szántók vetőmagigénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu), 1750	7,906	6,274	6,449	6,215	4,976	6,543
Őszi búza vetőmagigénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu), 1750	1,871	2,125	2,318	2,132	1,544	2,135
Rozs vetőmagigénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu), 1750	0,883	0,311	0,251	0,220	0,056	0,366
Tavaszi búza vetőmagigénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu), 1750	1,906	1,187	1,169	1,248	0,997	1,290

Lakosság, 1785 (településszám)	0–200 (288)	200–500 (873)	500–1000 (646)	1000–2000 (151)	2000 felett (51)	Teljes minta
Kukorica és köles vetőmagigénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu), 1750	0,059	0,098	0,113	0,094	0,112	0,097
Kaszálók hozama egy adózóra (cf), 1750	2,205	2,241	2,271	2,149	11,240	2,430
Szőlők hozama egy adózóra, 1750	2,123	3,396	7,571	10,622	28,008	5,542
Egy adózóra jutó korrigált igaerőegysé- ség, 1750	2,592	3,007	2,649	2,908	2,802	2,821
Gabona-vetőmag- igény (hozam, terület)/igaerőegység	3,167	2,535	2,650	2,432	1,989	2,647
Egy adózóra jutó tehenek száma	1,144	1,411	1,196	1,206	1,649	1,294
Egy adózóra jutó borjak és csikók száma	0,545	0,523	0,442	0,457	0,536	0,497
Nagyállatra jutó kaszálohozam (cf), 1750	1,547	1,411	1,472	1,527	1,900	1,435
Juh és kecske egy adózóra, 1750	5,616	6,159	5,157	6,189	4,866	5,738
Sertés egy adózóra, 1750	0,951	1,114	0,966	0,978	0,452	1,020
Méhkas egy adózóra, 1750	0,781	0,794	0,710	0,598	0,906	0,754
Egy adózóra jutó pénzbevétel (Ft)	0,188	0,164	0,160	0,209	0,990	0,187
Egy adózóra jutó adó (Ft), 1750	5,816	5,953	5,714	6,856	11,386	6,121
Készpénz-bevétel az adóhoz mérve, 1750	0,032	0,055	0,046	0,047	0,100	0,049
Iparosok és keres- kedők az összes adózóhoz mérve	0,042	0,036	0,045	0,066	0,873	0,060
Adó alól felmentettek az összes adózóhoz mérve, 1748	0,302	0,342	0,325	0,298	0,670	0,335

Lakosság, 1785 (településszám)	0–200 (288)	200–500 (873)	500–1000 (646)	1000–2000 (151)	2000 felett (51)	Teljes minta
Mások földjén dolgo- zók az adófizetőkhez mérve, 1750	0,371	0,216	0,185	0,215	0,719	0,240
Közbevétel-köztartozás egy adózóra (Ft)	-1,039	-1,608	-2,856	-3,625	-123,413	-4,642
Köztartozás aránya az adóhoz mérve	0,207	0,448	0,628	0,459	1,585	0,494
Pusztai telkek aránya a telkekből, 1750	0,503	0,289	0,184	0,137	0,037	0,273

1. a-b. ábra. A felekezeti viszonyok és a településméret kapcsolata

Az erdélyi felekezetek társadalmi-gazdasági, demográfiai differenciáltságának statisztikai vizsgálata

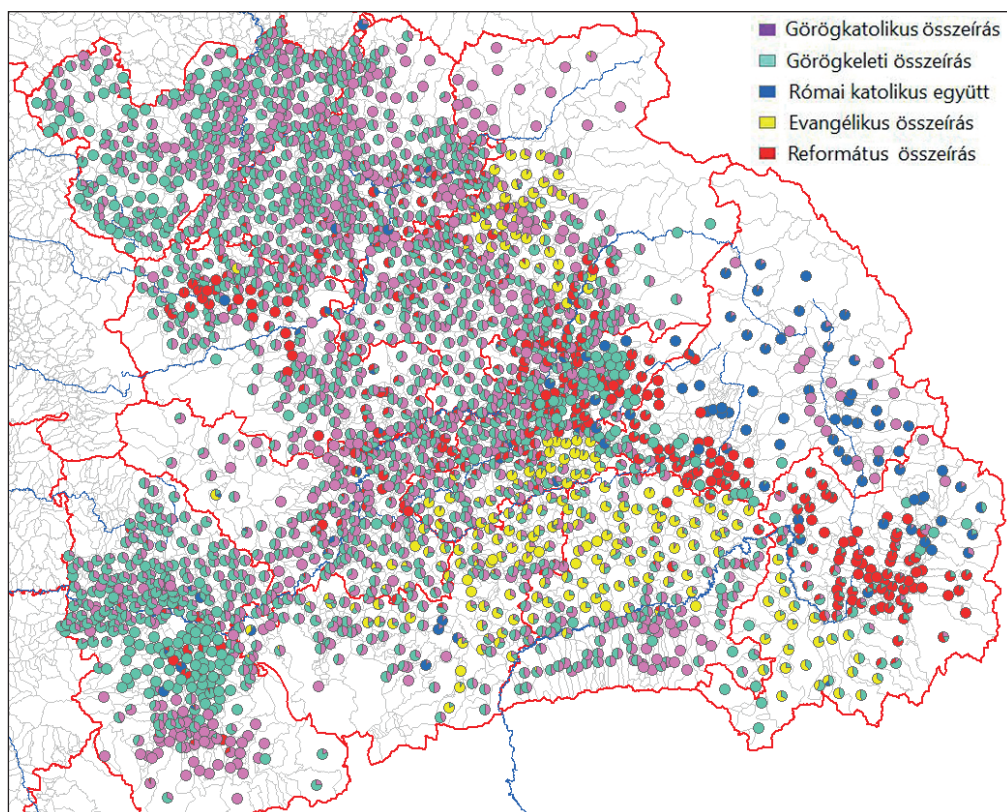
Miskolczy Ambrus és Varga E. Árpád gyűjtésének köszönhetően lehetőség nyílik Erdély 18. század közepi felekezeti viszonyainak hozzávetőleges rekonstrukciójára (2. ábra),¹⁶ így annak vizsgálatára is, hogy melyik felekezet milyen társadalmi, gazdasági, demográfiai viszonyokkal volt jellemezhető, azaz melyik csoport volt kedvezőbb helyzetben – tartható-e a historiográfia azon álláspontja, hogy a Horea-féle felkelés egyik oka a román parasztság átlag alatti életkörülményeiben keresendő.¹⁷ A felekezeti viszonyok némi általánosítással nyelvi viszonyokká konvertálhatók: így az 1850-es népszámlálási adatoknál 100 évvel korábbiakról is rendelkezünk etnikai és felekezeti proxy változókkal¹⁸ – természetesen nem figyelmen kívül hagyva a forrástípus korlátait.

16 | Miskolczy Ambrus–Varga E. Árpád: *Erdély történeti demográfiájának forrásai a XVIII. század második felében*. I–III. Felekezeti összeírások 1750–1850. Pro-Print, Csíkszereda 2013–2014. A többségi nyelvet megjelenítő foltterképet lásd Kocsis Károly–Tátrai Patrik: *A Kárpát-Pannon térség változó etnikai arculata*. MTA CSFK Földrajztudományi Intézet, Bp. 2015. (1784-re vonatkozó térképlap).

17 | Ștefan Pascu: *Mit jelent Erdély? Az erdélyi civilizáció a román civilizáció keretében*. Kriterion, Buk. 1984. *Osztályharc* (131) vagy *nemzeti küzdelem* (132–133)?; uő: *Revoluția populară de sub conducerea lui Horea*. Editura Militară, Buc. 1984. 534.

18 | A reformátusokat magyar, az evangélikusokat szász, az ortodoxokat és görögkatolikusokat döntően román ajkúnak tekinthetjük, a római katolikusok jelentős része magyar volt.

A több mint 2500 településből mintegy 2200-at sikerült azonosítani és felekezeti adatokkal ellátni az 1750–1780 közötti felekezeti összeírások adatsorait felhasználva. Az 1750-es összeírás körülbelül 2150 településre maradt fenn, több-kevesebb részletességgel. A két adattábla összekapcsolásával mintegy 1900 településen vált vizsgálhatóvá a társadalmi-gazdasági, demográfiai viszonyok felekezet szerinti differenciáltsága. Miként az 1750-es, úgy a felekezeti összeírások sem hibátlanok: a kirajzolódó kép alapján bizonyos, hogy kevesebb a református település, mint 1850 körül, a Székelyföldön meglepően sok a csak görögkatolikus lakossággal bíró település a református Udvarhely térségében és a Maros mentén, ugyanígy sok a tisztán görögkatolikusnak jelzett falu Csíkban (ami annak is betudható, hogy a filiák lakosságát a központi településhez sorolták). Az unitáriusok nincsenek összeírva.

2. ábra. Erdély 18. század közepi felekezeti viszonyainak rekonstrukciója Miskolczy Ambrus és Varga E. Árpád településsoros gyűjtése alapján (ábrázolástechnikai okok miatt a kördiagramok mérete lakosságszámmal nem súlyozott)¹⁹

19 | A görögkatolikusok és görögkeletiek között a jogi helyzet változása (az ortodoxok 1760 körüli újbóli kiválása) miatt igen nagy volt a fluktuáció – a görögkatolikusok száma például az összeírásaik szerint az 1760-as évekbeli 130 ezerről 430 ezerre nőtt, miközben a görögkeletiek száma 1760–1850 között végig 600 ezer fő körül ingadozott.

A felekezeti arányok rekonstruálhatósága (szemben például Vályi²⁰ vagy a *Lexicon locorum*²¹ adataival) matematikai szempontból azt jelenti, hogy – mivel folytonos eloszlású változóknak tekinthetők – azok korrelációs vizsgálatba bevonhatók. A vizsgálat során a viszonylag gyenge kapcsolatokat mutató korrelációs mátrix (az $r=0,3$ -at nem haladta meg egyik társadalmi-gazdasági tényező felekezeti arányokkal való kapcsolatának erőssége sem) elemzése helyett a felekezeti adatokat intervallumba sorolva (homogén, többségi és vegyes felekezeti kategóriákat kialakítva) kiszámoltuk az egyes felekezeti csoportokra jellemző átlag- és szórásértékeket minden indikátor esetében, majd összevetettük a csoportátlagokat. Ahol a különbség kicsi volt, ott a differencia szignifikáns mivoltának megállapítása érdekében itt is kétmintás t-próbát alkalmaztunk, és az itt közölt következtetéseket ennek alapján tettük meg.

Az adathalmaz vizsgálata alapján a következő sajátosságok elkülönítésére nyílt lehetőség (2. táblázat): a reformátusok esetében a település felekezeti homogenitásának fokozódásával csökken a lélekszám, a vegyes-református falvak voltak általában nagyobbak 1780 körül. A római katolikusok esetében is hasonló a tendencia, de itt a vegyes települések 1000 fő feletti, gyakorlatilag városias jellegűek (22 település). A tiszta katolikus falvak is nagyobbak, mint a tartományi átlag vagy a református falvak. A homogén görögkatolikus falvak még a református falvaknál is kisebbek, a vegyes felekezeti települések sem haladják meg a 600 fős lélekszámot. Ugyanez érvényes az ortodoxokra is. Az evangélikusok esetében viszont homogén települések is elérik az 1000 fős létszámot, a vegyes, de evangélikus többségűek pedig 1200 fő feletti átlagméretet mutattak 1780 körül.

A családméret a tiszta református falvakban átlag alatti, a vegyes falvakban átlagos, a katolikusoknál hasonló volt a tendencia. A görögkatolikus és ortodox többségű települések esetében viszont átlag feletti (4,8 vs. 5,2) családméretet találunk Erdélyben. Az, hogy egy házban több család lakik, a városlakó evangélikusokon (50–75% közötti kategória) kívül a tiszta katolikus és a görögkatolikus településeket jellemezte. Az elvándorlás a református falvakban átlag feletti volt, és fokozódott a település felekezeti homogenitásának növekedésével. A római katolikus falvak esetében az 50–75% közötti (1100 fős átlagos lélekszámú, tehát nem a legnagyobb) települések elvándorlási rátája volt a legnagyobb. A görögkatolikusok esetében nem volt lényeges különbség, a tisztán ortodox falvakban azonban némileg kisebb volt a távollevők aránya, mint a tartományi átlag, vagy mint a vegyes-ortodox falvak átlaga. Az evangélikusok elvándorlási rátája pedig kifejezetten alacsony volt, és minél homogénebb volt a közösség, annál kisebb volt az elvándorlók aránya. A bevándorlók aránya viszont 1% ponttal magasabb volt a tartományi átlagnál.

A református települések esetében kifejezetten nagy bevándorlási rátát látunk, bár azt nem tudjuk, hogy milyen felekezeti voltak a jövevények. A római katolikus falvak esetében az 50–75% közötti (1100 fős átlagos lélekszámú, tehát nem a legnagyobb) települések elvándorlási rátája volt a legnagyobb. Az ortodoxok esetében trend nem látszik, a görögkatolikusoknál sincs jelentős eltérés az átlagtól. Az biztos viszont, hogy a nem ortodox és nem görögkatolikus jellegű településeken a bevándorlás rátája

20 | Vályi András: *Magyar országnak leírása*. I–III. Buda 1796–1799.

21 | *Lexicon locorum Regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum*. Szerk. Illés József. Bp. 1920.

tartományszerte magasabb, 1-2%-ponttal. Kifejezetten nagy vándorlási veszteség jellemezte a 25–50% és 50–75% közötti ortodox vagy görögkatolikus lakossággal rendelkező helyeket (bár az nem állapítható meg, melyik felekezet volt a mobilisabb), míg az evangélikusok esetében e kategóriákban nem volt vándorlási veszteség. A reformátusok esetében a homogén közösségekben volt legnagyobb a migrációs lakosságvesztés (tehát az elvándorlók jó eséllyel reformátusok voltak). Összességében pozitív migrációs ráta a homogén evangélikus (1000 fő alatti) településekre volt leginkább jellemző 1780 táján – ugyanakkor tudni kell, hogy a számolt érték nem felel meg a mai kritériumoknak, mert 1785-ben 10 év helyben lakás után az idegen már helyinek minősült.

A reformátusok esetében ugyan magasabb a polgárok aránya, mint az ortodox és görögkatolikus települések esetében, de ez csak a vegyes lakosságú településekre igaz: a teljesen homogén református közösségekben nincs polgári réteg – azokat a nemesség helyettesíti. Így nem meglepő, hogy összességében a parasztság és a parasztok örökösei szinte minden típusban azonos súllyal fordulnak elő. A római katolikusoknál a település homogénné válásával párhuzamosan esik a polgárság aránya, és nő a telkes parasztságé, míg az evangélikusoknál és görögkatolikusoknál, -keletiekénél nincs ilyen tendencia. A homogén református falvakban átlag feletti volt a nemesek aránya, de ez a görögkatolikusok és ortodoxok esetében is így van, míg az evangélikusságra kifejezetten nem jellemző a nemesek jelenléte, ellenben a polgárságé minden kategóriában legalább kétszeresen meghaladja a tartományi 1%-os átlagot.

Noha az 1–12 éves gyermekek aránya demográfiai szempontból használhatatlan a nemesi gyerekek és az örökösök átsorolása miatt, így családok értékét ad, a tiszta református falvakban azonban a gyerekarány látványosan alacsonyabb volt az országos átlagnál. Ennél is alacsonyabb az evangélikusoknál a gyerekarány, minden típus esetében, míg az ortodox vagy görögkatolikus települések esetében a homogenitás növekedésével még nő is a gyerekek egyébként is átlag feletti aránya.

A reformátusok arányának növekedésével 1780 táján csökkent a zsellérek aránya, a többi felekezetenél trend nem figyelhető meg (bár a homogén katolikus falvakban is átlag alatti a zsellérearány), ellenben az evangélikusok esetében minden típusnál átlag alatti volt a zsellérearány. A zsellérek alacsony arányával kapcsolatban elmondottak még fokozottabban érvényesek a reformátusoknál az 1720-as összeírás esetében, igaz, ebből kimaradtak a *subinquinus* csoportok és egyéb rétegek is. A homogén katolikus falvak szintén kevés zsellérrrel bírtak (a székelyek esetében ez nem is meglepő). Ehhez képest az evangélikusok értékei magasabbak 1720-ban, igaz, így is átlag alattiak, míg a görögkeletiek és görögkatolikusok esetében még a homogén falvakban is súrolja a zsellérek aránya az átlagot, a vegyes falvakban pedig felülmúlja azt.

Kifejezetten magas volt 1720-ban az összeírtak között a jobbágyok aránya az evangélikusoknál, átlag feletti, az ortodox és görögkatolikus értékeket is meghaladva, mert az evangélikusoknál az egyéb (taxás, szabados) kategóriák részesedése alacsony volt, míg a reformátusoknál, a székelyek körében magas volt a szabadosok-taxások aránya, az átlag akár kétszeresét is elérve (az evangélikusok esetében az átlag harmada, a többi vallás esetében az átlaghoz közeli értékek domináltak).

1720-ban a református és evangélikus parasztság összeírt telki állománya nagyobb volt, mint az ortodoxoké vagy görögkatolikusoké, a reformátusok és katolikusok esetében a település homogenitásának fokozódásával nőtt a telekméret, ez az

ortodoxok, görögkatolikusok és evangélikus települések esetében csökkent. A rétméretet a római katolikusok és evangélikusok esetében volt átlag feletti 1720-ban, a katolikusok esetében a település homogenitásával nőtt a rétek mérete (a falvak zöme Csíkban és Háromszéken volt), a görögkatolikusok és ortodoxok esetében csökkent. A szőlőterületek nagysága 1720-ban az evangélikus települések esetében volt a legnagyobb, de átlag feletti volt a római katolikusok esetében is, míg a görögkatolikusok és ortodoxok esetében a település homogenitásának növekedésével csökkent az összeírt telki szőlőállomány. A szőlők szántóhoz viszonyított aránya 1720-ban a legnagyobb a római katolikus települések esetében volt.

A rét szántóhoz viszonyított aránya alacsony, átlag alatti volt és csökkent a református településeken azok homogenitásának növekedésével 1720-ban, míg a görögkatolikusok esetében fordított volt a helyzet. A rét:szántó 1720-as aránya az evangélikus településeken is átlag alatti volt. Hasonló képet mutatott a reformátusok esetében az 1750-es kaszálóhozam gabonához viszonyított nagysága, tehát 30 év alatt változás nem volt. Hasonlóan alacsony értéket, de a homogenitás fokozódásával növekvő tendenciát látunk az evangélikus településeken. Az ortodoxok, görögkatolikusok és római katolikusok esetében hasonló tendencia ugyan nem mutatkozott, de az itteni kaszálóhozam/gabonáhozam-vetőmagigény értékek magasabbak voltak.

Az 1750-es adatsor elemzésére rátérve: akárcsak az 1720-as összeírásban, a református és evangélikus falvak esetében a teleknagyság nagyobb volt, mint a katolikus, görögkatolikus vagy ortodox települések esetében, meghaladva a féltelkes átlagméretet. A reformátusoknál és evangélikusoknál egy házban átlag 1,2 család lakott, a katolikusoknál viszont közel kettő, az ortodoxoknál 1,3–1,4 (vö. 1785-tel, ott is hasonló a helyzet). A majorkodásból és gyümölcsből származó bevétel átlag feletti volt a reformátusoknál, római katolikusoknál és evangélikusoknál. Az őszi gabonafélék hozama és vetésterülete az evangélikusoknál és reformátusoknál volt a legnagyobb, a többiekénél nem érte el az átlagot. A rozs viszont a katolikusok (Csík vármegye) esetében játszott kiemelkedő szerepet, de a görögkatolikusoknál és református településeknél is átlag feletti volt a hozam/vetőmagigény. A tavaszi búza pedig ismét a görögkeletiek és görögkatolikusok esetében volt jelentéktelenebb, viszont esetükben (ami egyébként az evangélikusokra is igaz) a kukorica és a köles szerepe sokkal nagyobb, mint a nyugati vallások dominálta településeken. Összességében a református és katolikus települések esetében volt a legnagyobb jelentősége a gabonaféléknek, őket követték az urbanizáltabb evangélikusok.

A kaszálók egy adózóra vetített hozama a református és – meglepetésre – a görögkatolikus falvakban bizonyult alacsonynak, míg a római katolikus településeken kiemelkedő értékekkel találkozhattunk 1750-ben. A szőlők hozama 1750-ben a reformátusoknál továbbra is alacsony volt, de ezt az ortodoxok és görögkatolikusok alulmúlták, ellenben az evangélikus települések hozamértékei kiemelkedők voltak. A katolikusoknál csak a döntően katolikus többségű települések mutattak átlag feletti értéket.

Az egy adózóra jutó igaerő a római katolikusoknál és evangélikusoknál átlag feletti, a reformátusoknál átlagos, a keleti kereszténységnél és az unitusoknál átlag alatti volt. Ha a gabonáhozammal-vetőterülettel vetjük össze az igaerőt (gabona/igaerő), akkor a reformátusok esetében a legnagyobb a hányados, őket a katolikusok,

majd az evangélikusok követik, az unitusok és görögkeletiek esetében a hányados a teljes halmaz átlagértéke alatt marad.

Az egy adózóra jutó tehenek száma az ortodox és görögkatolikus településeken magasabb volt 1750-ben, mint a nyugati kereszténység dominálta településeken,²² a borjaknál, csikóknál viszont fordított a helyzet.²³ A juhok, kecskék egy adózóra jutó száma átlag feletti a görögkatolikus településeken (igaz, itt sok a nem adózó, akinek szintén lehetett állata), őket a római katolikusok követik, míg a reformátusok és evangélikusok esetében átlag alatti értékekkel találkozunk. A sertés az evangélikusokra volt jellemző, kisebb mértékben a reformátusokra, a méhkasok egy adózóra vetített értéke pedig a református és evangélikus településeken volt átlag feletti. A pálinkafőzésből származó jövedelem egy adózóra vetítve a római katolikusoknál volt a legnagyobb, és az ortodoxoknál, görögkatolikusoknál volt a legkisebb.

Az egy adózóra jutó adó a reformátusok esetében átlag feletti (és homogenitás fokozódásával emelkedő) volt, de a római katolikusoknál és evangélikus települések esetében még magasabb volt ez az érték, míg az ortodoxok és görögkatolikusok átlag alatti értéket fizettek az államnak. A készpénzbevétel a reformátusoknál és római katolikusoknál volt a legmagasabb, ha egy adózóra vetítjük, s őket az evangélikus települések követték a sorban, de ha a piacolt-forintosított bevételi értéket az állami adóhoz viszonyítjuk, a kép már sokkal árnyaltabb.

Az iparosok és kereskedők adózókhoz mért aránya némi meglepetésre a református és római katolikus települések esetében magasabb volt, mint amit az evangélikusoknál mérhettünk. Az adó alól felmentettek (szegények?) aránya ugyanakkor szintén a katolikusoknál és kisebb mértékben a reformátusoknál mutatott átlag feletti értéket, nem a keleti keresztényeknél és unitusoknál. A mások földjén dolgozók aránya (szegények proxyja vagy a városlakók proxyja) átlag feletti volt a reformátusoknál és római katolikusoknál, sőt még az evangélikusoknál is, míg átlag alatti a görögkatolikus (homogén) és vegyes falvakban. A köztartozások értéke egy adózóra vetítve átlag alatti volt a református jellegű és többségű falvakban-városokban egyaránt, valamint a homogén katolikus településeken, míg az evangélikus településeken ez átlagos volt, a görögkeletiekénél átlag alatti. Ugyanez az adóhoz mérve átlag alatti volt a reformátusoknál, átlagos az evangélikus településeken és kifejezetten magas a római katolikus dominanciájú településeken. A református többségű településeken átlag feletti volt a puszta telkek aránya, meghaladta a 30–50%-ot a telekszámhoz mérve. A reformátusokkal szemben az evangélikusok által legalább 25%-ban lakott településeken a puszta telkek aránya az átlagos 25% helyett csupán 5–10% között volt.

22 | Az ortodoxok általában oláhok/románok, akik között nagyon elterjedt volt a transzhumáló pásztorkodás: a „vlach jogú” közösségek pl. gyakran tejtermékekkel adóztak, tehát nem csak a kecske vagy a juh lehet e felekezet „attribútuma”.

23 | Ez akár az összeírás „belső hibája” is lehetett.

2. táblázat. A társadalmi-gazdasági mutatók átlagértékei a felekezeti csoportok homogenitása szerint

	Jogi népesség, 1784	Család-méret (fő)	Család, egy házra	Távollevők aránya a családok számá- hoz mérve	Idegének aránya a családok számá- hoz mérve	Migrációs ráta, az előző kettő különbsége	Házasságok aránya az összes férfitől
Reformátusok aránya (településszám)							
0–0,25 (1594)	607,839	5,196	1,190	0,084	0,060	–0,024	0,399
0,25–0,5 (78)	772,744	5,154	1,174	0,110	0,085	–0,025	0,382
0,5–0,75 (62)	831,258	5,040	1,124	0,117	0,105	–0,011	0,376
0,75–1 (154)	414,695	4,964	1,125	0,128	0,090	–0,038	0,388
Katolikusok aránya (településszám)							
0–0,25 (1795)	585,324	5,188	1,181	0,089	0,064	–0,025	0,398
0,25–0,5 (13)	2349,923	4,734	1,179	0,093	0,174	0,081	0,387
0,5–0,75 (9)	1145,444	5,225	1,352	0,177	0,103	–0,074	0,368
0,75–1 (70)	730,271	4,814	1,166	0,102	0,075	–0,026	0,372
Görögkatolikusok aránya (településszám)							
0–0,25 (651)	704,290	4,904	1,155	0,097	0,079	–0,017	0,400
0,25–0,5 (680)	589,474	5,335	1,159	0,087	0,058	–0,029	0,396
0,5–0,75 (334)	610,189	5,375	1,145	0,086	0,052	–0,035	0,391
0,75–1 (222)	358,090	5,144	1,383	0,083	0,065	–0,018	0,394
Ortodoxok aránya (településszám)							
0–0,25 (686)	632,878	4,913	1,237	0,094	0,079	–0,014	0,399
0,25–0,5 (569)	716,728	5,257	1,157	0,093	0,059	–0,034	0,394
0,5–0,75 (465)	508,959	5,413	1,155	0,084	0,050	–0,035	0,395
0,75–1 (167)	383,210	5,262	1,111	0,077	0,070	–0,007	0,396
Evangélikusok aránya (településszám)							
0–0,25 (1676)	545,091	5,254	1,179	0,092	0,064	–0,028	0,392
0,25–0,5 (42)	965,524	4,664	1,136	0,077	0,074	–0,002	0,425
0,5–0,75 (92)	1235,424	4,445	1,248	0,072	0,072	0,000	0,438
0,75–1 (77)	972,078	4,506	1,180	0,066	0,075	0,009	0,436
Összes település (1887)	605,529	5,171	1,182	0,090	0,065	–0,025	0,396

	Nemesek aránya a családok számához mérve	Polgárok aránya a családok számához mérve	Parasztok aránya a családok számához mérve	Zsellérek aránya a családok számához mérve	12 év alatti gyerekek aránya a lakosságból	Zsellérek aránya az összeírtakból, 1720	Jobbágyok aránya az összeírtakból, 1720
Reformátusok aránya (településszám)							
0–0,25 (1594)	0,081	0,008	0,503	0,584	0,128	0,217	0,513
0,25–0,5 (78)	0,165	0,015	0,407	0,617	0,125	0,188	0,342
0,5–0,75 (62)	0,159	0,021	0,422	0,534	0,126	0,165	0,387
0,75–1 (154)	0,257	0,007	0,461	0,480	0,107	0,084	0,280
Katolikusok aránya (településszám)							
0–0,25 (1795)	0,099	0,007	0,498	0,579	0,126	0,210	0,491
0,25–0,5 (13)	0,193	0,133	0,196	0,599	0,124	0,071	0,129
0,5–0,75 (9)	0,045	0,080	0,336	0,645	0,139	0,145	0,372
0,75–1 (70)	0,151	0,030	0,449	0,460	0,114	0,046	0,304
Görögkatolikusok aránya (településszám)							
0–0,25 (651)	0,135	0,018	0,493	0,509	0,114	0,138	0,469
0,25–0,5 (680)	0,067	0,006	0,502	0,611	0,131	0,242	0,460
0,5–0,75 (334)	0,079	0,002	0,514	0,589	0,133	0,251	0,513
0,75–1 (222)	0,141	0,003	0,434	0,636	0,135	0,207	0,525
Ortodoxok aránya (településszám)							
0–0,25 (686)	0,140	0,016	0,475	0,529	0,115	0,146	0,471
0,25–0,5 (569)	0,080	0,006	0,503	0,581	0,129	0,239	0,491
0,5–0,75 (465)	0,061	0,003	0,507	0,624	0,136	0,243	0,470
0,75–1 (167)	0,127	0,004	0,497	0,605	0,135	0,211	0,512
Evangélikusok aránya (településszám)							
0–0,25 (1676)	0,113	0,007	0,481	0,593	0,130	0,207	0,448
0,25–0,5 (42)	0,007	0,032	0,558	0,478	0,105	0,251	0,655
0,5–0,75 (92)	0,004	0,034	0,572	0,433	0,094	0,151	0,746
0,75–1 (77)	0,020	0,019	0,627	0,409	0,088	0,140	0,737
Összes település (1887)	0,101	0,009	0,493	0,575	0,126	0,202	0,480

	Egyéb kategória aránya az összeirtakból, 1720	Egy összeirta jutó szántó, 1720 (m. hold)	Egy összeirta jutó rét, 1720 (kaszás)	Egy összeirta jutó szőlő, 1720 (kapás)	Szőlő aránya a szántóhoz, 1720	Rét aránya a szántóhoz, 1720	Kaszálók hozama a gabona vetőmag-igényéhez, 1750
Reformátusok aránya (településszám)							
0–0,25 (1594)	0,270	9,335	2,804	2,774	0,041	0,338	0,416
0,25–0,5 (78)	0,470	8,692	2,563	2,445	0,052	0,312	0,344
0,5–0,75 (62)	0,448	11,458	2,839	1,775	0,032	0,242	0,256
0,75–1 (154)	0,636	13,218	2,848	2,346	0,041	0,211	0,228
Katolikusok aránya (településszám)							
0–0,25 (1795)	0,299	9,627	2,770	2,661	0,040	0,324	0,350
0,25–0,5 (13)	0,799	8,878	2,444	2,489	0,067	0,224	0,421
0,5–0,75 (9)	0,483	10,332	3,508	1,593	0,022	0,340	0,456
0,75–1 (70)	0,651	12,369	3,469	3,939	0,117	0,291	0,461
Görögkatolikusok aránya (településszám)							
0–0,25 (651)	0,393	12,359	3,078	3,658	0,050	0,248	0,310
0,25–0,5 (680)	0,298	8,909	2,761	2,240	0,033	0,366	0,461
0,5–0,75 (334)	0,235	7,430	2,464	1,679	0,043	0,396	0,385
0,75–1 (222)	0,269	7,757	2,586	1,530	0,031	0,308	0,416
Ortodoxok aránya (településszám)							
0–0,25 (686)	0,383	11,154	3,026	3,691	0,051	0,268	0,375
0,25–0,5 (569)	0,270	9,372	2,735	2,288	0,043	0,400	0,355
0,5–0,75 (465)	0,287	8,431	2,707	1,647	0,024	0,321	0,420
0,75–1 (167)	0,276	8,209	2,257	1,910	0,030	0,291	0,376
Evangélikusok aránya (településszám)							
0–0,25 (1676)	0,345	8,895	2,625	1,908	0,038	0,334	0,614
0,25–0,5 (42)	0,094	18,304	4,296	3,992	0,033	0,196	2,703
0,5–0,75 (92)	0,103	16,865	4,388	5,865	0,053	0,269	2,444
0,75–1 (77)	0,122	14,060	3,663	5,561	0,070	0,219	3,400
Összes település (1887)	0,317	9,732	2,800	2,680	0,042	0,323	0,897

	Egy adózóra jutó telek, 1750	Egy házra jutó család, 1750	Majorkodásból, gyű- mölcsből származó bevétel (Ft), 1750	Szántók vetőmagigénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu), 1750	Őszi búza vetőmagigé- nye (hozama, mérete), egy adózóra (cu), 1750	Rozs vetőmagigénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu), 1750	Tavaszi búza vetőmag- igénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu), 1750
Reformátusok aránya (településszám)							
0–0,25 (1594)	0,494	1,368	0,103	5,838	2,011	0,311	1,139
0,25–0,5 (78)	0,522	1,403	0,120	6,250	2,739	0,203	0,942
0,5–0,75 (62)	0,554	1,361	0,165	8,271	2,446	0,545	1,664
0,75–1 (154)	0,516	1,238	0,240	11,339	2,901	0,747	2,462
Katolikusok aránya (településszám)							
0–0,25 (1795)	0,501	1,333	0,110	6,233	2,135	0,287	1,179
0,25–0,5 (13)	0,520	1,440	0,363	6,365	2,107	0,228	0,824
0,5–0,75 (9)	0,555	1,246	0,016	7,898	1,602	0,962	2,131
0,75–1 (70)	0,442	1,965	0,265	10,231	2,089	1,816	3,172
Görögkatolikusok aránya (településszám)							
0–0,25 (651)	0,481	1,362	0,200	8,231	2,364	0,562	1,853
0,25–0,5 (680)	0,522	1,341	0,064	5,471	2,147	0,167	0,907
0,5–0,75 (334)	0,530	1,431	0,082	5,479	2,075	0,175	0,839
0,75–1 (222)	0,430	1,293	0,095	5,290	1,483	0,559	1,247
Ortodoxok aránya (településszám)							
0–0,25 (686)	0,482	1,361	0,173	8,028	2,273	0,657	1,884
0,25–0,5 (569)	0,524	1,401	0,077	5,935	2,260	0,198	0,949
0,5–0,75 (465)	0,522	1,324	0,062	4,985	1,937	0,149	0,873
0,75–1 (167)	0,424	1,311	0,169	5,182	1,676	0,159	0,808
Evangélikusok aránya (településszám)							
0–0,25 (1676)	0,497	1,368	0,113	6,214	2,069	0,354	1,196
0,25–0,5 (42)	0,501	1,275	0,068	7,651	2,080	0,687	1,162
0,5–0,75 (92)	0,474	1,320	0,147	8,511	2,641	0,317	2,057
0,75–1 (77)	0,548	1,227	0,207	7,905	3,026	0,160	1,981
Összes telepü- lés (1887)	0,499	1,359	0,118	6,401	2,130	0,351	1,261

	Kukorica, köles vetőmag- igénye (hozama, mérete), egy adózóra (cu), 1750	Kaszálók hozama egy adózóra (cf), 1750	Szőlők hozama egy adó- zóra (cf), 1750	Egy adózóra jutó korri- gált igaerőegység	Gabona-vetőmag- igény (hozam, terület)/ igaerőegység	Egy adózóra jutó tehe- nek száma	Egy adózóra jutó borjak és csikók száma
Reformátusok aránya (településszám)							
0–0,25 (1594)	0,105	2,427	5,964	2,861	2,380	1,370	0,475
0,25–0,5 (78)	0,132	2,147	5,269	2,473	2,756	1,104	0,459
0,5–0,75 (62)	0,089	2,113	3,618	2,588	3,432	0,918	0,501
0,75–1 (154)	0,055	2,586	4,583	2,758	4,310	0,896	0,629
Katolikusok aránya (településszám)							
0–0,25 (1795)	0,104	2,181	5,419	2,813	2,550	1,308	0,480
0,25–0,5 (13)	0,103	2,682	8,328	2,530	2,980	0,805	0,318
0,5–0,75 (9)	0,045	3,600	0,389	2,118	3,720	0,900	0,561
0,75–1 (70)	0,055	4,713	13,518	3,301	3,420	1,354	0,707
Görögkatolikusok aránya (településszám)							
0–0,25 (651)	0,083	2,551	9,718	2,766	3,295	1,073	0,541
0,25–0,5 (680)	0,120	2,522	4,106	3,083	2,198	1,500	0,488
0,5–0,75 (334)	0,112	2,111	3,930	2,726	2,204	1,328	0,430
0,75–1 (222)	0,083	2,200	1,897	2,397	2,333	1,354	0,426
Ortodoxok aránya (településszám)							
0–0,25 (686)	0,088	3,009	9,121	2,740	3,172	1,162	0,525
0,25–0,5 (569)	0,119	2,107	5,009	2,671	2,414	1,261	0,436
0,5–0,75 (465)	0,113	2,091	1,980	3,287	1,969	1,655	0,530
0,75–1 (167)	0,067	1,946	4,624	2,472	2,508	1,087	0,402
Evangélikusok aránya (településszám)							
0–0,25 (1676)	0,097	2,406	3,812	2,811	2,526	1,318	0,484
0,25–0,5 (42)	0,142	2,269	20,678	2,354	3,624	1,174	0,404
0,5–0,75 (92)	0,153	2,698	20,805	2,754	3,480	1,108	0,527
0,75–1 (77)	0,127	2,523	26,875	3,511	2,712	1,256	0,589
Összes telepü- lés (1887)	0,101	2,420	5,745	2,828	2,593	1,304	0,488

	Nagyállatra jutó kaszáló- hozam (cf), 1750	Juh és kecske egy adózó- ra, 1750	Sertés egy adózóra, 1750	Méhkas egy adózóra, 1750	Pálinkafőzés bevétele (Ft) egy adózóra, 1750	Egy adózóra jutó adó (Ft), 1750	Készpénz-bevétel az adóhoz mérve, 1750
Reformátusok aránya (településszám)							
0–0,25 (1594)	1,862	6,075	1,040	0,743	0,051	6,151	0,048
0,25–0,5 (78)	1,511	4,201	0,840	0,730	0,079	4,459	0,051
0,5–0,75 (62)	1,577	3,567	0,801	0,694	0,112	5,306	0,066
0,75–1 (154)	1,825	3,967	1,046	0,894	0,094	6,930	0,054
Katolikusok aránya (településszám)							
0–0,25 (1795)	1,407	5,789	1,037	0,758	0,051	5,880	0,049
0,25–0,5 (13)	2,719	3,072	0,665	0,556	0,207	5,060	0,140
0,5–0,75 (9)		4,518	0,735	0,683	0,064	4,345	0,019
0,75–1 (70)	1,971	5,158	0,832	0,696	0,186	12,146	0,034
Görögkatolikusok aránya (településszám)							
0–0,25 (651)	1,618	4,170	1,024	0,774	0,098	7,527	0,047
0,25–0,5 (680)	2,458	6,449	1,147	0,787	0,037	5,929	0,024
0,5–0,75 (334)	1,279	6,649	0,913	0,680	0,031	4,483	0,118
0,75–1 (222)	1,438	6,788	0,831	0,707	0,046	5,107	0,029
Ortodoxok aránya (településszám)							
0–0,25 (686)	2,763	4,802	0,972	0,777	0,089	7,467	0,043
0,25–0,5 (569)	1,306	5,918	0,910	0,690	0,038	4,882	0,080
0,5–0,75 (465)	1,251	7,137	1,257	0,828	0,040	6,081	0,024
0,75–1 (167)	1,390	5,236	0,988	0,671	0,046	4,834	0,040
Evangélikusok aránya (településszám)							
0–0,25 (1676)	1,856	6,018	1,003	0,742	0,055	5,673	0,051
0,25–0,5 (42)	1,523	4,588	0,866	0,640	0,059	7,548	0,019
0,5–0,75 (92)	1,738	3,150	1,206	0,977	0,092	10,949	0,030
0,75–1 (77)	1,619	2,653	1,408	0,850	0,096	10,685	0,042
Összes telepü- lés (1887)	1,835	5,741	1,025	0,754	0,058	6,121	0,049

	Egy adózóra jutó pénz-bevétel, 1750 (Ft)	Iparosok és kereskedők az összes adózóhoz mérvé	Adó alól felmentettek az összes adózóhoz mérvé, 1748	Mások földjén dolgozók az adófizetőkhez mérvé, 1750	Közbevétel-köztartozás egy adózóra (Ft)	Köztartozás aránya az adóhoz mérvé	Puszták telkei aránya a telkekből, 1750
Reformátusok aránya (településszám)							
0–0,25 (1594)	0,158	0,056	0,329	0,211	–5,467	0,550	0,230
0,25–0,5 (78)	0,202	0,071	0,371	0,164	–1,721	0,431	0,210
0,5–0,75 (62)	0,281	0,068	0,395	0,198	–1,834	0,373	0,314
0,75–1 (154)	0,341	0,085	0,371	0,409	–1,274	0,226	0,507
Katolikusok aránya (településszám)							
0–0,25 (1795)	0,165	0,042	0,327	0,210	–2,316	0,513	
0,25–0,5 (13)	0,573	0,202	0,323	0,216	–3,239	0,543	
0,5–0,75 (9)	0,082	0,056	0,497	0,280	–0,264	0,068	
0,75–1 (70)	0,469	0,446	0,543	0,574	–65,088	0,512	
Görögkatolikusok aránya (településszám)							
0–0,25 (651)	0,304	0,108	0,372	0,343	–9,932	0,369	
0,25–0,5 (680)	0,103	0,034	0,335	0,144	–2,669	0,514	
0,5–0,75 (334)	0,115	0,032	0,297	0,145	–1,882	0,970	
0,75–1 (222)	0,144	0,038	0,295	0,248	–1,091	0,219	
Ortodoxok aránya (településszám)							
0–0,25 (686)	0,268	0,104	0,359	0,312	–9,677	0,412	
0,25–0,5 (569)	0,117	0,035	0,315	0,153	–2,764	0,868	
0,5–0,75 (465)	0,104	0,032	0,331	0,143	–1,654	0,378	
0,75–1 (167)	0,222	0,036	0,325	0,323	–0,715	0,133	
Evangélikusok aránya (településszám)							
0–0,25 (1676)	0,172	0,060	0,335	0,224	–4,372	0,449	0,277
0,25–0,5 (42)	0,128	0,049	0,383	0,143	–12,267	1,740	0,059
0,5–0,75 (92)	0,242	0,058	0,352	0,216	–12,141	1,374	0,047
0,75–1 (77)	0,308	0,060	0,313	0,311	–4,513	0,454	0,098
Összes település (1887)	0,179	0,060	0,336	0,225	–4,841	0,511	0,256

Összefoglalás

Összességében kijelenthető, hogy a 2000 fő feletti települések egészen más sajátosságokat mutattak a többiekhez képest a teljes népességet össze sem író, főleg az adófizető parasztságra fókuszáló 1720-as és 1750-es összeírások, de az 1785-ös népszámlálás alapján is. A nagyobb települések nemcsak gazdaságilag voltak jobb helyzetben, megerősítve Perjés Géza 18. századi magyarországi megyék²⁴ statisztikai vizsgálata alapján sugallt felvetését, de számos olyan demográfiai-gazdasági, társadalmi jelenséget mutattak már a 18. században is, melyek a 19–20. század fordulóján is markánsak voltak, és akkor az urbánus jelleg ismérveiként tekintettek rájuk. A felekezeti vizsgálatok eredményei alapján pedig leszögezhető: az ortodox és görögkatolikus vallású lakosság életkörülményeiben jelentős különbség nem volt, de ezek összességében rosszabbak voltak a többi felekezeténél; noha egy adózóra vetítve kevesebb adót fizettek, azonban egyéb indikátoraik alapján vélhetőleg kevesebbet is termeltek, és egyéb terheik nagyobbak voltak a református (magyar), de főképp az evangélikus (szász) lakossághoz mérve. Mivel azonban a magyarok egy része katolikus volt, a mezőszéki-kalotaszegi reformátusok pedig már ekkor erősen keveredtek területileg más vallású csoportokkal, az evangélikusok szintűgy, így a területi különbség kevésbé jellegzetes (lásd a korábbi tanulmány megállapítását), másrészt a különbségek annyira nem markánsak, hogy a korrelációs mátrixban látványos különbségeket eredményezzenek.

A Statistical Analysis of Socio-Economic and Demographic Differences in 18th C. Transylvania

Keywords: settlement size, denominations, statistical analysis, Transylvania, 18th c.

In our previous study we examined the role of physical geographic and ethnic features and administrative boundaries in influencing the development patterns and the distribution of settlement types (clusters) in 18th century Transylvania, using cluster analysis based on the 1750 conscription and the 1785 census data. In the present study, instead of spatial differentiation, two other factors, the role of settlement size and denominational differences are investigated, also including the Regnicolaris Conscriptio of the 1720s in our statistical analysis in addition to the abovementioned statistical sources. Our aim is to answer the following questions: (1) what kind of differences can be observed between settlements of different size, and to what extent; (2) whether the differences characteristic from the end of the 19th century to the present day for settlements of different size, have their early roots in the 18th century, or not; and finally, (3) we also intended to quantify the differences of socio-economic and demographic characteristics of denominations (and thus indirectly the socio-economic differences between ethnic groups) i.e., whether the living conditions of the peasant population were ethnically determined in the 18th c. or not.

24 | Perjés: Bihar megye.

BUZA JÁNOS

Kolozsvárról a Magyar Nemzeti Bank vezetőségébe. Dr. Judik József (Kolozsvár, 1891 – Budapest, 1951) pályája¹

Judik József a kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetemen² kiváló eredménnyel lett jogászdoktor 1914-ben, a következő évben kitüntetéssel³ avatták az államtudományok doktorává. Mestere, később a katedrához vezető útjának egyengetője, Navratil Ákos professzor⁴ volt. Egyetemi tanulmányait követően, a háborús körülmények ellenére kedvezően indult a pályája, bírósági alkalmazott lett, majd az 1916/17. tanévben állami ösztöndíjjal közgazdasági tanulmányokat folytatott Berlinben. Az „imperium átvétele” után talált ugyan munkát, de 1920 őszén áttelepült Budapestre, korabeli szóhasználatlaltal élve repatriált.

Banktisztviselőként Magyarország fővárosában köszöntött rá a családi boldogság, 1921-ben házasságot kötött az ugyancsak kolozsvári Imre Ilonával. 1922-ben azonban megvált a Magyar–Olasz Banktól, s jó két esztendeig ügyvédként tevékenykedett.

1 | Jelen tanulmány a Magyar Numizmatikai Társulat szervezésében 2013. szeptember 17-én elhangzott előadás rövidített, jegyzetekkel ellátott változata. A felelősség áthárítási szándéka nélkül mondom köszönetet barátaimnak és kollégáimnak, akik észrevételeikkel, javaslataikkal és tanácsaikkal segítettek tanulmányom megformálását: prof. dr. Meyer Dietmar, prof. dr. Gebei Sándor, prof. dr. Gecsényi Lajos, prof. dr. Pályi Gyula, dr. Varga Júlia. Tisztelettel említem meg dr. Bekker Zsuzsa (1941–2015) tanszékvezető egyetemi tanár nevét.

Számos közintézmény vezetőit és munkatársait illeti köszönet: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest Főváros Levéltára, Egyetemi Könyvtár és Levéltár (ELTE), Országos Széchényi Könyvtár, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Magyar Nemzeti Bank Könyvtára, Budapesti Corvinus Egyetem Egyetemi Könyvtára, Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár.

2 | A felsőoktatási intézmény történetére lásd Gaal György: *Az erdélyi tudományosság fellelője. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem alapításának 150. évfordulójára*. EME, Kvár 2022. 284.

3 | Judik József – mellékletként közölt – önéletrajza tartalmazza pályafutásának 1932-ig terjedő fontosabb adatait. Az önéletrajz dr. Judik József magántanári kérelmének egyik melléklete. ELTE, Egyetemi Levéltár, a Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Kara Dékáni Hivatalának iratai, 7/c-7. (A továbbiakban ELTE Lt., a PPTE Jog- és Államtudományi Kara Dékáni Hivatalának iratai, 7/c-7.).

4 | Navratil Ákos (1875–1952) a Nemzetgazdasági és Pénzügyi Tanszék vezetője 1905–1918 között, illetve dékán volt 1915–1916-ban. Gaal György: *i. m.* 106, 109. Navratil Ákos pályájára, kiemelkedően eredményes tudományos tevékenységére lásd Hild Márta: *Bevezető Navratil Ákos válogatott tanulmányaihoz*. In: Navratil Ákos: *Régi igazságok és új elméletek a közgazdaságtanban*. A bevezetőt írta és a szövegeket válogatta Hild Márta. Aula, Bp. 2007. (Magyar Közgazdasági Klasszikusok) VII–XLVII.

Buza János (1939) – történész, ny. tszv. egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, janos.buzadr@gmail.com

<https://doi.org/10.36373/em-2024-1-8>

Szakmai szempontból fordulópontot hozott számára az 1925. esztendő, ekkor lett az alig egyéves Magyar Nemzeti Bank⁵ tisztviselője. Bár a dr. Imrédy Béla vezette Közgazdasági, Tanulmányi és Statisztikai Osztály⁶ bővelkedett feladatokban, szak tudományos publikálásra is nyílt lehetőség. Judik József nem volt kezdő e téren, s a folytatás sem maradt el, 1918–1947 között 12 közleményét, illetve tanulmányát jegyzi a Közgazdasági Szemle⁷ adattára, ennél azonban jóval többször írt a lapban, ugyanis az ismertetett könyvek és a folyóiratcikkek jegyzékét nem tartalmazza a repertórium. Ezen túlmenően publikációs tevékenysége azért is szélesebb körű, mert számos szaklapban és újságban jelentek meg írásai.

Berlini tanulmányútja során keltette fel érdeklődését az a hosszan tartó és heves vita, amelyik Knapp strassburgi professzor *A pénz állami elmélete* című kötete körül⁸ bontakozott ki. Knapp és elvbarátai, illetve későbbi követői arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a pénz értéke független az anyagi mivoltától, az értéket az állam proklamálja; határozata közzététel révén válik érvényessé és ismertté. A történeti múlthoz ragaszkodó, a fémpénzek világából induló ellentábor – kiváltképpen a numizmatika számos művelője – viszont a pénz értékét a veret nemesfém tartalmából vezette le.

Knapp híveit, az állam által megszabott névérték alapján állókat *nominalistáknak*, illetve a „*chartal*” (értékjegy) nyomán a *chartalizmus* követőinek⁹ nevezték. Ellenlába saik, a pénz nemesfémértékének elsődlegességét vallók a *metalizmus* elkötelezettjei, a veret arany-, illetve ezüst tartalma – „belső értéke” (*valor intrinsecus*) – nyomán a

5 | A Magyar Nemzeti Bank alapításának nemzetközi és belföldi előzményei. (Szerzők: Péteri György [501–538. o.], illetve Pécsi Vera [539–566. o.]). In: *A Magyar Nemzeti Bank története*. I. Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig 1816–1924. Szerk. Bácskai Tamás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1993. (A továbbiakban MNB története I.). A sokrétű és szerteágazó szakirodalom évtizedek óta tükröződik a tananyagokban is, pl. Berend T. Iván–Szuhay Miklós: *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944*. Kossuth–Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1973. 211–217; Honvári János: A háború utáni új feltételek. Trianon gazdasági következményei. In: *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Szerk. Honvári János. Nyolcadik kiadás. Aula, Bp. 2003. 315–351.

6 | Az osztály feladatkörét Judik később így összegezte: „A jegybankok tanulmányi osztályainak működése nemcsak a külföldi események figyelemmel kísérésére szorítkozik. Ez osztályoknak általában az a feladatuk, hogy figyelemmel kísérjenek minden olyan, akár belföldi, akár külföldi fejlődést, amely a jegybankpolitika irányításánál tekintetbevételt igényel, és erről a jegybank vezetőségét tájékoztassák. Feladatuk továbbá olyan közgazdasági és pénzügyi kérdések tanulmányozása, amelyekben a jegybanknak állást kell foglalnia. Ilyen módon a tanulmányi osztályok működése meglehetősen szerteágazó tevékenységet ölel fel és valamiképpen középúton halad az elméleti közgazdasági kutatás és a gyakorlati gazdaságpolitika között.” Judik József: *A Magyar Nemzeti Bank tevékenységének külföldi vonatkozásai*. In: *Közigazgatásunk nemzetközi kapcsolatai*. A VI. közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai. Közzéteszi Keresztes-Fischer Ferenc. Szerk. Mártonffy Károly. Magyar Királyi Állami Nyomda, Bp. 1941. (A Korszerű Közszolgálat Útja 12.) 830–840. 833.

7 | *A Közgazdasági és Közigazgatási Szemle és a Közgazdasági Szemle repertóriuma (1893–1949)*. Összeállította Hernádi László Mihály. Pécs 2006. <https://mek.oszk.hu/05300/05347/html/hernadikozgazdasagiszemle.htm> (utolsó megtekintés: 2024. 01. 20.).

8 | Georg Friedrich Knapp: *Staatliche Theorie des Geldes*. Duncker & Humblot, Leipzig 1905. Vö. Judik József: Knapp elmélete és a pénzérték problémája. *Közgazdasági Szemle* 42. évf. 1918. (A továbbiakban Judik: *Knapp elmélete*) 185–197.

9 | Részben Judik nyomán: Buza János: A „chartalizmus” numizmatikai kritikája. *Numizmatikai Közlemény* CXII–CXIII. évf. 2013–2014. 201–204.

valorista jelzőt kapták. Knapp jogi, jogtörténeti álláspontjával szemben Judik szerint a „pénzérték problémája azonban éppen úgy, mint minden értékprobléma, gazdasági probléma, amely egy jogi elméletnek nem képezheti tárgyát”.¹⁰

A folytatódó vita¹¹ során egyesek már az arany temetését valószínűsítették, de az I. világháború alatti és utáni – a vesztes országokat kiváltképpen sújtó – pénzromlás egyre inkább az arany iránti érdeklődést keltette fel.

Magyarországon sem történt másként, az erősen inflálódott korona¹² stabilizációja külföldi segítséggel¹³ valósult meg, majd az 1925. évi törvényalkotás¹⁴ értelmében a pengő aranyalapú valuta lett, s 1927. január 1-től vált törvényes fizetőeszközzé.

Röviddel a pengő bevezetését követően a Magyar Közgazdasági Társulat márciusi ülésén Judik József *Az aranykérdés* címen¹⁵ tartott előadást. A világ aranykészletének és az arany árának figyelembevétele után a valuta stabilitását tartva szem előtt arra a következtetésre jutott, hogy „az aranyvaluta intézménye korlátok közé szorítja a bankpolitikát és ezzel együtt az áringadozások lehetőségét. Miután ilyen korlátok valamennyi aranyvalutájú országban érvényesülnek, ezáltal az összes aranyvalutájú ország árszínvonalai kapcsolatba kerülnek egymással. ... az aranyvaluta intézménye önmagában az áringadozások számára elég teret enged és pedig részben azért, mert azok a korlátok, amelyeket az aranyvaluta a bankpolitika számára statuál, meglehetősen tágak, részben pedig azért, mert az aranykereslet és aranykínálat közötti viszonyban végbemenő változások folytán ezek a korlátok maguk is változhatnak: túlgulhatnak vagy szűkülhetnek. Ezeknek az áringadozásoknak az elhárítása [...] elsősorban a bankok, különösen pedig a jegybankok feladata, amelyek kamatláb-politikájukkal, valamint a hitel terjedelmének egyéb eszközökkel való szabályozása által elérhetik a monetáris okból eredő áringadozásoknak a minimálisra való redukálását. *Az árszínvonal stabilitását az aranyvaluta automatice nem biztosítja*”.¹⁶ Azt azonban továbbra is szükségesnek tartotta, hogy a jegybankok kellő aranykészlettel rendelkezzenek.

Végül bírálat tárgyává tette azokat a javaslatokat, amelyek az aranytermelés korlátozására irányultak, illetve a bimetallizmushoz való visszatérést szorgalmazták. „Az ezüstnek az arannyal való egyenjogúsítása [...] többé-kevésbé magával hozná azokat a bajokat, amelyek a két fém közötti értékarány fenntartásának nehézségéből származnak s amelyektől alig egy félszázaddal ezelőtt szabadult meg az emberiség.”¹⁷

A pénzügyi stabilizációt, majd a pengőről szóló törvény elfogadását követően *hitelképessé* vált a megcsonkított, jóvátételle kötelezett, tőkeszegény Magyarország.

10 | Az eredetiben nem kiemelt, vö. Judik: *Knapp elmélete* 197.

11 | A könyvtárnnyira duzzadt vitaanyag kitűnő összefoglalására lásd Melchior Palyi: *Der Streit um die Staatliche Theorie des Geldes. Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft* 45. évf. 1921. 533–578, 649–694. [Melchior Palyi = Pályi Menyhért (Budapest, 1892–Chicago, 1970)].

12 | Pogány Ágnes: *Az Osztrák-Magyar Bank felszámolása. A Magyar Állami Jegyintézet tevékenysége, 1920–1924.* In: *MNB története I.* 413–499.

13 | Sz. Ormos Mária: *Az 1924. évi magyar államkölcson megszerzése.* Akadémiai, Bp. 1964. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből. Új Sorozat 32.); Péteri György: *i. m.* 527–531, 573–577.

14 | „XXXV. törvénycikk a pengőérték megállapításáról és az ezzel összefüggő rendelkezésekről.” *Magyar törvénytár. 1925. évi törvénycikkek.* Jegyzetekkel ellátta Térffy Gyula. Franklin-Társulat, Bp. 1926. 271–281.

15 | Jegyzetekkel ellátott változatára lásd *Közgazdasági Szemle* 51. évf. 1927. 196–216.

16 | Kiemelés az eredetiben, uo. 208.

17 | Uo. 216.

A külföldi kölcsönök beáramlása – még inkább a felhasználása – hamarosan aggodalommal töltötte el a Magyar Nemzeti Bank rangos tisztviselőit.

Az 1960-as években a gazdaságtörténeti előadásokon nevesíttelenül esett szó arról, hogy voltak olyan közgazdászok, akik rövid időn belül észrevették a kölcsönök felhasználása körüli veszélyeket. Levéltári források és a szakirodalom nyomán vált ismertté, hogy Imrédy Béla és Judik József¹⁸ már 1926 nyarán felhívta a figyelmet arra, „hogy amennyiben a külkereskedelmi mérleg hiánya változatlanul fennmarad, továbbá a hazai termelés és fogyasztás kialakult aránya nem változik meg, akkor az ország eladósodottsága a jövőben növekvő mértékű lehet”.¹⁹ Nevezettek nemcsak diagnózissal, hanem terápiás javaslattal is szolgáltak: „A kivezető útnak azt tekintették, hogy külföldi hitelfelvetelek csak produktív célokra történjenek, továbbá a fizetési mérleget kölcsönök igénybevétele nélkül hozzák egyensúlyba. Javaslatuk megvalósításához szükségesnek tartották a textilipar fejlesztése útján az ilyen típusú import csökkentését, a kivitel növelését a mezőgazdaság exportképességének a javítása révén, az úgynevezett láthatatlan kivitel (a bankári szolgáltatások, a tranzitkereskedelem és mások) szélesítését”.²⁰ Az idézetből kilálglik, hogy Magyarország törekény gazdasága egyfelől a tőkeimportra, másfelől a mezőgazdasági kivitelből származó bevételekre támaszkodhatott.

Judik József egyike volt azoknak a jeles értelmiségieknek, akik sikerrel pályáztak a Rockefeller-ösztöndíjra, így az 1930/31. tanévet az Amerikai Egyesült Államokban tölthette. Tanulmányútja során elsősorban a jegybankok, a bankügy, a pénz- és tőkepiacok, a mezőgazdasági hitelügyek és kapcsolódási pontjaik iránt érdeklődött, illetve „a valuta- és jegybankügy speciális problémáinak irodalmi feldolgozása” foglalkoztatta. Mint jelentésében írta: „Legnagyobb benyomást tette rám az Egyesült Államokban a tudománynak az élettel való szoros kapcsolata. Lehet, hogy az amerikai tudományos irodalom elméleti megalapozása általában nem jobb, mint az európaié, azonban érdeklődése sokkal nagyobb mértékben irányul aktuális, konkrét kérdések felé és azokat sokkal közvetlenebbül, reálisabban tudja megfogni. A tudománynak az élettel való szoros kapcsolata erősen érezhető az egyetemi oktatásban is...” Kifejezetten elismerően írt a különböző gazdaságkutató-intézetek tevékenységéről, amelyek eredeti anyaggyűjtésen alapuló tanulmányokat tesznek közzé, s nemcsak „a tudomány továbbfejlesztését segítik elő, hanem igen használható támpontokat szolgáltatnak a gyakorlati gazdaságpolitikusoknak is”. Követendő példát látott bennük.

Természetesen nem kerülte el figyelmét a kormányt és a közvéleményt foglalkoztató tőzsdei események,²¹ a depresszió, a munkanélküliség és a mezőgazdaság súlyos helyzete sem.

A Columbia Egyetemen Prof. H. Parker Willis²² szemináriumán előadást tartott Magyarország világháború alatti és utáni megváltozott pénzügyi helyzetéről az 1920-as évek végéig terjedően.

18 | Botos János: *A Magyar Nemzeti Bank története*. II. Az önálló jegybank 1924–1948. PressCon, Bp. 1999. 52.

19 | Uo. 53.

20 | Uo.

21 | Judik József: Az amerikai tőzsdei spekuláció tanulságai. *Közgazdasági Szemle* 54. évf. 1930. 453–471.

22 | Henry Parker Willis (1863–1937) a bankügyek neves professzora volt 1917–1937 között.

Amerikai tanulmányútját követően érlelődött meg az egyetemi magántanári képesítés iránti szándéka, amely 1931/32 fordulóján elhatározássá vált, legalábbis erre lehet következtetni kérelmének mellékleteiből.²³ Bírálóinak, Balás Károly²⁴ és Navratil Ákos egyetemi professzoroknak kedvező véleményét követően a Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Kara Dr. Judik Józsefet egyetemi magántanárrá²⁵ képesítette.

Fentebb érintett úti jelentésében már megemlítette, hogy tanulmányútjának utolsó hónapjaira „esett a bécsi Creditanstalt összeomlása követően megindult európai pénzügyi válság, amely Angliát és több más országot az aranyvaluta feladására” kényszerítette, és amely – mint utólag jól ismert – súlyosnak és hosszantartónak bizonyult.

A májusi osztrák bankcsőd után katasztrofális pénzügyi helyzet alakult ki 1931 nyarára a vesztes országokban. Így Magyarországon is drámai lépésekre kényszerült a kormányzat, 1931. július 14-i kezdettel háromnapos bankzárlatot rendeltek el; korlátozták a visszafizetéseket, majd ismét bevezették a korona stabilizálása után megszüntetett kötött devizagazdálkodást. Ez utóbbi révén a Magyar Nemzeti Bank szerepe igencsak felértékelődött, hiszen nemcsak a tágabb értelemben vett pénzügyek irányítása, hanem közvetve a külkereskedelem korlátok közé szorítására is lehetősége nyílt, jobban mondva rákényszerült. Importigény esetén a külföldi fizetési eszköz megvételéhez az MNB engedélyére volt szükség, illetve amennyiben a gazdálkodó szerv külföldi fizetési eszközre tett szert, azt köteles volt vásárlás céljából felajánlani az MNB-nek. A rendeletek tételes ismertetésére nincs elegendő tér, csupán egyetlen példa álljon itt a szigor érzékeltetésére: „A deviza- és valutakészletek beszállítását a szeptember 18-án kelt 4.950/1931. M. E. számú rendelet rendelte el, amely előírja, hogy a Magyarországon lakó természetes személyek és az itt székhellyel bíró jogi személyek kötelesek szeptember 30-ig bezárólag bejelenteni a tulajdonukban levő külföldi fizetési eszközöket, amennyiben ezek 200 pengő értéket meghaladnak, továbbá külföldi pénzügyi értékekre szóló, külföldiekkel szemben fennálló követeléseiket és az 1931. július 14.-e után szerzett külföldi értékpapírjaikat, feltéve, hogy ezek 1000 pengő értéket meghaladnak.” A bejelentési kötelezettség alá tartozó külföldi fizetési eszközöket, értékpapírjaikat stb. „a Magyar Nemzeti Bank felhívására, pengőben nyújtandó ellenérték fejében a Bank rendelkezésére kell bocsátani”.²⁶ A folytatódó megszorítási lépések zárásaként 1931 decemberében kormányrendelet jelent meg, mely szerint egyéves időtartamra transzfermoratóriumot vezettek be, Magyarország

23 | Úti jelentése 1932 januárjában, önéletrajza pedig 1932 februárjában kelt; napi dátumot egyik gépirat sem tartalmaz.

24 | Balás Károly személyi adatai több helyütt pontatlanok; Balás Károly nem Magyarországon, hanem külföldön hunyt el (Balassagyarmat, 1877 – Fribourg [Svájc], 1953.) <https://www.nevpont.hu/palyakep/balas-karoly-daca4> (utolsó megtekintés: 2024. 02. 05.).

25 | Kivonat a Kar – 1932. június 21-én tartott – rendkívüli ülésének jegyzőkönyvéből, Bp. 1932. június 23. Judik József „A pénz és hitel elmélete és politikája” c. tárgykör egyetemi magántanára lett. Előadás-sorozatát egyfelől „A pénz- és jegybankügy”, másfelől „A hitel és bankügy” főrészekben belül tervezte. Minden valószínűség szerint oktatási feladatait is közmegelégedésre végezte, mert a Kar 1939. évi javaslata nyomán egyetemi nyilvános rendkívüli tanári címet nyert el (1940. ápr. 24.). A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Almanachja fennállásának 305. tanévében az MCMXXXIX–MCMXL. tanévre. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp. 1940. 34.

26 | Judik József: A magyar devizagazdálkodás. *Külgügyi Szemle* 9. évf. 1932. 190–205. 193–194.

nem mondta fel a külföldi tartozásokat, de csaknem teljesen leállította a külföldre irányuló fizetéseket. Természetesen az adósoknak törleszteniük kellett, de a törlesztőrészek a Magyar Nemzeti Bankban vezetett zárolt számlákra kerültek. Nyilvánvaló, hogy a kényszerintézkedések bel- és külföldön egyaránt nyugtalanságot váltottak ki. Judik Józsefnek – az MNB rangos tisztségviselőjének – közleménye vélhetően inkább a külföld tájékoztatását szolgálta, ezért jelent meg a *Külügyi*, s nem a *Közgazdasági Szemlében*; módosított – német²⁷ és angol²⁸ nyelvű – változatai²⁹ ugyan csak e célból láttak napvilágot.³⁰

Intézkedések sora kellett ahhoz, hogy ne omoljon össze a magyar gazdaság; a behozatalt csökkentő, egyszersmind a kivitelt ösztönző *felárrendszert*, az árucseret forgalmi egyezmények, az újabb és újabb – törlesztést szabályozó – megállapodások révén és után lassan emelkedni kezdett az ipari termelés, illetve fokozatosan csökkentek a mezőgazdasági feleslegek. A javuló tendencia ellenére Judik József úgy látta, hogy a mezőgazdaságnak továbbra is szüksége van hitelekre, amelyeket produktív beruházásokra kell fordítani, s kívánatos lenne a mezőgazdasági hiteligenyek tervszerű³¹ irányítása.

A kezdődő, de távolról sem egyenletes konjunktúra fenntartása céljából több országban nemzetgazdasági terveket szőttek, amelyekben belül az iparfejlesztés részben a fegyverkezési jegyében történt. A földrajzi közelség kapcsán is említhető a négyéves lengyel iparosítási terv, amelyik 1936 tavaszán indult, de a programnak³² ismert okok folytán nem lehetett kifizetése.

Magyarországon az 1938 márciusában meghirdetett úgynevezett „győri program” nyomán a június 3-án törvényerőre emelt ötéves tervről³³ Judik József egy nappal korábban tartott előadást a Magyar Közgazdasági Társaság³⁴ közgyűlésén. A csaknem

27 | Josef Judik: Die Devisenbewirtschaftung in Ungarn. *Ungarisches Wirtschafts-Jahrbuch* VIII. évf. 1932. 310–322.

28 | Joseph Judik: Hungarian Rationing of Foreign Exchange. *Acta Juris Hungarici* 1. évf. 1932. 160–175.

29 | A módosításra és javításra lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), Magyar Nemzeti Bank Közgazdasági, Tanulmányi és Statisztikai Osztály (Z 12), 129. csomó, 765. tétel.

30 | A pénzügyi és hitelválság irodalma idővel roppant méretűvé vált, vö. Berend T. Iván–Szuhay Miklós: *i. m.* 235–239; Botos János: *i. m.* 113–204; Honvári János: *i. m.* 390–393; Kaposi Zoltán: *A 20. század gazdaságtörténete*. Dialóg Campus, Pécs 2004. 33–44, 107–114; Katz Veronika: Az 1931. évi bankzárlat háttere a rendelkezésre álló források tükrében. In: *A Magyar Nemzeti Bank szerepe a magyar gazdaságban – változó történelmi korszakokban*. Szerk. Halm Tamás. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Bp. 2013. 21–26; Pogány Ágnes: Fiskális politika a két világháború között. In: *uő: A nagy háborútól a nagy válságig*. L'Harmattan, Bp. 2023. 71–176.

31 | Judik József: A mezőgazdasági hitel kérdéséhez. *Mezőgazdasági Közöny* XI. évf. 1938. 1–9. 5–6.

32 | Az E. Kwiatkowski (1888–1974) nevével fémjelzett „terv a hadiiparnak adott elsőbbséget, ezt követően pedig az ipari bázis szélesítését tűzte ki célul, különösen a vasút, a villamosítás és a gázszolgáltatás fejlesztését”. Norman Davis: *Lengyelország története*. Osiris, Bp. 2006. 747. Megjegyzendő, hogy Varga István nem említette a lengyel iparosítási tervet, azt azonban igen, hogy Lengyelország korábban a nemzeti jövedelem 5%-át, 1936-ban már 9%-át fordította fegyverkezési célokra. Varga István: A fegyverkezési világkonjunktúra. *Közgazdasági Szemle* LXI. évf. 1937. 512–517, ezen belül a lengyel vonatkozású adat: 513.

33 | 1938. évi XX. törvénycikk a honvédelem és a közigazdaság fejlesztéséről, egyes népjóléti beruházásokról s ezek költségeinek fedezéséről. *Magyar törvénytár. 1938 évi törvénycikkek*. Jegyzetekkel ellátta Degré Miklós, Várady-Brenner Alajos. Franklin-Társulat, Bp. 1939. 250–264.

34 | Judik József: Az ötéves terv közigazdasági és pénzügyi szempontjai. *Közgazdasági Szemle* LXII. évf. 1938. (A továbbiakban Judik: *Az ötéves terv*) 347–366.

egyező időpontok is közrejátszhattak abban, hogy bár a „milliárdos tervként” ugyan-csak ismert honvédelmi és beruházási program szülőatyja Imrédy Béla volt, korábbi helyettesét, Judik Józsefet közreműködőként³⁵ említi a történeti irodalom egy része annak ellenére, hogy Judik tiltakozott a vád ellen, s Baranyai Lipót személyében³⁶ autentikus mentő tanúja is volt.

Judik József 1938. évi előadását utólag „nagy formátumú”,³⁷ illetve „nagy ívű”³⁸ jelzőkkel illették, megjelenését követően azonban kritika is érte. A bíráló legfontosabb eleme az inflációs veszély³⁹ volt. Az egymilliárd pengős keret hatvan százalékát vagyonadóból, negyven százalékát pedig hitelekkel – belső kölcsönökből – kívánták előteremteni. Előadásában Judik különös figyelmet fordított a bankok hitelkreáló tevékenységére, a pénzrontást azonban szociális szempontból sem tartotta kívánatosnak. Hangsúlyozta, „hogy az inflációs finanszírozás végeredményben a társadalomnak arra a rétegére, amely azt viseli, nagyobb terhet hárít, mint amennyi előnyt a közösség ezen az úton megszerez, mert az inflációnak nemcsak a beruházási programot kell finanszíroznia, hanem az inflációs nyereségeket is”. Napnál világosabban fogalmazott akkor, amikor kijelentette, „nem azért nem lehet inflációs módon finanszírozni a beruházási programot, mert a jegybank nem tud elég bankjegyet kibocsátani, hanem azért, mert ilyen finanszírozási mód nem engedhető meg”.⁴⁰ Államháztartási szempontból a kölcsönfelvétellel szemben az adóztatást⁴¹ részesítette előnyben.

A nevezetes program bizonyíthatóan foglalkoztatta a későbbiekben is, gépelt fogalmazványa szerint egy év múltán úgy látta, hogy az ötéves terv fontos szociális kérdések megoldására⁴² nem tért ki.

35 | Csépanyi Dezső: Népgazdaságunk hároméves tervének első éve. *Századok* 88. évf. 1954. 98–147. 103. Részben helyesbítő elemekkel: Ránki György: *Magyarország gazdasága az első 3 éves terv időszakában (1947–1949)*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1963. 36; Imrédy Béla a vádlottak padján. Szerk., a bevezető tanulmányokat írta, az időrendi táblázatot és a szereplő személyek adattárát összeállította Sipos Péter. Osiris–Budapest Főváros Levéltára, Bp. 1999. 12; Botos János: *i. m.* 211.

36 | Részlet Baranyai Lipót* tanú vallomásából: „Az ún. 5 éves terv az Imrédy személyes ügye volt, ebben a Nemzeti Banknak semmiféle szerepe nem volt. Imrédyvel ebben az ügyben kétszer tárgyaltunk, de ő késztette az egész tervet”. A Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karának Igazoló Bizottsága [által kiadott] határozat. Budapest, 1945. dec. 15. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL), Pázmány Péter Tudományegyetemhez kiküldött budapesti igazolóbizottságok iratainak levéltári gyűjteménye 1945–1948. (XVII. 1658). *Baranyai Lipót a Magyar Nemzeti Bank vezérigazgatója, majd elnöke volt 1938–1943 között. Botos János: *i. m.* 215, 226, et passim.

37 | Botos János: *i. m.* 213.

38 | Kovács Tamás: Az MNB és a „győri program” finanszírozása. In: *A Magyar Nemzeti Bank szerepe a magyar gazdaságban – változó történelmi korszakokban*. Szerk. Halm Tamás. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Bp. 2013. 27–41. 35.

39 | A győri programra és a háborús finanszírozásra lásd Botos János: *i. m.* 211–225; Honvári János: *i. m.* 402–405; Kovács Tamás: *i. m.* 31–41. A kritikai elemekre az említetteken belül: Botos János: *i. m.* 212–213; Kovács Tamás: *i. m.* 35–36. Megjegyzendő, hogy az ötéves terv elfogadása és alakulása megmozgatta a hazai közgazdász társadalmat, de a vélemények értékelésére, ütköztetésére – úgy tűnik – csak részben került sor.

40 | Mindkét idézet forrása Judik: *Az ötéves terv* 357.

41 | Uo. 364–365.

42 | „Az ötéves terv részletes ismertetése. Megoldásra váró problémák, amelyekre az ötéves terv nem terjed ki, vagy amelyeket csak mellékesen érint. Ezek között az állásnélküli intelligencia elhelyezése és az alsóbb mezőgazdasági rétegek megélhetésének javítása.” Dr. Judik József gazdaságtörténeti

Magyarországon még hadműveletek sem folytak akkor, amikor külügyminisztériumi körök már Németország vereségével számoltak; 1943 első felében ennek tudatában kerestek bizalmas partnereket a Magyar Nemzeti Bankban. Quandt Richárd vezérigazgató megbízásából Judik József igazgató lett az együttműködésre kész⁴³ kapcsolattartó. Természetesen Judik József a külügyminisztériumi megkereséstől függetlenül is érdeklődött az angolszász gazdasági s ezen belül a háború utáni pénzügyi tervek iránt. Az úgynevezett Keynes-terv az angol, a White-terv⁴⁴ pedig az amerikai változatot tartalmazta, tegyük hozzá, komoly eltérésekkel. Judik a kis és adós államok közé tartozó Magyarország lehetőségeire és kötelezettségeire különös gondot fordított, s az sem meglepő, hogy helyenként hiányérzetei támadtak. Összefoglalásában többek között arra a következtetésre jutott, hogy „a két terv közül a kis országokra a Keynes-terv előnyösebb volna, mint a White-terv. Azonban a hatalmi viszonyok alapján az látszik valószínűbbnek, hogy az egyesített tervben inkább az amerikai, mint az angol elvek fognak érvényesülni”.⁴⁵ Ha csupán a megjelenési éveket néznénk, akkor három esztendőnek kellett volna eltelnie Judik József újabb, terjedelmes tanulmányának elkészültéig. Valójában ebben az időszakban is keményen dolgozott, miközben 1945-ben feljelentés nyomán méltatlanul valótlan vádakkal illették. 1944 őszén kitért a nyilasok megkeresése elől, ezért nyugdíjazták, ennek ellenére a háború után igazolási eljárások vártak rá; vesszőfutása⁴⁶ nem ért véget azzal, hogy mind a Magyar Nemzeti Bankban, mind a Pázmány Péter Tudományegyetemen „igazolt” minősítést kapott.

Szaktudását elsősorban a munkahelyén, másodsorban tanácsadóként a Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetőségében⁴⁷ hasznosították. Tekintettel arra, hogy küszöbön állt a hároméves gazdasági terv kidolgozása, a szociáldemokratáknak

és pénzügyi tanulmányai, újságcikkei: 1938–1940. (számozatlan) – ezen belül: Judik József: Magyar gazdasági problémák (1939., gépirat). MNL OL, Magyar Nemzeti Bank Közgazdasági, Tanulmányi és Statisztikai Osztály (Z 12), 922. tétel.

43 | „Dr. Judikkal a vázolt együttműködés folyamán ismételtelen beszélgettem politikai kérdésekről is. Egyetlen egyszer sem volt az a benyomásom, hogy a munka alapfeltételezésével – Németország vereségével – vagy érdemével nem értene egyet. Sőt a maga részéről mindent elkövetett, hogy a publikációk simán és gyorsan jelenjenek meg és hogy a munkatársak anyagi igényei messzemenően honoráltassanak.

Rá kíváncsi végül mutatni még arra is, hogy az akkori viszonyok mellett egyéni szempontból sem volt teljesen veszélytelen a dr. Judik által vállalt munka.” Részlet Szegedy Maszák Aladár tanúk előtti vallomásából, Budapest, 1945. szeptember hó. A Pázmány Péter Tudományegyetem igazolóbizottsági határozatából, vö. 36. jegyzet.

44 | Judik József: A Keynes- és White-terv. *Közgazdasági Szemle* LXVIII. évf. 1944. 1–27. Judik meglepően gyorsan foglalkozott a világ közgazdászait – pontosabban a közgazdászok világát – foglalkoztató tervekkel, ennek ellenére csaknem olyan csend övezi, mintha tanulmánya meg sem jelent volna.

45 | Uo. 24.

46 | Botos János: i. m. 357. Judik József 1945. április 16. – 1948. július 29. között több esetben kapott kihallgatási idézést a Magyar Államrendőrségtől; 1946. augusztus 30-i keltezéssel levelet az MNB-től „szolgálati jogviszonyának” megszüntetéséről, majd 1946. november 30-án miniszterelnöki értesítést arról, hogy állásába visszaveszik. Legalább két alkalommal házkutatás is történt lakásán. Mind ezekről Prof. Dr. Pályi Gyula úrtól, dr. Judik József nevelt fiától kaptam tájékoztatást; ez alkalommal is köszönet értük.

47 | *Dokumentumok a magyar hitelpolitika, pénzforgalom és bankrendszer történetéhez (1945–1949)*. Összeállította és a bevezetőt írta Tallós György. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1989. 427–431, 453.

ugyancsak szükségük volt pénz- és bankügyekben⁴⁸ kellő tapasztalattal rendelkező szakértőkre.

Judik József az előzmények ismeretében, valamint a pártok – a Magyar Kommunista Párt, majd az MSZDP – 1947 februárjában megjelent tervismertető füzetei után írta meg elemző és összehasonlító tanulmányát⁴⁹ a tervváltozatokról. Alapos tanulmányára az 1950-es évek közepén durva kritikát zúdított a Századokban közzétett írás – egyébként szakmai körökben ismeretlen – szerzője úgy, hogy Judik tanulmányának oldalszámait sem adta meg, miközben elferdítette⁵⁰ álláspontját. Egy emberöltőnyi időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a két párt álláspontja és Judik tanulmánya a valóságnak megfelelő gazdaságtörténeti értékelést⁵¹ nyerjen. A rendszerváltást követően pedig jeles közgazdász-akadémikus – éppen a hároméves tervről írt tanulmányát⁵² méltatva – emelte ki Judik József bátor és szakmailag alapos kritikáját. Szinte kapuzárás előtt jelent meg Judik József említett, terveket összehasonlító elemzése, ugyanis 1947-ben elindult a Magyar–Szovjet Közgazdasági Szemle,⁵³ a patinás Közgazdasági Szemle napja pedig hosszabb időre leáldozóban volt.

Az aktuális közgazdasági kérdéseket taglaló tanulmányok mellett Judik József rendkívül színvonalas, méltató megemlékezéséről is illik szót ejteni. A királygyűrűs

48 | Az MSZDP vezetősége 1946/1947 fordulóján szakértőként meghívta Káldor Miklós londoni egyetemi tanárt. Berend T. Iván: *Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon 1945–1948*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1962. 254. Megjegyzendő, hogy Káldor Miklós ugyancsak Navratil Ákos tanítványainak körébe tartozott. Hild Márta: *i. m.* XV.

49 | Judik József: A hároméves gazdasági terv. *Közgazdasági Szemle* LXX. évf. 1947. (A továbbiakban Judik: *A hároméves*) 1–49. (Különnyomatként is megjelent felzetlappal, így oldalszáma: 3–51).

50 | „A külföldi tőke részére – írja [Judik] – elsősorban a gazdaságfejlesztést eredményező lukratív beruházásokat kell fenntartanunk, a nyereséggel nem járó szociális beruházásokat pedig a magunk eszközéből kell megvalósítani.” Csépanyi Dezső: *i. m.* 103. Valójában Judik nem követelte a külföldi tőke bevonását, mint lehetőséggel számolt vele: „Nézetünk szerint a legcélszerűbb volna a gazdasági tervet két részre osztani: egy olyan részre, amely belföldi forrásokból megvalósítható és egy másikra, amely a külföldi tőke segítségét feltételezi”. Judik: *A hároméves* 43–44.

51 | „A két munkaspárt között nem volt elvi különbség a terv fő feladatait és jellegét illetően. A szociáldemokrata párt rövid időn belül kidolgozott saját tervjavaslata azonban fontos részletkérdésekben eltért a kommunistákétól. Elsősorban abban, hogy a kommunisták kevesebb beruházással nagyobb eredményeket terveztek. Különbség mutatkozott a mezőgazdasági beruházások esetében is: a szociáldemokraták gépek, tenyészállatok beszerzésére, öntözésre a másik pártnál jóval többet kívántak fordítani, míg a kommunisták kisebb kiegészítő mezőgazdasági beruházásokra (meliorizáció, állami birtokok fejlesztése, fásítás, tagosítás stb.) szántak jelentősebb összegeket. A szociáldemokrata javaslat alapján, úgynevezett B variánsként dolgozták ki a terv esetleges külföldi kölcsönre épülő változatát.” Pető Iván–Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985*. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1985. 84.

52 | Török Ádám idevágó két mondatát igencsak indokolt idézni: „Igaz, néhányan – mint például a ma már nem ismert Judik József – bátor és szakmailag alapos kritikával illették az első népgazdasági terveket, de szakmai hatásuk igen hamar elenyészett. Szamuely nem túloz azzal, hogy a közgazdasági kutatás hamarosan megszűnt Magyarországon”. Török Ádám: Szamuely László–Csaba László: *Rendszerváltás a közgazdaságtanban – közgazdaságtan a rendszerváltásban*. Bp. 1998. 185. o. (Könyvajánló). *Közgazdasági Szemle* XLV. évf. 1998. 778–784, az idézetre lásd: 780.

53 | Csató Katalin: *Indulások és újraindulások. Közgazdasági Szemle, új folyam, 1954. Közgazdasági Szemle* LI. évf. 2004. 987–997. 989–990.

doktorok baráti körében hajtott fejet Hegedüs Loránt emléke⁵⁴ előtt. Hibás lépését – a korona árfolyamának emelését – nem hallgatta el, de rámutatott arra, hogy az erőforrások szűkös volta, a szabályozatlan jogi feltételek ugyancsak szerepet játszottak az önerőből tervezett 1921. évi stabilizációs kísérlet kudarcában. Maradandónak bizonyult viszont az államháztartás egyensúlya érdekében bevezetett forgalmi adó; az infláció során felduzzadt pénzmennyiség csökkentését szolgáló vagyonszármazás pedig közel félmillió holdnyi területtel segítette⁵⁵ a földreformot.

A szakmai teljesítmény elismerése abban is megnyilvánult, hogy Judik József felkéréseket kapott emlékkönyvekbe szánt tanulmányok írására. A vásárlóerő válság alatti csökkenését⁵⁶ világgazdasági összefüggésben vizsgálta 1932-ben, majd társszerzője⁵⁷ és társszerkesztője volt a mester, Navratil Ákos tiszteletére megjelent ünnepi kötetnek.

Nemcsak említésre méltó, hanem kiemelendő, hogy Judik József tekintélyes kéziratok hagyatéka mellett nyomdakész, társszerzős kötetének tördelt és javított korrektúráját⁵⁸ is őrzi a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Nőtel Rudolf, aki 1948-ban ösztöndíjasként legálisan távozott Magyarországról, magával vitte a mű egyik példányát, s az összefoglalását⁵⁹ megjelentette Svájcban, így a közös munka híre és hasznosíthatósága említést nyert egy szinte könyvméretű⁶⁰ amerikai tanulmányban.

Társszerzős kéziratként maradt az utókorra Judik József Szajáni Bélával írt tanulmánya, amelyik már a béke világának, a nemzetközi gazdasági együttműködésnek⁶¹ a reményében fogant.

54 | Judik József: Hegedüs Loránt, a közgazda. *Gazdasági Jog* 4. évf. 1943. (A továbbiakban Judik: *Hegedüs Loránt*) 321–332, illetve in: Szladits Károly–Judik József–Szabó Richárd: *Hegedüs Loránt emlékezete*. *Gazdasági Jog*, Bp. 1944. 8–19; Virág Rab: An Old-and-New Aspect for Interpreting the Course of Life of Loránt Hegedüs as an Economist. In: *Economic and Social Changes: Historical Facts, Analyses and Interpretations*. Ed. Zoltán Kaposi, Virág Rab. Working Group of Economic and Social History, Regional Committee of the Hungarian Academy of Sciences in Pécs, Pécs 2021. 16–22.

55 | Judik: *Hegedüs Loránt* 329–330.

56 | Judik József: Vevőerőcsökkenés és depresszió. In: *Emlékkönyv Kenéz Béla negyedszázados professzori munkásságának évfordulójára*. Szerk. Laky Dezső. Bp. 1932. 93–104.

57 | Judik József: A világgazdasági válság és a fizetési mérlegek. In: *Ünnepi dolgozatok Navratil Ákos születésének 60-ik és egyetemi tanári kinevezésének 30-ik évfordulója alkalmából*. Szerk. Kenéz Béla, Judik József, Varga István. Gergely R. Könyvkereskedés, Bp. 1935. 180–202.

58 | Dr. Judik József és Dr. Nőtel Rudolf: Magyarországi dologi tőkeképződés 1937–1940. Magyar Nemzeti Bank 1948. 433. Mérete: 25x17 cm, 1 oldalon kettő 8-8 cm-es hasáb. MNL OL, Magyar Nemzeti Bank Közgazdasági, Tanulmányi és Statisztikai Osztály (Z 12), 150. csomó, 920. tétel.

59 | J. Judik – R. Nőtel: Statistical Investigation of Capital Formation. *Swiss Journal of Economics and Statistics* 85. évf. 1949/2. 145–164. Nőtel Rudolf (1912–2009) Genfben hunyt el 2009. december 1-én. *Genfi Magyar Értesítő* 2010/112. (márc. 1.). Prof. Dr. Dietmar Meyer szíves közlése.

60 | Alexander Eckstein: National Income and Capital Formation in Hungary, 1900–1950. *The Review of Income and Wealth* 5. évf. 1955/1. 152–223. 192.

61 | Dr. Judik József–Dr. Szajáni Béla: Nemzetközi gazdasági együttműködés a háború után [külső cím], MNL OL, Magyar Nemzeti Bank Közgazdasági, Tanulmányi és Statisztikai Osztály (Z 12), 157. csomó, 931. tétel, illetve belső cím: Dr. Judik József–Dr. Szajáni Béla: Bretton Woodsi értekezés és a háború utáni gazdasági helyzet alakulása 1943–1944. [gépiratok, gyenge minőségű papíron, 126 o.]. Levéltári tájékoztatóul lásd *A Magyar Nemzeti Bank és jogelődei repertórium 1851–1953*. Összeállította és a bevezetőt írta Kálniczky Veronika. MOL, Bp. 2009. (Magyar Országos Levéltár Segédletei 26.) 113.

Kitekintés

Judik József nevével nem csak a közgazdasági és a gazdaságtörténeti szakmunkákban találkozhat az olvasó, az irodalom csúcsán álló költészet húrjain az irodalomtörténetbe is belekerült. Avatott kolozsvári szerzőt idézve, „Reményik Sándor érzelmi-alkotói életében oly kivételes szerephez jutott két asszony: Szócs Jenőné Szilágyi Piroska, illetve Judik Józsefné Imre Ilona”.⁶² Mindkét műzsa Budapestre költözött, de halálukig kapcsolatban maradtak a költővel. A művészet iránti rajongás, szülővárosuk szeretete s a történelmi megrázkódtatás – vallási különbségük ellenére is – összekötötte őket, mindhárman „kolozsvári születésűek, a nemzeti alapállású keresztény (keresztény) középosztály tagjai (Reményik evangélikus, Szilágyi Piroska római katolikus, Imre Ilonka református), akik fiatalon bizonyára családjukkal együtt súlyos traumaként élték meg az 1918 végi hatalmváltást”.⁶³ Okkal és joggal tételezhető fel, hogy az „imperium váltás” Judik Józsefet is így érintette. Reményik és Judik barátok voltak hallgató korukban, s maradtak azután is, hogy Ilonka Judik József felesége⁶⁴ lett.

Ismeretes, hogy egy időben Illyés Gyula az MNB alkalmazottja volt, az 1944. március 19-e után illegálisba vonult költő „vidéki bujkálása alatt” is szükségesnek tartotta, hogy MNB-igazolással rendelkezzen, ezért – mint a későbbi mentő tanú elmondta – „Judik Józsefhez fordult, ki készségesen állott rendelkezésére”. Nem véletlen, hogy Illyés határozottan Judik és a vezetése alatt álló osztály mellett⁶⁵ foglalt állást.

Judik József távozott a kincses városból, de kolozsvári kapcsolatai értelemszerűen nem szakadtak meg, hiszen családja Kolozsváron élt továbbra is. Érthető, hogy a Budapesten sikeres pályájú, rangos bankárrá emelkedett Dr. Judik József a család büszkeségévé⁶⁶ vált. Egyik hűgát, a „régii kolozsvári polgárcsaládból származó Judik Máriát (1905–1976) budapesti banktisztviselői szolgálata után 1941-ben nevezték ki a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárhoz”.⁶⁷ A „könyvtári segédtsíztől”⁶⁸ tudós könyvtári vezetővé vált Judik Mária Kántor Lajos író keresztanyja⁶⁹ volt. Dr. Judik József – miként az a közreadott levelekből kitűnik – Reményik Sándor számára többnyire „Jóska”, ritkábban „Józsi” maradt, s baráti kapcsolatuk Ilonka halálát követően (1935) sem szakadt meg.

62 | Kántor Lajos: *Malomkövek közt – álmok szőnyegén* (Az ismert és ismeretlen Reményik). *Kortárs* 44. évf. 2000/12. 77–84. 77.

63 | Uo. 78.

64 | A költői képzelet hármójukról közös, biblikus magasságba emelt képet alkotott: „Az egész kép föléd pedig oda lehet írni: »Boldogok, kiknek szívük tiszta, mert ők az Istent meglátják«” (Hegyi beszéd, Máté: 5, 8.). Reményik Sándor levele Imre Ilonához. Pécs, 1927. jún. 29. In: Reményik Sándor: *Erdélyi március. Válogatott versek. Álmosz-e róla? Kiadatlan versek és levélszemelvények*. Szerk. Imre László, Imre Mária, Sövényháziné Sándor Judit. Orpheusz, Bp. 1990. 536.

65 | Részlet Illyés Gyula vallomásából: „Ismerte jól a Bank Közgazdasági osztályának működését Judik vezetése alatt és ennek közismerten demokratikus, baloldali színezete volt”. Budapest, 1945. július 19. BFL, Magyar Nemzeti Bankhoz kiküldött budapesti igazolóbizottságok iratainak gyűjteménye (XVII. 1535), Ig. Biz. I. 60/1945-III.

66 | Kántor Lajos szíves közlése a 2012/2013. tanévi levélváltásunk idején.

67 | Judik Mária: Kolozsvár klasszicista-empire kapui. *Erdélyi Múzeum* 57. évf. 1995/1–2. 17–28. S. a. r., a bevezetőt, az 1–21. sz. lapalji jegyzetet írta és a bemutatott kapuk jegyzékét összeállította Murádin Jenő.

68 | Állami szolgálatának kezdete: 1941. V. 26. A Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium hatósága alá tartozó tudományos tisztviselők ... rangsora. Bp. 1944. 31.

69 | Kántor Lajos: *A kapu. Ház, utca, város (ország)*. Balassi–Polis, Bp.–Kvár 2004. 90.

1945-ben az igazolási eljárás alá vont személyeknek nyilatkozniuk kellett társadalmi szervezeti, egyesületi tagságukról, Judik József az Országos Kaszinó és a Rotary Clubok mellett az Erdélyi Férfiak Egyesületét, a Kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Baráti Körét és a Kolozsvári Református Gimnázium Baráti Körét nevezte meg.

Navratil Ákos, a mester és Judik József, a tanítvány Kolozsváron kezdődött kapcsolata a megaláztatások és mellőzések idején barátivá nemesedett, tragikus szívrom okozta azt, hogy az elmúlás útján a mester követte tanítványát.

Judik József első közérdekű életrajza a *Ki kicsoda? Kortársak lexikona* című – hely és év nélküli [1937] – kiadványban jelent meg. Judik József önéletrajza csodával határos módon maradt meg egy iratcsomóban, ugyanis az 1956. évi belövést követő tűzvész szinte megsemmisítette az egyetemi levéltári forrásokat. Indokolt a becses forrás közreadása.

Melléklet

Curriculum vitae

1891. október 3-án Kolozsvárt születtem; szüleim Judik József ny. államvasúti főfelügyelő és etédi Herceg Róza. Az ág. ev. vallást követem; 1921. október hava óta nő vagyok, feleségem Imre Ilona.⁷⁰

Középiskolai tanulmányaimat a kolozsvári református főgimnáziumban és a német tannyelvű beszercei ágostai evangélikus főgimnáziumban, egyetemi tanulmányaimat a kolozsvári m. kir. Ferenc József tudományegyetemen folytattam le. 1914. május havában summa cum laude a jogtudományok, 1915. novemberében pedig sub auspiciis regis⁷¹ az államtudományok doktorává avattattam.

1914. szeptember havától 1918. március haváig, az imperium átvételéig, Kolozsvárt a bíróságánál működtem; előbb, mint kir. törvényszéki jegyző, utóbb, mint a kir. ítélőtáblához berendelt tanácsjegyző. Az imperium átvétele után egy ideig a kolozsvári „Ellenzék” című napilap⁷² munkatársa voltam, majd a kolozsvári Hirsch-féle szeszgyárban vállaltam állást. 1920. szeptemberében Budapestre jőve, a Magyar-Olasz Bank jogi osztályában nyertem alkalmaztatást. 1922. szeptemberében ezt az állásomat feladtam,⁷³ és ettől kezdve 1925. február haváig ügyvédi gyakorlatot folytattam.

1925. február hava óta a Magyar Nemzeti Bank tisztviselője vagyok. 1926. decemberében a bank főellenőrévé, 1928. decemberében pedig a Bank felügyelői⁷⁴ részére

70 | „Imre József, volt kolozsvári egyetemi orvostanár leánya” – Navratil Ákos széljegyzete.

71 | Kitüntetéses doktori cím, röviden „királygyűrűs” doktor.

72 | Dualizmuskori napilap. *A magyar sajtó története*. II/2. 1867–1892. Szerk. Kosáry Domokos, Németh G. Béla. Akadémiai, Bp. 1985. 267–268, 294.

73 | Áthelyezése – munkakörének módosítása – miatt lépett ki, ügyét jogi útra terelte, és 1923-ban kártérítéssel nyert pert. BFL, Budapesti Központi Királyi Járásbíróság iratai, Peres és perenkívüli iratok (VII. 12. b.).

74 | Gyors emelkedést jelent a ranglétrán, az 1942. évi rangsor: tisztviselő, szerződéses tisztviselő*, statisztikai előadó, felülvizsgáló, ellenőr, főellenőr, felügyelő, igazgatóhelyettes, igazgató (Judik József 1942-ben). Az MNB Közgazdasági, Tanulmányi és Statisztikai Osztály alkalmazottai; *egyikük volt Illyés Gyula.

megállapított illetményekkel ügyésszé neveztettem ki. A Bank Közgazdasági, Tanulmányi és Statisztikai osztályának felállítására őta helyettese⁷⁵ vagyok az osztályt vezető dr. Imrédy Béla igazgatójának.

Egyetemi tanulmányaim befejezése után két nagyobb külföldi tanulmányutat tettem. Az 1916/17. tanévet egy állami ösztöndíj élvezetében Berlinben töltöttem, ahol a Frigyes Vilmos tudományegyetemen⁷⁶ és a Handelshochschule-n⁷⁷ közgazdasági tanulmányokat folytattam. Az 1930/31. tanévben, mint a Rockefeller Foundation fellowja egy 10 hónapos amerikai tanulmányutat tettem, majd Európába visszatérve másfél hónapot Londonban és más európai központokban⁷⁸ töltöttem.

Irodalmi munkásságom – ha az egyetemen folytatott szemináriumi munkálkodástól eltekintek – 1915-ben vette kezdetét. Ebben az évben készült első nyomtatásban megjelent dolgozatom: „A fizetőeszközök mennyisége és a drágaság” című⁷⁹ füzet. Irodalmi tevékenységem felsorolásánál ezt a tanulmányt csak a teljesség kedvéért említettem meg, mert az abban kifejtett, kiforratlan elméleti álláspontot ma már nem osztom. A háború alatt két másik tanulmányom: „Knapp elmélete és a pénzérték problémája”⁸⁰ és „Inflation und Wechselkurse”⁸¹ jelent meg. A háború befejezése után életkörülményeim alakulása irodalmi munkásságom folytatását egészen 1925-ig, a Magyar Nemzeti Bank által történt alkalmaztatásomig, lehetetlenné tette. Összes többi közléseim az 1925–31. években készültek.

Bátor vagyok megjegyezni, hogy az 1925. óta megjelent közléseim irodalmi tevékenységemnek csak kisebb részét alkotják. Ugyanis a Magyar Nemzeti Bank Közgazdasági, Tanulmányi és Statisztikai osztályában hivatalos tevékenységemnek igen jelentékeny részét jelentések szerkesztése, intern célokra speciális memorandumok, tanulmányok készítése, valamint cikkek írása teszi ki. Miután azonban ezek a tanulmányok, jelentések és cikkek vagy egyáltalában nem tétettek közzé – ez történt a nagyobb terjedelmű tanulmányok esetében, – vagy pedig nevem megjelölése nélkül jelentek meg, ezeket ezen a helyen nem sorolhatom fel. A tanulmányok egy részének tárgyról és természetéről tájékoztatást nyújthatnak a magyar Nemzeti Bank által kiadott „Havi Közlemények”⁸² valamint „A magyar értékpapírok jövedelmezősége”⁸³ és „Die ungarischen Aktiengesellschaften im Lichte der Pengöbilanzen”⁸⁴ című cikkeim,

75 | Dr. Judik József jogtanácsost az MNB Főtanácsa 1935. február 4-én nevezte ki igazgatóhelyettesé, s egyidejűleg megbízta a Közgazdasági ... etc. oszt. vezetésével. Magyar Nemzeti Bank Havi Közleményei IX. évf. 1935. 46.

76 | A mai Humboldt-Universität zu Berlin.

77 | Ma is fennálló felsőoktatási intézmény: Hochschule für Technik und Wirtschaft Berlin (HTW Berlin).

78 | Úti jelentése szerint Párizsban, Baselben, Berlinben, Prágában és Bécsben töltött még rövid időt. ELTE Lt., a PPTE Jog- és Államtudományi Kara Dékáni Hivatalának iratai, 7/c-7.

79 | Kvár 1916. 87. l. (A kolozsvári m. kir. Ferenc József Tudományegyetem Közgazdaságtani Szemináriumának tudományos dolgozatai 1. Kiadja Dr. Navratil Ákos egyetemi ny. r. tanár).

80 | *Közgazdasági Szemle* XLII. évf. 1918. 185–197.

81 | *Weltwirtschaftliches Archiv* 11. évf. 1917. 463–478. Az „Institut für Weltwirtschaft an der Universität Kiel” folyóirata 1913–2002 között. Az intézet mai neve: Institut für Weltwirtschaft Kiel, évnegyedes folyóiratuk pedig 2003-tól *Review of World Economics* néven folyamatos.

82 | Teljes sorozatát a Magyar Nemzeti Bank könyvtárában nézhettem át, ez alkalommal is köszönet érte.

83 | *Nemzeti Újság* 7. évf. 1925/160. (júl. 19.)

84 | *Pester Lloyd* 73. évf. 1926/125. (jún. 6.)

amely utóbbiak két intern célokra készült nagyobb statisztikai tanulmány végső konklúzióit tartalmazzák. Eredetileg a Bank intern céljaira készült „A külföldi kölcsönök tekintetében követendő politika problémái” című tanulmány is. A Bank megbízásából közzététel céljára írt cikkek legnagyobb része a magyar gazdasági helyzettel vagy annak egyes problémáival foglalkozik, és ezeket a cikkeket leginkább reprezentálja a „Financial Situation in Hungary” címen⁸⁵ New Yorkban tartott felolvasásom.

Választmányi tagja vagyok a Magyar Közgazdasági Társaságnak, tagja a Magyar Gazdaságkutató Intézet munkabizottságának, és rendes tagja a Magyar Statisztikai Társaságnak, az Országos Gazdaságstatisztikai és Konjunktúrakutató Bizottság fennállása alatt tagja voltam ennek a bizottságnak is.

Budapest, 1932. február hó.

Dr. Judik József
[gépirat, saját kezű aláírás]

From Cluj-Napoca to the Board of the Hungarian National Bank. The Career of Dr. József Judik (Cluj-Napoca, 1891 – Budapest, 1951)

Keywords: foreign loans and their use, currency policy, financial and credit crises, financial background of national economic plans

József Judik (1891–1951) was born in the Kingdom of Hungary, in Cluj-Napoca, where he completed his university studies. Since Cluj-Napoca became part of Romania, Dr. József Judik moved to Budapest in 1920. He worked as a bank clerk and later became a lawyer. He received Hungarian state scholarships to study in Berlin (1917/1918) and in the United States (1930/1931, Rockefeller Foundation). From 1925, he served as an official of the Hungarian National Bank, later becoming one of its directors and an honorary professor of „Monetary Theory and Credit Policy” (1940). He published numerous studies in prestigious professional journals (Közgazdasági Szemle, Külügyi Szemle, Gazdasági Jog, Ungarisches Wirtschaftsjahrbuch, etc.); his manuscript legacy is very significant. After World War II, he was demoted and politically persecuted.

85 | Az előadás szövege nem jelent meg, Navratil Ákos szerint „közzététele a magyar pénzügyi helyzetnek azóta bekövetkezett lényeges megváltozása következtében elmaradt. De megemlítem, hogy az érdemes tanulmány 5 részre oszlik. Az első rész Magyarországnak a pénzügyi újjáépítés előtti helyzetét, különösen a békeszerződés gazdasági következményeit, valamint a háború alatti és háború utáni pénzügyi viszonyokat ismerteti. A második rész a pénzügyi újjáépítés előzményeit és az újjáépítési terv keresztülvitelét tárgyalja. A harmadik rész a pénzügyi újjáépítés során megalkotott új valuta- és jegybankrendszer analízisét. A negyedik rész a magyar bankügy történeti kifejlődését és jelenlegi helyzetét ismerteti. Végül az ötödik rész a pénzügyi újjáépítés után megoldásra váró nagy gazdasági problémákat tárgyalja, részletesebben kitérve a beruházásokkal és a külföldi kölcsönökkel kapcsolatban felmerülő kérdésekre.

A magyar szaktudomány az amerikai közönség előtt sem vallott szégyent, mikor a szerző ezt a dolgozatát a Columbia-egyetemen felolvasta”. Dr. Navratil Ákos ny. r. egyetemi tanár bírálati jelentése Dr. Judik József magántanári képesítése tárgyában. Budapest, 1932. (gépirat). ELTE Lt., a PPTE Jog- és Államtudományi Kara Dékáni Hivatalának iratai, 7/c-7.

Paradigmaváltó könyv a középkori magyar joggyakorlatról

Tringli István: *Hatalmaskodások a középkori Magyarországon*. ELKH BTK TTI, Bp. 2022. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 643 o.

Tringli István (sz. 1960) középkorkutató annak a nemzedéknek a tagja, mely a rendszerváltás környékén színre lépve megújította a magyar medievisztikát, és amely jelenleg is, javakorabeli korosztályként, meghatározó szerepet visz annak életében. Ő maga immár harminc esztendeje a budapesti Történettudományi Intézet munkatársaként, illetve – ezzel párhuzamosan, megszakításokkal – a Miskolci Egyetem oktatójaként végzi a nagyközség előtt talán nem annyira reflektorfényben álló, ám annál elmélyültebb munkáját. Ha közleményei számát tekintve nem is olyan termékeny, mint némelyik pályatársa (pl. Kristó Gyula, Zsoldos Attila vagy C. Tóth Norbert), szakmai tevékenysége meglepően sokszínű, és számos klasszikussal gazdagította kutatási területeit. Sokak által kedvelt, újszerű összefoglalót írt Magyarország 1440–1541 közti történetéről; bő regesztákban közzétette a Perényi család levéltárának középkori okleveleit; elkészítette Pest vármegye monográfiájának késő középkori fejezetét, továbbá Sátoraljaújhely várostörténeti

atlaszát; és még a diplomáciatörténet mezején is eredményesen kalandozott az 1515. évi Jagelló–Habsburg kettős házasságkötés történetének feldolgozásával. Az Engel Pál-emlékkötetbe írt tanulmánya máig a legjobb összefoglaló a középkori vármegyék fejlődéséről és működéséről, a középkori oklevelek kiadását tekintve pedig jelenleg is a 2000-ben megjelentetett tanulmánya számít irányadónak.

Szakmai berkekben mégis elsősorban jogtörténészként szokás őt számontartani. Ez irányú érdeklődése már önmagában is hiánypótló, hiszen e tudományterületet a 20. század második felének historikusai látványosan elhanyagolták. Pedig – Clemenceau-t és De Gaulle-t parafrázálva – a jogtörténet túl komoly dolog ahhoz, hogy jogászokra bízhatnánk. A történeti idők jogrendszereit kutató jogtudósok ugyanis – tisztelet a kivételnek – tapasztalataim szerint képtelenek túllépni egyfajta ahistorikus szemléleten. Emiatt hajlamosak merev, jól körülhatárolt, fix jelentést tulajdonítani az egyes fogalmaknak, a kihirdetett törvényeket pedig hatálytalanításukig

Hegyí Géza (1981) – történész, tudományos munkatárs, EME, Jakó Zsigmond Kutatóintézet, Kolozsvár, hegeza@gmail.com

<https://doi.org/10.36373/em-2024-1-9>

érvényesnek tekintik. Ezzel szemben a vérbeli történész eszme- és társadalomtörténeti kontextusba helyezi a fogalmakat, és számol a jelentéstartalmuk folyamatos változásával. Tudja, hogy az írott törvények mögött láthatatlanul meghúzódik a szokásjog egész rendszere; előbbieket csak a különlegesebb eseteket szabályozzák, és hallgatólagosan érvényüket veszítik, ha időről időre meg nem erősítik őket.

Azoknak, akik munkásságát figyelemmel kísérték, feltűnhetett, hogy az utóbbi időben látványosan megszaporodtak Tringli Istvánnak ilyesféle, a magyarországi középkori joggyakorlat kérdéseit értőn boncolgató írásai. A szorgos és hosszúságos munkája végül a középkori hatalmaskodásokról szóló, nagylélegzetű monográfiában öltött testet 2022-ben, miután a szerző a szöveg kéziratával már 2020-ban akadémiai doktori címet szerzett.

A mű olyan jelenséget elemez, mely a középkor kutatója lépten-nyomon találkozik. A döntően oklevelekből álló magyarországi forrásanyag legalább fele bíraskodással kapcsolatos, és e kategórián belül vélhetően többséget képeznek a hatalmaskodási ügyekben kelt különféle iratok a tiltakozásoktól és idézésektől kezdve a vizsgálatokig, valamint az ítélet- vagy egyezséglevelekig. A szerzőnek tehát ahhoz, hogy helytálló megállapításokat tehessen az egyes jogi eljárások és képzetek történetére, óriási mennyiségű forrásanyagot kellett áttekintenie és kicéduláznia. A mű nagysága azonban nem elsősorban az impozáns méretű adatgyűjtésben rejlik, hanem forradalmian új szemléletében, és abban, ahogy ezt módszeresen, minden részletre kiterjedően

érvényre juttatja a téma minuciózus kidolgozása során.

Thomas Kuhn nagy hatású műve¹ óta szokás paradigmákról beszélni a tudománytörténetben. Ezek alatt a (többnyire öntudatlan) előfeltevések, szemlélet- és beszédmódok olyan együttesét értjük, amellyel egy adott (tudományos) közösség megközelíti kutatása tárgyát. Ha egy paradigma már gyakran vezet túlbonyolított magyarázatokhoz, vagy épp értelmetlen sem képes bizonyos jelenségeket, válságba jut, és új „szemüvegre” lesz szükség. A váltás akkor sikeres, ha az új paradigma integrálja a meglévő eredményeket, és megoldással szolgál a korábbi anomáliákra, sőt olyan új összefüggésekre és jelenséghorizontokra is felnyitja a szemünket, amelyekről előzőleg sejtelmünk sem volt.

A történetkutatásban a paradigmaváltás gyakran fogalmak tisztázásához kötődik. A magyar medievisztikában ilyennek számít Kristó Gyula felismerése, miszerint az Árpád-kori *comitatus* egyaránt jelentett vármegyét és várspánságot, és ez alapján már megnyugtatóan rekonstruálhatta a korai vármegyék működését.² Ugyanígy oldotta meg a 11–13. századi magyarországi társadalom rétegződésének korábban reménytelenül kaotikusnak tűnő kérdését az, hogy Bolla Ilona a korabeli *libertas* fogalom kettős (abszolút és relatív értelemben vett) használatát feltételezte.³ E hermeneutikai fordulat nem magától értetődő: nagyfokú tudatosságot, alapos forrásismeretet és fejlett beleérző képességet igényel, hogy a történész a saját gondolkodásmódját és nyelvezetét hátrahagyva mintegy „belebújjon” régi emberek fejébe. Ha már sikerült tárgyát nem kívülről ráerőszakolt

1 | Thomas S. Kuhn: *The Structure of Scientific Revolutions*. University of Chicago Press, Chicago 1962.

2 | Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Magvető, Bp. 1988.

3 | Bolla Ilona: *A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon*. Akadémiai, Bp. 1983. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből. Új sorozat 100.).

elméleti keretben szemlélnie, gyakran megtapasztalhatja, hogy az adatok „helyükre zökkennek”, a jelenség „átláthatóvá válik”, akárcsak egy ültetett erdő; a korábban egymással versengő, egyaránt jogosultnak tűnő magyarázati kísérletek pedig a „sajátrendszer” felismerésével hirtelen süllyesztőbe kerülnek, tudománytörténeti kuriózumokká válnak.

Hasonló fogalmi tisztázás képezi az itt tárgyalt mű alapkoncepcióját is. A korábbi történetírás – legyen szó akár romantikus, akár pozitívista, akár marxista, akár antropológiai szemléletű vagy posztmodern szerzőről – a hatalmaskodás fogalmát azonosnak vette az erőszakéval, és olyan kifejezésekkel társította, mint „feudális anarchia”, „magánháború” vagy „vérboszszú”. Tringli viszont arra az álláspontra helyezkedik, hogy a kor gondolkodásának megértéséhez változtatni kell a fókuszon. Rámutat arra, hogy a 18–19. század előtt az erőszakot a társadalom – bizonyos körülmények között – magánszemélyek részéről is jogosnak fogadta el, sőt egyenesen elvárta. Hatékony rendvédelmi szervek híján a birtokosnak és famíliájának kötelessége volt megvédeni földjét vagy ahhoz kapcsolódó jogait, különben egyszerűen alkalmatlannak tekintették. A szerző ezt „törvényes önhatalomnak” nevezi. Ezzel szemben hatalmaskodásnak csak a *jogtalan* önhatalom számított, amikor az elkövető nem saját birtokát védi, hanem másét bitorolja. Hogy mi esik ebbe a kategóriába, az természetesen nézőpont kérdése volt, hiszen rendszerint mindkét fél meg volt győződve a maga igazáról: az elkövető jogos birtokvédelemnek, az elszenvető pedig értelmetlen pusztításnak állítva be a történeteket.

Fontos az a felismerés is, hogy egy hatalmaskodás sosem öncélúan következett

be, hanem a háttérben legtöbbször egy birtokvita áll (még ha ezt a panaszos többnyire el is hallgatja).⁴ Ennek tulajdonítható, hogy az így induló peres eljárások nem büntetőjogi, hanem – mai fogalmaink szerint – „polgári” ügynek számítottak. A történésznek azzal is számolnia kell, hogy egy adott, „hatalmas tett” gyakran csak válasz egy korábbira (ha nem is maradt fenn erre konkrét forrás), hogy sokszor nem járt tényleges erőszakkal (még ha az oklevelek bombasztikusan is fogalmaznak), és hogy szinte mindig egyezséggel zárult (akár az ítélethozatal után is).

A fenti alapvetések mellett még számos megfontolandó módszertani megjegyzést találunk mind a bevezetőben, mind a kötet további részeiben. A szerző tudatában van a megtörtént cselekedet és a forrás közti távolságnak, aminek minden kutatót óvatosságra kell készítenie (16. o.).⁵ Gyakran emlékeztet arra, hogy a forrásokban olvasható panaszok nem vehetők készpénznek, hiszen ezek minden esetben szubjektív, pártos, elhallgatásokkal élő beszámolók (28, 169, 171, 250, 356. o.). Figyelmeztet arra, hogy sem a középkori bírák, sem a törvényhozók nem törekedtek a szabatos, kimerítő fogalmazásra, felsorolásaik inkább csak a kiegészíthető példatár szerepét játszották (140, 152. o.). Olyan elméleti kérdéseket is felvet, hogy miként lehet eljutni a kifejezésektől a jelenségekig, és utóbbiak esetében hány elem egyezése szükséges az azonosság kimondásához (14. o.).

Eltekintve a kutatástörténetet is tartalmazó bevezetőtől, valamint az állami erőszak-monopólium kialakulását felvilágosító utószóttól, a könyv négy nagy fejezetre oszlik. Az első (és egyben legrövidebb) fejezet a forrásadottságok áttekintése után az önhatalom törvényes formáit ismerteti.

4 | „A hatalmaskodás nem más, mint egy jogvita folytatása más eszközökkel.” (341, lásd 488. o. is)

5 | „A történész csak a forrásokat ismeri, több száz éve meghalt emberek fejébe nem láthat bele.” (393. o.)

Eszerint a birtokosnak társadalmilag elismert joga volt, hogy nem fizető adósa (vagy társai) javait lefoglalja (*arrestatio*, *repressalia*), a jogtalanul legeltető vagy erdőől szomszéd jobbágysokat megveresse, és három napra elzárja, illetve birtoka elfoglalóját egy éven belül elűzze (utána már csak bíróság előtt kereshette igazát).

A második fejezetben a hatalmaskodással kapcsolatos kifejezések fejlődését követhetjük nyomon. A későbbi terminológia elemei már a 11. századi törvényekben megjelennek, de összefoglalóan csak a 13. század végétől minősítik azokat dúlásnak (*destructio*), majd hatalmasul (*violenter*, utóbb *potentialiter*) elkövetett cselekményeknek. Jogelméleti szempontból fontos határkő a hatalmas tett (*actus*) és hatalmas tény (*factum*) fogalmi megkülönböztetése az 1340-es évektől. A 15. századtól beszélnek külön kis és nagy hatalmaskodásról, ennek jelentése azonban változott: az 1435. évi dekrétumban az elkövetés időpontja volt a fő kritérium (ti. ami egy évnél frissebb, az a nagy és új hatalmaskodás), az 1486. évben viszont már a cselekedetek súlya (eszerint a kisebb, külterületen történt hatalmaskodásokat a megyei hatóság is elbírálhajta).

Terjedelmes rész tekinti át a hatalmaskodások fajtáit és a hozzájuk kapcsolódó különféle kérdéseket (résztvevők, időpont, fegyverek, szimbolikus gesztusok stb.) – valamennyit számos korabeli, azon belül pedig sok erdélyi esettel példázva. A szerző részletesen ismerteti az erdei és mezei kártételeket, a halászhelyeknél, malmoknál, vámoknál, vásárok idején, jobbágyköltöztetések és úti lefoglalások során elkövetett hatalmaskodásokat, valamint a birtokfoglalásokat (ideértve a határjelek lerombolását). Mindeközben

káprázatos életszerűséggel villan fel a korabeli gazdálkodás megannyi vonása (pl. az erdőlés [„faizás”], halászat és malomhasználat apró részletei). Megtudhatjuk, hogy a határfolyón fekvő szigetek haszna a szomszédos birtokosokat közösen illette (267. o.), a meder megváltozásával pedig a határ is megváltozott (214, 219. o.). Érdekes adalék a gyújtogatások kis száma, amely azzal függhet össze, hogy az önjelölt birtokosok egyike sem akarta elpusztítani vélt jószágait (276–277. o.). Az erőszakkal való fenyegetés önmagában is hatalmaskodásnak számított (273. o.); a tényleges erőszak megjelenése pedig nem a vizály típusától vagy a tett jelentőségétől függött, hanem inkább az események pillanatnyi alakulásától (268, 282. o.). A konfliktus olykor az egymást keresztező jogok (pl. szabad úthasználat vs. vámjog) megléte tette elkerülhetetlenné.

A negyedik, leghosszabb fejezet tárgyalja a hatalmaskodások elsímításának módjait. A fő cél, mutat rá a szerző, mindig az eredeti állapot helyreállítása (*reformatio*) volt.⁶ E szempontból a legjobban dokumentált útnak a pereskedés számít, melynek szövényes menetrendjét és a vele kapcsolatos szabályokat a szerző minden részletre kitérve, nagy tárgyismerettel és értő szemmel követi végig. Rámutat arra, hogy a pert éppúgy a béke megbontásának tekintették, mint a hatalmaskodást, ezért a felperes felelőssége nagyobb volt, és mindig készen kellett állnia a bizonyításra (349. o.). Olvashatunk a tiltakozásról és eltiltásról, mint amelyek jogfenntartó nyilatkozatként megakasztják az elévülést (ti. 32 év hallgatás után már nem lehet perelni az elbirtokolt jószágért, 391. o.), az ügyvédvállásokról, a kereset benyújtásáról. Fontos eredmény

6 | Ennek kapcsán fontos kitérő, hogy az újítás a *reformatio*-val ellentétes, negatív töltetű fogalom volt (344. o.), és a korszak „nyelvi korrektsége” megkövetelte, hogy a mai értelemben vett reformokat is a „káros újítások” megszüntetéseként keretezzék (347–348. o.).

az illetékes bíróságok azonosítása: a hatalmaskodási ügyeket 1290-ig inkább a nádor, 1290–1464 között az országbíró, majd a személynök (továbbá a melléktartományokban a bán, illetve a vajda) előtt tárgyalták. (Az országbíró esetében viszont téves az a megállapítás, hogy nem hozhatott ítéletet erdélyi ügyben, vö. 492. o.) Tisztázó jellegű az idézetek rendszerének fejlődését bemutató alfejezet is, amelyben nyomon követhetjük a *citatiók* számának hétről egyre csökkentését 1331 és 1439 között, továbbá a velük kapcsolatban bevezetett, a pereskedés rövidítését célzó számos – 1444., 1458., 1498. stb. évi – újítást. Szó esik a bizonyítás különféle formáiról: a per kezdete előtt a formális jellegű, két hiteleshely és egy megye által tartott egyoldalú vizsgálatról, valamint az 1397–1486 között alkalmazott kikiáltott közgyűlésekről, a per közbeni közös vizsgálatokról (mindkét fél részvételével), valamint a végső bizonyítási módokról (próba, párbaj, tisztító és fejre teendő eskü, oklevelek – utóbbiak szerepe kevésbé jelentős hatalmaskodási ügyekben [456. o.]). Az ítélethozatal kapcsán kidomborítja az 1298-ban bevezetett kettős büntetés elvét, mely együtt emlegeti a pervesztes fél fej- és jószágvesztését, de amelyről kiderül, hogy valójában vagylagos értelmű (vagyis csak egyik érvényesült, és az is csak elvben, mert mind a legfoglalt birtok, mind az emberi élet kiváltható volt pénzzel). Mindeközben olyan részletkérdésekre is kitér, mint az oktavák tényleges kezdési ideje (399–400. o.), a tárgyalás helyszíne (411. o.), a perek tárgyalási sorrendje (413. o.), a perfelvétel koreográfiája (414–415. o.), az eskütársak száma és státusa (449–450. o.) stb. Végül szó esik az egyezségekről is mint az összes elsimítási módszer végső, tartós békét hozó céljáról, amelyet épp ezért per nélkül, per közben, sőt ítélet után is meg lehetett kötni.

Bizonyos vagyok abban, hogy ez a fejezet korszerű összefoglalóként fel fogja váltani Hajnik patinás monográfiájának⁷ vonatkozó részeit. Mindenesetre jómagam, húsz év szakmai tapasztalattal a hátam mögött, sok száz bírói oklevél elolvasása után, számos mozzanat értelmére felől csak Tringli könyvének az olvasása közben világosodtam meg, más jelenségeknek pedig a pusztá léte is ez nyitotta fel a szememet.

Mind a harmadik, mind pedig a negyedik rész vége felé a szerző jelentős teret szentel a királyi birtokokról kiinduló hatalmaskodások sajátosságainak taglalására. Az eddig is sejthető volt, hogy a megyék, illetve a központi és regionális bíróságok szemszögéből a királyi uradalmak csaknem láthatatlanok, mintha egyfajta törvény feletti státust élveznének. Ennek okára viszont csak e mű olvasása ébresztett rá: tudniillik, hogy a királyi személye nem perelhető, így a földesurasága alatt élő népek és tisztviselők sem vonhatók felelősségre a hagyományos úton, uruk megidézésével. Ilyen esetekben „közigazgatási” megoldást alkalmaztak: a panasz orvoslása végett a királyi udvarból (nem a *curiából*, hanem az *aulából*!) küldtek a megfelelő honorbirtokosnak eltiltó parancsot – amelyet az vagy megszívlelt, vagy nem, hiszen egyúttal a királyi jogok védelme is kötelessége volt. A királyi *hospesek* ugyanakkor saját jogon perelhetők voltak a bírói közgyűléseken. (Érdekes felvetés, miszerint ez utóbbiak elhalásához az előbbi tömegek megfogatkozása is hozzájárulhatott [528. o.])

Tévedne azonban az olvasó, ha a fenti – hosszadalmasnak ható, de csak mutatóványszerű – felsorolás alapján afféle belterjes szakmunkának vélné Tringli *opusát*. A szűken vett téma mintaszerű kifejtése mellett számos, nem szorosan idetartozó,

7 | Hajnik Imre: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyes-házi királyok alatt*. MTA, Bp. 1899.

de társadalom- vagy kultúrtörténeti szempontból érdekes adalékot is tartalmaz. Megismerhetjük belőle a *Szélről lejeljetek* című gyerekdal eredeti, mezei kártyételekhez kapcsolódó értelmét (64. o.). Leszögezi, hogy sem a hatalmaskodások során emlegetett lemeztelenítés, sem pedig a lovak szügyével való lökdösés nem tekinthető a nemi erőszak szemérmes megnevezésének (209, 272. o.); *hereticusok* alatt viszont a kor forrásai általában nem eretnekeket, hanem a szexuális normák megszegőit (homoszexuálisok, vérfertőzők, házasságtörők) értették (152. o.). Tisztázza, hogy a „félegyház” fogalma olyan, elpusztult településen fekvő templomromot jelölt, amelyen (és a hozzá tartozó földeken) a szomszéd falvak fele-fele arányban osztoztak (172. o.), és egyúttal elutasítja Szabó István véleményét, miszerint a középkori nagyarányú pusztasodásban a hatalmaskodások komolyabb szerepet játszottak volna (283–285. o.). Érdekesnek találom azt a megjegyzést is, miszerint a háromtagú felsorolások azért gyakoriak (és már csak azért sem tekinthetők teljesnek), mert ez valójában egy mnemotechnikai módszer volt (140. o.). Fontos megemlíteni még, hogy a magyar társadalom nem ismerte a vérbosszú intézményét (270. o.).

Nem egy alkalommal köztörténeti kérdésekben is állást foglal. Rámutat arra, hogy a 11. századi törvények, bár formailag a Karoling-kori határozatokat követik, tükrözik a hazai valóságot; továbbá nem egyszerre keletkeztek, hanem egyedi ítéletek lecsapódásai, amelyek tanulságait utóbb fűzték fel a ma is olvasható sorrendbe (75–76, 85. o.). Értelmezi a „zavaros idők” (*disturbium*) fogalmát, és ismerteti, hogy hivatalosan, a közvetlen utókor szemében mely időszakok számítottak ilyennek (331–335. o.). A magyarországi tisztségviselők

esetében is feltételezi a hivatalvásárlás elterjedt gyakorlatát (322–323. o.). Elutasítja azt a vélekedést, hogy a nádori cikkekben említett követek, akiket a nádor a király hiányában fogadhat, külföldi diplomaták lennének:⁸ szerinte valójában hazai panasztévőkről van szó (519. o.). Többször is cáfolja azt a hagyományos nézetet, mely a késő középkort a rendiség és a központosítás küzdelmeként értelmezi; hibának tartja előbbi összemosását a köznemeséggel, utóbbit pedig Mátyás korára értelmezhetetlennek véli. Kiáll amellett, hogy a magyar állam intézményesen soha korábban nem volt olyan erős és hatékony, mint a sokszor lesajnált Jagelló-korban (amit az ekkor zajló jogi kodifikáció is tükröz) (125, 159, 576, 585. o.).

Legfontosabb eredménye e téren viszont kétségtelenül az 1298. évi törvények szövegéhez csatolt, úgynevezett „keltezetlen tanácsi határozat” véglegesnek tűnő datálása. A Gerics József által 1300 tájára, Szilágyi Loránd által 1315–1317-re, Engel Pál által 1400 körülre tett gyűjteményről a benne előforduló jogi kifejezések (és különösen a kikiáltott közgyűlés jellegzetességei) alapján Tringli kimutatja, hogy 1439–1440 fordulóján állították össze (127, 383, 427–428. o.).

Az ismertett mű nem könnyed olvasmány: szinte minden bekezdése lényegi közlést tartalmaz, amelyek befogadása, megemésztése lassítja az olvasást. A tömörséget feltehetően az is megkívánta, hogy a könyvet szerzője terjedelmileg észszerű kereteken belül kívánta tartani. Tringli – már csak a téma jellege miatt is – nem ír olyan fesztelenül és olvasmányosan, mint a méltán népszerű Engel Pál vagy Zsoldos Attila, de távol állnak tőle a mályuszi körmondatok vagy Szűcs Jenő elvont gondolatmenetei is. Rövid,

8 | Vö. C. Tóth Norbert: *A Magyar Királyság nádora. A nádori és helytartói intézmény története (1342–1526)*. MTT–BTK TTI, Bp. 2020. (Századok Könyvek) 317.

egyszerű mondatokat és feltűnően tiszta magyar nyelvezetet használ – ami jogtörténeti témában korántsem magától értetődő. A latinizmusokat és a jogi műszavakat kifejezetten kerüli, helyettük inkább régi magyar jogi kifejezéseket elevenít fel, vagy tájszavakat emel be. Mindezek segítségével a lehető legvilágosabban, legegyszerűbben és mégis szabatosan bontja ki a bonyolult elméleti kérdéseket is.

Összességében elmondható, hogy jól-lehet a középkorkutatás az utóbbi harminc évben fénykorát éli tájainkon, és számos kiváló szakmunkával lettünk gazdagabbak, a Tringli könyvéhez hasonló alapos, átfogó és szemléletformáló műre kevés példát lehet felhozni. Az egyházi középrétegre,⁹ a magyar „rendi államra”¹⁰ vagy a Jagelló-kor megítélésére¹¹ vonatkozó paradigmaváltó nézetek egyelőre inkább csak

vázlatszerűen, résztanulmányokban nyertek megfogalmazást, jogtörténeti témát pedig hasonló alapossággal, monografikus méretekben legutóbb Bónis György dolgozott fel – jó fél évszázada.¹² Nem túlzás tehát kijelenteni, hogy ez a mű nemcsak a Tringli munkásságát megkoronázó *opus magnum*, hanem párját ritkító teljesítménye a magyar medievisztikának is. Aki az eljövendőben középkorkutatásra adja a fejét, aligha teheti meg, hogy ne rágja át magát rajta, és ne sajátítsa el szemléletét, módszertani útmutatásait. Témája okán nemzetközi szempontból is érdeklődésre tarthat számot, így egyetértek a kézirat opponenseivel abban, hogy kívánatos lenne mihamarabb lefordítani angol, német vagy francia nyelvre.

HEGYI GÉZA

9 | C. Tóth Norbert: A „mályuszi modell” érvényessége: vissza az alapokhoz? In: *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*. Szerk. Varga Szabolcs, Vértesi Lázár. Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, Pécs 2017. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis XVII.) 11–34.

10 | Pálosfalvi Tamás: Monarchia vagy rendi állam? Gondolatok a késő középkori magyar állam jellegéről. *Századok* 154. évf. 2020/1. 135–182.

11 | Vö. Kubinyi András, Neumann Tibor, C. Tóth Norbert és mások tanulmányaival.

12 | Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Akadémiai, Bp. 1971.

A Magyar Udvari Kancellária működése és személyzete a kora újkorban

Fazekas István: *A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai 1527–1690 között*. ELKH BTK TTI, Bp. 2021. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 579 o.

„Voltam szálláson magam az magyar secretarius Ferenczfi házában... ez hatalmas főexpeditor és csudás memóriájú ember vala, de felette részeges, és ugyanis azért csudáltatott elméje, hogy részegen is hivataljának megfelelt fogytokozás nélkül... Igen sordidus ember is vala. Többi közt egykorban császár hívatván piacon tanáltatott, ott egy kappant vevén, tőtte az szokása szerint magánál hordozott leveles táskában; bémenvén császárhoz és leveleket akarván az táskából kivenni, az kappan is kiugrott; benn találván lenni császárné is, egyvele apró ebecskék, az kappant az kutyák kergeték, csihlották: másfelől Ferenczfi is futkosott, bujkált utána, hogy megfoghassa. [...] Egyébkor is az leveles táskában darab sajtok, hagymák, zsemlye, néhányszor szalonnadarab is egyiránt volt közösleg; de azért elmés és igen hiteles ember vala, és már harmadik császárt szolgálta azon állapotban.”¹ A Magyar Udvari Kancelláriának nyilvánvalóan nem minden tisztviselője volt ennyire „színes” egyéniség, mint a három évtizedig szolgálatot teljesítő Ferencffy Lőrinc secretarius, de Kemény Jánosnak róla lejegyzett sorai

arról tanúskodnak, hogy ilyen excentrikus személyiségek is akadtak közöttük. Minthogy Ferencffy rövid hivatali gyakorlat után került a kancelláriára, Fazekas István megjegyzezi, hogy talán épp tapasztalatlanságával „függött össze, hogy egyéniségének excentrikus vonásai nem kerültek korábban lecsiszolásra...” (204. o.). Mielőtt belevágnánk a munka ismertetésébe, azok számára, akik ritkábban vesznek kézbe hivatal- és kormányzattörténeti munkákat, ajánljuk, hogy lapozzanak a kötet 156. oldalára, és olvassák előbb el azt a három esettanulmányt, melyben Fazekas István az ügyfelek szemszögéből mutatja be a kancelláriai ügyintézés menetét. Ezek közül itt mindössze az elsőre hívjuk fel a figyelmet, melyben a szerző meglepő részletességgel követi nyomon Türck Dániel lőcsei jegyző kitartó, olykor már „hajnalok hajnalán” elkezdett ügyintézését, mely eredményeként megszerezte városa számára a kívánt kiváltságokat. És – tegyük hozzá – e kiváltságokról szóló okiratok kézbesítése után bizonyára a kancellária közelebből érintett, a maguk során hasonlóképpen „nem egészen modern

1 | Kemény János önéletrása. In: *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. A szöveggondozás és a jegyzetek V. Windisch Éva munkája. Szépirodalmi, Bp. 1980. 116.

munkaidőszemléletben dolgozó” hivatalnokai is fellélegeztek, hogy nem akad többé dolguk az ügyintézés nagyon is sajátos módon felfogó, esetenként kényelmetlen jegyzővel, aki olykor „ügy viselkedett, mintha maga is a kancellária alkalmazottja lenne” (160. o.). Úgy véljük egyébként, hogy a három esettanulmány-nal a szerzőnek sikerült csaknem testközelbe hozni, kézzelfoghatóvá tenni azt a bonyolult – és a szűkös forrásviszonyok miatt csak kivételes esetekben rekonstruálható – folyamatot, mely során a kancelláriához forduló felek minden követ megmozgattak azért, hogy ügyük kedvező elintézését nyerjen.

Fazekas István a Magyar Királyság egyik legfontosabb kormányzati szerve, a Magyar Udvari Kancellária 1527–1690 közötti történetét tárgyaló, mintegy két évtizednyi kutatómunka eredményeként közzétett monográfiájával a kora újkori magyar történetkutatás régi és nagy adósságát törleszti. Aligha lehet véletlen, hogy épp Fazekas István vállalkozott az egyébként a történészek között sem különösebben népszerű hivaltörténeti kutatásra, a szerző ugyanis a Magyar Országos Levéltárban kezdett levéltárosi pályája folytatásaként 1995–2014 között a Bécsi Magyar Levéltári Kirendeltség vezetője volt, ami olyan rálátást és végső soron hozzáférést biztosíthatott számára mind az Országos Levéltárban, mind az Österreichisches Staatsarchivban őrzött, kutatásához szükséges levéltári forrásokhoz, mely nélkül monográfiája nem készülhetett volna el.

Fazekas István munkáját kilenc fejezetre tagolta, melyekhez a több mint 200 oldalas melléklet és a személynévmutató csatlakozik.

A bevezető sorokban a szerző az alábbi módon tájékoztat munkája koncepciójáról: „A rendelkezésre álló források, az iratanyag töredékessége, illetve

a hivatal sajátos, egyszerű szervezete és ügyintézési módja lényegesen befolyásolta a feldolgozás szerkezetét. Ennek köszönhető, hogy az olvasó nem egy hagyományos értelemben vett hivaltörténetet vehet a kezébe, hanem egy olyan munkát, amely az ügymenet és a hivatali jogkör esetlegesen ugyancsak töredékes rekonstrukcióján túl elsősorban a hivatali alkalmazottak körének feldolgozásával próbálja az intézmény történetét feltárni, és annak a birodalmi és magyarországi központi hivatalok között elfoglalt helyét meghatározni. A prozopográfiai megközelítésből adódóan a dolgozathoz egy terjedelmes életrajzi adattár is tartozik, amely [...] a kancelláriai időszakra koncentrálván próbálja az egyes tisztviselők életpályáját megrajzolni.” (7–8. o.) Megtudjuk azt is, hogy a Magyar Kancellária megnevezése a 16. század legvégén egészült ki az „udvari” (*aulica*) jelzővel. Fazekas megállapítása szerint ez „a névváltozás visszatükrözi azt a folyamatot, amelynek során a Magyar Kancellária az ország, a rendek és a uralkodó kancelláriájából az uralkodó kancelláriájává válik” (8. o.).

A második fejezetben a szerző módszeresen számba veszi a kutatástörténeti előzményeket, melyek elsősorban R. Kiss István és Szilágyi Loránd nevéhez fűződnek, utóbbinak viszont a tervbe vett, a kancellária 1526 utáni történetét feldolgozó monográfiája nem készült el. Mostanig tehát a kancellária Mohács utántól 1690-ig terjedő történetéről mindössze azzal a bő hatoldalnyi összefoglalással rendelkezünk, amelyet Ember Győző szentelt a témának közismert, 1946-ban közzétett hivaltörténeti munkájában.

A következő fejezetben egy átfogó kormányzattörténeti áttekintést olvashatunk, melyben a szerző a Habsburg Monarchia központi adminisztrációjának a működését ismerteti a 16–17. században.

Ebben összegzi az uralkodónak a kormányzati struktúra működtetésében betöltött szerepét, és ismerteti azokat az uralkodói tanácsadó szerveket, tudniillik a Titkos Tanácsot és a Titkos Konferenciát, melyek a központi hivatalok vezetőivel együtt segítették az uralkodót a döntéshozatalban. Ezt követően tárgyalja az Udvari Kancelláriát (*Hofkanzlei*), a Birodalmi Udvari Kancelláriát (*Reichshofkanzlei*), melybe az előbbi betagozódott, az 1620-ban létrehozott Osztrák Udvari Kancelláriát (*Österreichische Hofkanzlei*), az Udvari Tanácsot (*Hofrat*) / 1558-tól a Birodalmi Udvari Tanácsot (*Reichshofrat*), a pénzügyeket intéző Udvari Kamarát (*Hofkammer*), a hadügyeket intéző Udvari Haditanácsot (*Hofkriegsrat*), végül pedig párhuzamként a Cseh Udvari Kancelláriáról szól röviden.

A negyedik fejezetben hosszabb-rövidebb időszakokra tagolva tárgyalja a Magyar Kancellária 1526–1690 közötti történetét. A kancellária létrehozásáról és korai működéséről kevés forrás maradt fent. Fazekas úgy véli, hogy a kancellária létrejöttére utaló első biztos adat egy 1527. szeptember 14-én kelt iratban maradt fent, amelyben I. Ferdinánd Szalaházy Tamást kancellárjának nevezi.

Az ötödik fejezet a kancellária iratkezeléséről és pecséthasználatáról nyújt széles körű tájékoztatást. Ebben a szerző ismerteti a kancelláriai ügymenet minden mozzanatát a folyamodvány beérkezésétől a megpecsételt és regisztrált oklevél kézbesítéséig, tisztázva az egyes hivatalnokok szerepét és feladatkörét az iratok elkészítésében. A formuláriumok a kancelláriai munka nélkülözhetetlen segédeszközei voltak még az olyan „csudás memóriájú” tisztviselők esetében is, mint a már említett Ferencffy Lőrinc, aki bizonyos oklevelek megírása kapcsán jelezte hivatalnoktársának, hogy küldjön „szokott formulát”, ugyanis a művelet „ex

memoria” bizony nehezen menne (75. o.). Fazekas számba veszi azt a hét formuláskönyvet, melyet bizonyíthatóan használtak a vizsgált időszakban a kancellárián, majd egyet közülük (*Formularius liber...*, Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár), amely több mint 300 szöveget tartalmaz, és amelynek összeállítására a 16. század derekán került sor, részletesen elemez. A pecséthasználatról szóló alfejezetből megtudjuk, hogy a kancellárián tulajdonképpen három pecsétet használtak, amelyek – a gyakorlatnak megfelelően – az egyes uralkodók halálával érvénytelené váltak: a kettős- vagy felségpecsétet, a titkos pecsétet (*sigillum secretum* – ezzel erősítették meg a kancellárián kelt okiratok zömét) és a gyűrűspecsétet. Olyan részletekre is fény derül, hogy az egyik pecsétőr a rábízott pecsétnyomót – igen körültekintően – a nyakában őrizte, egy másiktól viszont azt tudjuk meg, hogy elveszítette a gondjaira bízott tipáriumot, és „hiába keresték a pecsétet reggel kilenctől délután négyig, az nem került elő”, végül az uralkodótól felmentést nyert gondatlanságáért (93. o.). Részletes tájékoztatást nyerünk az oklevelekért fizetendő illetékekről, melyek egy részét a kancellária működési költségeire, másik részét pedig a személyi költségek (például a jegyzők és írnokok fizetésének) fedezésére fordították. Kiderül, hogy az illetékes hivatalnokok nem mindig a kiszabott, hanem olykor annál magasabb díjakat szedtek be, ami nyilvánvalóan kiváltotta az ügyfelek elégedetlenségét. Következésképpen szükségessé vált egy újabb taxarend bevezetése is a kancellária 1690. évi újjászervezésekor. Az illetékek mellett az ügyfelek kiváltságlevelek esetén még külön fizettek a pergamenért, a pecsétviaszért, a zsinórért, címereslevelek esetében pedig a címerfestésért, stb. Külön alfejezetben tárgyalja a királyi könyveket (*Libri regii*), melyek a Magyar

Kancellária igen töredékesen fennmaradt levéltárának a legértékesebb forrás-együttesét alkotják. Ebből kiderül, hogy a szövegeket – minden valószínűség szerint – a tisztázatokról másolták be teljes szöveggel vagy kivonatossan a királyi könyvekbe. A bevezetés az oklevélnyerő felek kérésére történt, és díja 1,5 forint volt.² A regisztrálás tényét az oklevelek hátlapjára rávezetett úgynevezett regisztrációs jegyzet jelöli, amely a kiadás évét és az illető királyi könyv fólíószámát tartalmazza, amelyre bemásolták a szöveget; ez a bejegyzés azonosítását hivatott szolgálni arra az esetre, ha az illetékes félnek szüksége lett volna másolatra. A regisztrációt a 16. században több tisztviselő, a 17. században pedig már alighanem a regisztrátor és írnoka végezte.

A következő fejezetben a szerző a kancellária hatáskörét, illetve annak a különböző központi hivatalokkal, elsősorban az uralkodó mellett működő más kancelláriákkal, tudniillik az Udvari Kancelláriával, a Birodalmi Udvari Kancelláriával, az Osztrák Udvari Kancelláriával, majd az Udvari Kamarával, az Udvari Haditanáccsal, továbbá a magyarországi igazgatási szervekkel: a Magyar Tanáccsal, a Magyar Kamarával, úgyszintén a nádorral és az esztergomi érsekkel, valamint a megyékkel és szabad királyi városokkal való kapcsolatát vizsgálja. Ismerteti a kancelláriának az országgyűlések előkészítésében és lefolytatásában (beleértve az országgyűlési végzések szövegének a szintén reátháruló megfogalmazását is), valamint az igazságszolgáltatásban és a diplomáciában játszott szerepét, de röviden kitér a kancellária tisztviselőinek a kormányzat

egyéb területein végzett tevékenységére, továbbá a kancellária hiteshelyi jellegű működésére is. Ugyanezen fejezetben olvashatjuk a korábban már említett esettanulmányokat.

A kötet legerjedelmesebb, közel száz oldalt számláló hetedik fejezetében Fazekas István a kancellária hivatalnokságát a kollektív biográfia módszerével mutatja be a mellékletben közölt életrajzi adattárra támaszkodva. Igen részletes és pontos elemzéseket olvashatunk az egyes hivatalnokcsoportokról (kancellárok, alkancellárok, kancellárhelyettesek, titkárok, pecsétőr-regisztrátorok, jegyzők és írnokok), melyekben a szerző különös hangsúlyt fektet a származásra, képzettségre, családi és rokoni kapcsolatokra, vagyoni helyzetre, feladatköreire, fizetésre, karrierlehetőségeire, kapcsolati hálóra, hivatali tapasztalatra, földrajzi kötődésre stb., és – a lehetőség szerint – megállapítja az egyes csoportokra vonatkozó közös jellemzőket. Más szóval egy olyan – hatalmas és zömében új ismeretanyagot felszínre hozó – társadalomtörténeti vizsgálatot végzett el, mely átfogó képet nyújt a kancellária személyzetéről, ugyanakkor új megvilágításba helyezi magát a kancellária intézményét is. Az elemzés megannyi erényei közül e rövid ismertetés keretében mindössze azt emeljük ki, hogy Fazekas István egyes hivatalnokok kinevezésével kapcsolatos „háttérinformációk” (pl. pártfogói ajánlások, kapcsolati hálók, korábbi pálya, képzettség) segítségével ritka betekintést nyújt a különféle tisztségekbe való kinevezés menetébe és körülményeibe. Ezek alapján pedig rekonstruálható vagy legalábbis valószínűsíthető egyfelől, hogy miért épp az illető személy nyerhette el

2 | A fejedelmi kancellárián a 17. század elején a regisztrációért egy forintot kellett fizetni. Vö. Fejér Tamás: Az erdélyi fejedelmi kancellária regisztrumvezetési gyakorlata a 16. században. *Levéltári Közlemények* 85. évf. 2014. 3–32. 12.

az adott tisztséget, másfelől pedig, hogy a tisztség betöltésénél milyen elvárásoknak kellett a jelentkezőknek megfelelniük. Ugyanakkor felhívjuk még a figyelmet arra a két rövid esettanulmányra is, melyek közül előbbi egy pecsétőr-regesztrátor „világlátásáról és nem utolsósorban kapcsolatrendszeréről” (233–237. o.) tájékoztat, utóbbi pedig azt példázza, hogy egy kancelláriai jegyző – aki jöllehet a hivatali ranglétra alsó fokán állt, viszont – „személyes ügyessége, kapcsolatteremtő készsége, helyzetfelismerő képessége” révén komoly befolyásra tehetett szert (257–260. o.). Az utolsó alfejezetben a szerző összegzi és egységes képbe foglalja az előző vizsgálódás eredményeit, kiemelve – egyebek mellett – a kancellária hivatalnokságának ama sajátos vonásait (pl. az írnokok nem állami, hanem kancellári és titkári magánalkalmazottak voltak, a kancellári tiszteket egyházi személyek töltötték be, hivatali épület hiánya stb.), melyek tekintetében eltér a más központi kormánysszervek személyzetétől.

A nyolcadik fejezetben a kancellária 1688–1690-ben végbement újjászervezését mutatja be. Ennek során a kancellária 15 főből (kancellár, négy tanácsos, két titkár, regisztrátor-taxátor, segédregisztrátor, expeditor-fogalmazó, három kancellista, egy-egy irodaszolga és fűtő) álló új szervezetet kapott, a tanácsosi tisztség létrehozásával pedig az intézmény kollegiális kormánysszervvé alakult. Az uralkodó által kibocsátott instrukció részletesen szabályozta a kancellária működését, megállapította a hivatalnokoknak a Magyar Kamarától folyósítandó fizetését (tehát minden alkalmazott állami fizetésben részesült), új taxarendet vezetett be, előírta az ágensi intézmény bevezetését.

Az összefoglalást tartalmazó kilencedik fejezetet a több mint 200 oldalt

számláló melléklet követi. Az *Iratok a Magyar Kancellária történetéhez* című, első részben Fazekas István nyolc olyan forrást közöl teljes szöveggel, amelyek a kancellária története szempontjából kiemelkedő jelentőséggel bírnak. A következő melléklet (*A Magyar Kancellária személyzete, 1527–1690*) tulajdonképpen a kancellária hivatalnokainak az archontológiáját tartalmazza tisztségek, azaz kancellár (19), alkancellár (7), kancellár-helyettes (13), titkár (20), lajstromozó és pecsétőr (15), jegyző és írnok (135) szerinti lebontásban, az egyes tisztségeken belül pedig időrendi sorrendben. Pillanatok alatt tájékozódhatunk tehát a kancelláriai hivatalnokokról, ha pedig bővebb információra lenne szükségünk, azokat könnyen megtaláljuk az ezt követő, betűrendben összeállított prozopográfiai adattárban. A jegyzék 209 nevet tartalmaz, a valóságban azonban némileg kevesebb, 180 személyről van szó, ugyanis közülük többen bejárták a kancelláriai ranglétra különböző fokait (pl. Liszthy János előbb *conservator* és titkár, alkancellár, majd kancellár volt). Bár a prozopográfiai adattárból világosan kiderül, hogy kik voltak azok, akik a ranglétrán előreléptek, hasznos és mindenképpen áttekinthetőbb lett volna, ha az illető személyek előmenetelére vonatkozó adatok – valamilyen formában – már az archontológiai részbe is bekerülnek. Tekintettel arra, hogy a vizsgált időszak 160 esztendőöt ölel fel, aligha beszélhetünk különösebben népes hivatalnoki karról. Összehasonlításképpen a fejedelmi nagyobb kancellárián csak az 1556–1602 közötti időszakban mintegy 180 íródeák működött. Itt most mindössze a jegyzők és írnokok csoportjára térünk ki nagyon röviden: a jegyző (*iuratus notarius*) és írnok (*scriba*) terminus – miként Erdélyben – itt is szinonima, tehát a két megnevezés használata minden valószínűség

szerint nem jelent valamiféle rangbeli megkülönböztetést vagy eltérést a kancellárián rájuk háruló feladatköröket illetően. A 135 írnok közül – számításaink szerint – mintegy 40-nek, azaz megközelítőleg 30%-ának a kancelláriai működéséről mindössze egy-egy adatot sikerült a szerzőnek találnia. Ezt az arányt kissé magasnak találjuk, és valószínűnek tartjuk, hogy a további kutatásoknak sikerül esetükben is némileg pontosítani a hivatalviselési időt. Egyébként e tekintetben (s talán egyedül ebben a tekintetben) az erdélyi kutatás némileg jobb helyzetben van, ugyanis a fejedelmi mandátumokat (pl. iktatóparancsok, idézések) gyakran a kancelláriai íródeákok hajtották végre, következésképpen nevükkel sűrűn találkozunk ezekben az irattípusokban. Két példát említünk meg a számtalan közül: egy 1592. április 28-i iktatóparancs 22 nagyobb kancelláriai jegyző nevét,³ egy 1577. március 21-i mandátum pedig 19 kisebb és 10 nagyobb kancelláriai írnok nevét sorolja fel.⁴

Az archontológiai részt *A Magyar Kancellária tisztviselőinek életrajzi adattára, 1527–1690* című melléklet követi. Ez a prozopográfiai adattár, amely a hetedik fejezetben olvasható elemzés alapjául szolgált, minden bizonnyal a monográfia legösszetettebb, hatalmas adatgyűjtést és rendszerező munkát igénylő része. Miként arra már korábban utaltunk, az adattár közel 200 oldalon 180 hivatalnok életrajzi adatait tartalmazza betűrendben, főként kancelláriai működésük idejére fektetve a hangsúlyt, de – a szakirodalom és a források nyújtotta lehetőségek szerint – életüknek az azt megelőző és követő szakaszának jelentősebb mozzanataira, származásukra,

tanulmányaikra, pártfogóikra, egyéb kormánysszerveknél vagy máshol betöltött hivatalaikra, családi és vagyoni helyzetükre, irodalmi vagy irodalom- és művészetpártolói tevékenységükre stb. vonatkozó adatok is a szerző gyűjtési körébe tartoznak. A 16–17. századi forrásviszonyok ismeretében már ebből a felsorolásból is nyilvánvaló, hogy ezek a nagyon tömör, a lehetőség szerint hasonló szerkezetű életrajzvázlatok nem tudnak azonos mennyiségű és minőségű információt nyújtani valamennyi tisztviselő esetében. Gondoljunk egyfelől például Oláh Miklósnak vagy id. Forgách Ferencnek a kutatás előtt jól ismert életpályájára (bár a szerzőnek még esetükben is sikerült újabb adatokat feltárni), másfelől pedig Reitlinger Lőrinc vagy Winczy Lukács jegyzőkre, akikről tulajdonképpen csak annyit sikerült kideríteni a szerzőnek, hogy adott időpontban a kancellárián működtek. Az életrajzok zöme viszont e „végletek” közé sorolható, melyek esetében az említett szempontok némelyikére ugyan nem sikerült adatot találni, de a fő célkitűzést, azaz a kancelláriai évek alatti tevékenységet az esetek jelentős részében viszonylag jól sikerült dokumentálni. Mindenképpen megjegyzendőnek tartjuk, hogy a 180 hivatalnok számottevő részének az életrajzát Fazekas István saját levéltári kutatásai alapján állította össze. Minden valószínűség szerint a kötetnek ez az életrajzi adattára lesz a leginkább használt része, hiszen a kora újkori magyarországi hivatalnokréteg „elitjének” teljességre törekvő tárházáról van szó. Azt bizonyosnak tartjuk ugyan, hogy a későbbi kutatások több életrajzot is kiegészítenek, ettől függetlenül az elkövetkező évtizedekben ez az

3 | Román Nemzeti Levéltár (a továbbiakban RNLt) Máramaros Megyei Levéltára, Nagybánya város lt., Kiváltságsevelek, nr. 62.

4 | RNLt Kolozs Megyei Levéltára, Bánffy cs. lt., II. sorozat, II. regisztrum, fasc. B. nr. 2b.

adattár fogja képezni a Magyar Udvari Kancellária hivatalnokságára vonatkozó ismeretek kiindulópontját és alapját, ugyanakkor a többi kormány szerv (pl. Magyar Kamara) személyzetének a feldolgozásához is minden tekintetben követendő példát nyújt. És ha már fentebb utaltunk az adattár jövőbeni kiegészítésére, egy-két apró észrevételünket meg is említjük a Magyar Udvari Kancellária után az erdélyi fejedelmi kancellárián is működő tisztviselők kapcsán: Forgách Ferenc erdélyi kancellár általunk fellelt legkorábbi ellenjegyzése 1571. július 13-áról származik.⁵ Berzevichy Mártont illetően pedig azt említjük meg, hogy 1575 végén és a következő év elején *procancellarius*ként, később pedig – már Lengyelországban – *procancellarius Transsylvanus*ként is feltűnik rövid ideig a forrásokban.⁶ Érdeemes lesz utalni még a Thury János kancelláriai jegyző, testvére, István és több rokonuk által nyert 1570. július 11-i címereslevelére is. Ez ugyanis jól kiegészíti a Thury János életére vonatkozó adatokat, tekintettel arra, hogy a Thuryak (Gáspár, István és János) még 1566-ban nyújtották be kérelmüket címerük megújításáért, amelyet az uralkodó június 29-én hagyott jóvá (487. o.). Valamilyen okból az oklevél kiállítása (voltaképpen a szupplikációban szereplő azonos címerképpel) négy évvel későbbre tolódott.⁷

A levéltári és kéziratári források jegyzékét tartalmazó mellékletből tudjuk meg, hogy a szerző közel 30 levéltár és kéziratár anyagában kutatott Magyarországon, Ausztriában, Szlovákiában, Vatikánban és Romániában, a zömét természetesen a Magyar Nemzeti Levéltár

Országos Levéltára és az Österreichisches Staatsarchiv fondjai teszik ki. Bár az erdélyi levéltárak minden bizonnyal kevés olyan anyagot tartalmaznak, melyet a szerző hasznosíthatott volna témája szempontjából, hiányolható viszont az e tekintetben ritka kivételt képező, Kolozsváron őrzött Sennyei-levéltár használata, annál is inkább, mivel a család magyar udvari kancellárt adott id. Sennyei István személyében.

A közel 700 tételt tartalmazó bibliográfia zárja a mellékletet, amely a mintegy 3500 jegyzettel együtt jól mutatja Fazekas István vállalkozásának méreteit.

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy Fazekas István rendkívül széles körű forrásanyagra támaszkodva, továbbá a hazai és nemzetközi kutatás idevágó eredményeinek ismeretében mutatja be a Magyar Királyság egyik legjelentősebb kormányzati szervének, a Magyar Udvari Kancelláriának a történetét, szervezetének fejlődését, hatáskörét, ügy- és iratkezelési gyakorlatát, valamint hivatalnoki karát. Egyidejűleg a kancelláriát elhelyezi a Habsburg Monarchia szintén alaposan áttekintett központi adminisztrációjának a rendszerébe, az olvasó tehát pontos képet kap a kancellária és a többi központi kormány szerv közötti sokrétű kapcsolatokról is. Bár a szerző elsősorban a kancelláriára vonatkozó szűkös forrásviszonyok miatt „kényszerült” a hivatalt működtető személyzet propoográfiái adattárának az összeállítására, az arra támaszkodó társadalomtörténeti elemzés viszont – a monográfia talán legeredetibb részét képező esettanulmányokkal együtt – szervesen egészíti ki a klasszikus hivaltörténeti fejezeteket.

5 | RNLt Szeben Megyei Levéltára, Szeben szék és város lt., U IV. nr. 1010.

6 | Fejér Tamás: A procancellariusi tisztség a Báthoryak korában (1571–1602). *Erdélyi Múzeum* 78. évf. 2016/1. 36–46. 36–41.

7 | Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Címereslevél-gyűjtemény, nr. 10.

A további kutatások bizonyára árnyalni fogják a monográfia egyes következtetéseit, kiegészítik a hivatalnoki kar életrajzi adatait, ennek ellenére úgy gondoljuk, hogy a kancelláriának Fazekas István munkájából kibontakozó összképe hosszú évtizedeken keresztül aligha fog lényegesen változni. A kötet tehát megkerülhetetlen segédeszköz lesz mindazok

számára, akik egyfelől a Magyar Udvari Kancellária intézményéről és az általa kiadott iratok létrejöttének körülményeiről, másfelől pedig a kancellária hivatalnokságáról kívánnak szakszerűen tájékozódni.

FEJÉR TAMÁS

Hunyadi Ferenc és latin nyelvű költeményei

Francisci Hunniadini poemata Latina omnia. Edidit, introduxit et commentariis instruxit Dávid Molnár. L'Harmattan–Tokaj-Hegyalja Egyetem, Bp.–Sárospatak 2022. (Europica varietas Tokajensis) 336 o.

Hunyadi Ferenc személye és költészete nem teljesen ismeretlen a 16. század kutatói előtt, bár az aligha volt egyértelmű a korszak vizsgálói (köztük a jelen ismertetés írója) számára, hogy a Báthory fejedelmek udvari orvosa olyan méretű irodalmi munkát hagyott az utókorra, amint az a Molnár Dávid által sajtó alá rendezett vaskos kötetből kiviláglik. Molnár Dávid nagy érdeme, hogy e kötetben, miként a címe is mutatja, Hunyadi Ferenc minden ismert, latin nyelvű költeményét egybegyűjtve teszi közzé.

A kötet bevezető tanulmánya értelemszerűen Hunyadi Ferenc eddig igencsak foghíjasan ismert életének bemutatásával kezdődik. Nevének megfelelően valószínűnek látszik, hogy Bánffyhunyon született, de születésének idejét jó pár tényező bizonytalanná teszi. Ilyen a magyar nyelvű, Trója históriáját feldolgozó költeményének keletkezési éve (1569), amely egyetemjárásához (1580–1583) képest igen korai fogantatású. Ugyancsak fokozza a zavart e tekintetben Lencsés György egyik hivatkozása orvosi könyvében, az 1570-es évek elején született *Ars medicá*ban. Eszerint ő maga az ott szereplő egyik receptet bizonyos Ferenc doktortól kapta, aki a szakirodalom szerint Hunyadi Ferenc

kellett, hogy legyen, az adat helyességében azonban Molnár Dávid éppen az időpontok eltérése miatt kételkedik (Hunyadi nagy vonalakban meghatározható életkora miatt ugyanis ekkor még nem lehetett doktor). A dilemma azonban feloldhatónak látszik abban az értelemben, hogy a szóban forgó Ferenc doktornak korántsem kell azonosnak lennie Hunyadi Ferencel, úgy véljük, inkább Balásfi Ferenc kolozsvári orvossal lehetett azonos, aki 1564-ben vagy kevéssel az előtt távozott az élők sorából.¹

A korai életrajzi adatok után Hunyadi peregrinációjának történeti forrásokkal is igazolható állomásait mutatja be: Németalföld (Leuven), Anglia, Padova. Útjának helyszíneit apró mozaikokból rakja össze Molnár Dávid, így például egy jegyzőkönyvi bejegyzés (10–12. o.) alapján számolja ki, hogy három évet tartózkodott Padovában. Angliában töltött időszakára az oxfordi Bodleian Library Ashmole gyűjteményében fennmaradt, Hunyadi Ferenc által írt orvosi kézirat alapján következett (16. o.). A kézirat sorsának leírása arra is jó példával szolgál, hogy a háborúk által kevésbé pusztított, szerencsésebb európai tájakon, mint amilyen Anglia is volt, miképpen hagyományozódtak tovább a máig meglévő

1 | Bogdándi Zsolt: A kolozsvári Balásfiak. *Református Szemle* 96. évf. 2003/10–11. 807–812. 808–809.

különböző könyvgyűjtemények (16–17. o.). Érdekesnek találjuk ugyanakkor, hogy ugyancsak az oxfordi Bodleianban Hunyadi *Ephemerionja* is megtalálható (73. o.), igaz, egy másik gyűjteményben, amely vélhetőleg egymástól független provenienciára utal.

Mecénásai közt főképp a lengyel király, Báthory István és Gyulai Pál neve merül fel (13. o.), azonban úgy gondoljuk, származási helye, Bánffyhunyard és tanulmányai kezdeti éveit alapján első támogatói között a mezővárost birtokló Bánffy család egyik tagját feltételezhetjük, aki Báthory István környezetében is jelentős befolyással rendelkezett. Ilyen lehetett az 1575-ben elhalálozott Bánffy Pál vagy Bánffy György, az udvari hadak főkapitánya, akik mindketten katolikusok és a fejedelem, később lengyel király megbízható hívei voltak már erdélyi uralma idején.

Peregrinációja után Báthory Istvánnak, Zsigmondnak és Andrásnak tett udvari orvosi szolgálatait a legkülönbözőbb, többé vagy kevésbé megbízható történeti forrásokból rekonstruálja Molnár Dávid. Kérdéses – állítja – a livóniai háborúban való részvétele (19–20. o.), bár ezt inkább peregrinációs útvonalának állomásai és időpontjai kérdőjelezik meg, semmint a valós eseményekben történő részvételének lehetősége, hiszen később Báthory Zsigmondot is elkísérte havasalföldi hadjáratára (23–24. o.), vagy jelen volt Temesvár 1596-os ostrománál (26. o.). Az itt felvonultatott adatok azt mutatják, hogy a humanista orvos Báthory Zsigmond egyik legközelebbi híve volt (bár éles kritikát is megfogalmazott egyik ellene irányuló, kéziratban maradt versében, 66. o.), a fejedelmet 1597-ben prágai útjára, 1598-ban az oppeln–ratibori hercegségbe is elkísérte. Ugyanezt viszont nem tette meg Báthory Zsigmond 1599-ben történő távozásakor. Talán azért nem, mert az Erdélybe érkező, az *Ephemerion*-ban megörökített,

korábbi már jól ismert Báthory András szolgálatába szegődött, vagy esetleg súlyosbodó betegsége miatt nem került erre sor. Ugyanis a következő esztendőben, 1600. október 27-én már elhunyt Tordán, hozzátehetjük, vélhetőleg nővére, Hunyadi Borbála házában, aki betegsége alatt gondoskodhatott róla, hiszen ismeretes, hogy utóbbi tordai polgár(ok) felesége volt.

Molnár Dávid a bevezetőben nem csupán Hunyadi Ferenc latin nyelven fennmaradt költeményeit, hanem a magyar nyelvűeket is elemzi. Utóbbi művei közül egyetlen ismert magyar nyelvű munkáját, a trójai históriát tartja számon a magyar irodalomtörténet, bár tudjuk, hogy mások is léteztek. Ennek rövid bemutatása során Molnár Dávid árnyalja az irodalomtörténészek 20. század elején keletkezett elemzéseit és kritikáját Hunyadi művéről (beleértve forrásait, a mű hitelességét, 28–39. o.).

Latin nyelvű munkáinak bemutatása során ki kell emelnünk, hogy e költemények fennmaradása (más irodalmi alkotásokhoz, köztük Szamosközy István történetíró több művéhez hasonló módon) annak köszönhető, hogy azokat szerzője peregrinációja vagy utazásai alkalmával Európa kevesebb pusztítást megélt vidékein adta ki. Első két ismert költeményét 1583 elején írhatta, Girolamo Mercuriale padovai orvos két könyvének paratextusaként jelentek meg Velencében 1583–1584-ben (39–43, 96–175. o.). Ugyancsak 1583 körül született a Báthory Istvánt dicsőítő, cím nélküli terjedelmes kiseposza, amely szintén Velencében jelent meg a *Viridarium poetarum* című kötetben. Ha valóban a lengyel királyi kancellária megrendelésére született, akkor egyrészt, ami nem is kérdéses, az udvar előtt már jól ismert volt a költő személye, másrészt ekkorra már versírói művészete és tehetsége is köztudott lehetett, amelyet műfaji sokszínűségével ez a munka is öregbített.

Legfőbb erénye pedig mai szemmel a transzilvánizmus első ismert és igen korainak mondható megnyilvánulásában keresendő. Például Pest és Buda 1542-es és Gyulafehérvár 1551-es ostromát, valamint Temesvár 1552-es elvesztését egyértelműen a német/Habsburg-párt vétkének tulajdonítja, és kiemelten tárgyalja a II. Miksa hűségére felesküdtött Danzig városának megtérését. (43, 49–50. o., 1316–2625. s.).

Tematikája miatt kiemelkedő a költemények közül a Krakkóban megjelent, *Ephemeron* címen ismert, mintegy 1500 hexameternyi útleírás, amely Báthory András Rómából Krakkóba vezető útját írja le 1584. július 4-i bíborosi kinevezésétől kezdve október végéig (53–56, 177–223. o.). A mű összege a korszerűség és a humanista hagyományoknak megfelelően mitológiai alakokkal és antik utalásokkal telített, azonban az út állomásait hűen adja vissza, ahogyan azt Stanislaw Reszka lengyel diplomata ugyanakkor kelt diáriuma is bizonyítja. Molnár Dávid az út állomásait összeveti a két szerző művében előforduló helységnevekkel, és térképen ábrázolja Báthory itineráriumát. A térképre vetítés előnye, hogy jól látható, miszerint ez nem egyszerű utazás volt, inkább hosszabb-rövidebb kitérőkkel (Velence, Milánó) fűszerezett kultúrtörténeti barangolás. Báthory Andrástól, tudjuk, ez nem volt idegen, a civilizált világot megtestesítő városok mellett ismeretes, hogy a természetben is nagyon szeretett „kirándulni” (pl. halászzalattal összekötött kirándulásairól Szamosközy leírásából értesülünk²). Az *Ephemeron*nal együtt jelent meg az *Ob felicem* című verseskötete, amely Báthory András Lengyelországba történő megérkezése és a lengyel királlyal való találkozása alkalmából íródott. A kötet tizenegy verset tartalmazott.

1588-ban Krakkóban látott napvilágot Hunyadinak az utolsó, életében megjelent, huszonzét verset magában foglaló gyűjteménye, a *Piis manibus*. Ebben Báthory István halálát gyászolja, egyetlen vers kivételével (*Victoria Othonis*), amely I. Ottó 955-ös augsburgi győzelmét járja körül. Ez alkalmat biztosít neki arra, hogy Zsámboki János történeti munkáját és személyét kritizálja, amelyet végül Zsámboki gúnyos hangú epitáfiumával zár. A kötet verseit egyetlen kivétellel Bethlen Farkas beillesztette Erdély történetéről írott munkájába. Molnár Dávid kiemeli, hogy Hunyadi *elogiumai* között található talán a legkorábbi példája a kombinatorikus költészetnek a magyar irodalomtörténetben.

Külön fejezetet szentel a kötet összeállítója Hunyadi Ferenc kéziratban maradt latin költeményeinek, orvosi munkájának és levelezésének. Az erdélyi pusztulás mértékére utal, hogy költeményeiből itt csupán 12 maradt fenn, ebből az egyik a Báthory Zsigmond által öntetett Farkas ágyút díszítette, és Szamosközy jegyezte le. Leveleiből csupán ötöt ismer az utókor.

Nagy pozitívuma a bevezető tanulmánynak, hogy Hunyadi latin nyelvű munkáinak bemutatása során szerzője a versek elemzése mellett részletesen ismerteti azok tartalmát is, így Hunyadi költészete nem csupán a latin nyelvet értő és értékelő *eruditus lector*hoz juthat el, hanem a rokon tudományok – történelem, filozófia – művelői által is nagy haszonnal forgatható. Ugyanis Hunyadi olvasva nem csupán Báthory István „propagandagépezetéről” kaphatunk képet, hanem a valós eseményekről is (pl. a kerelőszentpáli csatáról a *Viridarium* kötetben az 1520. sortól, vagy a lengyel trón elfoglalásáról ugyancsak a *Viridarium*ban megjelenő kiseposz 2074. sorától kezdődően), igaz, erősen költői

2 | Szamosközy István: *Erdély története 1598–1599, 1603*. Ford. Borzsák István. Vál., a bev. és a jegyz. írta Sinkovics István. Második kiadás. Magyar Helikon, Bp. 1977. 208.

köntösbe öltöztetve. A bevezetőt Hunyadi Ferenc életrajzi adatainak összefoglalása, továbbá nyomtatásban megjelent és kéziratban maradt műveinek leírása követi.

A bevezető tanulmány után időrendben következnek a latin nyelvű költemények, mintegy 5400 sornyi. A kötet összeállítója mindenik vers előtt feltünteti a korábbi kiadás(ok) helyét és idejét, továbbá, megint csak a jobb érthetőség kedvéért, hosszabb-rövidebb leírásokban tájékoztat azok lényegéről. Hunyadi költői műveit a hozzá írott versek követik, szám szerint hat. A szövegkiadást követő jegyzetek a költeményekben megjelenő mitológiai alakok, latin földrajzi nevek és népnevek igen hasznos magyarázatait adják. A kötetet számos korabeli illusztráció és metszet

díszíti, továbbá *incipit*mutató, valamint személy- és helynévmutató zárja.

Az ismertetést Hunyadi soraival, a magyar fordítással is rendelkező, 1584-ben megjelent, Báthory Istvánt dicsőítő epigramma részletével (95. o., 27–28. s.) zárjuk:

Ultra Pyramidas, annosque Mausolea
Duret honos, nec te premat invida nube
vetustas.

Légyen tiszteleted kora hosszabb ős
piramisnál
a Mausolus-sírnál s ki ne kezdje irigyfogu
vénség!³

GÁLFI EMŐKE

3 | Kővári Aladár fordítása.

Pénzverés és pénzürtékek a 16–17. századi Magyarországon és Erdélyben

Buza János: *Magyarországi és erdélyi pénzürtékek a 16–17. században: Közép-európai kitekintéssel*. ELKH BTK TTI, Bp. 2021. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 376 o.

Buza János történész, nyugalmazott egyetemi tanár több évtizedes, alapvetően ár- és pénztörténeti kutatásokra összpontosító munkássága összegzéseként a Közép-Európa, különösen pedig Magyarország és Erdély kora újkori gazdaság- és pénztörténetével foglalkozó szakemberek, illetve az érdeklődő olvasók 2021-ben két kiadványt is kezükbe vehettek. Ezek közül az *Aranyforintok és ezüsttallérok. Válogatott írások a pénz- és gazdaságtörténet köréből* című tanulmánygyűjtemény Buza János huszonnyolc, korábban már megjelent írását tartalmazza, a budapesti Történettudományi Intézet *Történelmi Emlékek – Értekezések* sorozatában közzétett másik kötetét pedig az alábbiakban mutatjuk be.

A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült kötet nyolc nagy fejezetre tagolódik. A bevezetést követő négy fejezet Ausztria és a Német-római Birodalom (II.), a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség (III.), Lengyelország (IV.), valamint az Oszmán Birodalom (V.) pénzverésének főbb vonásait taglalja. A kiadványt záró három fejezet pedig a török hódoltság alá került területekre, a Királyi Magyarországra és az Erdélyi Fejedelemségbe nagy mennyiségben beáramló, írott

források alapján dokumentálható, illetve régészeti emlékek segítségével azonosítható idegen (török, osztrák, lengyel és délnémet) veretek pénzürtékvizonyainak az ismertetésére összpontosít.

A szerző bevezetőjében viszont ennél tágabb gazdaságtörténeti kontextusba helyezi el a 16–17. századi közép-európai pénztörténet legfontosabb eseményeit. Meghatározó szerepet játszott ebben az Újvilágból beáramló nemesfémek – kiváltképp ezüst – nagy mennyisége, mely az Óvilág közvetítésével döntő módon befolyásolta a világkereskedelmet. A szerző megállapítja, hogy a 16. század közepére felhalmozott nemesfémek hozzájárultak az öreg kontinens kereskedelmének élénkítéséhez, bizonyos régiók ipari fejlődésének a felgyorsulásához, serkentve ezáltal a pénzforgalmat, és növelve az egy időben forgalomban lévő pénzmennyiséget is. Ugyanakkor, míg a 16. század a pénzforgalom fellendüléséről szólt, addig a 17. század már a gazdasági válságok korszakává vált.

Szintén a bevezetőben kapott helyet egy rövid pénztörténeti összefoglaló is a kora újkor nemzetközi kereskedelmét és pénzforgalmát is jelentősen befolyásoló arany- és tallerveretekről. Köztudott tény,

hogy az aranypénzek (aranyforintok, dukátok, aranykoronák) voltak a világkereskedelem legkedveltebb fizetési eszközei. E szerepük ellenére a legelterjedtebbek mégis az ezüst tallérveretek lettek, már csak abból adódóan is, hogy nemesfémek terén az európai kontinens ezüstben gazdagabb volt, mint aranyban. Kevésbé ismert viszont, hogy milyen történeti háttérrel rendelkezett az újkort definiáló ezüstpénz, a tallér. Elődjének a 15. század utolsó negyedében a tiroli Hallban vert *gulddiner* tekinthető, mely a szerényebb mennyiségű aranypénz-emissziót volt hivatott pótolni. A szászországi nagy formátumú, ezüst *gulden* *groschen*ek képezték azonban azt az etalon, amely után a cseh korona alá tartozó sziléziai Schlik grófok kibocsátották az úgynevezett *Sankt Joachimsthaler Gulden* *groschent*. Utóbbi elterjedésében, illetve abban, hogy a tallér névadója lett, nem minőségi, hanem mennyiségi okok játszottak szerepet. Ezeket a 16. század közepétől már több mint 90 verdben állították elő. E pénzverdék egyike volt Körmöcbánya, ahol a Magyar Királyság számára 1553-tól vertek tallérokat. Az Erdélyi Fejedelemség 1562-ben csatlakozott a talléremisszió európai családjához.

A következő fejezetekben a szerző kronológiai sorrendben, nyugatról kelet felé haladva vizsgálja a pénzverés és a forgalomban lévő, nemesfém-ből készült vereteket.

Az osztrák pénztörténet 16. századi mérföldkövének tekinthető Ferdinánd főherceg 1524-es tallérverési rendelete, melynek eredményeként az *osztrák dukát*, illetve a *rajnai aranyforint* mintájára vert *osztrák aranyforint* után a *tallér* lett a harmadik legfontosabb pénzveret. A következő évtizedek három (az 1524-es eßlingeni, majd az 1551-es első, valamint az 1559-es második augsburgi) birodalmi pénzrendelet (*Reichsmünzordnung*) születésének voltak tanúi. Részletes bemutatásuk

mellett a szerző külön kitért azok hiányosságaira is. Ezek abban álltak, hogy a magasan megállapított ezüsttartalom miatt a váltópénzek verése már nem volt nyereséges, ami az aprópénzek minőségének folyamatos csökkentéséhez vezetett. Ez a 17. század első negyedére maga után vonta a jó minőségű tallérveretek és aranypénzek árfolyamának folyamatos emelkedését, amely a gazdaságban válságokat, zavarokat okozott. Miként a szerző a német nyelvű szakirodalomra hivatkozva rámutat, a problémákat nem lehetett pusztán hatósági rendeletekkel orvosolni, addig, amíg az alacsony értékű veretek beváltását nem szabályozták, és nem vertek értékálló, jó pénzt, vagy nem adtak ki devalvációs rendeleteket.

A harmadik fejezet első alfejezetében került tárgyalásra a Királyi Magyarország pénzverésének két korszakalkotó mozzanata: a tallérverés 1553-as körmöcbányai elindítása és az 1659-es uralkodói pátenst kibocsátása. A 17. század osztrák és német-római birodalmi pénzverés legjelentősebb rendelete értelmében I. Lipót lehetővé tette az osztrák és délnémet mintára vert krajcárértékű váltópénzek emissziójának a megkezdését. Ennek következményeként a magyar dénár elvesztette pénzforgalmi jelentőségét, beolvadt a krajcárrendszerbe, és megnyitotta az utat a külföldi váltópénzek elterjedése előtt. Ahogyan azt a második alfejezetben a szerző részletesen bemutatta, az Erdélyi Fejedelemség pénzverésének legnagyobb erénye abban állt, hogy szervesen beilleszkedett a keresztény, nyugat-európai emissziós hagyományokba, megtartva azok minőségét is. Ennek megfelelően az aranyforintok és a dénárok verésekora a magyar, a tallérok esetében az osztrák, a váltópénzeknél pedig a lengyel mintát követték. Ugyanakkor ez azt is mutatta, hogy a Fejedelemség nem rendelkezett saját pénzrendszerrel és pénzlábbal. A fejezetet záró

harmadik alegység az egyes országrészekre jellemző pénzverési technikákat mutatja be. Ezekre a hagyományos kézi (azaz a kalapáccsal vert pénzek előállítás), valamint a gépi (hengeres pénznyomó) technika alkalmazása egyaránt jellemző volt.

A kötet negyedik fejezetében a szerző a lengyel pénztörténet mintegy két évszázadát tekinti át. Ez a vázlatos (77–98. o.) ismertetés rendkívül hasznosnak tekinthető, mivel tömören és szakszerűen tájékoztat azokról a lengyel arany- és tallérveretekről (*tallér, féltallér, könnyű tallér, ort*), illetve váltópénzekről (*III-as garas/trojak, VI-os garas/szóstak, poltura/póttorak, tymf/złotówka*), melyek a hódoltság és a Királyi Magyarország, valamint az Erdélyi Fejedelemség kora újkori pénzforgalmában is előkelő helyet foglaltak el. A váltópénzek tekintetében a magyar nyelvterületen *dutka* néven ismert III-as garas vált híressé, majd hírhedtté. A tallérral azonos minőségű ötvözetéből adódó korai sikerének köszönhetően III. Zsigmond pénzverésében egészen 1608-ig volt túlsúlyban. Polarizáló szerepe viszont abban mutatkozott meg, hogy míg az Erdélyi Fejedelemségben, illetve Közép-Európában a helyi viszonyokhoz alakítva utánozták, addig használata a német nyelvterületeken megütközést, tiltakozást váltott ki, és devalvációs rendeletekkel próbálták fékezni forgalmát. Évtizedeken át tartó súlyos, majd drámai ütemű és mértékű gyengüléséért a nemesfémtartalmának csökkentése volt okolható.

Az ötödik fejezet az Oszmán Birodalom pénzeit (*para, šahi, guruş, manguir*), pénzrendszerét, illetve a területére benyomuló és forgalomban lévő külföldi arany- és tallérvereteket (lengyel könnyű, németalföldi, angol, spanyol, oroszlanos tallér), váltópénzeket (lengyel poltura, francia ötös garas, német-római birodalmi krajcárveretek) ismerteti. A névváltozatokban nem szűkölködő arany- és

ezüstpénzek közül a 15. század utolsó negyedétől a velencei *zecchino* példájára vert török aranyforint (*sultani, altün, török dukát*) a Birodalom legértékesebb, legkeresettebb fizetési eszközévé vált. (Magas aranytartalmuk miatt Közép- és Nyugat-Európában beolvasztás útján újabb aranypénzek nyersanyagává is válhattak.) Ennek ellenére, az Oszmán Birodalom pénzforgalmára az ezüstpénzek túlsúlya volt jellemző. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy legelterjedtebb pénze az ezüsből vert *akce*, török kori magyar nyelven az *oszpóra* volt. A szabálytalan formájú, éremkép nélküli veret a lakosság mindennapos igényeit hivatott kiszolgálni.

A török tallérverés 1687-es megindításáig a birodalom területét nyugat- és közép-európai tallérveretek árasztották el, elsősorban a kereskedelem révén és a hódításokat követő adóztatás által. Az érmék egy része ugyan visszakерült a forgalomba, jelentős hányaduk viszont beolvasztás útján az *akce* és más ezüst váltópénzek nyersanyagává vált. Mindemellett a magas ezüsttartalmú és fejlett színvonalú technikával előállított külföldi váltópénzek is jelentős szerephez jutottak a birodalom pénzforgalmában. Ezek általában az arany- és tallérveretekhez hasonlóan a Német-római Birodalom területéről, Kelet-Közép-Európából vagy a Mediterráneumból származtak. A fejezet végén a szerző arra a következtetésre jut, hogy haderejéhez képest az Oszmán Birodalom monetáris rendszere fejletlen volt, mely Nyugat-, de még Közép-Európától is jelentősen elmaradt.

A kötet hatodik fejezete az Oszmán Birodalom közvetítésével Magyarországra került pénzek, többek között olasz (*velencei dukát/zecchino*), francia (*ötös garas/cinq sous/timon*), török (*akce/oszpóra, török dukát/sultani, beşlik*), németalföldi (*oroszlanos tallér*) veretek forgalmát és árfolyamát mutatja be. A szerző kilenc alfejezetben ismerteti

részletekbe menően a szóban forgó érmék történeti hátterét, eredetét, majd a különböző éremleletek segítségével, továbbá a hagyatéki leltárakban, összeírásokban, adó- és számadáskönyvekben, tanúvallomásokban stb. fennmaradt adatok alapján konkrét példákkal igazolja azok jelenlétét és forgalmát a hódoltsági területeken, az Erdélyi Fejedelemségen és a Magyar Királyságban. A forrásokat megvizsgálva Buza János megállapította, hogy a hadjáratok és a hadsereg ellátásával összefüggő állami felvásárlások, a zsold, illetve a kereskedelmi tevékenység következtében a három országrészbe került török pénzek alárendelt szerepet játszottak a török hódoltsági és a Királyi Magyarország pénzforgalmában. A külföldi ezüst tallérveterek (*francia tallér, oroszlanos tallér*), a *zolota* (nyugat- és közép-európai származású ezüstveterek) Kárpát-medencei sikerei viszont annak voltak köszönhetőek, hogy a Porta sem mennyiségben, sem minőségben nem tudott olyan pénzverési tevékenységet folytatni, mint a többi európai állam. Ezek a sikerek azonban nem bizonyultak tartósaknak, mivel forgalmuk és jelentőségük fokozatosan csökkent az Oszmán Birodalom hanyatlásával. A tizedik, egyben záró alfejezetben a szerző két olyan érmét (*lepér és orlak*) mutat be, amelyek ugyan megjelentek az alsó-magyarországi és fejedelemségkori forrásokban, pontos azonosításuk azonban további kutatást igényel, akárcsak más, török kori ismeretlen pénznevek is.

A hetedik fejezet a lengyel és lengyel mintára vert pénzek Kárpát-medencei forgalmát részletezi éremleletekre és írott forrásokra egyaránt támaszkodva. A hat alfejezetben bemutatott különböző érmék jelenléte ugyan vitathatatlan a 16–17. századi országrészek pénzforgalmában, mégis a fejedelemségkori Erdélyben hangsúlyosabban voltak jelen. Mérsékelt, önálló váltópénz-emissziójuknak köszönhetően

felértékelődtek a magyar és lengyel veretek, melyek leginkább a mindennapos igények kielégítésére szolgáltak. Ezen az a tény sem változtatott, hogy a 16. század végén Erdélyben is elkezdődött a lengyel mintájú pénzek verése. Az élénk áruforgalomnak köszönhetően a lengyel érmék a felső-magyarországi Kassán keresztül az erdélyi és a hódoltsági területekre is eljutottak, de nem voltak ritkák a román fejedelemségek pénzforgalmában sem.

A szerző felhívja az olvasó figyelmét arra, hogy sem a levéltári források, sem az éremleletek – legyenek azok bármennyire részletesek, illetve megbízhatóak is – nem adnak valós képet a tényleges pénzforgalomról. Ezek elsősorban azt szemléltetik, hogy mely pénznem kapott helyet időszakosan a számadásokban, hagyatéki leltárakban, pénzrendeletekben. Azokról a regionális eltérésekről viszont, amelyek a bizonyos pénznemek különböző árfolyamaiból adódtak, az írott források már pontos adatokkal tudnak szolgálni. Példaként a *polturát* hozza fel, amelynek sem az 1620-as évek végén, sem 1659-ben nem volt egységes árfolyama az Erdélyi Fejedelemségben, a Magyar Királyságban, de még a török hódoltsági területeken sem.

A kötet záró fejezete a Magyar Királyság és a Német-római Birodalom jelentősebb vereteinek hódoltsági forgalmát, pénzértékviszonyait vizsgálja a fentiekben már említett források alapján. A szerző elemzésének középpontjába a magyar aranyforint mellé a tallért, valamint a váltópénzeket helyezi. A magyar aranyforintot illetően kutatásaiból kiderült, hogy a 17. század folyamán a török hódoltsági árfolyamok nem voltak azonosak, ugyanis a hódoltság egyes részeinek a pénzértékviszonyai több esetben is igazodtak a Magyar Királyság és fejedelemségkori Erdély pénzértékeihez. Az árfolyamok és pénzértékviszonyok egységesítése csak

azután valósulhatott meg, miután sikerült a török hadakat az országból kiűzni.

A tallerről szóló alfejezetben a szerző kísérletet tett a hódoltsági tallérforgalom szakaszolására is. Az első, 1610-ig tartó időszak a tallér fokozatos térnyerését, a német-római birodalmi veretek túlsúlyát, valamint az árfolyam lassú, majd fokozatos emelkedését hozta. Az 1620-as évek közepétől induló második szakaszt a gyenge minőségű külföldi tallérok, illetve az ezekkel párhuzamosan forgalomban lévő (jó minőségűnek tartott), magas ársíóú tirolis és stájer „gréci” tallérok forgalma jellemezte. A harmadik periódust az 1660-as évek közepétől jelentkező tallérhiány, illetve az abból eredő, főleg hódoltsági, de ott sem egységes árfolyam-emelkedések jellemezték

A váltópénzek forgalmát taglaló alfejezetben a szerző felhívja a figyelmet arra, hogy bár az éremleletekből megállapítható a váltópénzek eredete, a hódoltsági számadáskönyvek azonban több évtizedig nem tesznek róluk említést. Ez nem sokat változott a hódoltság végére sem, mivel sokkal több krajcárértékű veret meg úgynevezett *polturapénz* volt forgalomban, mint amit a számadáskönyvek név szerint tartalmaztak.

A *Kitekintés* című alfejezetben – miként munkája folyamán többször – a szerző fontosnak tartotta, hogy a jövőbeni kutatásokról is bővebben szóljon. Véleménye szerint a kötetben bemutatott eredményeket csak akkor lehet megfelelő módon értékelni, ha az egyes országrészek és a közép-kelet-európai államok közötti pénzforgalom és pénzértékviszonyok összehasonlításra kerülnek.

A kötetet függelék zárja, amely Huszár Lajos, Štefan Kazimir, Rudolf Geyer árfolyamtáblázatait, irodalom- és rövidítésjegyzéket, személy- és helynévmutatót, valamint egy 16 oldalas, színes képmellékletet tartalmaz.

Az erdélyi közönséget főként az erdélyi vonatkozású adatok, részletek, megállapítások, következtetések érdekelhetik, és annak ellenére, hogy erre a területre vonatkozóan is kiemelkedően gazdag a kötet – többek között a szerző vagy Huszár Lajos kutatásainak köszönhetően –, a lapokat forgatva mégis hiányérzete támadhat az olvasónak. Ezzel maga a szerző is tisztában van, a függelék utolsó mondatában ugyanis a következőképp fogalmaz: „Mind az árfolyamok vizsgálata, mind a népi pénzneveink feltárása terén bőven vannak még és lesznek is feladatunk, úgy tűnik, különösen áll ez az Erdélyi Fejedelemség, illetve a török uralom alatti országrész pénztörténetére.” (294. o.)

Buza János mélyfúrásszerű műve megkerülhetetlen gazdaság- és pénztörténeti munka nem csupán a szakmabeliek és a kora újkor kutatói, hanem a numizmatika iránt érdeklődő muzeológusok, gyűjteménykezelők számára is. Szerzője széles körű forrásanyaggal dolgozott, a letisztult kiállítású könyv szakmai szempontból kifejezetten gazdagon dokumentált és adatolt, a szöveg közti táblázatok érthetőbbé, átláthatóbbá teszik a mondanivalót, a színes képmelléklet pedig a könyvben is tárgyalt érmék vizuális megismerését, részletes vizsgálatát teszi lehetővé.

KELEMEN KÁLMÁN-LÓRÁNT

Újabb tanulmányok Biharország történetéről

„... munkálkodom is örömet én Várad építésén és megtartásában”.
Várad és Bihar vármegye a kora újkorban. Szerk. Oborni Teréz,
Mátyás-Rausch Petra. Collegium Varadinum, Nagyvárad 2023.
(Tanulmányok Biharország Történetéről 11.) 239 o.

Azt követően, hogy 2022-ben a *Tanulmányok Biharország Történetéről* tanulmánykötet-sorozat 10. köteteként – az aranybulla kiadásának 800. évfordulójára emlékezve – Zsoldos Attilának *Az aranybulla. A törvény és története* című monográfiája látott napvilágot, a sorozat legfrissebb száma „visszatért” az eredeti koncepcióhoz, és ismét a Nagyváradon immár 11. alkalommal megrendezett konferencián elhangzott előadások szerkesztett változatait tartalmazza. Az Oborni Teréz és Mátyás-Rausch Petra gondozásában kiadott kötet hét tanulmánya Nagyvárad és Bihar vármegye birtok-, gazdaság-, társadalom-, had-, és építészeti története szűk százéves, pontosabban a 16. század végétől az 1680-as évekig tartó időszakának különféle vetületeit mutatja be. A kötet nyolcadik, Mészáros Kálmán által írt tanulmányának témaválasztása pedig már átvész a 18. századba, és a Váradi járás Rákóczi-szabadságharc alatti katonaaállítására fókuszál. A címben olvasható idézet Bethlen Gábor 1616. szeptember 17-én Déván kelt, Rhédey Ferenc váradi kapitánynak címzett leveléből származik, amelyben a fejedelem

sajnálkozik, hogy az adott helyzetben nem költethet többet a vár építésére.

Mielőtt a kiadvány részletes bemutatására térnék, meg kell említenem, hogy viszonylag régóta figyelemmel kísérem a *Tanulmányok Biharország Történetéről* sorozat köteteit, melyek közül a 2016-ban megjelent tanulmánykötetről könyvismertetőt is közöltem.¹ A 2023 kora tavaszán megjelent 11. kötetrel először, a nyitó (Bagi Zoltán Péter által írt) tanulmány-nak köszönhetően találkoztam. A Várad 1599-es védelmét bemutató írás mellett saját kutatásomhoz a kiadvány két további tanulmányában közölt eredményeket is hasznosítani tudtam, mindezek tükrében szükségesnek éreztem jelen könyvismertető elkészítését. Azt előljáróban el kell még mondanom, hogy nem célom a kötet összes tanulmányának részletes ismeretése, hanem a saját szakterületemhez (a kora újkori erdélyi városok védelme és céhes élete) közelebb állók áttekintésére helyeztem a hangsúlyt. A kötet szerkezete kapcsán jegyzem meg, hogy a tanulmányok sorrendjének kialakításában a szerkesztők az ábécé rendjét követték, jóllehet

1 | Nagyvárad és Bihar az Árpád-kor végén. *Tanulmányok Biharország történetéről* 3. Szerk. Zsoldos Attila. In: *Migráció. Integráció? A Kolozsvári Magyar Történeti Intézet II. évkönyve.* Szerk. Rüszt-Fogarasi Enikő. Egyetemi Műhely Kiadó, Kvár 2017. 417–424.

Izsán Csaba (1993) – doktorandusz, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, „Történelem, Civilizáció, Kultúra” Doktori Iskola; tudományos munkatárs, EME, Jakó Zsigmond Kutatóintézet, Kolozsvár, izsan_csaba@yahoo.com

<https://doi.org/10.36373/em-2024-1-13>

a kronológiai rend vagy tematikus csoportosítás célszerűbb lett volna. Ennek tudható be, hogy Mészáros Kálmán 18. század elejének hadtörténetével foglalkozó tanulmánya két 17. század közepi birtok- és gazdaságtörténeti témájú írás között kapott helyet. Bár a tanulmányköteteket a legtöbb érdeklődő nem teljes terjedelmében, hanem adott írásokra fókuszálva olvassa, az efféle elrendezést, miként említettem, mégsem tartom szakszerűnek.

Részletesebben Bagi Zoltán Péter, Gálfi Emőke, Sudár Balázs és Szalai Ágnes írásaira kívánok reflektálni. A győri városi levéltár igazgatójának tanulmánya igen jól illeszkedik az utóbbi években közölt, a tizenöt éves háború eseményeit tárgyaló publikációi közé. Ezentúl jelen írásra a szerző 2021-ben, a sorozat kilencedik kötetében közölt tanulmányának egyfajta „előzményeként” is tekinthetünk.² Bagi részletesen bemutatja az 1598. évi váradi ostromot követő állapotokat, hangsúlyozva a várban megmaradt katonaság kis számát, illetve a védművek rossz állapotát, tanulmányát pedig az újonnan kinevezett *Feldobrist*, Nyári Pál személyének váradi tevékenysége köré építi fel. A szerző esetében mindez egy jól bevált módszernek is tekinthető, hiszen korábbi íásaiban már több várkapitány (mint például a Gyulán hosszú éveken keresztül szolgáló Kerecsényi László)³ tevékenységére reflektált. Bagi alapvetően két szempontot vizsgált a kutatás során. Egyrészt, hogy a prágai udvar, az Udvari Haditanács, illetve Giorgio Basta hadvezér hogyan és milyen eszközökkel próbálta segíteni Nyári ügyét, valamint Várad várának katonákkal történő

ellátását. Másodsorban pedig azt mutatja be, hogy a rendelkezésére álló, igen szűkös anyagi források milyen intézkedések meghozatalát tették lehetővé Nyári számára úgy, hogy mindeközben kisszámú seregével még Sarkadot is megostromolta. A tanulmány több nézőpontból is taglalja a vár és város védelmének stratégiai jelentőségét egy olyan időszakban, amikor Giorgio Basta – a Habsburg-udvar súlyos adósságai következtében – még Várad lerombolására is reális opcióként tekintett. Bagi írása ugyan nem egy, a szakterület számára ismeretlen témát tárgyal, de bőséges (magyarországi és bécsi levéltárakból származó) forrássanyaggal alátámasztott, értékes részleteket közöl az Erdély kapujának is tartott vár 16. század végi történetéről.

A kötet második tanulmánya Gálfi Emőke tollából származik, és Várad városának Bethlen Gábertől kapott kiváltságleveleit tárgyalja. A fejedelem királyi könyveiből és későbbi átiratokból négy ilyen privilégiumlevelet (1614, 1616, 1618, 1626) ismerünk. Ezek segítségével nyomon követhető a város fejlődése a tizenöt éves háború keserves éveitől (tulajdonképpen a „hosszú háború” által okozott pusztításokat és zavaros viszonyokat volt hivatott rendezni a legkorábbi, 1614-ben kelt oklevél) az egyértelmű fejlődés időszakáig. A város Bethlen-kori gazdasági fejlődését jól illusztrálja, hogy a fejedelem 1626-os privilégiumlevelében ugyan további kiváltságokat adott a váradiaknak, de az oklevél számos katonai kötelezettséget is rögzített. Például a beköltözött jobbágy-származású népeiséget is megnevesítette,

2 | Bagi Zoltán Péter: Várad átadása Bocskai hajdúinak. In: „Az Várad dolga legnagyobb...” *Váradi és partiumi nemesek, katonák és tisztviselők a kora újkorban*. Szerk. Oborni Teréz, Rácz Balázs Viktor. Varadnum Kulturális Alapítvány, Nagyvárad 2021. (Tanulmányok Biharország Történetéről 9.) 11–26.

3 | Lásd Bagi Zoltán Péter: „Mert Kerecsényi László várkapitány csak a maga javát kereste”. In: „A kereszténység védőoszlopa” – Gyula 1566-ban. A gyulai vár 1566-os ostroma 450. évfordulójának emlékére 2016. május 27-én tartott tudományos konferencia előadásai. Szerk. Erdész Ádám. Erkel Ferenc Kulturális Központ, Gyula 2016. 51–60.

ezáltal kötelezve őket a katonáskodásra. A folyamat a fejedelmi székvárosban, Gyulafehérváron zajló eseményekkel állítható párhuzamba. A szerző szavaival élve: „Talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy abban az időpontban, néhány évnyi viszonylag békés fejlődés után mindkét város társadalma számára az 1620-as évek második felében kibocsátott privilégiumok azt a fejlettségi szintet tükrözik, amelyet elértek, és az a legtöbb volt, amit elérhettek.” Valamelyest a kötet előző tanulmányának témájára is reflektálva, Gálfi Emőke több alkalommal visszaütal Nyári Pál váradi tevékenységének hosszú távú hatásaira is.

Városvédelemre koncentráló kutatásaim tükrében igencsak érdekesnek találtam Sudár Balázs *Várad török kori topográfiaja* című tanulmányát. A szerző az 1691–1692. évi váradi ostrom során keletkezett, katonák vagy hadmérnökök által készített 11 térkép segítségével mutatja be Várad török kori építkezéseit, illetve topográfiai adatok vizsgálatával próbálta ezeket ráhelyezni a város mai térképére. Mivel az ostromot követően a település jelentős része elpusztult, Sudár szerint az 1664–1665 során kiépült török védművek helyének azonosításában óriási jelentőséggel bírnak a visszafoglaló háború során keletkezett térképek. Ekkoriban, a vár újjáépítése mellett, a várost is komolyan megerősítették: több városrészt palánkkal és széles árkokkal vettek körül. A szerző a térképek segítségével reflektált az ismert török utazónak, Evlia Cselebinek az 1665. évi váradi látogatása után keletkezett leírására. Cselebi szerint a városrészek új védműveihez 12 bástyát építettek. Sudár azonban felhívja a figyelmet arra, hogy a török utazó minden falkiszögellésre és toronyra a bástya szót használta, miközben ő csak nyolc-kilenc tornyot vagy bástyát tudott azonosítani az 1691–1692-es ostrom idején készült térképek alapján. Ezek

pontos helyét azonban igen nehéz meghatározni. Mindez összességében is elmondható a török kori váradi építkezésekről, amelyek területének egy része Sudár szerint máig beépítetlen maradt, és „egykori határai és árcai ugyan rányomták a bélyegüket a mai utcarendre, de maga a török kori város azonban nyom nélkül tűnt el”. A szerző szerint egyedül Olaszi városrész őrzi Várad legrégebbi városszerkezetének a nyomait.

Nagyvárad török koránál maradvá, a kötet legerjedelmesebb tanulmányát Szalai Ágnes közli. Az *Erdély és a váradi vilájet határkonfliktusa 1673–1675-ben* című írás egy adatgazdag felfezetővel mutatja be a vár 1660-as elestét követő vilájet adminisztratív megszervezését, majd a korszakra folyamatosan jellemző birtokviszályokat és Kolozs, Doboka, valamint Belső-Szolnok vármegyék kettős (magyar és török részről is történő) adóztatását, továbbá Kolozsvár és Szamosújvár határvárára választ tárgyalja. Ami az 1673–1675-ös konfliktus hátterét illeti, a váradi vilájet vezetése Píri Mehmed pasa deftere alapján törekedett megadóztatni a végek településeit. Az adó mértékének megnövelése mellett a defter nem létező településeket és tetszőlegesen átnevezett vármegyéket is tartalmazott, teljes teret engedve a harácszedésnek, illetve a szpáhik füstadójának begyűjtése során végrehajtott, folyamatos visszaéléseknek. Az erdélyi fél, élén Bánffy Dénes kolozsvári főkapitánnyal, megpróbált a Porta bevonása nélkül egyezséget kötni a váradiakkal, „tető alá hozva” a kolozsvári szerződést, amely jóval kedvezőbb feltételeket biztosított a fejedelemség területén élőknek. Bánffy Dénes 1674 végi kivégzésével azonban tovább csúszott a váradi vilájettel szembeni erdélyi végvidék következő évben végrehajtott teljes átszervezése, valamint a fejedelemség és a Porta közötti többszöri követváltás után

(csupán részben) került sor. A tanulmány jól rávilágít az Apafi-korszak viszonylag gyenge fejedelemsképének gyakorlati aspektusaira is, amikor az egyes főurak közötti viszálykodások komolyan gátolták az 1657–1662 közötti belháborús időszakot átvezető fejedelemség újjáépítését.

A kötetben szereplő további tanulmányokat röviden áttekintve, Jeney-Tóth Annamária a Rákóczi-kor udvartartási szinterei között vizsgálta Várad szerepét a kolozsvári számadások 1630–1660 közötti anyaga alapján. A vonatkozó adatok segítségével a Kolozsvárt érintve Váradra tartó vagy az ellentétes irányba haladó követségeket és különféle szállítmányokat mutatja be az 1631., 1642., 1646., illetve az 1658–1659. évekből. Papp Klára írásában a hajdúknak a 17. század elejéig a Csáky család birtokai közé tartozó Körösszeg település mellé, illetve a közelében található várba történő költözését és betelepítését vizsgálta. Mészáros Kálmán már említett tanulmányában a Várad járás katonailátását tárgyalja a Rákóczi-szabadságharc idején. Ehhez a várad, olaszi, püspöki, szőlősi, fugyi és vásárhelyi tisztek és altisztek rövid életrajzeit tartalmazó adattárat mellékelte. A 172 főt tartalmazó adattár mellett további nyolc személy (korábban már közölt) életrajzát egészítette ki újabb

adatokkal a szerző. A kötet záró tanulmányában pedig Tózsza-Rigó Attila a várad kereskedők 16. század végi szerepét vizsgálta a nyugati irányú kereskedelemben. A korábbi kutatás eredményeinek áttekintése mellett a szerző egy 1597-es nagyszombati vámnaplótöredék adatainak segítségével tárgyalja a várad kereskedők tevékenységét.

Összegzésként a *Tanulmányok Biharország Történetéről* sorozat 11. kötetéről elmondható, hogy a kora újkori Nagyvárad és Bihar vármegye története iránt érdeklődők számára egy igen széles spektrumon belül kínál érdekes és változatos témákat. A kötet bemutatja a város 16. század végi és 17. századi fejlődésének, gazdaságának és védelme megszervezésének különféle vonatkozásait, továbbá a vár 1660. évi elesését követő török kori építkezéseket, illetve a várad vilájet megszervezésének érdekes részleteit. Nem utolsósorban pedig egy gazdag életrajzi adattárat közöl a Rákóczi-szabadságharc idején a Várad járásból toborzott tisztekről és altisztekről. Ugyan alapvetően a szakterületen tevékenykedők számára íródott kiadványról beszélünk, olvasását a szélesebb közönségnek is ajánlani tudom.

IZSÁN CSABA

Szemelvények Erdély történetéből franciául

Histoire, Économie et Société 2023/2. La Transylvanie XVe–XIXe siècle. 176 o.

A párizsi folyóirat 2023. évi 2., júniusban megjelent számát szinte teljes egészében Erdély 15–19. századi történetének egy-egy aspektusát tárgyaló tanulmányoknak szentelte. Nem kivételes az eset, a negyedévente megjelenő lap felváltva ad tematikus és vegyes tartalmú számokat, például a 2015-ös év harmadik száma a 16–17. századi magyarországi török hódoltság történetéről közölt tanulmányokat.

Előjáróban néhány szót a periodikáról. Általános történeti szemleként indult 1982-ben, a kora újkortól a jelenkorig (16–20. század) terjedő tematikájú cikkeket közül, hangsúlyosan figyel a nem francia nyelvű történetírókra, írásaikat fordításban közli. Kiadója, az Armand Colin (2016-tól a Dunod Éditeur cég része) 1870 óta foglalkozik a human tudományágakra szakosodó egyetemi világ könyvellátásával, és kínálatában több mint 2000 kötetet és 15 tudományos folyóiratot találunk.

Az Erdély-szám a címlapján adja az alcímet: *La Transylvanie XVe–XIXe siècle*, és felsorolja a közreműködő szerzőket. Nagyonbbrészt közismert magyarországi szakembereket találunk a névsorban, egy közülük Kolozsvárott él, mindnyájan évtizedek óta foglalkoznak a kisebbik magyar haza kora újkori és jelenkori múltjával.

Szerény *Bevezetés* címen foglalja össze Erdély földrajzát és rövid történetét a honalapítástól a 20. századig Olivier

Chaline és Marie-Francoise Saudraix-Vajda, mindketten a Sorbonne oktatói. 22 oldalas, térképekkel és fényképekkel illusztrált tanulmányuk szakszerűen és olvasmányosan tárja a francia olvasók elé a Kárpát-medence keleti részén elterülő országrész, majd önálló ország mozgalmas múltját. Gróf Kálnoky Farkasnak és jogtörténész doktor feleségének, Nathalie Kálnokynak szóló ajánlásuk jelzi, hogy választott témájukhoz érzelmi szálakkal is fűződnek. Az erdélyi táj bemutatását Bánffy Miklós franciára fordított trilógiájának harmadik kötetéből vett kirándulásleírással indítják, Bálint és Adrienne a Szamos völgyének felső részén gyalogol az Urszója felé, erdők között, majd havasi legelőkön. Ez a folyóvölgyekkel szabdalta hegyi világ választja el Erdélyt a magyar alföldtől, a szerzők mindjárt meg is adják az Erdőelve-Erdély, Ultrasilvana-Transilvania etimológiáját.

A nyugatról kelet felé haladó földrajzi bemutatás után Erdély középkori története következik, a határvédelemmel megbízott székelyleket török eredetű, elmagyarosodott népnek tartják Nathalie Kálnoky nyomán. A szászok betelepítése és a románok megjelenése egészíti ki a keleti országrész etnikai képét. A mind politikailag, mind vallásilag nagyon mozgalmas 16. század hozta meg az önálló fejedelemséget, történetéből a szerzők

Sipos Gábor (1951) – történész, ny. egyetemi tanár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, gsipos13@gmail.com

<https://doi.org/10.36373/em-2024-1-14>

kiemelik a vallási tolerancia rendszerét, amelynek kezdetét kissé régiesen 1568-ra teszik. *Két birodalom közé szorult fejedelemség* alcímen olvashatunk az 1606-ig terjedő időszakról, majd Erdély aranykorának, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György uralkodásának felvázolása következik. Erdély hanyatlásának bemutatása a kuruc szabadságharcra végződik, a fejedelemség Habsburg-korszakának áttekintése pedig 1848-cal zárul. Az utolsó fejezetet a bérces kis haza múltjára vonatkozó történetírói vitáknak szentelték.

Neumann Tibor és W. Kovács András jegyzi a folyóiratszám első tanulmányát *Az erdélyi vajdai tisztség a középkorban* címen, az első négy alfejezetet az utóbbi, a terjedelmes záró részt pedig az előbbi írta. Közleményük a középkori Magyarország egyetlen, külön szervezett tartományának vezetőit, tisztségük változásait mutatja be, miközben hangsúlyozza, hogy a király által kinevezett vajda az ország egyik legfontosabb főtisztviselőjének, a királyi tanács állandó tagjának számított. A királyi hatalom helyi megbízottjaként az erdélyi vajda sohasem vált a keleti országrész autonómiájának képviselőjévé. 1526 után az önálló erdélyi állam megjelenése semmiképpen nem köthető a vajdai hatalom megerősödéséhez vagy az erdélyi rendiség fejlődéséhez, valójában a mohácsi vést követő politikai történések egyik következményének tekinthető.

Szapolyai János két nagyhatalom közé szorult magyar királyságát Oborni Teréz tanulmánya tárgyalja, már kezdetben leszögezve, hogy Mohács után a magyar királyság sorsát meghatározó tényezők (Oszmán Birodalom, bécsi udvar, magyar nemesség) egyike sem tervezte az önálló keleti magyar állam létrehozását oszmán vazallításban. Több évtizedes harcok, diplomáciai viták, a térség országainak politikai változásai vezettek végül az erdélyi fejedelemség létrejöttéhez. Szulejmán

szultán a kettős magyar királyválasztás egyik győztesét, Szapolyai Jánost támogatta, abban a reményben, hogy Habsburg Ferdinándot, a másik törvényesen megkoronázott magyar királyt könnyen legyőzheti. Bécs ostromának sikertelensége (1529, 1532) arról győzte meg, hogy I. János ideiglenesnek tervezett királyságát továbbra is érdemes támogatni. János király halála után döntött Buda elfoglalásáról (1541), a török hódoltság növekvő területétől keletre pedig a vazallus Erdélyt alakította ki. A legfrissebb kutatások eredményeit összegezve foglalja össze a szerző az erdélyi uralkodó státusát, rangját a magas Porta igazgatási és diplomáciai rendjében: a moldvai és havasalföldi vajdaktól eltérően inkább a szuverén államok uralkodóinak kijáró tiszteletben részesült. Ami II. János választott király és Ferdinánd, majd Miksa király viszonyát illeti, a katonai összecsapásokat és fegyverszünetet hosszas tárgyalások követték, amelyek a speyeri békében a magyar királyság elvi egységének leszögezésével és az új keleti ország elismerésével zárultak.

Molnár Antal *Miért világtörténelmi kuriózum a magyarországi reformáció?* című, 2019-ben megjelent tanulmányának átdolgozott változatát közli a folyóiratban nagyjából azonos címen. E téma kutatásának két irányzata alakult ki a magyar történetírásban, a „kuruc” a régebbi és a protestáns gyökerű hagyományos, a „labanc” pedig a katolikus felfogást tükrözi. Provinciálisnak tekinthető vitáik miatt a magyarországi reformáció története nem találta meg a helyét a nemzetközi történetírásban. Jelen tanulmány a nyugati hatásokat a hazai sajátos körülményekhez igazító egyháztörténeti folyamatokat igyekszik felvázolni a nyomukban létrejött eredeti intézményekkel együtt. Megállapítása szerint a három részre szakadt Magyarország az egyetlen európai terület, ahol több vallás intézményesült együttélése valósult

meg. A három részben egymástól gyökeresen eltérő egyházpolitikát tapasztalhatunk. A magyar királyságban fennmaradt a katolikus egyházi struktúra, azonban a 17–18. századi erőteljes rekatolizáció sem törölte el a protestáns egyházakat a kollégiumokban folyamatosan újratermelődő elitjeiknek köszönhetően. Erdély az antitrinitárius állam megbukott kísérlete után a négy államilag elismert egyház földje lett, nem a tolerancia elvére, hanem a politikai egyensúly fenntartására alapozva. Nem említi itt a szerző a román ortodox egyház jelenlétét és helyzetét. Ami a hódoltságot illeti, az adózók vallási hovatartozására kevésbé figyelő oszmán hatalom alatt sokszínű protestáns világ alakult ki, ugyanakkor a fennmaradt ferences kolostorok körzetében a lakosság megtartotta katolikus vallását. E változatos egyházi rendszert szinte nyom nélkül eltörölték a visszahódító hadjáratok.

A kora újkori magyar írásbeliség sajátos jelensége a moldvai és havasalföldi vajdák magyar nyelvű, diplomáciai jellegű levelezése az erdélyi fejedelmekkel, magyar nemesekkel, esetenként a bécsi udvarral. Jakó Klára régóta kutatja e témát, itt megjelent közleménye részletes összefoglalónak is tekinthető. Már az elején leszögezi, hogy a magyar mint diplomáciai nyelv használata nemcsak Erdély keleti szomszédjainál fordult elő, hanem a budai pasák bécsi kapcsolatainál is. Témájának historiográfiája és a forráslehetőségek bemutatása után a moldvai és havasalföldi *secretarius hungaricus* intézményének kialakulását és működését mutatja be. Erre a munkára a vajdák szakképzett erdélyieket alkalmaztak, akik egyúttal a latin nyelvű levelezést is ellátták. A magyar titkárok tudtak románul, a vajda román nyelven diktálta le a levelet, a titkár lefordította aláírásra. Bizalmi állásnak számított a *secretarius*-ság, munkájukat ugyanis senki sem tudta

ellenőrizni. Ugyanakkor az erdélyi fejedelmek állandó megbízottjaként is működtek, a hírszerzésben egyfajta kettős ügynököknek tekinthetők. Hivatalnok-értelmiségi tevékenységük a nyugati latin és a keleti bizánci-cirill kultúra határterületén zajlott, egyedi művelődéstörténeti jelenségnek számít.

Tóth Ferenc *Erdély utolsó fejedelme* című tanulmánya Erdély 17. századi történetének rövid áttekintésével magyarázza a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc kitörését 1703-ban. Egy év múlva választották meg Rákóczit Erdély uralkodójává, ez nagyban segítette nemzetközi kapcsolatainak kiépítését, ugyanakkor a fejedelemség államiságának továbbélését is jelentette. A szabadságharc hadi sikerei és vesztes csatái közepette 1707 áprilisában megtörtént II. Rákóczi Ferenc ünnepélyes beiktatása Marosvásárhelyen, az ónodi országgyűlés pedig kimondta a Habsburgok trónfosztását. A következő évben Rákóczi megkísérelte a szövetségekötést a francia uralkodóval, azonban a versailles-i udvar szerint ez a kapcsolat már nem felelt meg a francia érdekeknek, és az anyagi támogatást is beszűkítette. A szatmári béke (1711) után Rákóczi folytatta diplomáciai akcióit, most már a spanyol örökösödési háborút lezáró békekötésben reménykedve, amelybe Erdély sorsát is be kívánta vetetni. Diplomatainak erőfeszítéseit részletesen tárgyalja a tanulmány, feltárva a sikertelenség okait is. Franciaországi, majd rodostói száműzetése idején Rákóczi folyamatosan reménykedett elvesztett fejedelemségének visszaszerzésében.

A lapszám utolsó tanulmánya Erdély 1790–1849 közötti történetét foglalja össze Hermann Róbert megfogalmazásában, a szűkebb cím ellenére kitér a fejedelemség 18. századi igazgatására, beleértve a marosvásárhelyi királyi tábla megszervezését vagy a székely és román határőrezredek létrehozását. II. József reformévtizede

után a reformokkal vegyített visszarendezés időszaka következett, amikor először léptek követeléseikkel politikai síkra az erdélyi románok, a negyedik bevett nemzet státusát igényelve. A 19. század első évtizedeinek történetét a reformkor határozza meg, a Wesselényi Miklós vezette haladó ellenzék az 1830 utáni országgyűléseken nem ért el átütő sikert. 1848 forradalmi évében Erdély és Magyarország egyesülése volt az egyik fő téma, amit a szászok és a románság egy része fenntartásokkal fogadott. A szabadságharc erdélyi eseményeinek felvázolása a veszteségek fölbecsülésével zárul.

Hámori Nagy Zsuzsanna állította össze Erdély 15–19. századi történetének részletes kronológiáját, ugyancsak ő jegyzi a szerzők ábécérendjében felsorakoztatott francia, német és angol nyelvű

könyvészetet. Végül a szerzők rövid bemutatása zárja a folyóiratszám Erdély-blokkját, a könyvismertetések ugyanis teljesen vegyes tartalmúak.

Néhány értékelő szó kívánczok ismertetésünk végére, a HES tematikus száma ugyanis nagyon jól sikerült, a közép-kelet-európai kora újkor iránt érdeklődő francia olvasó már az első futólagos betekintéskor is vonzó és különleges témákról szerezhet részletesebb ismereteket. Külön köszönet illeti Tóth Ferencet kitartó szervezőmunkájáért, amint ezt a *Bevezető* szerzőpárosa is kiemeli. Ugyancsak köszönet jár Nagy Béla kartográfusnak, tematikus térképei nagyban segítik az eligazodást a Kárpát-medencében kevéssé jártas olvasónak is.

SIPOS GÁBOR

Anyává válni

Születés és anyaság a régi Magyarországon. 16. század–20. század eleje. Írta és szerkesztette: Krász Lilla. ELKH BTK TTI, Bp. 2023. (Család – Történetek 2.) 447 o.

A Krász Lilla történész által tavaly megjelentetett kötet – miként arról a szerző a bevezetőben tájékoztat – a Deáky Zita néprajzkutatóval 2005-ben közösen írt, *Minden dolgok kezdete. A születés kultúrtörténete Magyarországon (XVI–XX. század)* című munka bővített, helyenként átdolgozott változata. Jelen munka hat fejezetben vizsgálja a női termékenység, terhesség, szülés és korai anyaság szakaszait, majd egy záró fejezetben a szüléset intézményesülésének történetét tárja elénk. A kötet struktúráját tekintve a 2005-ös kiadvány logikáját követi, forrásbázisa is nagy vonalakban ugyanaz maradt: az egodokumentumok és néprajzi gyűjtések széles skálájától a „korszak populációs törekvéseit előtérbe helyező” központi hivatalok által termelt iratanyagokig terjedő, igen heterogén – nemegyszer egymásnak ellentmondó – kútfőket foglal magában. A gazdag írott forrást anyagot gondosan megválogatott illusztrációk és fejezetvégi összegző táblázatok egészítik ki, illetve támasztják alá. A csaknem száz oldalt átfogó bibliográfia, képjegyzék és mutató is a vállalkozás komolyságát jelzik. A kötet eme újragondolt kiadásának azért is örültünk, mivel a korábbi kiadvány már évek óta eltűnt a könyvpiacról.

A kötet „korábbiaktól eltérő” hangsúlyokkal való ismételt feldolgozásának aktualitását a 21. századi ember születéshez,

halálhoz megváltozott, gyakran ambivalens, tabukkal terhelt viszonyulása adja” (9. o.), ebből kifolyólag – jegyzi meg a szerző – a jelen kiadvány módszertani eszköztárát tekintve is jelentősen módosult. Mindezek alapján az olvasó akár azt is hihetné, hogy az ELTE Nőtörténeti Kutatócsoportjának egykori helyettes vezetője ebben az újragondolt kötetben ezúttal a feminista ismeretelméletek irányába mozdult el, vagy esetleg az anyaság történeti megítélésével kapcsolatos régebbi, de annál aktuálisabb vitákhoz kíván kapcsolódni. Az elméleti álláspontok ütköztetésére, vitatására vagy felvállalására azonban csupán elvétve, egy-egy lábjegyzetben találunk példát, mint ahogy a szubjektív feminizmus *puha* társadalomtudományos modellje is távol áll a szerzőtől. Krász Lilla, akárcsak előző köteteiben, a kérdés mély történeti ismeretéről tesz tanúbizonyságot, kiegyensúlyozott szövegvezetést gazdag forrással támasztja alá, s ezáltal egy kimerítő – helyenként talán esszencializáló – történeti elemzést kínál. A kötet a női test reprodukciós sajátosságait és a tradicionális női szerepeket a tudományos történetírás akadémiai (objektivist) elvárásainak megfelelően tárgyalja, kerüli a provokatív kérdéseket; mindezek ellenére rendkívül hasznos és tanulságos lehet mindazon feminista

Fehér Andrea (1981) – történész, egyetemi adjunktus, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, feher_andrea@yahoo.com

<https://doi.org/10.36373/em-2024-1-15>

olvasók számára is, akik tovább szeretnék gondolni a testiséghez való mindenkori viszonyunkat.

A közel 450 oldalt számláló, nagy formátumú kötet stílusa rendkívül tömör, éppen ezért az egyes fejezetek tartalmát csupán vázlatosan ismertetjük, ugyanakkor kiemelünk pár, számunkra relevánsnak vagy különlegesnek vélt jelenséget és példát.

A *Minden dolgok kezdete* címet viselő bevezető – a kötet további fejezeteitől eltérő – közvetlen hangnemben előbb a *szelíd szülésekről* [F. A.] értekezik, vagyis amellet érvel, hogy a szülés és születés teljes egyszerűséggel, meghatározott rend (ritusok) szerint, a belső hangokra és jelekre való figyelemről szólt. A szülő nőt népes női közönség megnyugtató hálója vette körül, a szülés a szomszédok, barátok, családtagok s mindenekfölött a bába jelenlétében zajlott. A szülés – akárcsak a hozzá szorosan kapcsolódó halál is – a természet rendjeként, a mindennapok részeként volt értelmezve. Ezt a régi rendet bontja meg a tudomány előretörésével a szakmában végbemenő medikalizáció, amely a helyi ritusokat egy közös, felülről irányított felvilágosult modellre épülő szülészeti tudományra cseréli azáltal, hogy egyrészt emancipálja az okleveles bábákat, másrészt helyet kínál ebben a történetben a férfi sebészeknek és orvosoknak, majd az általuk irányított oktatási és egészségügyi intézményeknek. A megszokott otthonos környezetet felváltja a kórház steril közege, amelyben a technika diadalmaskodik a „lélektani tényezők” felett. Ennek a jelenségnek a vizsgálata képezi tehát a kötet vázát. A jobb tájékozódás végett ugyancsak a bevezetőben ismerteti a szerző a kora újkori orvoslás főbb téziseit, a hippokratészi-galénoszi medicinához kötődő nedvkórtant, a testnedvek egyensúlyának visszaállítását célzó noninvazív – vagyis gőzölés, párolás, füstölés, borogatás, masszírozás,

gyógynövények és porok alkalmazásával történő – kezeléseket és a valamivel agresszívebb beavatkozásokat, mint az érvágás, köpölyözés, klistélyozás és piócázás. Ezt követően a kora újkori gyógyítók népes és színes csoportjának ismertetésére kerül sor, különös hangsúlyt fektetve a vizsgált korszak leggyakrabban igénybe vett helyi specialistáira, a laikus gyógyítókra, akik közül a kötet szempontjából leginkább releváns a tudását ekkor még csupán tapasztalati úton szerző bába.

A *Lányok, asszonyok és leendő anyák* című, második fejezet témája a termékenység, meddőség és születésszabályozás. A menstruációval kapcsolatos alfejezetre hívnánk fel itt a figyelmet. Forrásadottságaink nem igazán kedveznek a téma történeti kifejtésének, s ezzel magyarázható az is, hogy az egyébként Deáky Zita kutatásaira épülő alfejezet a néprajzi kutatások eredményeire támaszkodik. A szerző olyan kérdéseket vizsgál, hogy milyen ritusok kötődnek a női nagykorúsággal is értelmezett első vérzéshez, hogyan enyhítették a nők fájdalmukat, vagy milyen módszerekkel fogták fel a távozó vért. A 19. századi lapokban megjelent reklámok és szülész-orvosi szaklapokban olvasható tanácsok pedig érdekes adatokkal szolgálnak a betétek magyarországi használatának kezdeteiről is. A következő alfejezet a meddőség és terméketlenség kérdését vizsgálja, valamint azt, hogy milyen következményekkel járt egy nő számára, ha nem tudta a reprodukcióban játszott szerepét beteljesíteni. A fejezet rávilágít azonban arra is, hogy annak ellenére, hogy a termékenységnak igen jelentős szerepe volt a nő társadalmi megítélésében, a forrásokban a születésszabályozás különféle formái is visszaköszönnek. A szerző elsősorban a negatív irányú születésszabályozásra tér ki: védekezés, magzatelhajtás és csecsemőgyilkosság, hangsúlyozva azt, hogy a forrásokban fellelhető adatokat a

kor társadalomszemléletébe, normáiba illesztve szabad csak értelmezni.

A harmadik fejezet (*Áldott állapotban*) a terhesség időszakát tárgyalja. Krász Lilla előbb a terhességhez kötődő megnevezéseket vizsgálja, szembeállítja a bibliai és profán szóhasználatot, s remek képelemzésekkel tarkítja ezt a felfeztető részt, melyet a terhesség megállapítására vonatkozó jelek ismertetése követ. A szerző rávilágít arra, hogy mekkora bizonytalanság övezi a kezdeti heteket, hónapokat, több „tesztelési módot” is bemutat a fokhagymapróbától a vizeletvizsgálatig. A fejezet egyik érdekessége, hogy kitér azokra a mágikus praktikákra, amelyekkel a gyermek nemének befolyásolását célozták meg. A nemek közötti különbségek ugyanis már az embrionális szakaszban megmutatkoztak: a korabeli orvosi nézetek szerint a fiúmagzat három, a leány- csak négy hónap múlva mozdul meg a méhben, vagyis a nők társadalmi megítélése, alárendelt helyzetük legitimálása már az anyaméhben megkezdődött. A fejezet kitér még a koraszülésekre, a túlhordásra és egyéb rendellenességekre, a terhesség időszakát meghatározó aggodalmakra és tiltásokra, majd az állapotos nőknek a közösségekben betöltött szerepére. A záró alfejezet elmozdul a kötet vizsgálódásának középpontjában levő arisztokrata vagy paraszti közegetől, a szerző ugyanis a munkásnőkre vonatkozó munkavédelmi törvények és szabályozások vázlatos ismertetésére vállalkozik.

A következő rész *a szülés világába* enged betekintést. A kora újkorban a szülészoba egyértelműen női felségterületnek számított, s ebben a térben a bába volt az, aki koordinálta és összehangolta a feladatokat. Az orvosokat és sebészeket csupán rendkívüli szüléseknél riasztották, jelenlétük pedig egyértelműen pánikot keltett mind a szülészobában, mind a kívül várakozó családtagokban. A nők társadalmi

hovatartozásuk függvényében szülhettek díszes szobában, konyhában vagy istállóban, széken ülve, állva vagy akár fekve (ez utóbbi népszerűsítéséhez Mária Terézia is hozzájárult). A bába mindent megtett, hogy a szülő nő biztonságérzetét megerősítse, fájdalmát enyhítse. S habár a korokban a fájdalomról vagy félelemlről beszélni nem illet, a fennmaradt források számos nyugtató hatású praktikáról számolnak be, legyen szó mágikus segéd-eszközök profán (ásványok, pénzek, övek, gatyamadzagok, varázsigés cédulák) vagy vallási (szentelt víz, tömjén, rózsafüzér) eszköztáráról, gőzölésekről vagy maszírozásokról. Mi több, alkalomadtán a vajúdnő leitatásától sem riadtak vissza. A fejezet záró részében a köldökzsinór el-kötésének és a placenta eltávolításának különféle módozataira és a velük történő népi varázslásokra is találunk példákat.

Az *Anyaság és anyai szeretet* című rész képezi a kötet súlypontját. Ez a leghosszabb fejezet, melynek címe némileg félrevezető, az érzelmetörténeti vizsgálódás ugyanis távol áll a fejezet szerzőitől. Az első rész a gyermekágy veszélyeire tér ki, az óvó-védő tabuk és sajátos viselkedési normák ismertetésével indul. A fizikailag és lelkileg legyengült és sebezhető nőt a közösség különös figyelemmel követte, feladatainak egy részét családja nőtagjai vették át, az étkezést komatálakkal oldották meg, a gyermek körüli teendőket pedig a bábák és családtagok látták el, így szinte minden nőnek lehetősége volt kipihenni a szülést, vagyis erőt gyűjteni. Értelemszerűen kevesebb időt töltött ágyban egy munkásnő, mint egy parasztasszony, polgár vagy nemes. A fejezet ismét viz-szatér az ipari munkásnők helyzetére, a szülési szabadság kérdésére, valamint a gyermekágyas otthonok létesítésére.

A fejezet második fele már az újszülöttekre fókuszál. Tudomást szerzünk a fürdetéshez kötődő – esetenként az egészségre

is káros – rítusokról, mint amilyen a disznómoslékot is tartalmazó vízzel való fürdés, ami több esetben is felnőttkori vaktságot okozó szemgyulladásokat idézett elő. A fürdést porzás, pelenkázás és pólyálás követte, s itt is döbbenettel olvassuk, hogy a hagyományos növényi poroktól a „küszöb alól vett vagy a küszöbhez söpört” vagy szúrágta bútor alatt összegyűlt porig mi mindent használtak hintópor gyanánt. A pelenkák minősége családonként változott, kevés újkori gyermeknek volt finomgyolcsból készült kelengyéje, s nem voltak ritkák a kisebesedések sem, mivel a dajkák vagy anyák sem cserélték kellően következetesen az újszülöttek pelenkáit. Ami pedig a gyermekek pólyálását illeti, a 20. század második feléig kellett várni, míg a szoros, alakformáló, ugyanakkor védő feszes pólyát felváltotta a *nyugati mód*, vagyis a végtagokat szabadon hagyó, lenge ruházat. A csecsemőket az első napokban teával vagy cukrozott vízzel táplálták, s csak a veszélyesnek vélt előtej távozása után kezdődött meg a szoptatás. A gyermek éjjeli nyugalmat pedig sok családban a mákgumókból készült főzetekkel biztosították. A szoptatásra vonatkozó részekben a szerzők mellett érvelnek, hogy a kora újkori Magyarországon az anyák maguk szoptatták gyermekeiket, és csak kivételes esetben fordultak külső segítséghez vagy állati eredetű tejhez. Ugyancsak ebben a fejezetben kerül érintőlegesen sor a kisgyermekkor betegségeinek felsorolására, melyek gyógyítása egyértelműen a bába és általában az asszonyok hatáskörébe tartozott, mivel az orvosok tanácsával csak ritkán s főként a nemesek és módos polgárcsaládok élhettek. A fejezet záró passzusai a rendellenes születésekre térnek ki. Ide sorolja a szerző az ikerszületéseket és a torzszülötteket is. Zárásként pedig az elvetélt magzatok és halott csecsemők fölötti gyászról olvashatunk, a „pogánykák”

megítéléséről, s arról, miként próbálták a szülők feldolgozni a veszteséget.

A következő, szintén társszerzős fejezet (*Gyermek a közösségben és a társadalomban*), a gyermekekre fókuszál, és a keresztség kérdésének alapos elemzésével indul. Tudomást szerzünk a családi kapcsolathálót erősítő és kiterjesztő komaság fokozatairól (főkomák, garasos, lógó és száraz komák) s a keresztszülők kötelezettségeiről. Kifejezetten érdekes a családi folytonosság és lokális identitás konszolidálásaként értelmezett névadási (lélekadási) szokásokat leíró rész. Ugyancsak itt kerül bemutatásra a vallási türelmetlenség korszakában számtalan kritikával illetett bába- vagy szükségkeresztség. Külön kiemelnénk itt a zsidó gyermekekről szóló részt, amely rendkívül érdekes kultúrtörténeti vonatkozásokat tárgyal. A fejezet vége visszaul a szoptatódajkák és bérdajkák már érintőlegesen tárgyalt kérdésére, a szerzők most azonban nem az anya, hanem a gyermek s főként a gyermekvédelem és társadalmi felelősségvállalás felől vizsgálják a kérdést.

A záró fejezetben a *szülésszet, tudás és tudományosság*, vagyis a szakma medikalizációja kerül a vizsgálódás középpontjába. A fejezet európai kitekintéssel indul, majd a magyarországi szülésszetek megjelenésére legnagyobb hatással bíró göttingeni modell bemutatásával folytatódik. Ezt követően az *ars obstetrica* hazai elterjedéséről, valamint Mária Terézia udvari orvosának, Georg van Swieten érdemeiről értekezik. A fejezet részletesen tárgyalja a szülésszeti rendszer intézményi hátterének kiépítését, s nagy hangsúlyt fektet a gyermekágyi láz kóroktanának és megelőzésének, vagyis Semmelweis Ignác munkásságának bemutatására. A kötet a következőkben a jogalkotás irányából közelíti meg a bábaság medikalizációját. Az alfejezet a Torkos-Taxa és *Generale Normativum* szabályrendszerén keresztül

vizsgálja a baba feladatkörét, diplomás, cédulás és tudatlan bábákról értekezik, vagyis felállítja a szülésznők korabeli hierarchiáját. Felhívjuk a figyelmet itt arra, hogy a fejezetben – miként általában a kötetben – a medikalizáció többnyire pozitív megítélés alá esik, a szerzők a bábaképzést a női emancipáció egyik korai formájaként értelmezik. Nem térnek ki arra a napjainkban egyre inkább hangoztatott nézetre, mely szerint a bábaszakma a professzionizáció címszó alatt tulajdonképpen elférőfiasodott, s hogy a képzések mindkét nemre való kiterjesztése tulajdonképpen egy tudatos kirekesztési folyamat része volt, mely nem a szakszerű bábák képzését volt hivatott elindítani, hanem a férfiak térnyerését legitimálni az addig kizárólag női foglalkozásnak tekintett szakmában. A kötet szerzői minden bizonnyal ismerik ezeket az értelmezéseket, de távol áll tőlük a feminista olvasat, s nem kívánnak elméleti vitákba bocsátkozni.

Tekintettel arra, hogy a kötet a nőket állítja vizsgálódásának középpontjába, és nem a nőkről alkotott feminista elméletekhez igazítja adatait, vagyis a hatalmi rendszerekkel szembeni társadalomkritika nem szűrődik be az elbeszélésbe, mi is elsősorban a forrásokkal kapcsolatos észrevételeinknek adnánk itt hangot. A bevezető többször is a bábák „látás, hallás, olvasás, tapintás és utánzás” által átörökölt tudásáról értekezik. A kötetet lapozva azonban egyértelművé válik, hogy a forrásadottságok nem igazán teszik lehetővé a subjektív női tapasztalatok megjelenítését. A munka bázisát ugyanis többnyire a hivatalos szervek – kívülállók – által termelt források képezik, az egodokumentumokból – vagyis az érintettektől – származó adatok jóval ritkábban jelennek meg. Így a szülésről és anyaságról, kisgyermekkorról

szóló híradások nem csupán egyenetlenek – mind térben, mind időben –, hanem többségükben kívülállóktól származnak. Ezt a képet lehetett volna a női írásbeliség ritka forrásaival némileg árnyalni. Az elmúlt években több, személyes forrást feldolgozó nő- és gyermektörténeti munka jelent meg, főként a szerző által is hivatkozott Erdélyi Gabriella által irányított Lendület családtörténeti projektnek köszönhetően, amely lehetővé tette volna a forrásbázis kibővítését. Továbbá, mivel a néprajzi adatoknál az erdélyi adatközlők és gyűjtések is szép számmal idézve vannak, érdemes lett volna ezt az arányt az orvosi irodalom (lásd Pataki Dániel munkásságát¹) vagy történeti források esetében is tartani, s az erdélyi kutatók által feltárt és feldolgozott újkori kútfőket is beépíteni a kötetbe. A személyes elbeszélő forrásokban fellelhető női tapasztalatok iránt fogékony kutatók minden bizonnyal hiányolni fogják, hogy a kötet multibeli főszereplőinek (anyák, bábák) hangja nem tudja kellőképpen árnyalni a tudós férfiak kritikus, de ugyanakkor felszínes meglátásait a női lét egyik legintimebb tapasztalatáról, valamint arról a szülőszobáról, amelynek a férfi orvosok a 19. századig jóformán a küszöbéig ha eljutottak.

Fenti észrevételeink nyilvánvalóan nem vonnak le semmit a munka értékéből és jelentőségéből. A szerző igen sokrétű, a szülést számtalan szempontból vizsgáló esztétikus kiadványa gazdag képi világgal egy vonzó kultúrtörténeti csemege, mely egyformán élvezetes és hasznos mind a laikus, mind a szakavatott olvasók számára.

FEHÉR ANDREA

1 | Pataki Dániel: *A terhesség', szülés', gyermekágy' s gyermeki első kor' rajza, életrendi szabályokkal*. Kvár 1840.

A dualizmuskori magyar parlamenti élet új szempontú elemzése

Cieger András: *A magyar országgyűlés a dualizmus korában. I. A képviselőház (1865–1918)*. Országház Könyvkiadó, Bp. 2021. 460 o.

Cieger András kötete az Országház Könyvkiadó *A Magyar Országgyűlések Története* sorozatában jelent meg. A kiadó a dualizmuskori országgyűléseknek két önálló kötetet szentelt; a Főrendiház történetét Tóth-Barbalics Veronika írta meg doktori disszertációja alapján.¹

A szerző érdeklődése az utóbbi évtizedben fordult a politika kultúrtörténete felé, és csak üdvözlendő, hogy a politika- és társadalomtörténeti megközelítés mellett kiemelt szerepet kapott ez, a magyar történetírásban – legalábbis a 19. század történetére nézve – mindmáig elhanyagolt nézőpont. Cieger Andrásnak sikerült teljesítenie kitűzött célját, mivel tényleg a „látószólag jól ismert magyar parlamenti élet új szempontú elemzését” (12. o.) kapjuk.

A kötet felépítése világos, logikus és arányos; hat tematikus egységben tárgyalja a témát. Nyilvánvalóan a kérdésnek nemcsak kiterjedt szakirodalma van, hanem a források is bár egyenetlenül, de oly bőséggel állnak rendelkezésre, hogy nagyfokú szelekcióra volt szükség. Úgy vélem, hogy a szerzőnek az eredmény szempontjából sikerült ideális kompromisszumot megvalósítania: úgy használt

fel jelentős mennyiségű levéltári és kézírattári forrást, hogy ezek nem nyomták agyon a szöveget. A számtalan kiadott és pár kiadatlan emlékirat pedig Mikszáth parlamenti karcolataival együtt színessé és még olvashatóbbá teszik a kötetet.

A könyv az országgyűlésről szól ugyan, de a választások és a választójog kérdése szorosan összefügg azzal, ezért még akkor is túl vázlatos ezek bemutatása a bevezető részben, ha a korábbi szakirodalom alaposan körbejárta ezt a két témát, és a szerző sem tesz mást, mint összefoglalja az eddigi eredményeket. A kötet például egy szóval sem említi azt a tényt, hogy Erdélyben a korszak végéig érvényben maradt az 1848. évi II. erdélyi törvény, pedig a kérdésnek Egyed Ákos, Ruzsoly József és Pap József is szentelt tanulmányt. A némileg eltérő szabályozás, főként a magasabb cenzus azt eredményezte, hogy az amúgy is szegényebb erdélyi lakosság körében még alacsonyabb volt a választójoggal rendelkezők aránya, mint a Királyhágó másik oldalán.

Az I. fejezet jó és világos összefoglalását adja – ugyancsak a szakirodalom

1 | Tóth-Barbalics Veronika: *A magyar országgyűlés a dualizmus korában. II. A főrendiház (1865–1918)*. Országház Könyvkiadó, Bp. 2021.

alapján – az országgyűlés helyének az állami hatalomgyakorlás rendszerében, megalapozva a későbbi fejezeteket. Kezdetben nem igazán értettem, miért itt szerepel az országházak – amúgy informatív és érdekes – bemutatása (I.1. alfejezet). Nyilván valahol erre is sort kellett keríteni, de kissé erőltetettnek éreztem, hogy a politikai architektúrát a szó szoros értelmében vett architektúrával kapcsolta össze. Az alfejezetet olvasva azonban annál inkább elfogadtam ezt a megoldást, mivel itt nem egy kötelező penzum lero-vásáról, nem pusztán a „díszlet” bemutatásáról van szó, hanem a szerző szerves egységben vizsgálja a kettőt, például az országgyűlés és a kormány viszonyának elemzését frappáns módon azzal vezeti fel, hogy Ybl Miklós a kiegészítés előtt még a padsorokkal szembefordítva képzelte el a miniszterek bársonyszékeit, de bemutatkozásakor az Andrássy-kormány szimbolikus módon a Deák-párt első sorában foglalt helyet (53. o.).

A fejezetben olyan fontos kérdések tisztázásáról van szó, mint a király és országgyűlés, illetve a kormány és parlament viszonya. Előbbire nézve Sente Zoltán 2011-ben megjelent munkájában meggyőzően cáfolta a magyar történetírásban tévesen meggyökerezett vélekedéseket az uralkodó „titkos” előszentesítési jogáról. Cieger az országgyűlés és a kormány viszonya kapcsán szintén sokban árnyalja azt a közkeletű sommás véleményt, hogy a dualizmus korában a kormány irányította az országgyűlést. A kormány vád alá helyezésének vagy a parlamenti vizsgálóbizottság kezdeményezésének kísérletein keresztül rámutat arra, hogy bár ezek többnyire sikertelenek maradtak, több esetben mégis a szóban forgó miniszterek lemondását eredményezték. Szemléletes azoknak a dualizmus idején kialakult gyakorlatoknak bemutatása is, mint amilyen a bizalmatlansági indítvány, amelyeken

keresztül az ellenzék is meg tudta jeleníteni programját, és bizonyos fokú nyomást tudott kifejteni a kormányra. Cieger meggyőzően bizonyítja, hogy „tartósan sem az országgyűlés, sem az uralkodó bizalma és támogatása nélkül nem lehetett kormányozni” (69. o.). A törvényhozó és végrehajtó hatalom viszonyában a korszakban egyre inkább utóbbi javára billent a mérleg, de ez részben a modern politikai rendszer kiépülésével, illetve a kormányok patronázshatalmának növekedésével függött össze. A valós erőviszonyokat szemléletesen mutatja a miniszterelnök és a házelnök közti viszony alakulása.

A II. *(Törvénygyár)* a leghosszabb fejezet. Az alapozást a házszabályok változásának és a képviselők jogállásának bemutatása képezi. Ez a viszonylag hosszú rész bizonyos fokú átfedést mutat korábbi és későbbi (al)fejezetekkel (pl. a mentelmi ügyeket illetően). A képviselők társadalmi összetételével többen is foglalkoztak az elmúlt egy évszázad folyamán, igaz, a teljes korszakot átfogó modern vizsgálat most van folyamatban. Ennek egyes eredményeit a szerző a publikációkból, illetve Pap József baráti közreműködése révén felhasználhatta. Az alfejezet táblázatai is nagyrészt ezekre épülnek. Szembetűnő azonban, hogy a szerző mennyire nem figyel nemcsak Erdélyre, hanem a regionális szempontot is teljesen figyelmen kívül hagyja, pedig ő maga is több kiváló tanulmányt szentelt a kérdésnek. Így nincs szó például a képviselők helyi kötődéséről sem. Erről országos vizsgálat ugyan nem áll rendelkezésre, de regionális eredmények vannak.

A képviselői szerepek kialakulásánál Cieger előbb számba vette a pálya lezárását kiváltó okokat, majd a hivatásos politikusok csoportjára koncentrált, azon belül próbált meg típusokat elkülöníteni. Miután az egyes típusokra csak két-három példát találunk, nehéz megállapítani, hogy

mennyire sikerült elkülöníteni az egyes kategóriákat – Csernátorny Lajos esetében például a szerző maga jelzi, hogy képviselői pozícióját a Tisza Kálmánhoz fűződő bizalmas viszonyának és nem „botrányhős” mivoltának köszönhetette –, de eleve a csoport nagyjából fele „hátsó pados képviselő”, akiknél az szorul magyarázatra, hogy miért éppen nekik sikerült hosszan megmaradni a hatalom árnyékában. Erre nézve van ugyan néhány felvetése, de itt is, mint a könyv több más olyan részénél, ahol nem állnak rendelkezésre országos lefedettségű alap kutatások, példák bemutatásával hidalja át a problémát. Nem világos, hogy a külön részben tárgyalt „érdekkijárók” hogyan viszonyulnak az előbb említett típusokhoz, de mindenképpen a képviselők és választókerületeik viszonya a későbbiekben mérné egy alapos kutatást.

A továbbiakban érdekes kis összefoglalásokat kapunk eredeti források alapján olyan eddig vagy alig, vagy csak egy-egy konkrét eset kapcsán érintett kérdésekről, mint a fizetések vagy a képviselők eladósodása – szintén egy olyan kérdés, amelyik külön tanulmányt érdemelne –, amelyek mind a szakszerűsödés irányába mutatnak. Tanulmányok a fizetések kapcsán bemutatott különböző álláspontok és viták, amelyek – ahogy a szerző is levonja a tanulságot – egyúttal azt is mutatják, hogy a „politikusi hivatás professzionalizációja [...] sosem válhatott befejezetté” (143. o.). A szerzőnek sikerül érdekesen és a téma szempontjából relevánsan tárgyalnia olyan látszólag száraz témát is, mint a képviselői hiányzások vagy a határozat- és tanácskozásképtelenség. A 13. táblázat érzékletesen ábrázolja a parlament válságát a századforduló után. Az országgyűlés munkaparlamentté alakulását jól

mutatják a számok (II.6.), hiszen Cieger András számításai szerint átlag három (ülés)naponta fogadtak el törvényt, a korszakban összesen 2111-et. A 14. táblázat is igen beszédes, jól illusztrálja a törvényhozói munka jellegének átalakulását. Szintén nagyon hasznos áttekintést kapunk a döntéshozatal háttéréről, a plenáris ülések mellett az osztályok és bizottságok alakulásáról és tevékenységéről, a szakbizottságok egyre növekvő szerepéről. Ezekről eddig jórészt csak utalások szintjén szólt a szakirodalom. A törvényalkotás folyamata a költségvetési törvény példáján mutatja be, ez tökéletes választás, nemcsak a költségvetés elfogadásának fontossága és periodicitása miatt, hanem azért is, mert ennek kapcsán a parlament működésének zavarairól, az indeminálásról és az ügynevezett exlex állapotról is képet kapunk.

A következő nagy egység (III. fejezet: *Aréna – a parlament mint küzdőtér*) több érdekes és fontos témát is tárgyal, amelyek közül egyesek, mint a pártok szerepe, a horvát és a nemzetiségi képviselők, viszonylag jól ismertek a korábbi szakirodalomból; a horvát képviselőkről éppen Cieger András közölt pár éve tanulmányt, utóbbi esetében jórészt a szakirodalom alapján foglalja össze a témát. A szerző figyelmébe ajánlom Ovidiu Iudean kolozsvári kolléga doktori disszertációjának angol nyelvű változatát,² aki 1881–1918 között 39 olyan román származású képviselőt azonosított, akik románnak tartották magukat, sokan közülük szerepet vállaltak a két román egyház egyikében, különböző egyesületekben, de a kormánypárt színeiben ültek a pesti Képviselőházban. Érdekes módon azonban a legutóbbi időkig róluk senki nem vett tudomást, a román történetírás nem tudta beilleszteni a nemzeti narratívába – ezt a vonalat képviseli

2 | Ovidiu Emil Iudean: *The Romanian Governmental Representatives in the Budapest Parliament (1881–1918)*. Mega, Cluj-Napoca 2016.

amúgy a szerző által idézett egyetlen román nyelvű bibliográfiai tétel is (49. lábj., 301. o.) –, a magyar történetírás pedig automatikusan besorolta a névtelen kormánypárti magyar képviselők közé.

Új és igen érdekes az interpellációról, valamint a kérvényezésről és feliratokról szóló rész. Ahogy a szerző is megállapítja, az interpellációknak fontos szerepük volt mind a nyilvánosság, mind a kormányzati politika ellenőrzése szempontjából. Érdekes az interpellációk tematikai megoszlásáról készült táblázat (250. o.), bár a szakpolitikai és választókerületi ügyeket jobb lett volna szétválasztani, annál is inkább, mivel utóbbiak több ciklusban is az összes interpelláció felét, sőt közel kétharmadát tették ki. A kérvények és feliratok esetében is jó lett volna egy hasonló táblázat, de legalább egy olyan, amelyik ciklusonként adja meg ezek számát. Az érzékeny elemzés meggyőző magyarázatot ad a kérvényezés rendi időkre visszanyúló gyakorlatának továbbéléséről, sőt virágzásáról a dualizmus idején.

Az erőszak egyes megnyilvánulásairól már többször írtak, de most kapunk először módszeres áttekintést a képviselőket érintő, illetve a parlamenten belüli erőszak megnyilvánulási formáiról. A mentelmi és azon belül a verbális (rágalmazás, becsületsértés) és fizikai (párbajvétség, testi sértés stb.) erőszakkal kapcsolatos ügyek számának folyamatos növekedése, főként a századfordulótól jól mutatja a politika stílusváltását, a „politizálás egyre durvuló hangnemét”. Az egyszerre szakszerűen és fordulatosan megírt alfejezet bemutatja az erőszak különböző formáit, ezek időbeni alakulását és kihatásukat a parlament megítélésére. Személy szerint örültem volna, ha a parlamenti erőszak mérlegének megvonásakor a szerző a politikai kultúra változását tágabb európai perspektívába ágyazta volna. Igaz, utal Mark Twain híressé vált leírására a bécsi

parlamentről, de Európán belül jelentős különbségek voltak ilyen szempontból főképp Észak- és Dél-Európa között.

Szintén a szerző kultúrtörténeti perspektívájának köszönhető a parlamentet mint színházat bemutató rész (IV. fejezet: *Színház – a parlamenti politizálás mint előadás*). A fejezet nemcsak a parlamenti munka megértéséhez visz közelebb, hanem hangulatában is képes visszarázsolni a dualizmus kori képviselőház atmoszféráját. Nagy élvezettel olvastam nemcsak a karzatokról, hanem a képviselői beszédéről, stílusról szóló részt is. A szerző kiváló arányérzékkel emeli ki az általános vonásokat, tendenciákat. A kéziratárban található beszédvázlatok felhasználásával rekonstruálja a folyamatot, és a képviselőházi naplóval való összehasonlítás, valamint visszaemlékezések felhasználása révén pedig a napló szerkesztésének fortélyait is kapunk betekintést. Az országgyűlés reprezentációja olyan viszonylag új technikákat is igénybe vett, mint a fénykép. A korszak végére már egyes lapok is használták a fotót új kormányok vagy az új képviselők bemutatásakor. Az újságírók egyre növekvő szerepéről, a velük és a nyilvánossággal szemben megnyilvánuló kettősségről is rövid, de a lényeget megragadó képet kapunk.

Az előbbi rész folytatásaként a parlament mint a társas élet színhelye is megjelenik; megelevenedik a büfé, a folyosó, a pártklubok, és csak sajnálhatjuk, hogy nem kapnak nagyobb teret. Személy szerint szívesen olvastam volna részletesebb elemzést a kommunikáció rejtett normarendszeréről, és például a tegezés szokását illetően jó lett volna a nemzetközi összehasonlítás. A házelnök hatásköréről, munkájáról, közjogi helyzetéről alapos elemzést kapunk, bár itt némi átfedés van a házszabályokról szóló résszel. A házelnökökről egy miniatűr – a prozopográfia irányába mutató – kollektív portrét is kapunk,

de hiányoltam az alelnökök és a jegyzők kissé részletesebb bemutatását, hiszen így a jegyzőkről csupán két mondat szól a hivatali szervezet ismertetésénél. A hivatali szervezet (VI.2. alfejezet) taglalása a kulisszák mögé enged betekintést. Itt láthatjuk, hogy a képviselői beszédből hogyan lett nyomtatott szöveg. A háznagy és a gyorsírói iroda bemutatása mellett a többi alkalmazotti kategória éppen csak feltűnik, de a néhány példa – mint Deák Ferenc másodunokahúga, Mária, aki a takarítók felügyelője volt, vagy a Laczkovich család mint az alkalmazotti dinasztiák egyik példája, vagy az országgyűlési hivatalnokból lett képviselő – is mutatja, hogy ez az érdekes és sajátos világ megérdemelné a módszeres kutatást.

Lezárásként a háborús képviselőházról is találunk egy rövidke összefoglalót, majd az eredmények összegzésével zárul a szöveg. Cieger András előbb a parlament szerepét illető véleményeket veszi számba. Bár a kortársak és a történészek is sok kritikával illették a dualizmuskori országgyűlést, de azért az túlzás, hogy a „parlament működésképtelenségében egyetértettek” volna (432. o.). Három oldallal később azonban ennél jóval árnyaltabban és óvatosabban fogalmaz a szerző, amikor kiemeli, hogy „számos olyan folyamat zajlott le a hazai parlamenti életben, amely párhuzamba állítható a nyugat-európai fejlődéssel”. Persze felmerül a kérdés, hogy mit értünk Nyugat-Európán: a korszakban végig mintának tekintett angol parlamentarizmussal, a franciával, esetleg a némettel vagy netalán a portugállal állítható párhuzamba. Ezzel inkább csak azt szeretném érzékeltetni, hogy egyrészt a fejlődés korántsem volt egységes még Európa nyugati felében sem, és az absztrakt mintákhoz való viszonyításon túl jóval termékenyebb lenne összehasonlító vizsgálatok elvégzése egy-egy konkrét kérdés kapcsán. Ez a folyamat különben elindult, főleg a

politológusok jóvoltából, de történészek is szerveztek konferenciákat, jelentettek meg köteteket, amelyek lehetővé teszik a későbbi alaposabb összehasonlítást.

Cieger András főbb eredményeit hét pontban összegzi a kötet végén, ezek mindegyikével magam is egyetértek. A szerző ezeket munkájában alaposan indokolta, és úgy vélem, könyvének nagy erénye a kérdés szakszerű és érdekfeszítő összefoglalása mellett éppen ezekben az új eredményekben rejlik: a politikusi hivatás átalakulása és a törvényhozói munka szakszerűsödése mellett a politika és nyilvánosság viszonyának vizsgálata, a parlamenti kisebbség lehetőségeinek és érdekérvényesítő képességének alapos és árnyalt bemutatása, valamint az írott szabályokon túli gyakorlat és a kulisszák mögötti világ feltárása. A közelmúltban politológusok és alkotmányjogászok is foglalkoztak a kérdéssel. Teljes mértékben egyetértek a szerző azon állításával, hogy „a modernizációs kritériumok merev alkalmazása több fontos – ám nehezen mérhető – változást takar el”. Úgy vélem, Cieger András kötete az eddigieknél jóval árnyaltabb képet nyújt a dualizmus korának parlamentjéről. Itt jegyzem meg, hogy bár a kötet tárgya csak a Képviselőház, több téma esetében is a teljes országgyűlésről van szó.

A táblázatok szerencsés módon egészítik ki a szöveget, informatívak, de nem tartalmaznak fölösleges adatokat. A szép kiállítású kötet illusztrációi ugyancsak hozzájárulnak a minél teljesebb kép kialakításához.

A világos és logikus szerkezet ellenére vannak bizonyos apró következetlenségek és redundanciák. Főként az első fejezet esetében zavaróak az állandó hátrautalások. Egy ilyen jellegű munka esetében az utalásokat nem lehet kiküszöbölni, de néhány ponton jó lett volna elkerülni a fölösleges ismétléseket. A II.1. alfejezet

(A képviselőház házszabályai és a képviselők jogállása) megismételt részeket a *Bevezetésből*, azaz valószínűleg fordítva történt, ezért fordulhatott elő az, hogy néhány mondat szó szerint ismétlődik meg a 21. és 89. oldalon. Úgyszintén a II.1. alfejezetet alaposabban össze kellett volna dolgozni a VI.1. alfejezettel (főleg a 387–388. oldallal), hiszen a házelnökről szóló rész is átfedést mutat a házszabályok ismertetésével, de a II.5. alfejezettel is (a képviselői hiányzásokról). A mentelmi jogról a II.1. alfejezetben van szó, de a III.6. alfejezetben

ismét tárgyalja a mentelmi ügyeket. A „politizálás egyre durvuló hangnemét” pedig számtalan helyen említi a szerző.

A világos, logikus és arányos felépítésű, jó stílusban megírt monográfia nemcsak kiváló kézikönyv, amelyik hosszú ideig alapmunka lesz, hanem tudományos szempontból is új eredményeket hoz, és nem utolsósorban lebilincselő, izgalmas olvasmány.

PÁL JUDIT

IN MEMORIAM

Búcsú Keserű Bálinttól

Keserű Bálint, a kora újkori magyar művelődés- és eszmetörténet nagy hatású művelője, a szegedi egyetem régi magyar irodalom tanszékének iskolateremtő professzora 2023. október 11-én elhunyt. Búcsúztatására október 30-án a magyarországi egyetemek és tudományos intézmények régi magyarosai szép számban gyűltek össze a szegedi temetőben. Az erdélyi pályatársak és tanítványok nevében Sipos Gábor mondott búcsúbeszédet.

Végtisztességet tévő gyülekezet!

Az erdélyi barátok és tanítványok nevében búcsúzom Keserű Bálint tanár úrtól. Megbízásom szerint a Magyar Unitárius Egyház erdélyi egyházkerülete, az Erdélyi Múzeum-Egyesület, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalmi Tanszékének régi magyaros munkatársai és a Magyar Történeti Intézet oktatói nevében is szólok, akik ezúton is szeretnék kifejezni részvétüket és együttérzésüket.

Sok évtizedes munkásságára visszatekintve azonnal szemünkbe ötlük az 1956. őszi erdélyi utazása, amikor Klaniczay Tibor megbízásából kutatta és fényképezte a kolozsvári könyvtárak kéziratos és nyomtatott állagaiban a magyar művelődéstörténet alig ismert forrásait. A kincses városban érte az októberi forradalom, és a nevezetes november 1-i házsongárdi koszorúzáson csak azért nem vett részt, mert épp buzgón fényképezett az Akadémiai Könyvtár katolikus részlegén Semlyén István könyvtáros segítségével. E megemlékezés bölcsészhallgató résztvevőit aztán Dávid Gyula tanársegéddel az élükön többéves börtönbüntetéssel sújtotta a hatalom a magyar forradalommal való szimpatizálás miatt. Kolozsvári tartózkodása során megismerkedett a művelődéstörténet kiváló szakembereivel – Jakó Zsigmond, Szabó T. Attila, Benkő Samu, a levéltáros Kiss András, a könyvtáros Engel Károly nevét említhetem –, a velük folytatott eszmecserék során fogalmazódott meg az a felismerése, hogy a nem túl kedvező körülmények között is megvalósíthatónak tűnik a magyar művelődéstörténet forrásainak tervszerű és folyamatos feltárása, közzététele.

Ekkor ismerkedett meg Juhász István református teológiai tanárral, egyháztörténésszel, aki felhívta a figyelmét a Tolnában, Kajdacson sínylődő egykori múzeumigazgató, Herepei János sanyarú sorsára. Keserű Bálint közismert szervezőképességét ismerve nem csodálkozhatunk, hogy az erdélyi művelődéstörténet avatott kutatóját csakhamar sikerült Szegedre hoznia, hatalmas anyaggyűjtését pedig három vaskos Adattár-kötetbe foglalva rendezte sajtó alá. E köteteket eleve sorozatnak szánta,

és apró címváltoztatással ma a 42. kötetnél tart az Adattár. Herepei a Házsongárdi temető régi sírköveit is összeírta, a sírfeliratokhoz az elhunytak életrajzát is mellékelte, az Adatok Kolozsvár művelődéstörténetéhez alcímet viselő vaskos kötetet szintén Keserű tanár úr gondozta Balassa Iván és Herner János társaságában.

Erdélyi kutatóútjait az 1960-as évek közepéig többször is megismételte, a kutatómunka szüneteiben pedig részt vett az erdélyi kollégák társas életében. Vasárnaponként kirándulni járt Szabó T. Attila társaságával, a „bükki akadémia” (Benkő Samu elnevezése) lehallgatástól mentes sétáin alkama volt szakmai híreket cserélni, üzeneteket hozni-vinni. Juhász Istvánnal családi kapcsolatot tartott fenn.

Az 1980-as években már tanítványai, fiatalabb munkatársai vették át az erdélyi utazások fáradalmait és kockázatait, egyúttal természetesen a Tanár úr kapcsolattartó szerepét is. Ő maga pedig az erdélyi kollégák kicsempészett kéziratainak közlését vállalta fel, akár álneveket is kitalálva.

1990-től fogva a szabadság immár normálissá vált körülményei között megjelentést biztosított az addig fiókban heverő forráskiadványoknak és tanulmányoknak, elég, ha itt Tonk Sándor peregrinációs kötetét és marosvásárhelyi kollégiumtörténetét említem. Az újraéledő szakemberkapcsolatoknak ünnepi pillanata volt a Szegeden 1991-ben rendezett Hungarológiai Kongresszus, amelyen részt vehettek az erdélyi művelődéstörténet meghatározó személyiségei, mint Jakó Zsigmond vagy Faragó József a fiatalabb nemzedékek képviselői (Kovács András, Buzogány Dezső) társaságában.

Ekkoriban immár kötöttségek nélkül éledhetett újjá Erdélyben is a kerek évfordulókat megtisztelő ünnepi kiadások, Keserű tanár úr Jakó Zsigmond, majd Kiss András emlékkönyvében közölt tanulmányt, de a Teleki Téka alapításának 200 éves évfordulójára készült kötetben is szerepelt. Viszonzásul az erdélyi szakemberek is küldtek tanulmányokat az előtte tisztelgő piros kötetbe, amely természetesen az Adattár sorozatban látott nyomdafestéket.

Az évezred utolsó évtizedében újból megfordult néhányszor Kolozsvárott, egyik őszi kutatóútja során gyengén felszerelt egyetemi szálláson kapott helyet, úgyhogy a hősugárzó és rezsó kölcsönzésével kifejezett baráti segítség igen jól fogott.

Rendkívüli Rebakucs-konferenciát szerveztek 1997-ben Kolozsvárott a művelődéstörténet magyarországi és erdélyi intézményei Enyedi György unitárius püspök halálának 400 éves évfordulójára, a konferencián szekcióelnökséget vállalt és előadást is tartott, három év múlva a konferenciakötet is megjelent tanítványai szerkesztésében.

Sorozatszerző lendülete a 2010-es években sem lankadt, oroszlánrészt vállalt Köleséri Sámuel orvosdoktor és polihisztor, az erdélyi korai felvilágosodás jeles személyisége műveinek megjelentetésében, a Kölesériana sorozat három kötete került kiadásra a Szegedi Tudományegyetem és az Erdélyi Múzeum-Egyesület együttműködésével. A tanulmánykötetben az ő közleménye is olvasható.

Tanári munkájáról nekem nincsenek emlékeim, a híres-neves kedd esti találkozásokon nem vehettem részt, de egy kedves családi emléket mégis őrzünk. Az 1990-es években egyik kolozsvári kutatóútja során vasárnap délfelé keresett fel, és a déli koccintás után meghívtuk ebédre. Asztali beszélgetésünk során gimnazista fiaim érdeklődtek afelől, hogy mit is kutat Bálint bácsi. Részletes beszámolóval szolgált a Tanár úr, és a magyar kora újkor művelődéstörténetéről olyan közérthetően és élvezetesen

beszélt, hogy a fiaim szájtátva hallgatták. Ennek ismeretében nem csodálom, ha szegedi tanítványait is elvarázsolta.

Egész egyénisége, szerénysége, hatalmas és szerteágazó tudását öniróniával leplező magatartása annyira vonzó volt, hogy a vele való találkozás – akár Szegeden, akár Kolozsváron – ünnepnek számított. E sorokat fogalmazva ötlött fel bennem a kép, hogy nem csupán az ajkával, de a szemével is mosolygott.

Végezetül és vigasztalásul Jób könyvét idézem: „én tudom, hogy az én megváltóm él, és utoljára az én porom felett megáll”.

SIPOS GÁBOR

EGYESÜLETI KÖZLEMÉNYEK

Elnöki tájékoztató az Erdélyi Múzeum-Egyesület 2023. évi tevékenységéről¹

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME) saját kutatóintézettel, szolgáltató jellegű tudományos könyvtárral rendelkezik, digitális adattárat, tudományos szakosztályokat, fiókegyesületeket, ifjúsági szakcsoportokat, illetve könyvkiadót működtet.

Kiemelt figyelmet fordít a gyűjteményeiben lévő kulturális örökség megőrzésére, gyarapítására, korszerű kezelésére, tudományos feldolgozására és publikálására. Rendezvényei keretében ismerteti a nemzetközi és a helyi tudományos eredményeket, és ezáltal teljesíti a romániai magyarság művelődésében vállalt feladatát.

Az EME alapvető értékei a függetlenség, a magas szintű szakmaiság, az elégedett munkatársak és az elkötelezett tagság, a szakmai együttműködés és a közösség tisztelete. Folyamatosan törekszik előmozdítani a szaktudás, a tudományos élet színvonalának állandó emelését, az alkotómunka társadalmi értékelését, fokozottabb megbecsülését.

Az elmúlt évben az EME-nek, a sajátos struktúráját megtartva, sikerült megvalósítania a tervezett sokrétű programját. Ehhez nagymértékben hozzájárultak a normatív támogatások, illetve a sikeres pályázatok.

Az EME 2023. éve számokban

Az EME 2023-ban 85 rendezvénynek (melyből 8 könyvbemutató, 10 konferencia és egyéb rendezvények) volt a házigazdája. A *Kolozsvári Magyar Napok* (KMN) keretében 8, a *Magyar Tudomány Napja Erdélyben* (MTNE) égisze alatt 23 rendezvény zajlott. Az EME 2023-ban 45 kutatási programot működtetett 12 főállású és 88 külső munkatárs révén. Kiadványaink mérlege 34 kötet: 26 könyv, valamint 8 folyóirat. Négy kreditpontos szakmai képzést (az Orvos- és Gyógyszerésztudományi Szakosztály által) és egy szakmai táborot (a Technikatörténeti Alkotótábor, Műszaki Tudományok Szakosztálya révén) szervezett.

1 | A gr. Mikó Imre Alapítvány kuratóriumi ülésén 2024. január 19-én elhangzott elnöki beszámoló rövidített változata. A teljes szöveg mellékletekkel együtt elérhető az Erdélyi digitális adattárban (EDA): <https://eda.eme.ro/handle/10598/33890>. A hozzá tartozó fényképes bemutató uo. tekinthető meg: <https://eda.eme.ro/handle/10598/33891>.

Tisztelet elődeink előtt

Az EME 2023-ban is számos tagját veszítette el, köztük kiváló személyiségeitől kellett búcsúznia: januárban Kozma Dezső irodalomtörténész², áprilisban Boldizsár Zeyk Imre pedagógustól, helytörténésztől,³ októberben dr. Jakab Sámuel geológustól, az EME tiszteleti tagjától, az Agrártudományi Szakosztály alapítójától,⁴ decemberben dr. Somai József közgazdásztól, az EME tiszteleti tagjától, egykori cenzor elnöktől,⁵ illetve dr. Balla Árpád gyermekgyógyász főorvostól, aki az EME tiszteleti tagja volt.⁶

Rend, rendszer és stratégia 2023-ban is

Mint ismeretes, 2022-ben az évet a rend, rendszer és stratégia jegyében indítottuk el,⁷ ami egy nagyon szükséges, és hatékony feladatnak(tervnek) bizonyult, s azóta azzal a ténnyel is szembesültünk, hogy ez egy több évre kiterjedő folyamat, amelyet értelemszerűen 2023-ban is folytattunk. Tehát épületeinkben,

- 2 | Elhunyt Kozma Dezső irodalomtörténész, az EME Bölcsész- és Történettudományi Szakosztályának tagja. Életének 88. évében hunyt el Kolozsváron Kozma Dezső irodalomtörténész, egyetemi professzor, az EME Bölcsész- és Történettudományi Szakosztályának tagja. Kozma Dezső szerteágazó kutatói, oktatói és tankönyvírói tevékenységet folytatott. A Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán a Magyar Irodalomtudományi Tanszéken és a Hungarológiai Doktoriskola professzora, majd a Partiumi Keresztény Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Tanszékeinek professzora volt. 2007. március 24-én az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kozma Dezsőnek Gr. Mikó Imre emléklapot adományozott az EME újjászervezésében és folyamatos működtetésében kifejtett kiemelkedő munkássága elismerésül.
- 3 | Elhunyt Boldizsár Zeyk Imre, az EME Bölcsész- és Történettudományi Szakosztályának tagja. Életének 93. évében 2023. április 9-én hunyt el Boldizsár Zeyk Imre pedagógus, helytörténész, művelődés-szervező tagtársunk, a Bölcsész- és Történettudományi Szakosztály tagja. 1930-ban született Tordaszentlászlón, ahol igazi közösség-szervezőként tevékenykedett, tájmúzeumot, képzőművészeti galériát és dalkört hozott létre, és ezzel a magyarságtudat fenntartását is szolgálta. Figyelme szülőfaluja és a kalotaszegi tájegység felé fordult, ezek történetét, hagyományait kutatta, tárgyi emlékeit gyűjtötte, tanárként és iskolaigazgatóként ezt a tudást adta tovább.
- 4 | Elhunyt Jakab Sámuel, az EME tiszteleti tagja. 2023. október 31-én hunyt el dr. Jakab Sámuel geológus, talajkutató, az EME tiszteleti tagja, aki az 1989-es rendszerváltás után meghatározó szerepet játszott az erdélyi magyar nyelvű felsőfokú agrárszakoktatás és az EME keretében az Agrártudományi Szakosztály alapításában.
- 5 | Elhunyt Somai József, az Erdélyi Múzeum-Egyesület tiszteleti tagja. Dr. Somai József közgazdász, gazdaságtörténész, az Erdélyi Múzeum-Egyesület tiszteleti tagja, a Romániai Magyar Közgazdász Társaság tiszteletbeli elnöke, a Magyar Tudományos Akadémia külső köztestületi tagja életének 93. évében, december 11-én hunyt el.
- 6 | Elhunyt dr. Balla Árpád főorvos, az EME tiszteleti tagja. 2023. decemberben életének 92. évében hunyt el dr. Balla Árpád gyermekgyógyász főorvos, az EME tiszteleti tagja, a székelyudvarhelyi kórház, a térség közegészségügyének meghatározó alakja, az egészségügyi intézmény egykori igazgatója, az EME Orvos- és Gyógyserésztudományi Szakosztály meghatározó egyénisége volt. Ő hozta létre a Pápai Páriz Ferenc Alapítványt, amely nagy szerepet játszik a hazai magyar nyelvű orvos-továbbképzésben az évente megrendezett családorvosi konferenciák által. <https://magyarfeny.ro/nepszeru/elhunyt-dr-balla-arpad>
- 7 | Lásd: *Interjú Bitay Enikővel, az EME elnökével.* <https://mta.hu/magyar-tudomanyossag-kulfoldon/interju-bitay-enikovel-az-eme-elnokevel-112326>, 2022. augusztus 10. MTA HTMT.

könyvtárainkban munkaterünk, hagyatékaink, aktáink, szabályzataink rendjére törekedtünk; folyó ügyeink, működésünk, feladataink, pályázataink rendszerének kialakításán dolgoztunk; hosszú távú működésünk biztosításához szükséges stratégia kidolgozásán munkálkodtunk. Fontosabb tevékenységek, megvalósítások, eredmények:

1. Könyvtárállományunk, hagyatékaink számbavétele, szortírozása.
2. Épületeink folyamatos karbantartása.
3. A munkafeltételek javítása: kutatáshoz szükséges eszközök beszerzése, adatbázisokhoz való hozzáférés biztosítása.
4. A jogi és peres ügyeink folyamatos és szakszerű intézése.
5. Az intézményközi együttműködések ápolása, újak kialakítása.
6. Az EME közérdekű ügyei, társintézmények támogatása; könyvadományok.
7. A tervezett programjaink megvalósítása, az ehhez szükséges pályázatok írása, lebonyolítása, elszámolása.

1. Könyvtárállományunk, hagyatékaink számbavétele, szortírozása

A 2022-ben elkezdett könyvállományunk, hagyatékaink számbavételét és szortírozását 2023-ban is folytattuk. A Müller-házban levő kb. 500 doboznyi szortírozott könyvhagyaték elhelyezése, megóvása, egyben tartása végett a kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtárral állapodtunk meg, hogy mindezt náluk letétbe helyezzük, amíg erre megfelelő tárolóhelyet tudunk kialakítani (biztosítani). Az elszállítása is elkezdődött, ez több részletben fog megvalósulni, hiszen ezen helyiségek felújításra szorulnak, a termék mielőbbi kiürítése szükségszerűvé vált. A hagyatékgyűjtés és rendszerezés, illetve a meglévők számbavétele, feldolgozása, digitalizálása is folyamatos rendben zajlanak.

2. Épületeink folyamatos karbantartása

Az épületeink gondozása, karbantartása szintén folyamatos, erre minden évben elkülönített keretet biztosítunk. A 2023. év januárjában kisebb állagmegőrzési munkát végeztünk a Jordáky-ház könyvtár épületének tetőszerkezetén. Májusban a Rhédey-székház egyes szobáinak rég esedékessé vált kifestését végeztük el, ajtókat festettünk le.

3. A munkafeltételek javítása: eszközbeszerzés, adatbázisokhoz hozzáférés

Továbbra is biztosítjuk az adatbázisokhoz való hozzáférést a kutatók és könyvtárlátogatók számára. Az előadótermet új, performáns lézervetítővel szereltük fel, és két hordozható légkondicionáló berendezést is vásároltunk.

A Könyvtár és Információs Központunkat két darab nagy teljesítményű számítógéppel láttuk el, melyek a digitalizálási munkálatokat segítik elő és teszik hatékonyabbá.

A Magyar Tudomány Napja Erdélyben rendezvénysorozatunk hatékonyabb szervezése érdekében hordozható kivetítőt és fényképezőgépet vásároltunk.

4. A jogi és peres ügyeink

Az EME jogi természetű ügyeit tekintve, a 2023-as tárgyév kevésbé bizonyult mozgalmasnak a korábbiaknál: az egyesület ellen peres eljárás nem indult, és ilyen eljárás

megindítása sem volt szükséges. Az EME jelenleg aktív jogvitának csupán a Wass-ház visszaszolgáltatása kapcsán részese, amelyben párhuzamos szálakon a strasbourgi Emberi Jogok Európai Bírósága előtt két (első esetben még 2017-ben, a második esetben 2022-ben kezdeményezett) és a romániai Legfelsőbb Semmítő- és Ítélszék előtt egy perben felperes. Utóbbi során, amelynek tárgyát rendkívüli perorvoslat képezi, 2023 decemberében került egy fellebbezés beterjesztésre a Semmítőszék nagykamarájához (öttagú bírói tanácsához). A Wass-ház kapcsán továbbá egy alkotmánybírói eljárás is folyamatban van: az alkotmányossági kifogás az EME kérelmének jóváhagyását követő felterjesztése után, a jelenleg az Alkotmánybíróság által kijelölt jelentéstevő bíró vizsgálata alatt áll, akinek jelentése még nem készült el, így abban tárgyalás mindeddig nem került kitűzésre.

A nem peres eljárások terén, az egyesület alapszabályzata 2023-ban nagymértékben átalakult, hogy a 2000. évi 26. sz. kormányrendelet módosításait követően, annak hatályos alakja által előírt feltételeknek megfelelően, illetve, hogy az egyesület tevékenységének gördülékenysége biztosítva maradjon. Utóbb, az elnökség egyik tagjának sajnálatos elhalálása miatt további, nem peres eljárásra került sor az egyesület iratainak napirendre hozása végett.

Az EME tulajdonában álló ingatlanok jogi helyzete rendezettnek mondható. A Napoca (Jókai Mór) u. 14. sz. alatti ingatlan esetén az EME és az ingatlan további társtulajdonosai között az ingatlan egyes közös elemeinek megosztása tűnik szükségesnek, amelynek előkészítése dokumentálódás formájában megtörtént, és amely eljárás várhatóan a folyó év során meg is kezdődik. A Lăcătușului (Lakatos) u. 3. sz. alatti ingatlan és a Moll-ház (Ion Ghica u. 12. sz. alatti ingatlan) jogi helyzete minden szempontból rendezett.

5. Intézményközi együttműködések, szakmai kapcsolatok

Az együttműködéseknek – a tudományos eszmecsere elengedhetetlen keretként – továbbra is kitüntetett figyelmet szentelünk, és folyamatosan ápolni, bővíteni és gyarapítani törekszünk kapcsolatainkat régi és új partnerintézményeinkkel. Közös könyvkiadásra, digitalizálási projektek elősegítésére, közös szakmai és tudományos rendezvények megtartására, kutatási programok megvalósítására, kiadványcserére irányultak 2023-ban is a jelentősebb együttműködések.

2023-ban az EME legjelentősebb eseménye az MTA–EME kutatástámogatási és együttműködési megállapodás⁸ volt (amelynek előkészületei már az előző évben elkezdődtek, több alkalommal való személyes megbeszéléssel, egyeztetéssel), amely 2023. október 12-én az EME központi székházában, ünnepélyes keretek között zajlott. Az MTA legfontosabb partnerintézményünk, amellyel megalakulásunk óta jó kapcsolatot ápolunk. A 2023-as évben az MTA nagy figyelemmel kísérte tevékenységünket, három alkalommal személyes látogatással is megerősítette a közreműködés, támogatás komoly szándékát. Március 25-én az EME közgyűlésén Oberfrank Ferenc, az MTA Köztisztviselői Igazgatóság igazgatója vett részt, október 12-én az MTA hattagú küldöttsége, élén az MTA elnökével, Freund Tamással jött el a fentebb leírt ünnepi eseményre, majd november 18-án Kollár László Péter, az MTA főtitkára látogatta meg

8 | <https://www.eme.ro/hir/mta-eme-kutatastamogatasi-es-egyuttmukodesi-megallapodas>

intézményünket, illetve az ezt megelőző napon tartott plenáris előadást a MTNE-rendezvény megnyitóján.

Együtt a digitális kulturális örökségért, 2023. január 31-én hosszú távú együttműködési megállapodást kötött⁹ az EME és az ELTE vezetésével működő Digitális Örökség Nemzeti Laboratórium (DH-LAB). Az Erdélyi Múzeum-Egyesület vendége volt 2023. június 8-án Dupka György, a Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet igazgatója.¹⁰ November 9-én az EME-hez látogatott Szalay-Bobrovniczky Vince, a miniszterelnökség civil és társadalmi kapcsolatokért felelős helyettes államtitkára.¹¹

6. Az EME közérdekű ügyei, társintézmények támogatása; könyvadományok.

Az EME működésének feltételeit biztosítva, tervezett programjait megvalósítva, a lehetőségeihez mérten, mindezek mellett, segíti, közreműködik, támogatja a társintézmények tevékenységeit is. Előadóterme nyitott a társintézmények számára, bérmentesen használhatják a szabad időpontokban. Jó látni, hogy mennyi résztvevő, érdeklődő, aktív szervező fordul meg termeinkben, ottont adunk a társintézmények, partnerek programjainak: a Korunknak (Korunk Akadémia rendezvénynek), a Kolozsvári Társaságnak, a BBTE-nek, illetve a KMDSZ-nek. Könyvadományokat juttatunk el partnereinknek, könyvtáraknak, illetve különböző versenyek, események díjazásaként is.

7. A tervezett programjaink megvalósítása, az ehhez szükséges pályázatok írása, lebonyolítása, elszámolása.

2023-ban a tervezett programjainkat sikeresen megvalósíthattuk, hiszen ezekre összesen 33 pályázatot nyújtottunk be, amelyből 28 sikeres volt.

Rendezvények

2023-ban az EME összesen 85 rendezvénynek volt a házigazdája, ebből 23 A Magyar Tudomány Napja Erdélyben rendezvénysorozat keretében, 7 rendezvény a Kolozsvári Magyar Napokon, ezenkívül 8 konferenciára, számos szakosztályi, fiókegyesületi előadásra, könyvbemutatóra, kerekasztal-megbeszélésre is sor került.

Központi rendezvényeink, eseményeink közül az alábbiakban álljon itt néhány jellegzetesebb kiemelve:

Január 26-án tartottuk meg a hagyományos EME-könyvbemutatót a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ (MTA KIK) programja keretében. A könyvbemutatón az EME 2022-ben megjelent kiadványait ismerhette meg a budapesti közönség. A köteteket Biró Annamária felelős kiadó, Bitay Enikő elnök és Bogdándi Zsolt főtítkárr mutatta be. A könyvbemutatón Vékás Lajos, az MTA KIK kuratóriumának tagja mondott köszöntőbeszédet.

9 | <https://www.eme.ro/hir/egyutt-a-digitalis-kulturalis-oroksegert>

10 | <https://www.eme.ro/hir/dupka-gyorgy-a-karpataljai-magyar-muvelodesi-intezet-igazgatojanak-latogatasa>

11 | <https://www.eme.ro/hir/az-eme-hez-latogatott-szalay-bobrovniczky-vince-a-miniszterelnokseg-civil-es-tarsadalmi>

November 17-én került sor *A Magyar Tudomány Napja Erdélyben* rendezvény-sorozat nyitóünnepségére az EME és a KAB közös szervezésében. A hagyományokhoz híven a rendezvény fővédnöke a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) elnöke, Freund Tamás. Az ünnepi megnyitó és plenáris előadások mellett további 22 szakmai rendezvény gazdagította a tudományos fórumot az EME 7 szakosztálya és 3 fiókegysége szervezésében, valamint a temesvári és a partiumi szekció szervezésében. Idén összesen 542 szerző 366 előadása került bemutatásra, ezenkívül 7 könyvbemutatóra, 5 különböző díjátadásra, kerekasztal-beszélgetésekre és workshopokra is sor került. A rendezvények változatos képet mutattak téma, nagyságrend, helyszín és célközönség tekintetében, volt közöttük nemzetközi tudományos konferencia, tudomány-népszerűsítő rendezvény, illetve emlékkonferencia is. Tizennégy rendezvény Kolozsváron, nyolc más településen zajlott (2 Csíkszeredában, 1 Gyergyószentmiklóson, 2 Marosvásárhelyen, 1 Sepsiszentgyörgyön, 1 Temesváron és 1 Nagyváradon). Az összes rendezvény személyes jelenléttel volt megszervezve, egy rendezvény pedig hibrid formában.¹² A gazdag programkínálat a rendezvény programfüzetében olvasható.¹³ Médiapartnereink, a Szabadság és a Krónika napilapok is közöltek beharangozót, a Szabadság pedig cikket és fényképes beszámolót is.¹⁴

Az EME 2023. augusztus 15–20. között 7 rendezvénnyel járult hozzá a *14. Kolozsvári Magyar Napok* programkínálatához. A szakosztályok változatos tematikájú programokat szerveztek. Telt házas tudományos előadásokra, kerekasztal-beszélgetésekre, emlékülésekre, kiállításra, könyvbemutatókra került sor. Legfrissebb kiadványaival kiadónk is a jelen volt a könyvtutácban, a könyvvásáron¹⁵. Nagyszámú közönséget vonzott Gaal György *A kolozsvári országos Karolina Kórház* című kötetének bemutatója¹⁶. Az EME Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztálya, Albert Júlia közreműködésével, verses matinét¹⁷, Réman Zsófia fuvolaművésszel pedig zenés matinét¹⁸ szervezett, valamint társszervezésében Petőfi születésének 200. évfordulója alkalmából *PETŐFI 200 az Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeumban* címmel szerveztek megemlékező ülést, tárlatbemutatóval az Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeumban.¹⁹ Az EME Természettudományi Szakosztályának szervezésében *Egészségünk* címmel két kerekasztal-megbeszélésre kerül sort 2-2 előadással²⁰, a Műszaki Tudományok Szakosztálya szervezésében folytatódott az ipartörténeti sorozat a kolozsvári bőr- és cipőgyár emlékei címmel, amely esemény kiállítással egybekötött előadásokkal és kötetlen beszélgetésnek adott helyet az egykori alkalmazottak és érdeklődők

12 | <https://www.eme.ro/mtne2023>

13 | <https://eme.ro/sites/default/files/inline-files/MTNE%20programfuzet%202023%20v.pdf>

14 | <http://szabadsag.ro/-tudomanynap-erdelyben-is-tobb-mint-husz-rendezvennyel>, <http://szabadsag.ro/-magyar-tudomany-napja-erdelyben-22-alkalommal>, <http://szabadsag.ro/-bitay-eniko-fontosnak-tartjuk-a-tudomanyos-eletet>, <https://kronikaonline.ro/erdelyi-hirek/kiemelten-figyelve-fiatal-kutatokra-az-erdelyi-tudomanyossag-n-szamos-szakteruletet-fed-le-a-heten-kezdodo-a-magyar-tudomany-nap#>

15 | <https://www.eme.ro/esemeny/14-kmn-konyvtutca>

16 | <https://www.eme.ro/esemeny/14-kmn-gaal-gyorgy-a-kolozsvari-orszagos-karolina-korhaz-cimu-kotetenek-bemutatoja>

17 | <https://www.eme.ro/esemeny/14-kmn-verses-matine-albert-julia-versmusora>

18 | <https://www.eme.ro/esemeny/14-kmn-zenes-matine-reman-zsofia-fuvolamuvesszel>

19 | <https://www.eme.ro/esemeny/14-kmn-petofi-200-az-erdelyi-nemzeti-torteneti-muzeumban>

20 | <https://www.eme.ro/esemeny/14-kmn-egeszsegunk-kerekasztal-beszelgetesek-i>

részére.²¹ A Központi Egyetemi Könyvtár társszervezésében *A mi Petőfink* címmel tudományos tanácskozás és kiállításmegnyitó volt a Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtárban március 10-én.²²

Tagság

2023-ban 131 új tag lépett be Egyesületünkbe. 2023. március 25-án az Erdélyi Múzeum-Egyesület közgyűlésén az EME alapító tagjainak sora öt személlyel gyarapodott: Forgó Zoltán, Hegyi Géza, Pál Judit, Sipos Emese és W. Kovács András.²³ 2023-ra 605 egyesületi tag fizette ki a tagdíját.

Kiadványok

Az egyesület kiadója 2023-ban is kiterjedt és eredményes tevékenységet folytatott. A tudományos periodikák és konferenciakiadványok megjelentetése mellett számos önálló kötetet is közreadott.

Kiadványaink mérlege 34 kötet: 20 könyv (10 önálló és 10 sorozatban megjelent kötet), 8 folyóiratszám (4 *Erdélyi Múzeum*, 2 *Acta Materialia Transylvanica*, 2 *Orvostudományi Értesítő különszáma*), valamint 6, más kiadóval közösen megjelentetett kötet.²⁴

Szakosztályok/ Fiókegyesületek/ Ifjúsági szakcsoportok

Az EME hét szakosztálya és hét fiókegyesülete fontos szerepet tölt be az egyesület tudományos életének szervezésében: tudományos tanácskozásokat, konferenciákat, tudomány-népszerűsítő rendezvényeket szerveznek (könyvbemutatók, előadás-sorozatok), illetve a kutatási eredményeiket az EME kiadványaiban is népszerűsítik. Az egyes szakosztályok tagsága a múlt évben is gyarapodott fiatal kutatókkal, egyetemi hallgatókkal, doktoranduszokkal, akik aktívan bekapcsolódtak az egyesület tevékenységébe, s a tapasztalt egyetemi oktatók, kutatók irányítása alatt hozzájárulnak intézményünk tudományos életéhez, eredményeihez. A tevékenységük beszámolójának gyűjtése folyamatban van, ezek elérhetőek lesznek az EME honlapján. Eddig csupán 2 szakosztály tartotta meg a közgyűlését, a február 26-i választmányi ülésig a többi is megszervezi.

Egyesületünk 2023-ban is felkarolta, támogatta és ösztönözte a tudományos utánpótlást biztosító szakmai műhelyeket és az azok által tömörített, tudományos tevékenységre vállalkozó diákságot: a *Kolozsvári Magyar Történezhallgatók Egyesület* (KOMATE), valamint a *Kolozsvári Műszakis Klub* (KMK) működését.

21 | <https://www.eme.ro/muszaki/esemeny/14-kmn-kolozsvar-xx-szazadi-ipartortenetenek-emlekei-xv-a-kolozsvari-bor-es>

22 | <https://www.eme.ro/esemeny/a-mi-petofink-tudomanyos-tanacs kozas-es-kiallitas-a-lucian-bлага-kozponti-egyetemi-konyvtarban>

23 | <https://www.eme.ro/hir/az-eme-uj-alapito-tagjai>

24 | Bővebben lásd az elnöki beszámoló 1. mellékletét: <https://eda.eme.ro/handle/10598/33890>

Kutatóműhelyek

Az EME támogatja azon tudományos műhelyek tevékenységét, melyek összhangban vannak célkitűzéseivel. Továbbra is helyet biztosítunk székházunkban a Pósta Béla Egyesületnek, amely a romániai magyar régészek reprezentatív szervezete. Szintén az EME székháza ad otthont a Radó Ferenc Matematikaművelő Társaságnak, amely rendszeresen jelentet meg matematikai szaklapot.

Kutatások

Az EME által fenntartott és működtetett Jakó Zsigmond Kutatóintézet tevékenysége (12 belső tudományos munkatárssal) az előzetesen rögzített céloknak és terveknek megfelelően haladt.

Az Intézet belső munkatársai történeti, irodalomtörténeti, nyelvészeti, írástantropológiai, eszmetörténeti és technikátörténeti kutatásokat végeztek. Kutatási programjaik szorosan kapcsolódnak az erdélyi magyarság történetéhez, kultúrájához és fejlődéséhez (főleg történeti és nyelvészeti források feltárása által), munkájuk révén a Jakó Zsigmond, Szabó T. Attila és Tonk Sándor által kijelölt vonalon haladnak.

Az EME 2023-ban összesen 45 kutatási programot működtetett (16 a belső munkatársak révén, 2 a szakosztályok által és 15 külső kutatási programmal, ugyanakkor a 2023-as évből 2023-ra átnyúlt 12 kutatási program). Tehát az EME 2023-ban 45 kutatási programot működtetett 12 főállású és 88 külső munkatárs révén.²⁵

Könyvtár/ Kézirattár

A Rhédey-házban levő központi könyvtárunkat 2023-ban 133 regisztrált olvasó látogatta. Az elmúlt év során 305 könyvet és folyóiratot vettünk leltárba. A Lőrinczi-ház könyvtárában több mint 600 könyvet katalogizáltunk. A Jordáky-könyvtárban 13 regisztrált olvasó volt, és 115 új kötettel gazdagodott. 26 személy/intézmény fizetett elő az Erdélyi Múzeum folyóiratra. Az év elején leltároztuk az EME saját kiadványainak raktáron lévő példányait, az elmúlt öt év vastartalékát dobozokba csomagoltuk, és a Moll-ház kiürült garázsába szállíttattuk.

Az elmúlt év folyamán az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadványaiból 1575 kötetet ajándékoztunk vagy tiszteletpéldánként adtunk át különböző intézményeknek, iskoláknak és vendég előadóknak, valamint a szerzőknek. Cserepartnereinknek 587 kiadványt postáztunk, adtunk át személyesen vagy megbízott személy által.

2023-ban a kiadványainkkal részt vettünk a Csíkszeredai Könyvvásáron, a 94. Ünnepi Könyvhéten Budapesten, a Sepsiszentgyörgyön tartott Sepsí Book Könyvvásár és Kortárs Irodalmi Fesztiválon, júniusban a 11. Kolozsvári Ünnepi Könyvhéten,

25 | Az EME 2023-as évi kutatási programok az elnöki beszámoló 2. mellékletében található: <https://eda.eme.ro/handle/10598/33890>

augusztusban pedig a 2023-ban megjelent köteteinkkel gazdagítottuk a Kolozsvári Magyar Napok alkalmából szervezett könyvvásár kínálatát, ahol az EME kiadványai igen nagy érdeklődésnek örvendtek.

Tavaly gyűjteményünk néhány értékes adománnyal gyarapodott: Tóth Sándor (1913–2007) matematikátörténész hagyatéka (kéziratok, szakmai levelezés, egyetemi jegyzetek, anyaggyűjtés, kéziratári anyagról készült másolatok, 9 irattartó doboz, Szócs Sándor Attila révén), Simon Katalin történelemtanárnő adományából pedig gyászjelentések, egyetemi leckekönyv, munkakönyv, különböző igazolások és oklevelek kerültek gyűjteményünkbe. Jancsó Katalin a kézdivásárhelyi Konrádi orvoscsalád iratainak egy kisebb töredékét adta be, az adományokat köszönjük.

Digitalizálási programok – az Erdélyi digitális adattár – az EME elektronikus könyvtára

Az Erdélyi digitális adattár (EDA)²⁶ bővítése, fejlesztése 2023-ban is folytatódott. Az új, frissített munkafelületre átállás után az adatbázisba feltöltött tételek száma összesen 33.460, amelyből még nem minden tétel nyilvános.

Az év során megjelent folyóiratok, kötetek, események plakátjai, dokumentumai, kiadványok, beszámolók felkerültek az EDA-ba. A saját kiadványaink feltöltése mellett további hagyatékok átvételére került sor, és a korábban átvett anyagok digitalizálása is folytatódott. Több eszköz beszerzésével a tárhely mérete is megnövekedett, így biztosítva az adatok biztonságos tárolását. Technikai feldolgozás alá került több személyes hagyatéka már digitalizált anyaga, ezek metaadatolása is egyidejűleg zajlik. Az elmúlt évben sor került az EDA Nagyjaink, Tudósportrék mappák bővítésére is.

A 2023-as évben folytatódott Pálffy Károly mérnök fotóalbumainak digitalizálása. Számszerűen 8 album, több mint 820 felvétel lett digitalizálva. Renner Zsuzsannától, az egykori Renner-cipőgyár örökösétől átvettünk többdoboznyi hagyatékat, melyek fotókat, dokumentumokat tartalmaznak, összesen 67 db összefoglaló tételt. A Kolozsvári Magyar Napokon a Renner-cipőgyárhoz tartozó emlékek közül 96 új tétel került digitalizálásra, amelyet az egykori alkalmazottak hoztak be. Kolozsváry Zoltán mérnök (10 db album és egy mappa negatív) emlékei kerültek hozzánk feldolgozásra. Finta Gyula matematikatanár és felesége, Halay Hajnal rajztanár és képzőművész hagyatékát digitalizáltuk, több mint 820 fotót, 162 színházi jelmeztervet, grafikát, amelyet fiuk, ifj. Finta Gyula bocsátott rendelkezésünkre. Ezek metaadatolása és az EDA-ba való feltöltése még hátravan.

Az év során Lőrincz László biológus, muzeológus fényképei és negatívjai kerültek hozzánk (4 db doboz, negatívok 1954–1965 közötti, grafikák és dokumentumok). Tovább folytatódott Müller Ádám fotóanyagainak digitalizálása és feldolgozása (108 db felvétel.) Ezek metaadatolása és az EDA-ba való feltöltése még hátravan.

Elkezdtek Asztalos Sándor több mint ezer tételből álló fotóhagyatékának digitalizálását. Az általa készített portréfotókon 278 közismert erdélyi személyiség szerepel.

26 | Elérhetősége: <https://eda.eme.ro/>

2023 júliusában Sebe Ákos néprajzkutató, helytörténész hagyatékát digitalizáltuk, amely egy, a Nyárádmentével foglalkozó, meg nem jelent monográfiát, valamint ehhez kapcsolódó fényképeket is tartalmaz.

A 2022-ben elkezdett, Kiss Andrással kapcsolatos, az Egyesületet érintő dokumentumok beszkennelése után, idén folytattuk a Kiss Andrásról szóló irodalomnak a begyűjtését, feldolgozását, ezek metaadatolását és az EDA-ba való feltöltését.

Sor került a Martin Lajos-hagyaték 271-es témaanyagjteménye utolsó tételeinek a digitalizálására, feldolgozására és metaadatolására. Számszerűsítve ez 60 tételt jelent. A teljes hagyaték, 264-es és 271-es témaanyagjteményének a feltöltése az EDA-ba ezután fog következni, ez összesen 657 tételt jelent, melyek adatainak ellenőrzése még hátra van.

Szakmai képzések, szakmai tábor

A szakmai képzések forráshiány miatt 2023-ban is csupán az Orvos- és Gyógyszerésztudományi Szakosztály immár hagyományossá vált kreditpontos képzései által valósultak meg, melyeket az Orvosi Kamara is elismert:

- | XXIX. családorvosi továbbképző konferencia, 2023. március 24–25., Székelyudvarhely
- | XXXI. tudományos ülősszak, 2023. április 20–22., Csíkszereda
- | HARGITA MEGYEI GYÓGSZERÉSZNAPOK, 2023. október 13–14., Székelyudvarhely
- | MTNE 2023 XXV. erdélyi orvosnapok 2023. november 11–12., Csíkszereda

Immár XXII. alkalommal szervezte meg a Műszaki Tudományok Szakosztálya a *technikátörténeti alkotótábort*.²⁷ 2023. augusztus 24–27. között az aranybányák, aranybányászat nyomába eredtek, bejárva Nagybánya és környékét (Felsőbánya és Kapnikbánya).

Az EME működtetése 2023-ban

Az EME integrált tudományos keretintézményként működik. A több pilléren működő intézményt oly módon kívántuk megerősíteni, hogy a meghatározó részlegei élére felelős vezetőt nevezünk ki. Mint ismeretes, a kiadónk élén már 2010 óta Bíró Annamária áll, aki szakszerűen működteti ezt az intézményrészleget. 2023-ban két további részlegünket kívántuk megerősíteni, felelős vezetőt az élére állítani.

Bogdándi Zsolt történész szeptember 1-től a Jakó Zsigmond Kutatóintézet élére kapott kinevezést.²⁸ Az új igazgató feladata a belső kutatási projektek és a külső kutatási programok koordinálása, illetve az ezek működéséhez szükséges forráslehetőségek feltárása, lehívása. Bogdándi Zsolt az EME főtitkára, valamint a *Források és*

²⁷ | <https://www.eme.ro/esemeny/xxii-technikatorteneti-alkototabor-az-aranybanyak-nyomaban>

²⁸ | <https://www.eme.ro/jzski/hir/bogdandi-zsolt-tortenesz-lett-a-jako-zsigmond-kutatoi-intezet-igazgatoja>

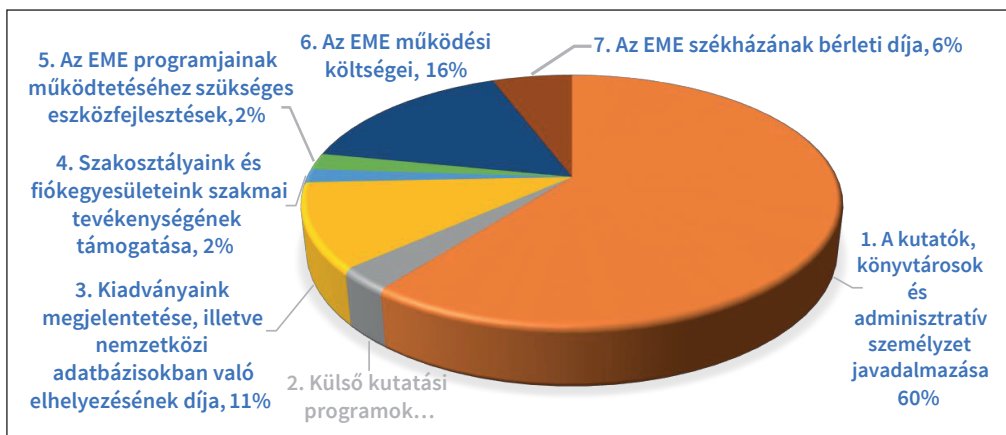
adattárak Erdély középkori és kora újkori történetéhez című hosszú távú forráskutatói projekt vezetője, melyet a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával végeznek a kutatóintézet történészei. Ugyancsak szeptember 1-től kapott kinevezést Tóth Orsolya filmes szakember a Könyvtár- és Információs Központ élére.²⁹ Az új vezető felügyeli az EME könyvtáraihoz, kéziratárához, az Erdélyi digitális adattárhoz tartozó munkálatokat. Ő felel a különféle szolgáltatóknál megrendelt digitális adatbázisokért, az EME-honlap fejlesztéséért és az elektronikus katalógus fejlesztéséért is.

Az EME mint regionális tudásközpont működtetése

Az előző években bevált stratégiatervek szerint működtetett intézményünkben hét fontos támogatási modulban szerveztük a működésünk forrástámogatását. 2023-ban is ezt a rendet követtük.

1. A kutatók, könyvtárosok és adminisztratív személyzet javadalmazásának biztosítása (belső munkatársak).
2. Külső kutatási programok támogatása (külső munkatársak kutatási ösztöndíja).
3. Kiadványaink megjelentetése, illetve nemzetközi láthatóságának, elismerésének elősegítése (indexelése rangos adatbázisokban), folyóiratok és sorozatok adatbázisokban való elhelyezésének díja (De Gruyter–Sciendo).
4. Szakosztályaink és fiókegyesületeink szakmai tevékenységének támogatása.
5. Az EME programjainak működtetéséhez szükséges eszközfejlesztések: kutatáshoz korszerű mérőberendezések és számítógépes infrastruktúra fejlesztések.
6. Az EME működési költségei.
7. Az EME központi székházának bérleti díja.

Az EME kiadásainak eloszlását 2023-ban az alábbi grafikon szemlélteti.

29 | <https://www.eme.ro/hir/toth-orsolya-filmes-szakembert-neveztek-ki-a-konyvtar-es-informacios-kozpont-igazgatojava>

Pályázatok, a programok működtetésének forrásai

Akárcsak az előző években, a támogatásaink formája kéttípusú: normatív, illetve programok támogatása. Külön keretként 2023-ban is, kormányrendelet alapján, a Bethlen Gábor Alapkezelőn keresztül részesültünk támogatásban a Regionális tudásközpont fejlesztésére és működtetésére.

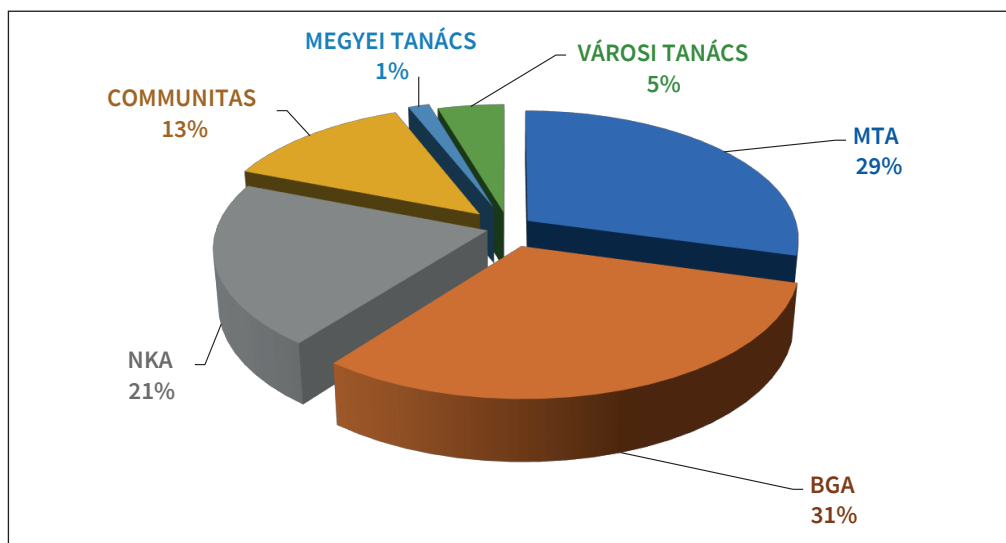
Az előző évekhez hasonlóan normatív támogatást ítélt meg számunkra a Magyar Tudományos Akadémia (MTA), illetve az RMDSZ Ügyvezető Elnöksége.

A pályázott programtípusok 2023-ban: működés, könyvkiadás, kutatás, rendezvények (konferencia, emlékülés, vándorgyűlések, szakmai tábor).

Pályázatok útján hazai forrásokat pályáztunk (*Kolozsvári Városi Tanács*, *Kolozs Megyei Tanács*, *Communitas Alapítvány*), illetve magyarországi forrásokat hívtunk le (MTA, miniszterelnökség: Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt. (BGA), Nemzeti Kulturális Alap (NKA), Erdély Öröksége Alapítvány).

2023-ban összesen 33 pályázatunk volt, melyből 28 sikeres pályázat (normatív, működés, rendezvények, nemzetközi konferenciák, könyvkiadás, kutatás, szakmai tábor, képzés).

2023-ban a programok működtetésének forrásai %-ban

Köszönet

A 2023-as év eredményei csakis az önzetlen támogatók és az elkötelezett munkatársak révén valósulhattak meg, ezért köszönetet mondok mindazoknak, akik bármilyen formában támogatták az EME működését, tevékenységét.

Zárszó

2023-ban az MTA-EME Nemzeti Program kutatástámogatás és együttműködés aláírásakor egy történelmi pillanatnak lehettünk tanúi, hiszen az MTA nem alanyi jogon kijáróként nyújtja a partnerség jegyében a támogatást, hanem projektszerűen, amely kalkulálható, szakmailag követhető, az eredményes kutatások pedig a nemzetközi rendszerbe is illeszkedők. Mindezzel ösztönzi az itthon maradást, a romániai magyar kutatást, egyben lehetőséget is nyit (a projekt által) a szükségszerű utánpótlás-nevelésre, s mindemellett az intézményépítéshez is hozzájárul: segíti az EME-t mint hiteles közeget az erdélyi magyar tudományművelés fenntartásában.

Ahol tudás van, ott tudományos eredmény is, s ahol ezen eredményes kutatások születnek, az az intézmény stabil, hiteles és biztos alappal rendelkezik az újabb tudósgeneráció termeléséhez is.

Kolozsvárott, 2024. január 19.

Bitay Enikő,
az EME elnöke

Jelentés az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az EME Jakó Zsigmond Kutatóintézet 2023. évi tevékenységéről

2023-ban Egyesületünk alapszabályainak megfelelően és küldetéséhez híven végezte sokrétű tevékenységét, s szolgálta az erdélyi magyar tudományosságot. Az EME saját kutatóintézettel, több helyszínen működő könyvtárral és kézírattárral rendelkezik, tudományos szakosztályokat, fiókegyesületeket, ifjúsági szakcsoportokat, kutatóműhelyeket, illetve digitális adattárat és könyvkiadót működtet. E felsorolásból is látszik, hogy jelentésünk nem adhat számot e sokrétű tevékenység minden részletéről, azok időrendi leírását az Egyesület honlapján közzétett eseménytárban találják meg tagtársaink, az Egyesület minden alegységének működéséről pedig külön beszámolók is készültek.

Az EME 2023. évi tevékenysége a munkaterv szerint haladt, a szakosztályok és fiókegyesületek megtartották a tervezett rendezvényeiket. Az EME keretében működő Jakó Zsigmond Kutatóintézet tevékenysége a kitűzött céloknak és a munkaterveknek megfelelően haladt, ugyanakkor az egyesület külső kutatási programokat is támogatott. Kiadónk 2023-ban is igen eredményesen működött, a tudományos periodikák és konferenciakiadványok megjelentetése mellett számos önálló kötetet is közreadtunk, ezekről a felelős kiadó beszámolójában kapnak tagtársaink részletes tájékoztatást.

Az EME, céljai megvalósítása érdekében, együttműködik a hazai és anyaországi vagy külföldi tudományos műhelyekkel, kutatóintézetekkel, felsőoktatási és közművelődési intézményekkel. Ezek az együttműködések az elmúlt évben is számos közös kutatási programot, szakmai rendezvényt és tudományos kiadványt eredményeztek.

Tagságunk

Nyilvántartásunk szerint a 2014–2024 közötti időszakban Egyesületünk taglétszáma 2468 fő, melyből 1654 fő rendes tag (aktív és nyugdíjas), 813 tagunk pedig egyetemi hallgató. 2023-ban 131 új tag lépett be Egyesületünkbe, 2023-ra 605 tag fizette ki a tagdíját. Időszerűvé vált, és újabb törvényi rendelkezések is előírják tagságunk elektronikus nyilvántartásba vételét, illetve az adatok frissítését és az online beiratkozási lehetőség biztosítását. Ebben az irányban a kezdeti lépéseket megtettük, reményeink szerint a következő közgyűlésen már számot adhatunk az online nyilvántartás elkészültéről.

Jelentősebb rendezvényeink

Az elmúlt évben Egyesületünk, illetve szakosztályaink is számos tudományos tanácskozást szerveztek, ezek közül csak a legjelentősebbeket, a többéves hagyománnyal rendelkezőket soroljuk fel.

Huszonnyolcadik alkalommal került sor a *Fiatal Műszakiak Tudományos Ülésszakára* az EME Műszaki Tudományok Szakosztálya és a Sapientia EMTE Marosvásárhelyi Kara közös szervezésében március 16–17-én Kolozsváron. A Kárpát-medence műszaki szakemberei számára meghirdetett tudományos fórumon 69 szerző 31 előadás keretében mutatta be kutatási eredményeit.¹

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvos- és Gyógyszerésztudományi Szakosztálya, a Hargita megyei Orvosi Kamara, a Magyar Egészségügyi Társaság és a Pápai Páriz Ferenc Alapítvány március 24–25-én szervezte meg a *XXIX. családorvosi továbbképző konferenciát* Székelyudvarhelyen, a városi Művelődési Házban. A továbbképző konferencián különböző szakterületekről 16 előadás hangzott el.²

Április 20–22. között zajlott Csíkszeredában az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvos- és Gyógyszerésztudományi Szakosztályának a *XXXI. tudományos ülésszaka*, a Kolozsvári Akadémiai Bizottság közreműködésével. A háromnapos konferencia keretében orvosi, fogorvosi és gyógyszerészeti előadásokat tartottak, illetve műhelymunkákat (workshopokat) mutattak be a szakma elismert képviselői.³

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Jog-, Közgazdaság-, és Társadalomtudományi Szakosztálya és a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Földrajz Intézete közösen szervezte meg a *X. erdélyi magyar vendéglátás és turizmus konferenciát* június 8-án az EME előadótermében.⁴

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Zilah és Vidéke fiókegyesülete és társszervezői 20. alkalommal szervezték meg a Szilágyság-kutatás napja konferenciát, *A népművészet és a hagyományok a Szilágyságban* címmel június 17-én Zilahon, az EMKE székházában. A rendezvényen szilágysági tematikájú előadások hangzottak el, és kiosztották a Petri Mór-díjakat.⁵

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület idén augusztusban is több rendezvénnyel járult hozzá a Kolozsvári Magyar Napok programkínálatához. A szakosztályok változatos tematikájú programokat szerveztek, a Műszaki Tudományok Szakosztálya szervezésében folytatódott az ipartörténeti sorozat *Kolozsvár XX. századi ipartörténetének emlékei XV. A kolozsvári bőr- és cipőgyár emlékei* címmel augusztus 15-én az EME székházában, mely esemény kiállítással egybekötött beszélgetés volt az egykori alkalmazottak és érdeklődők részére.⁶

1 | <https://www.eme.ro/esemeny/xxviii-fiatal-muszakiak-tudomanyos-ulesszaka>

2 | <https://www.eme.ro/esemeny/xxix-csaladorvosi-tovabbkepzo-konferencia>

3 | <https://www.eme.ro/esemeny/xxxi-tudomanyos-ulessz-1>

4 | <https://www.eme.ro/esemeny/x-erdelyi-magyar-vendeglatas-es-turizmus-konferencia>

5 | <https://www.eme.ro/esemeny/xx-szilagysag-kutatas-napja-a-nepmuveszet-es-a-hagyomanyok-a-szilagysagban>

6 | <https://www.eme.ro/muszaki/esemeny/14-kmn-kolozsvár-xx-századi-ipartortenetenek-emlekei-xv-a-kolozsvári-bőr-es>

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi és Gyógyszerészeti Szakosztálya a Magyar Egészségügyi Társasággal, a Báthory István Alapítvánnyal és a Kallós Zoltán Alapítvánnyal partnerségben szeptember 15–17. között szervezte meg a XXIX. orvostovábbképzőt *Egészséges életmód: Egészség a kultúrában* címmel a mezőségi Válaszúton.⁷

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület, a BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, a Kriza János Néprajzi Társaság és az MTA Kolozsvári Akadémiai Bizottsága szervezésében került sor a 16. *kutatás- és tudománytörténeti konferenciára* október 5–6-án Kolozsváron, a BBTE Bölcsészettudományi Karán, az EME központi előadótermében és az online térben.⁸

Kilenc település, 542 szerző, 366 előadás, 7 könyvbemutató és 5 különböző díjátadás – így foglalható össze röviden az Erdélyi Múzeum-Egyesület által 22. alkalommal megszervezett *A Magyar Tudomány Napja Erdélyben* rendezvénysorozat, amelynek nyitóünnepségét 2023. november 17-én tartottuk a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet dísztermében. A hagyományokhoz híven a rendezvény fővédnöke a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) elnöke volt, a rendezvény tematikája pedig ezúttal is igazodott az MTA javaslatához: „*Tudomány: válaszok a globális kihívásokra*”.

Jelentés az EME Jakó Zsigmond Kutatóintézetének 2023. évi tevékenységéről

Az 1990-ben újjáalakult Erdélyi Múzeum-Egyesület keretében 2006-ban létrehozott kutatóintézet munkatársainak fő feladata Erdély történeti és nyelvészeti forrásainak feltárása és közzététele, valamint e történeti korszakok vizsgálatát megalapozó segédletek és kézikönyvek összeállítása. Az intézet munkatársai tehát olyan alapkutatások végzését vállalták, melyek lehetővé teszik, hogy Erdély múltjáról a korábbinál hitelesebb és időtállóbb képet alkothassunk. A kutatóintézet és forráskiadási programja elválaszthatatlanul összeforrt a magyar medievisztika kiemelkedő képviselője, néhai Jakó Zsigmond (1916–2008) személyével, aki az intézményes keretek között folyó forrásfeltárás és -kiadás révén látta megvalósíthatónak az erdélyi közép- és kora újkori kutatások fellendítését.

A történezmű munkatársak forráskiadói tevékenysége eredményeként eddig közel 9800, a történetkutatás előtt zömében ismeretlen kivonat jelent meg nyomtatásban. E tekintélyes mennyiségű kivonat jelentőségét hangsúlyozza az a tény, hogy az MTMT mutatói értelmében pl. a kora újkori forráskiadványok, melyek az Egyesület alapítója, Mikó Imre által 1855-ben megindított Erdélyi Történelmi Adatok című sorozatban jelentek meg, eddig mintegy 2200 független idézést gyűjtöttek össze. Következésképpen mind a hazai, mind a magyarországi történetkutatás igen kedvezően fogadta az erdélyi kora újkori forráskiadásnak ezeket a maguk nemében egyedülálló és hiánypótló vállalkozásait, melyek folytatása a korszak minél elmélyültebb megismerésének alapvető feltétele és a magyar történetkutatás jól felfogott érdeke. Ennek egyértelmű felismerése az a tény, hogy az Intézetünk keretében folyó *Források és adattárak Erdély középkori és kora újkori történetéhez* című forráskiadási programot az MTA 2023 őszétől Nemzeti Programjai közé emelte, és jelentős, fenntartói támogatásban részesíti.

7 | <https://www.eme.ro/esemeny/xxix-orvostovabbkepzo-egeszseges-életmod-egesz-seg-a-kulturaban>

8 | <https://www.eme.ro/esemeny/16-kutatas-es-tudomanytorteneti-konferencia>

2023-ban intézetünk tudományos munkatársai összesen egy könyvet, 17 tanulmányt és 5 recenziót jelentettek meg, 16 előadást tartottak, 7 kötetet szerkesztettek, 9 tudományos rendezvényt szerveztek, illetve azt is érdemes kiemelni, hogy 5 kutatónk végez oktatói tevékenységet a BBTE különböző intézetei keretében, illetve tagjai államvizsga-, magiszteri vagy doktori bizottságoknak.

Kutatási témák:

1. Erdélyi okmánytár (*Codex Diplomaticus Transsylvaniae*)

A hazai és magyarországi medievisztika egyik legjelentősebb, Jakó Zsigmond által megindított vállalkozásának célja, hogy „az okleveles források minél teljesebb összegyűjtésével és hozzáférhetővé tételével szilárd alapokat biztosítson Erdély középkori történetének tudományos igényű, korszerű műveléséhez”; eddig öt kötetben jelent meg az 1023–1389 közötti esztendőök okleveles anyaga. Jelenleg a VI. kötet szerkesztése folyik, megtörtént az 1391–1398 közötti kiadott oklevelek hasonmásokkal való összeolvasása, az elkészült regeszták ellenőrzése és kiegészítésük, valamint levéltári és bibliográfiai kutatás a Vatikáni Apostoli Levéltárban és Könyvtárban. Munkatársak: Hegyi Géza, W. Kovács András.

A legutóbbi kötet internetes elérhetősége: https://library.hungaricana.hu/hu/view/MolDigiLib_MOLkiadv2_60/?pg=0&layout=s

2. Az erdélyi káptalan és a kolozsmonostori konvent fejedelemségkori protocollumai

Bogdándi Zsolt és Gálfi Emőke szerkesztésében a gyulafehérvári hiteleshely jegyzőkönyveinek eddig az 1575–1613 közötti évek bejegyzései jelentek meg a sorozat első két kötetében, melyek 1410 magyar nyelvű kivonatot tartalmaznak. A kolozsmonostori konvent fejedelemségkori protocollumaiból pedig Bogdándi Zsolt az 1575–1590 közötti évek bejegyzéseit tette közzé 865 kivonatban. 2023-ban Gálfi Emőke az 1620-ban kelt káptalani bejegyzéseket, Bogdándi Zsolt pedig az 1593–1594-re keltezett konventi bejegyzéseket kivonatolta magyar nyelven.

Az eddig megjelent kötetek elérhetőségei: <https://eda.eme.ro/items/945b7552-fcd0-4b27-8f2f-06d7507fd428> / <https://real.mtak.hu/63582/1/ETA%20VIII-2.pdf> / <https://real.mtak.hu/78362/>

3. Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei

Az erdélyi fejedelmi kancellárián vezetett királyi könyvekből összesen 30 kötet maradt fent az 1569–1689 közötti időszakból az MNL OL őrizetében. Fejér Tamás, Rácz Etelka és Szász Anikó szerkesztésében eddig János Zsigmond, Báthory Kristóf és Báthory Zsigmond fejedelmeknek az 1569–1602 közötti évekből fennmaradt hat kötet királyi könyve jelent meg nyomtatásban a sorozat első két köteteként, mely 2540 regesztát tartalmaz. Bocskai István liber regiusának kézírata elkészült, jelenleg a kötet ellenőrzése és a mutató véglegesítése folyik.

A megjelent kötetek elérhetőségei: <https://api.eda.eme.ro/server/api/core/bitstreams/89bcd3bd-1a83-4180-a1f0-30feba77432a/content> / <https://mek.oszk.hu/08400/08473/08473.pdf>

4. Erdélyi várostörténeti források

Minthogy az erdélyi fejedelmek székhelyére, Gyulafehérvárra vonatkozó forrásanyag zöme – beleértve a város levéltárát is – a 16–17. századi pusztítások során megsemmisült, a megmaradt darabok közül a gyulafehérvári Batthyaneumban őrzött városkönyv (1588–1674), valamint az 1603-tól kezdődő törvénykezési jegyzőkönyvek kiemelkedő jelentőséggel bírnak. Kovács András szerkesztésében eddig a városkönyv, valamint a törvénykezési jegyzőkönyvek 1603–1616. évek közötti anyaga jelent meg nyomtatásban. 2023-ban elkezdődött a *Gyulafehérvár város törvénykezési jegyzőkönyvei 1618–1643* című kötet kiadásra való előkészítése, az átírt szövegek összeolvasásával, a korrektúrázással.

Az eddig megjelent kötet elérhetősége: <https://eda.eme.ro/items/fe7c7b2b-8cca-44b9-9994-cfde47dc97fc>

5. A magánélet szövegei a 17–18. századi Erdélyben. Wesselényi Kata írásos hagyatéka

Jelen kutatás előzményeként kora újkori erdélyi családok (Kálnoki, Apor, Rozsnyai) íráshasználatának vizsgálatára, főként magánlevelezéseik összegyűjtésére, kiadására, illetve ezekkel kapcsolatos tanulmányok írására került sor. A családi levéltárak vizsgálatakor gyakran előtérbe kerültek a nők által írott és a nekik címzett szövegek, ezért folytatásként a kutatás olyan 17–18. századi nemesasszonyokra fókuszál, akiknek tollforgató tevékenysége túlmutat a magánlevelezéseken.

6. Mai erdélyi magyar digitális helynévtár

Új együttműködés jött létre 2014 tavaszán a Debreceni Egyetem Nyelvtudományi Tanszékének onomasztikai részlegével. 2015 őszén egy Síkfőkúton rendezett konferencia alkalmával az együttműködést kiterjesztették több magyarországi egyetemre, valamint a Nyelvstratégiai Intézetre is. A megállapodás értelmében a Magyar Digitális Helynévtár Magyar Nemzeti Helynévtárrá alakult, ennek fényében az EME nyelvész kutatói a Szabó T. Attila által megkezdett, majd az ún. kolozsvári iskola tagjai által folytatott erdélyi történeti és előnyelvi helynévkutatás aktualizálását, mai magyar (magyarázatokkal kísért) helynévkatalógus összeállítását tűzték ki célul. Eddig megjelent az Aranyos vidékének helynevei című kötet. A munkaterv következő része Gyergyó vidéke településekre bontott mai magyar és történeti helynévanyagának a szerkesztése.

7. Az Erdélyi magyar szótörténeti tár köteteinek digitalizálása

A Tár köteteinek szerkesztése mellett néhány éve célul tűztük ki a teljes sorozat korszerű digitalizálását, amely korrektúrázás, aktualizálás után kerül az EDA-ba. A végső cél a teljes körű digitalizálás után olyan adatbázis létrehozása, mely újabb, különböző (elsősorban) nyelvészeti kutatások elvégzését teszi lehetővé. A digitális korrektúra elvégzése lehetőséget biztosít a kétrétegű pdf-formátum létrehozására, így a szöveg másolás után is hibátlan marad.

Intézményünk, a rendelkezésre álló források függvényében, külső kutatási projekteket is támogat. A 2023. évben olyan kutatócsoportok pályázatait támogattuk, amelyek inter- és transzdiszciplináris kutatási tervek megvalósítására vállalkoznak, és az oktatás szolgálatában is állnak. Előnyben részesültek azok a kutatások, amelyek az EME egykori és jelenlegi gyűjteményeihez kapcsolódnak, egyetemi hallgatókat is

bevonnak a kutatómunkába, illetve az oktatási intézményekkel való együttműködésekre alapoznak. A kutatócsoportok vezetői az EME szakosztályainak vagy valamelyik fiókegyesületének tagjai.

2023 őszétől az alábbi kutatási terveket részesítettük támogatásban:

1. Művészi alkotás és társadalmi szerepértelmezés – női pályák vizsgálata (XIX–XXI század). Projektvezető: Egyed Emese
2. Hagyatékrendezés az EME Kézirattárában. Demeter János (1908–1988) hagyatékának rendezése és kisebb hagyatékok, letétek katalogizálása. Projektvezető: Hegyi Géza
3. Mikházi római pikkelypáncélok régészeti és archeometriai vizsgálata. Projektvezető: Pánczél Szilamér-Péter
4. Nehézfémek meghatározása különböző gyógynövényekben röntgenfluoreszcencia-spektroszkópiával. Projektvezető: Csavdári Alexandra
5. Színezékek adszorpciós dinamikájának vizsgálata. Projektvezető: Lovász Tamás
6. A BBTE Őslénytani-Rétegtani Múzeumában található, egykor az EME Természettudományi Szakosztály őslénytani gyűjteményének felkutatása. Projektvezető: Kövecsi Szabolcs Attila
7. Alogliptin-benzoát segédanyagokkal való fizikai és kémiai kölcsönhatásainak vizsgálata. Projektvezető: Papp Lajos-Attila
8. Kutatás a húsok vásárlási szándékát befolyásoló tényezőiről a romániai lakosság körében. Projektvezető: Alt Mónika-Aletta
9. A szabad véleménynyilvánításhoz és az emberi méltósághoz való jog az online térben a nagy nyelvi modellek (AI) uniós jogszabályi lehetőségei keretében. Projektvezető: Kokoly Zsolt
10. Kolozsvári volt borospincék felmérése. Projektvezető: Talpas János
11. Digitalizálás felmérése a Maros megyei KKV körében. Projektvezető: Forgó Zoltán
12. Szálas szerkezetek előállítása újrahasznosított PET palackból. Projektvezető: Gergely Attila
13. A szelemenekből és trapézlemezekből álló burkolati rendszerek panelkísérletei során felhasznált elemek anyagtesztjei és a szelemen-trapézlemez, trapézlemez-trapézlemez kapcsolatok merevségének és teherbírásának kísérleti és numerikus vizsgálata. Projektvezető: Nagy Zsolt
14. Nem megengedett belső pontos algoritmusok elemzése súlyozott lineáris komplementaritási feladatokra. Projektvezető: Darvay Zsolt
15. A mikroööldek előállításának technológiai tökéletesítése. Projektvezető: Biró-Janka Béla

Kolozsvárott, 2024. március 23.

Bogdándi Zsolt
főtitkár